

शैक्षिक स्मारिका

वर्ष ६

पूर्णाङ्क १०

नेपाल सरकार

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र
सानोठिमो, भक्तपुर

शैक्षिक स्मारिका

वर्ष ६

पूर्णाङ्क १०

प्रमुख सल्लाहकार

दीपक शर्मा

सल्लाहकार

वसन्तप्रसाद कोइराला

शैक्षिक स्मारिका प्रकाशन उपसमिति

संयोजक	श्री रुद्रप्रसाद अधिकारी
सदस्य	श्री गौरीशंकर पाण्डे
सदस्य	डा. गणेशप्रसाद भट्टराई
सदस्य	श्री सविता दङ्गाल
सदस्य	श्री टुकराज अधिकारी
सदस्य	श्री निलकण्ठ ढकाल
सदस्य	श्री राममणि गौतम
सदस्य	श्री नवराज कोइराला
सदस्य	श्री नानीमाया पराजुली
सदस्य	डा. केशव अधिकारी
सदस्य	श्री भुवन बोहोरा
सदस्य	श्री रामबाबु रेग्मी
सदस्य	श्री भीमादेवी कोइराला

नेपाल सरकार

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

सानोठिमी, भक्तपुर

प्रकाशक

नेपाल सरकार

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

सानोठिमी, भक्तपुर

© **प्रकाशकमा**

यस स्मारिकामा प्रकाशित लेख रचनाहरूमा अभिव्यक्त विचार लेखकका निजी हुन् ।

ISSN : 3021-9310

मुद्रण प्रति : १०००

प्रकाशन मिति : राष्ट्रिय शिक्षा दिवस, २०८० असोज २

काठमाडौं, नेपाल

प्रधानमन्त्री

शुभकामना

मुलुक सङ्घीय गणतन्त्रमा प्रवेश गरेपश्चात् नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेको शिक्षा सम्बन्धी मौलिक हकलाई कार्यान्वयनमा लैजाने क्रममा अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धी ऐन, २०७५ जारी भएको दिनलाई आधार मानेर अब उप्रान्त हरेक वर्ष असोज २ गते राष्ट्रिय शिक्षा दिवस मनाउने निर्णय भएबमोजिम यसवर्ष "समावेशी र सिपमूलक शिक्षा: स्वदेशमै युवा राष्ट्रको इच्छा" भन्ने आदर्श वाक्यका साथ राष्ट्रिय शिक्षा दिवस, २०८० देशभर मनाइदै छ। राष्ट्रिय शिक्षा दिवसको यस पावन अवसरमा म सम्पूर्ण देशवासी दिदीबहिनी तथा दाजुभाइहरूमा हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

अनिवार्य तथा निःशुल्क आधारभूत शिक्षा र निःशुल्क माध्यमिक शिक्षाको लक्ष्य हासिल गर्न तीनै तहका सरकारविच आपसी समन्वय, सहकार्य र सहअस्तित्वमा आधारित भएर लगानीमा साझेदारी अभिवृद्धि गर्नु अपरिहार्य छ। यसका साथै सन् २०३० सम्ममा दिगो विकासका विश्वव्यापी लक्ष्यहरू हासिल गर्न विद्यालय शिक्षा र प्राविधिक शिक्षादेखि उच्च शिक्षासम्मका सिकाइहरूलाई समावेशी र गुणस्तरीय बनाउन सबै शिक्षण संस्थाहरूले समान बुझाइका साथ निरन्तर प्रयासमा जोड दिनुपर्ने आवश्यकता देखेको छु। खास गरी समाजमा पिछडिएको वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग र जातजातिलाई शिक्षाको मूलधारमा समाहित गरी गुणस्तरीय र समावेशी शिक्षाको पहुँच सुनिश्चित गर्नु पनि अपरिहार्य छ।

नेपाल सरकार विद्यालयदेखि उच्च तहसम्मको शिक्षालाई प्रतिस्पर्धी, व्यावसायिक, सीपमूलक, रोजगारमूलक, सूचना र प्रविधिमा आधारित बनाई अन्तराष्ट्रिय स्तरमा प्रतिस्पर्धी बनाउनेतर्फ प्रयत्नशील छ। उच्च शिक्षा अध्ययनका लागि युवाहरू स्वदेशमै रहनु भन्ने हाम्रो इच्छा छ र राष्ट्रको आवश्यकता पनि यही हो। युवा विद्यार्थी र अभिभावकहरूलाई स्वदेशमै गुणस्तरीय शिक्षा तथा रोजगारीको सुनिश्चितताप्रति विश्वास जगाउनु त्यतिकै आवश्यक छ। साथै, राष्ट्रमै रहने सकारात्मक सोचका साथ हातेमालो गर्नु आजको आवश्यकता भएको छ।

राष्ट्रिय शिक्षा दिवस, २०८० का अवसरमा नेपाल विद्याभूषण पदक, नेपाल प्रविधि विद्याभूषण पदक र छात्रा विद्याभूषण पदक प्राप्त गर्नुहुने सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूलाई बधाई दिन चाहन्छु र उहाँहरूले आर्जन गरेको ज्ञान र सीपले देशको माटो सिञ्चित हुनेछ भन्ने अपेक्षा राख्दछु। यसैगरी आज पुरस्कृत हुने शिक्षण संस्था र लक्षित बालबालिकाका लागि समर्पित संघ संस्था र व्यक्तिहरूलाई पनि हार्दिक बधाई दिँदै सबैका लागि सधैंका लागि गुणस्तरीय शिक्षाको लक्ष्य हासिल गर्न आ-आफ्नो सेवा क्षेत्रमा रहेर थप योगदान दिन सफलता मिलोस् भन्ने कामना गर्दछु। यस वर्षको राष्ट्रिय शिक्षा दिवसले सम्पूर्ण विद्यार्थी, शिक्षक, अभिभावक, शिक्षाकर्मी र शिक्षासम्बद्ध सम्पूर्ण महानुभावहरूमा थप उत्साहको सञ्चार गरोस् भन्ने हार्दिक शुभेक्षा व्यक्त गर्दछु।

२ असोज, २०८०

Years

पुष्पकमल दाहाल 'प्रचण्ड'

श्री अशोक कुमार राई
माननीय मन्त्री
शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

Mr. Ashok Kumar Rai
Hon'ble Minister
Ministry of Education, Science and
Technology
Singhadurbar, Kathmandu, Nepal

पत्र संख्या/Let.No.:
चलानी नं./Ref. No.:

शुभकामना

नेपाल सरकारबाट अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा ऐन, २०७५ जारी भएको दिन राष्ट्रिय शिक्षा दिवस मनाउने निर्णय भएअनुसार अबदेखि राष्ट्रिय शिक्षा दिवस असोज २ गते मनाउन थालिएको छ । यस वर्ष राष्ट्रिय शिक्षा दिवस २०८० को आदर्श वाक्य "समावेशी र सिपमूलक शिक्षा: स्वदेशमै युवा राष्ट्रको इच्छा" तय गरी देशभर मनाइँदै छ ।

शिक्षाका माध्यमले युवाको परिचालन गरेर स्वदेशी श्रम र सिपको उन्नत उपयोग गर्ने सदिच्छा प्रकट गरिएको छ । शिक्षा व्यवहार परिवर्तनको आधार र समाज परिवर्तनको माध्यम हो । शिक्षामा गरिने लगानी र शिक्षासम्बद्ध प्रणालीगत असल प्रयत्नले मुलुकमा अपेक्षित जनशक्ति विकास हुन सक्छ । मस्तिष्कमा अग्रगामी सोच र हातमा उद्यमशील सिप भएका युवा जनशक्तिले मुलुकको समृद्धिमा अतुलनीय योगदान पुऱ्याउन सक्छन् । शिक्षाले युवा जनशक्तिको सिप, ज्ञान र व्यावसायिक मूल्यलाई आदर्श सामाजिक संस्कारमा परिणत गरी आफ्नै परिवेशमा रोजगारी र स्वरोजगारीका अवसरसमेत सिर्जना गर्नुपर्छ ।

शिक्षाका औपचारिक, अनौपचारिक र अतिरिक्त स्वरूपले व्यक्तिमा अपेक्षित व्यावहारिक र जीवनोपयोगी ज्ञान, सिप प्रदान गरी जीवनयापनका लागि सक्षम, सबल र क्रियाशील बनाउन सक्छन् । क्रियाशील युवाले देशका सबै पक्षका चुनौती सामना गरी राज्यको सोच र समाजका अपेक्षा पूरा गर्न सक्छन् । शिक्षामा समावेशी पहुँचले साक्षरता आजीवन सिकाइ र आयआर्जनलाई प्रवर्द्धन गर्दै हाम्रो स्वपहिचानको रक्षा र स्रोत साधनको परिचालनमा सहयोग पुऱ्याउँछ । सिपमूलक शिक्षा रैथाने प्रविधि र आधुनिक प्रविधिको समन्वय पनि हो । यसले आफ्नै परिवेशमा प्राप्त जीवनयापनका माध्यमको खोजी गरी सिपलाई श्रमसँग, श्रमलाई रोजगारीसँग र रोजगारीलाई बजारसँग जोडी आयआर्जनका अवसर विस्तार गर्न सक्छन् । राष्ट्रका सिपयुक्त जनशक्तिले स्वदेशमै आफ्ना श्रम र सिपलाई प्रयोग गर्न सके राष्ट्रको समृद्धि सम्भव भएकाले युवालाई स्वदेशी माटोमै रमाउन सक्ने शिक्षा प्रदान गर्न हाम्रा प्रयत्न क्रियाशील रहनु पनि त्यति नै आवश्यक छ ।

राष्ट्रिय शिक्षा दिवस २०८० को आदर्श वाक्यको मर्म नीति, कार्यक्रम र व्यवहारमा सम्मिलन होस् । राष्ट्रिय शिक्षा दिवसका अवसरमा यही अपेक्षासहित शिक्षासम्बद्ध सम्पूर्ण महानुभावमा हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

धन्यवाद !

मिति: २०८० असोज २ गते

मा. अशोक कुमार राई
मन्त्री अशोक कुमार राई
माननीय मन्त्री
शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि

फोन नं.: ९७७-०१-४२००३५३ | फ्याक्स नं.: ९७७-०१-४२००३७३ | वेबसाइट: www.moest.gov.np

Tel No.: 977-01-4200353 | Fax No.: 977-01-4200373 | Website: www.moest.gov.np

श्री प्रमिला कुमारी
माननीय राज्यमन्त्री
शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

Mrs. Pramila Kumari
Hon'ble State Minister
Ministry of Education, Science and
Technology
Singhadurbar, Kathmandu, Nepal

पत्र संख्या/Let.No.:
चलानी नं./Ref. No.:

नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषदबाट मिति २०८०/०२/०९ मा अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा ऐन, २०७५ जारी भएको दिन राष्ट्रिय शिक्षा दिवस मनाउने निर्णय भएअनुसार हरेक वर्ष असोज २ गते शिक्षा दिवस मनाउन थालिएको छ । यस वर्ष राष्ट्रिय शिक्षा दिवसको आदर्श वाक्य "समावेशी र सिपमूलक शिक्षा : स्वदेशमै युवा राष्ट्रको इच्छा" तय गरिएको छ । यस आदर्श वाक्यलाई मनन गरी हामी सबैले तदनुसार आफ्नो स्थानबाट भूमिका निर्वाह गर्न र गराउन सक्नु नै अहिलेको आवश्यकता र दायित्व दुवै रहेको छ ।

शिक्षा एक निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो साथै मानव व्यवहार परिवर्तनको आधार पनि हो । नेपालको संविधानले शिक्षालाई मौलिक अधिकारको रूपमा अंगिकार गरेको छ । यससँगै आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहको शिक्षा निःशुल्क हुने व्यवस्था गरेको छ । शिक्षालाई वैज्ञानिक, प्राविधिक, व्यावसायिक, सिपमूलक, रोजगारमूलक एवम् जनमुखी बनाउँदै सक्षम, प्रतिस्पर्धी, नैतिक एवम् राष्ट्रिय हितप्रति समर्पित जनशक्ति तयार गर्ने संविधानको नीतिअनुरूप सिपमूलक शिक्षाको माध्यमबाट प्रतिस्पर्धी जनशक्ति तयार गरी युवाको श्रम र सिपलाई समाज परिवर्तन र देश विकासमा प्रयोग गर्नु आजको आवश्यकता भएको छ । साथै समाजमा पिछडिएको वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग र जातजातिलाई गुणस्तरीय र समानुपातिक समावेशी शिक्षाको पहुँच सुनिश्चित गर्नु पनि अपरिहार्य छ ।

अन्तमा राष्ट्रिय शिक्षा दिवस, २०८० का अवसरमा सम्पूर्ण विद्यार्थी, शिक्षक, अभिभावक, शिक्षाकर्मी र शिक्षासम्बद्ध सम्पूर्ण महानुभावमा हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

मिति २०८० असोज २ गते

Pramila

मा. प्रमिला कुमारी
शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि राज्यमन्त्री

मा. प्रमिला कुमारी
राज्यमन्त्री शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि

पत्र संख्या:-
चलानी नं.:-

नेपाल सरकार शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

सिंहदरबार,
काठमाडौं, नेपाल ।

शुभकामना

"समावेशी र सिपमूलक शिक्षा: स्वदेशमै युवा, राष्ट्रको इच्छा" भन्ने आदर्श नाराका साथ राष्ट्रिय शिक्षा दिवस, २०८० मनाइँदै छ । सबै नेपालीका लागि शिक्षा सहज, सुलभ, पहुँचयोग्य र गुणस्तरीय हुनु आवश्यक छ । शिक्षा प्राप्त गर्ने नागरिकको अधिकारलाई नेपालको संविधानले सुनिश्चित गरेको छ । जुनसुकै क्षेत्र, वर्ग, समुदाय, भूभागका बालबालिका तथा युवाका लागि शिक्षा प्राप्तिको अवसर सरकारको उच्च प्राथमिकतामा परेको छ ।

देशभित्र र विश्व बजारमा माग भइरहेका जनशक्ति विकास आजको आवश्यकता हो । शिक्षा प्रणालीलाई बजारसँग जोड्न सकेमात्र शिक्षित जनशक्तिले सहजरूपमा रोजगारी प्राप्त गर्दछ । त्यसैले सिपमूलक, व्यावसायिक एवम् प्राविधिक शिक्षा अवको प्राथमिकता हो । मुलुकको युवा जनशक्ति अध्ययनकै लागि विदेशिने क्रम बढ्दो छ । स्वदेशमा नै गुणस्तरीय र रोजगारमूलक शिक्षा प्रदान गर्न र देशभित्र नै आफ्नो भविष्य उज्वल बन्ने भरोसा जगाउन त्यतिकै आवश्यक छ । यसका लागि हाम्रा शैक्षिक पूर्वाधारको सुधार, शिक्षण विधिमा परिमार्जन, शिक्षक तालिम, पाठ्यक्रम परिमार्जन, परीक्षा प्रणालीमा सुधारसहित शैक्षिक कार्यतालिकाको पालना अनिवार्य शर्त बनेको छ ।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले यिनै तथ्यलाई मध्यनजर गर्दै शैक्षिक क्षेत्रमा नीतिगत तथा संस्थागत सुधार, कानून परिमार्जन तथा शैक्षिक व्यवस्थापनमा सुधारको कामलाई अघि बढाएको छ । यसपालिको राष्ट्रिय शिक्षा दिवसका अवसरमा शैक्षिक गतिविधिलाई समेटेर शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रले "शैक्षिक स्मारिका" प्रकाशन गर्न लागेको छ । यसले शिक्षा क्षेत्रको वस्तुस्थिति, समस्या तथा आगामी कार्यदिशा समेटिएका लेख रचनाहरूसमेत समेटेको छ । यो सामग्री पठनीय र संग्रहयोग्य हुन सकोस् भन्ने शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

अन्त्यमा, राष्ट्रिय शिक्षा दिवस, २०८० केवल औपचारिक कार्यक्रममा मात्र सीमित नभई समग्र शैक्षिक क्षेत्र सुधारका लागि प्रतिवद्ध हुने अवसरका रूपमा पनि मन्त्रालयले लिएको छ । माथि उल्लिखित आदर्श वाक्य शैक्षिक क्षेत्रको रूपान्तरण गर्ने दृष्टिकोण पनि हो । यसलाई कार्यान्वयन गर्ने प्रतिवद्धतासमेत व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

मिति:- २०८०।०६।०२

सुरेश अधिकारी

सचिव

फोन नं.:

वेबसाइट: www.moest.gov.np

प्रकाशकीय

मानव विकासमा शिक्षाको महत्त्वपूर्ण स्थान हुन्छ । शिक्षा चेतना विकास, व्यवहार सुधार र सामाजिक उन्नतिको आधार हो । शिक्षाले सैद्धान्तिक र व्यावहारिक रूपमा राष्ट्रिय समृद्धिको आधार तयार पार्छ । गुणस्तरीय शिक्षा आयआर्जनका अतिरिक्त वैयक्तिक विकास र मुलुकको लक्ष्य पनि हो । शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्यको प्राप्तिमा लागि शैक्षिक गतिविधिलाई साधन र साध्य दुवैका रूपमा उपयोग गर्न सक्दा युवा जनशक्तिले आफ्नै परिवेशमा रोजगारी र स्वरोजगारीका अवसर प्राप्त गर्न सक्छन् । यस पक्षलाई दृष्टिगत गर्दै यस वर्षको राष्ट्रिय शिक्षा दिवसको आदर्श वाक्यसमेत **समावेशी र सिपमूलक शिक्षा: स्वदेशमै युवा राष्ट्रको इच्छा** तय गरिएको छ । हरेक वर्षझैं यस वर्ष पनि अन्तर्राष्ट्रिय साक्षरता दिवस तथा राष्ट्रिय शिक्षा दिवसका अवसरमा स्मारिका प्रकाशन गरी सरोकारवालासमक्ष शैक्षिक गतिविधिबारेमा जानकारी दिने उद्देश्यअनुरूप यो शैक्षिक स्मारिका प्रकाशन गरिएको छ । व्यक्तिका अनुभवलाई आधार बनाएर कुनै उपलब्धि, समस्या वा समाधानका विविध पक्षका बारेमा लेखिएका विचारात्मक प्रस्तुति, अभिलेखन वा प्रकाशन वर्तमान र भविष्यका लागि मार्गदर्शक अनुभूति बन्न सक्छन् । यस्ता अनुभूति विद्यालय शिक्षाका पाठ्यक्रम, तालिम पाठ्यक्रम र शिक्षाका नीतिगत दस्तावेजमा पनि समेटिनुपर्छ । विद्यालय शिक्षामा सबैको समावेशी पहुँच सुनिश्चित गर्न र शिक्षालाई गुणस्तरीय, व्यावहारिक तथा रोजगारमूलक बनाउन प्राप्त स्रोत साधनको परिचालन, सहजीकरण तथा शैक्षिक सूचना प्रवाह गर्ने दिशामा शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र प्रयत्नशील रहेको छ । सामयिक प्रकाशनमार्फत लेखकका गहनतम विचार शिक्षा क्षेत्रका विशेष अभ्यास र अनुभूतिलाई निरन्तरता दिने केन्द्रको प्रयासस्वरूप शैक्षिक स्मारिकाको यो अङ्क तयार पारिएको छ ।

यो स्मारिका मूलतः शिक्षा क्षेत्रसँग सम्बद्ध रहेकाले यसमा शिक्षाका नीतिगत विषय, कार्यक्रम, व्यवहार र असल अभ्याससँग सम्बन्धित विषयका लेखरचनालाई यसमा प्राथमिकता दिइन्छ । यसमा समावेश हुने विचार र विश्लेषण वैयक्तिक हुने भए पनि यिनले सरोकारवालामा विशेष महत्त्व राख्छन् । लेखरचनामा प्रस्तुत विचार कार्यक्रम तर्जुमा तथा सुधार, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन र पृष्ठपोषण प्राप्तिसमा पनि सहयोगी बन्न सक्छन् । यही उद्देश्यले यस स्मारिकामा तालिम र पेसागत विकास, पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन, प्राविधिक शिक्षा र वैदेशिक अध्ययन, शैक्षिक व्यवस्थापन र योजना, शैक्षिक सुशासन र लोकतन्त्र, अनौपचारिक तथा रैथाने शिक्षा, प्रारम्भिक बालविकास र अभिभावक शिक्षा तथा पठन संस्कृति जस्ता विषय क्षेत्रमा मौलिक लेखरचना समावेश गरिएको छ । शिक्षा क्षेत्रको नीति तथा योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा संलग्न एवम् शिक्षा क्षेत्रका जिज्ञासु पाठकवर्गका लागि यो सामग्री उपयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

अन्तमा, यस स्मारिकाका लागि आफ्ना अमूल्य लेखरचना उपलब्ध गराउनुहुने सबै विद्वान् लेखक, समीक्षक तथा अनुसन्धानकर्ताप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्छौं । यसमा अमूल्य शुभकामना प्रदान गर्नुहुने सम्माननीय प्रधानमन्त्री, मा. शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्री, मा. शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि राज्यमन्त्री एवम् शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयका सचिवज्यू तथा पूर्व महानिर्देशक श्री चूडामणि पौडेलज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्छौं । यसका साथै सल्लाहकार, सम्पादक मण्डल तथा यस प्रकाशनमा संलग्न सबैप्रति विशेष धन्यवाद छ । आगामी दिनमा यस प्रकाशनलाई अझ उपयोगी बनाउन शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र पाठक वर्गबाट सदाझैं रचनात्मक सुझावको अपेक्षा गर्छ ।

दीपक शर्मा

महानिर्देशक

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

विषय सूची

क्र.स.	शीर्षक	लेखक	पेज नं.
१	तालिम : अवधारणा र अभ्यास	गणेशप्रसाद भट्टराई, विद्यावारिधि	१-११
२	परीक्षाका लेखन सहयोगी विकासका चुनौती र उपाय	बाबुराम ढुङ्गाना, विद्यावारिधि	१२-२१
३	लोकतान्त्रिक नेपालमा शिक्षा	रामस्वरूप सिन्हा, विद्यावारिधि	२२-३३
४	विद्यालय शिक्षामा व्यवस्थापनमा भइरहेका विवाद: संक्षिप्त चर्चा	तोयानाथ खनाल, विद्यावारिधि	३४-५५
५	वैदेशिक अध्ययन र नेपालमा यसको प्रभाव	खगराज बराल, विद्यावारिधि	५६-७३
६	शिक्षामा सुशासन: चुनौती र अवसर	हरिप्रसाद लम्साल, विद्यावारिधि	७४-८७
७	अनौपचारिक शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०८० कार्यान्वयनको तयारी अवस्था	निलकण्ठ ढकाल	८८-९४
८	असल अभिभावक	विष्णुप्रसाद अधिकारी	९५-१०७
९	एकीकृत पाठ्यक्रम : अवधारणा, कार्यान्वयन अवस्था र भावी दिन	योगेन्द्र चापागाईँ	१०८-११५
१०	एक्काइसौं शताब्दीले खोजेका हाम्रा विद्यालय	तुलसीप्रसाद आचार्य	११६-१२६
११	घाटु: नेपाली साँस्कृतिक महलको बलियो ईँटा	होमनाथ पौडेल	१२७-१३४
१२	पठन संस्कृति विकासमा पुस्तकालयको भूमिका	भावना पौडेल	१३५-१४२
१३	पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रमको परिचय, महत्त्व र वर्तमान अवस्था	सुरेशकुमार जोशी	१४३-१४८
१४	विद्यार्थी आरोग्यता र सिकाइ प्रभावकारिता	गोपालप्रसाद बस्याल	१४९-१५७
१५	विद्यालय शिक्षामा विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रणाली : समस्या र समाधानका उपाय	राजेन्द्रप्रसाद भट्ट	१५८-१६७

क्र.स.	शीर्षक	लेखक	पेज नं.
१६	शिक्षक पेसागत विकास : वर्तमान अवस्था र भावी दिशा	राजु श्रेष्ठ	१६८-१७८
१७	शिक्षाको गुणस्तर सुधारका लागि स्थानीय सरकारको रणनीति	विकास शर्मा	१७९-१८५
१८	अनौपचारिक शिक्षाको विकास र विस्तार समृद्धिको आधार	बाबुकाजी कार्की	१८६-१९६
१९	स्थानीय शिक्षा योजना : तर्जुमा र कार्यान्वयन	धनसूदन चौलागाईं	१९७-२०७
२०	Development of Schools to Education	Bishnu Bahadur GC, P.hd	२०८-२१६
२१	Diverse Role: A Right-Duty Dichotomy in Educational Services	Balakrishna Chapagain, P.hd	२१७-२३२
२२	Low Retention of ECED Teachers in Nepali Public ECED Centers: Causes and Possible Solutions	Sabita Dangal	२३३-२४३
२३	Mid - day meal Programme for students' inclusive growth	Mahendra P. Joshi	२४४-२५०
२४	The Indigenous Practices and Epistemic Justice: A Perspective for Sustainable Development	Purushottam Ghimire	२५१-२५८

तालिम : अवधारणा र अभ्यास

गणेशप्रसाद भट्टराई, विद्यावारिधि

लेखसार

तालिम कार्यसम्बद्ध विशिष्ट दक्षता हासिल गर्ने आधार हो । सेवा प्रवेश गर्दा वा सेवामा रहिरहँदा तालिमको आवश्यकता पर्छ । तालिम औपचारिक योग्यता नभई पेसागत दक्षता हो । तालिमबाट मूलतः विषयक्षेत्रगत ज्ञान, कार्यक्षेत्रसम्बद्ध सिप र संस्थागत दक्षताको प्राप्ति हुन्छ । कार्यक्रमको लगानी, कार्यान्वयन र प्राप्ति चरणमा तालिमको आवश्यकता पर्छ । तालिम व्यक्तिलाई व्यावसायिक र पेसागत दृष्टिले दक्ष बनाउने र कार्य सम्पादनका क्रममा आइपर्ने बाधा हटाउने प्रभावकारी औजार हो । यस पक्षलाई दृष्टिगत गरी यस लेखमा तालिमको अवधारणात्मक पक्ष, आवश्यकता, विशेषतः शिक्षा क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारीका लागि शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रले सञ्चालन गर्ने शैक्षिक व्यवस्थापन तालिम, तालिमका समस्यालगायतका पक्षमा विहङ्गावलोकन गरिएको छ ।

शब्दावली : तालिम, पेसा, ज्ञान, सिप, दक्षता, प्रवीणता, वृत्ति विकास, मानव संसाधन

१. परिचय

तालिम व्यक्तिको व्यावसायिक र पेसागत दक्षता अभिवृद्धि गर्ने माध्यम वा साधन हो । प्रज्ञा नेपाली बृहत् शब्दकोशअनुसार तालिम कुनै काम वा विषयमा व्यवस्थित रूपमा दिइने शिक्षा वा प्रशिक्षण हो । तालिम संस्थागत सबलता र पेसागत विकासका उद्देश्यले दक्षता आर्जन गर्ने प्रक्रिया हो । यसले आफ्नो पेसाप्रतिको विशेष दक्षता विकास गर्न सहयोग गर्छ । तनाव र नैराश्य घटाउन, कामप्रति उत्प्रेरित हुन र ज्ञान र सिपको स्तर वृद्धि गर्न व्यक्तिलाई तालिम चाहिन्छ । व्यक्तिले विभिन्न किसिमका तालिम लिनु आवश्यक छ । सिपमा आधारित तालिमबाट पढाइ, लेखाइ, हरहिसाब,

समस्या समाधान, आत्मव्यवस्थापन र समस्या समाधानका लागि दक्षता प्राप्त हुन्छ । पुनर्ताजगी वा कामकै अवसरमा प्रदान गरिने तालिमले व्यक्तिलाई प्रविधि र अद्यावधिक ज्ञानमा दक्ष बनाई चुनौती सामना गर्न सक्ने बनाउँछ । पेसागत तालिमले चाहिँ आफ्नो पेसासम्बद्ध नीतिनियम, कार्यक्रम, कार्यप्रक्रिया, चुनौती र जोखिम बहन गर्ने जिम्मेवारी प्रदान गर्छ । यसबाट विषयवस्तु, समूह कार्य र प्रस्तुतीकरणमा दक्षता विकास हुन्छ ।

ज्ञान र सिपले व्यवहारको आर्जन गराउँछ र यसको अभ्यासबाट कर्मचारीले विधायनको सोचलाई व्यवहारमा उताउँछन् (Wexlay & Latham : 1981) । तालिमले कर्मचारीमा रहेका ज्ञान, सिप र

निर्देशक, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

दक्षता बढाई धाराणात्मक र व्यावहारिक परिवर्तन ल्याउने भएकाले यसलाई परिवर्तनकारी औजार मानिन्छ । तालिमले कार्यदक्षताको अभावमा हुने कार्यसम्पादन विचलनलाई सुधार गर्न सहयोग गर्छ । मानव संसाधन सङ्गठनको सम्पत्ति हो । तालिमले मानव संसाधनलाई धारिलो बनाई सङ्गठनको उत्पादकत्व र कार्यदक्षता वृद्धि गर्छ ।

कर्मचारी तालिम एक प्रमुख शैक्षिक उद्यम पनि हो । यो सबै तहका कर्मचारीका लागि कार्यस्थलमा उनीहरूको कार्यसम्पादन सुधार तथा पेसागत अभिवृद्धि सम्बद्ध मागसँग सम्बन्धित हुन्छ । नयाँ काम गर्नका लागि सिप र ज्ञान प्राप्त गर्न तथा परिवर्तित विश्व र कामको संसारमा आफ्नो प्रगति जारी राख्न प्रयोग हुने बौद्धिक औजार तालिम हो (Armstrong, 2001) । कार्यस्थल र कार्यप्रक्रियाको जानकारी भएका मानव संसाधनबिना सङ्गठन सफल हुन सक्दैन (Goldstein, 2002) । तालिम वा प्रशिक्षण पेसागत अभिवृद्धिका लागि गरिने निरन्तर अन्वेषण पनि हो । मानव संसाधन विकासलाई मानवको प्राकृतिक आवश्यकता वा मागका रूपमा पनि हेरिन्छ । तालिम विषयवस्तुको व्यावहारिक परिभाषा गर्ने, भ्रम हटाउने, अतीत, वर्तमान र भविष्यबिच विचारशील तुलना गर्ने, तर्कपूर्ण ढङ्गले कार्यवातावरण र सिकाइलाई तुलना गरी कमजोरी हटाउने आधार हो । तालिम व्यक्तिलाई पेसागत दक्षतामा अद्यावधिक गराउने मुख्य आधार पनि हो ।

२. तालिमको आवश्यकता

उत्पादकत्व र दक्षता वृद्धि, कार्यात्मक एकरूपता, समय र स्रोतको उपयोग, सुपरिवेक्षण गर्नुपर्ने अवस्थाको कमी, आफैँमा सुधार, नैतिकता र इमानदारीमा बढोत्तरी, राजनीतिक तथा अन्य ज्ञानमा बढोत्तरी, सेवाग्राही सर्वोच्चता, कार्यस्थलको वातावरण सुधार र प्रविधिमा अद्यावधिकताका लागि तालिम आवश्यक छ । कर्मचारीको ज्ञान, सिप, दक्षता र सोचाइमा परिवर्तन गरी कार्य सम्पादनका क्रममा आइपर्ने जोखिम तथा त्रुटिलाई न्यूनीकरण गर्न र कर्मचारीमा थप जिम्मेवारी वहन गर्ने प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताको विकास गर्न समेत तालिम आवश्यक छ ।

ज्ञान आर्जन, सिप आर्जन, कार्यदक्षता सुधार र संस्थागत दक्षता विकास तालिमका मुख्य आवश्यकता हुन् । Swanson and Holton (2001) ले ज्ञानलाई अध्ययन र अनुभवबाट प्राप्त बौद्धिक मानसिक अवयवको रूपमा परिभाषित गरेका छन् । ज्ञान जटिल छ र यो विभिन्न तरिकाबाट आर्जन गर्न सकिन्छ । ज्ञान संस्थाको संज्ञानात्मक क्षमता भएकाले कर्मचारीबिचको सम्बन्ध बुझ्न, कार्य सञ्चालन प्रक्रिया सञ्चालन प्रभावकारी बनाउन र संस्थाको कार्यलाई भविष्यवाणी गर्न सकिने बनाउन कर्मचारीमा विषयगत ज्ञानको आवश्यकता छ ।

Sims (1998) ले सिपलाई प्राविधिक सिप, मानव कौशल र अवधारणात्मक सिप गरी तीन प्रकारमा विभाजन गरेका छन् । प्राविधिक सिप कामको

बुझाइ र काममा प्रवीणता हो । यो विधि, प्रक्रिया वा प्रविधिसँग सम्बन्धित छ । मानव कौशल समूहमा काम गर्ने शिल्प हो । अवधारणात्मक सिप भनेको संस्था चिन्ने, सङ्गठनको कार्य निर्भरता थाहा पाउने र सङ्गठनमा भइरहेका परिवर्तन व्यवस्थापन गर्ने क्षमता हो । तालिमले सिप र मानव सम्बन्धको विकासमा सहयोग गर्छ । कार्य दक्षता सुधार तालिमको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । कार्यसम्पादन, कार्य सङ्गठन र उपलब्धिका लागि यो महत्त्वपूर्ण हुन्छ (Galagan, 1994) । यसलाई संस्थागत स्मृतिको आधार पनि मानिन्छ ।

नेपालको संविधानको धारा २४२ मा लोक सेवा आयोग र धारा २४४ मा प्रदेश लोक सेवा आयोगसम्बन्धी व्यवस्था छ । आयोगको काम मुख्यतः निजामती सेवाको पदमा नियुक्तिका लागि उपयुक्त उम्मेदवार छनोट गर्नु हो । निजामती सेवालाई बढी सक्षम, सुदृढ, सेवामूलक र उत्तरदायी बनाउन निजामती सेवा ऐन विकास गरिएको छ । यसले निजामती सेवाको व्यवस्थापनका लागि लोक सेवा आयोगसँग समन्वय गरी दरबन्दी सिर्जना, पदपूर्ति, पदस्थापन, सरूवा, बढुवा, कार्य सम्पादन मूल्याङ्कन, तलब भत्ता, बिदा तथा अन्य सुविधा, अवकाश, उपदान र निवृत्तभरण, अध्ययन, तालिम, अध्ययन, भ्रमण, आचरणजस्ता व्यवस्था सुनिश्चित गरेको छ ।

निजामती कर्मचारीको मुख्य कार्य नागरिकलाई राज्यको नीतिगत सेवा र सुविधा प्रवाह हो । यसका लागि तालिम आवश्यक पर्छ । तालिम कर्मचारीलाई

कुनै खास किसिमको काम गर्न आवश्यक पर्ने विशिष्ट ज्ञान, सिप र व्यवहार सिक्ने सिकाउने प्रक्रिया वा तरिका हो । तालिमले कर्मचारीलाई कार्यसम्पादनका लागि प्रक्रिया, प्रविधि, ऐन, नियम, नीति तथा कार्यक्रमबारे ज्ञान प्रदान गर्छ र ज्ञानलाई व्यवहारमा प्रयोग गर्न सिप पनि विकास गराउँछ । तालिमले कर्मचारीका व्यक्तिगत उद्देश्य, धारणा र मूल्य मान्यतालाई सङ्गठनको उद्देश्य र संस्कृतिअनुरूप परिवर्तन गराउँछ । तालिम आफैँमा जनशक्ति विकासको एउटा माध्यम हो । निजामती कर्मचारीलाई सक्षम र प्रतिस्पर्धी बनाउन र उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न सबैका लागि तालिम सञ्चालन गर्ने नीतिअनुरूप निजामती कर्मचारी राष्ट्रिय तालिम नीतिको समेत व्यवस्था गरिएको छ । यस्तै निजामती सेवा नियमावलीमा अध्ययन वा तालिम भन्ने शब्दको परिभाषा गर्दै अध्ययन भन्नाले सेवासँग सम्बन्धित विषयमा स्नातक, स्नातकोत्तर वा कुनै शैक्षिक उपाधि हासिल गर्नको निमित्त गरिने अध्ययनलाई र तालिम भन्नाले स्नातक, स्नातकोत्तर वा कुनै शैक्षिक उपाधि प्रदान गरिनेबाहेक कुनै सङ्गठित संस्थाद्वारा निश्चित पाठ्यक्रमअनुसार निश्चित अवधिमा सञ्चालन हुने प्रशिक्षण कार्यक्रमलाई जनाउँछ भनिएको छ । त्यसै गरी कर्मचारीलाई अध्ययन भ्रमणको समेत अवसर प्रदान गर्नुपर्ने उल्लेख गरिएको छ । अध्ययन भ्रमण भन्नाले अध्ययन र तालिमबाहेक छ हप्तामा नबढ्ने गरी आयोजना हुने गोष्ठी, सेमिनार वा अवलोकन भ्रमण बुझिन्छ ।

निजामती सेवा ऐनले मन्त्रालय, आयोग वा सचिवालयले आफ्नो मातहतका कर्मचारीलाई अध्ययन, तालिम वा अध्ययन भ्रमणमा पठाउनका लागि प्रत्येक वर्ष आवश्यक विवरण तयार गरी सामान्य प्रशासन मन्त्रालयमा पठाउने व्यवस्था गरेको छ । सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले राष्ट्रिय योजना आयोगसँग समन्वय गरी विषयगत आधारमा अध्ययन, तालिम वा अध्ययन भ्रमणमा पठाउने व्यवस्था छ । सेवा, समूह वा उपसमूह सञ्चालन गर्ने मन्त्रालयले तालिम प्रदायक संस्थासँग समन्वय गरी प्रत्येक निजामती कर्मचारीलाई तीन वर्षमा कम्तीमा एक पटक पाँच कार्य दिन वा सोभन्दा बढी अवधिको तालिम दिने व्यवस्था निजामती सेवा नियमावलीले गरेको छ । निजामती सेवा नियमावलीले अध्ययन, तालिम वा अध्ययन भ्रमणका लागि निजामती कर्मचारीलाई मनोनयन गर्दा अध्ययन, तालिम वा अध्ययन भ्रमणको विषय सम्बन्धित हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । निजामती कर्मचारी कार्यरत रहेको सेवा, समूह वा उपसमूहका लागि उपयोगी र आवश्यक भएको, अध्ययन, तालिम वा अध्ययन भ्रमणका लागि प्राप्त छात्रवृत्तिमा मनोनयन गरिन्छ । यसका लागि तोकिएको आवश्यकतालाई प्राथमिकता दिई शैक्षिक योग्यता, ज्येष्ठता, भौगोलिक क्षेत्रमा काम गरेको अनुभव र कार्य सम्पादन मूल्याङ्कनबापत बढी अङ्क पाउने कर्मचारीलाई प्राथमिकता दिइन्छ । अध्ययनको हकमा तीन वर्ष स्थायी सेवा अवधि पूरा भएको, स्नातक, स्नातकोत्तर वा कुनै शैक्षिक उपाधिको अध्ययनको हकमा ४५ वर्ष उमेर ननाघेको कर्मचारी प्राथमिकतामा पर्छन् ।

३. शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रबाट सञ्चालन हुने शैक्षिक व्यवस्थापन तालिम

कर्मचारीलाई तालिम प्रदान गरी अद्यावधिक गरिराख्ने उद्देश्यअनुरूप शिक्षा क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिको वृत्ति विकासका लागि शिक्षा तथा मानव विकास केन्द्रबाट विभिन्न प्रकारका तालिम सञ्चालन हुँदै आएका छन् । तालिम सामग्री विकास, तालिम सञ्चालन तथा मूल्याङ्कन र प्रवर्तनात्मक कार्य तथा अध्ययन अनुसन्धानमा केन्द्रले आफ्नै कार्यप्रक्रिया तथा मापदण्ड प्रयोग गर्दै आएको छ । केन्द्रले महानिर्देशकको अध्यक्षतामा रहने तालिम मूल्याङ्कन तथा प्रमाणीकरण समितिको निर्देशनमा स्वीकृत तालिम पाठ्यक्रमका आधारमा शिक्षा सेवाका कर्मचारीका लागि सेवाकालीन तथा क्षमता विकाससम्बन्धी तालिम सञ्चालन गर्दै आएको छ । स्थानीय तहदेखि सङ्घसम्मका शिक्षा क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिको दक्षता अभिवृद्धि गर्नका लागि विभिन्न प्रकारका तालिम कार्यक्रमको व्यवस्थापन तथा सञ्चालन गर्न तालिम मूल्याङ्कन तथा प्रमाणीकरण समिति क्रियाशील रहन्छ । यसमा अध्यक्षका अतिरिक्त मानव संसाधन विकास महाशाखा हेर्ने उपमहानिर्देशक, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयका प्रशासन महाशाखा हेर्ने सहसचिव, नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठानका निर्देशक रहने र यसले तालिमको समग्र प्रक्रिया र गुणस्तर निर्धारणमा प्रत्यक्ष रेखदेख गर्ने गरेको छ । यस समितिका काम कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम छन् :

- (क) तालिम कार्यक्रम सञ्चालनमा सङ्घीय तहबाट प्रशासनिक सहयोग पुऱ्याउनु
- (ख) विस्तारित तालिम सञ्जाल प्रणाली विकास गरी तालिमलाई संस्थागत रूपमा परिचालन गर्नु
- (ग) तालिम योजना निर्माण तथा तालिम माध्यम सम्बन्धमा केन्द्रलाई सल्लाह र सुझाव दिनु
- (घ) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा तालिम कार्यक्रमको योजनासम्बन्धी दोहोरोपन नियन्त्रण तथा समन्वय गर्नु
- (च) विभिन्न तहका कर्मचारीको सेवाकालीन तालिमका लागि तयार पारिएका पाठ्यक्रम स्वीकृतिका लागि शैक्षिक जनशक्ति तालिम परिषद्मा पेस गर्नु
- (छ) विभिन्न तहका कर्मचारीका लागि विकास गरिएका पुनर्ताजगी तालिम तथा क्षमता अभिवृद्धिसम्बन्धी तालिम पाठ्यक्रम र अन्य सबै प्रकारका तालिम सामग्री स्वीकृत गर्नु
- (ज) स्थानीय र प्रदेश तहमा सञ्चालन हुने क्षमता अभिवृद्धि र सेवाकालीन तालिमका मापदण्ड तयार गर्नु
- (झ) देशभित्रका अन्य तालिम संस्था र देशबाहिरको तालिम संस्थासँग सहकार्य गर्नु
- (ञ) कर्मचारीको वृत्ति विकासका लागि मन्त्रालयलाई राय सुझाव दिनु

केन्द्रले हाल राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीसम्मका अधिकृतस्तरको आवश्यकतामा आधारित नीति विश्लेषणसम्बन्धी विषयकेन्द्रित सेमिनार सञ्चालन गर्दै आएको छ । यसले मन्त्रालय पद्धतिअन्तर्गतका राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणीसम्मका अधिकृतका लागि न्यूनतम तिस कार्य दिने सेवाकालीन शैक्षिक व्यवस्थापन तालिम सञ्चालन गर्दै आएको छ । स्थानीय तहका अधिकृतका लागि न्यूनतम तिस कार्य दिने सेवाकालीन शैक्षिक व्यवस्थापन प्रमाणीकरण तालिम, मन्त्रालय पद्धतिका सबै तहका कर्मचारीका लागि अभिमुखीकरण तालिम र शैक्षिक व्यवस्थापकका लागि पुनर्ताजगी तालिम पनि सञ्चालन हुँदै आएका छन् ।

तालिम कार्यक्रम सञ्चालनका लागि तालिम कार्यक्रमको योजना निर्माण गरी स्वीकृत गराउने, तालिम निर्देशिका, तालिम पाठ्यक्रम तथा प्रशिक्षण सामग्री विकास र उपलब्ध गराउने तथा तालिमका लागि पाठ्यक्रम विकास गरी तालिमका लागि सहभागी छनोट गर्ने गरिन्छ । तालिम सञ्चालनका लागि दक्ष तथा विज्ञको सूची (रोस्टर) तयार गरी परिचालन गरिन्छ । तालिमका सहभागी र प्रशिक्षकका लागि तालिम आचार संहिता तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने, तालिम निर्देशिकाअनुसार तालिम सञ्चालन गरी तालिम कार्यक्रमको मूल्याङ्कन गर्ने र तालिम कार्यक्रममा अध्ययन अवलोकन, क्षेत्र भ्रमण, प्रस्तुतीकरण, परियोजना कार्य, परीक्षा तथा मूल्याङ्कनको व्यवस्थापन प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको छ । तालिमको समाप्तिमा तालिमको प्रमाण पत्र वितरण गर्नेलगायत तालिम व्यवस्थापन

सूचना प्रणाली अद्यावधिक राख्ने कार्य गरिँदै आएको छ ।

सबै प्रकारका तालिम कार्यक्रमको पाठ्यक्रम स्वीकृत भएपछि लागु हुने र कुनै तह र पदको तालिम कार्यक्रमको पाठ्यक्रममा परिमार्जनको आवश्यकता देखिएमा प्रमाणीकरण समितिले आवश्यक व्यवस्था प्रक्रिया अँगालिएको छ ।

४. तालिम सञ्चालन प्रक्रिया

कर्मचारीका लागि सञ्चालन गरिने सेवाकालीन तालिममा सहभागीले पूरा समय तालिममा सहभागी हुनुपर्ने र अनुपस्थित रहेमा वा ढिलो उपस्थित भएमा अड्क घटाउने व्यवस्था गरिएको छ । तालिमको मूल्याङ्कन तथा प्रमाणीकरणको प्रक्रियामा सहभागी हाजिरी तथा सक्रियता, नेतृत्व व्यवस्थापन, व्यवहार तथा समन्वयको अवलोकन, समूह कार्य, परियोजना कार्य, समस्या समाधान, मामला अध्ययन, विचार प्रस्तुति, क्षेत्र भ्रमण र भूमिका निर्वाह, लेख समीक्षा, दैनिक प्रतिविम्बन, प्रतिविम्वात्मक लेखन, सामग्री समीक्षा, लघु अनुसन्धान, लिखित तथा अन्तरक्रियाजस्ता विभिन्न प्रक्रिया समावेश गरिएको छ । सेवाकालीन तालिममा मध्यावधि परीक्षा वस्तुगत, समस्यामा र मामलामा आधारित हुने र विषयगत परीक्षा विषयवस्तु, समस्या, सुभाव, कार्ययोजना, विश्लेषण, समीक्षा र व्यवहार परिवर्तनमा आधारित हुने तथा क्षेत्र भ्रमण र लघु अनुसन्धानका लागि वैयक्तिक र सामूहिक प्रक्रिया अपनाइने व्यवस्था छ ।

५. तालिममा सहभागी, प्रशिक्षक र कर्मचारीको दायित्व

शैक्षिक व्यवस्थापन तालिममा सहभागी, प्रशिक्षक र कर्मचारीको दायित्व निर्धारण गरिएको छ । तालिमका प्रत्येक सहभागीले पाठ्यक्रम विकास तथा तालिम व्यवस्थापन समितिको समन्वयमा रही तालिमका सम्पूर्ण सत्रमा सहभागी हुनुपर्छ । सहभागीले तालिम हुनुभन्दा कम्तीमा पाँच मिनेटअघि तालिम कक्षामा प्रवेश गर्नुपर्छ । तालिम सत्रमा सहभागीले सक्रियतापूर्वक सहभागी हुने र अवाञ्छित गतिविधि नगर्ने, तालिम संयोजकले तोकेका संयोजक, प्रतिवेदक, क्विज मास्टर, इस्यु हुकर, मनोरञ्जक, प्रतिविम्बकजस्ता भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ । तोकिएका विषय क्षेत्रको नियमित अध्ययन तथा समीक्षा र प्रस्तुतीकरण गर्ने, गुणस्तरीय प्रशिक्षार्थीका रूपमा जिम्मेवार हुने, तालिम सामग्री र तालिम सहयोगी सामग्रीको सुरक्षा गर्ने जिम्मेवारी पनि सहभागीको नै हो । तालिममा सत्र सहजीकरणमा सहजकर्ताबाट प्रस्तुत सामग्रीको प्रयोग गर्दा सन्दर्भ उल्लेख गर्नुपर्छ । सहभागीले तालिममा औपचारिक पोसाक प्रयोग गर्ने, अनुमतिबिना तालिम अवाधिभर मोबाइल फोन र सामाजिक सञ्जाल प्रयोग नगर्ने, संयोजक एवम् शाखा प्रमुखले दिएको निर्देशन पालन गर्ने, आफूको पेसालाई उच्च र गरिमामय बनाउने आचरण गरी तालिमलाई प्रभावकारी बनाउन सधैं सिर्जनशील र रचनात्मक बन्ने तथा तालिमलाई प्रभावकारी बनाउन तालिम पाठ्यक्रम तथा सामग्रीमा सुधारका लागि सुभाव दिने जस्ता आचारसंहिता समेत पालना गर्नुपर्छ ।

तालिमका प्रशिक्षकले पनि पाठ्यक्रम विकास तथा तालिम व्यवस्थापन समितिको समन्वयमा रही प्रशिक्षकले निर्धारित तालिमका सत्र सञ्चालन गरी सत्रको विषयवस्तुमा आधारित भई तोकिएका प्रश्नपत्र र प्रशिक्षण प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्छ। यसका अतिरिक्त तालिमको गुणस्तर कायम गर्न प्रशिक्षकले तालिम सञ्चालन सुरु हुने दिनभन्दा अगावै प्रशिक्षण योजना तयार पार्ने, व्यवस्थापन समितिको समन्वयमा प्रशिक्षण सत्र सञ्चालन गर्ने, गुणस्तरीय प्रशिक्षणका लागि जिम्मेवार हुने र सामग्रीको प्रयोग गरी सहभागितामूलक ढङ्गले प्रशिक्षण दिने जिम्मेवारी पूरा गर्नुपर्छ। व्याख्यान विधिभन्दा अन्तरक्रियालाई प्राथमिकता दिने, आफ्नो पेसालाई उच्च र गरिमायुक्त बनाउने आचरण गरी प्रशिक्षार्थीमाथि राम्रो प्रभाव पार्ने प्रयास गर्ने र तालिम सामग्री, पाउर पोइन्ट, प्रतिवेदन लगायतका सामग्री व्यवस्थापन समितिका सदस्य सचिवलाई तालिम सञ्चालन हुने अघिल्लो दिन इमेलमार्फत पठाइदिनेसमेत जिम्मेवारी प्रशिक्षकलाई तोकिएको छ। प्रशिक्षणकै क्रममा सहभागीहरूको मूल्याङ्कन गरी व्यवस्थापन समितिलाई पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने, तालिमलाई बढी प्रभावकारी बनाउन सधैं सिर्जनशील र रचनात्मक बन्ने प्रयत्न गर्ने, तालिम कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउन तालिम पाठ्यक्रम तथा सामग्रीमा सुधारका लागि सुझाव दिने जस्ता नैतिक तथा प्राज्ञिक जिम्मेवारी पूरा गर्नुपर्छ।

तालिम शाखामा कार्यरत र परीक्षा तथा मूल्याङ्कनमा संलग्न कर्मचारीले व्यवस्थापन समितिको समन्वय

र प्रमाणीकरण समितिको निर्देशनमा रही तालिमका सम्पूर्ण क्रियाकलापमा निष्पक्षता, पारदर्शिता, गोपनीयता, तटस्थता र कार्यदक्षतापूर्वक तोकिएको कर्तव्य पूरा गर्नुपर्ने छ। यसले तालिम सामग्री विकाससम्बन्धी व्यवस्था, तालिम सामग्री लेखन र तालिम सामग्री प्रमाणीकरणमा समेत गुणस्तर कायम गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ।

६. सामग्री विकास

तालिम प्रयोजनका केन्द्रबाट प्रशिक्षक प्रशिक्षण निर्देशिका, प्रशिक्षक निर्देशिका, प्रशिक्षार्थी स्रोत सामग्री र अन्य सन्दर्भ सामग्री विकास हुँदै आएका छन्।

तालिमका लागि पाठ्यक्रम तथा तालिम सामग्री विकास गर्दा शैक्षिक जनशक्तिको क्षमता विकास गर्ने प्रयोजनले तय भएका उद्देश्य, नीति एवम् कार्यक्रमलाई प्राथमिकतामा राखिन्छ। विभिन्न समयमा गरिएका तालिमसम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन तथा निष्कर्ष, तालिमपश्चात् तालिम लिएका व्यक्तिको तालिमको प्रभावकारिता अध्ययन प्रतिवेदन तथा निष्कर्ष र राष्ट्रिय स्तरमा गठन भएका शिक्षा आयोगका सुझाव तथा सिफारिसलाई पनि तालिम सामग्रीका रूपमा समावेश गरिन्छ। विभिन्न क्षेत्रबाट केन्द्रलाई प्राप्त सुझाव, सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा सञ्चालन गरिने विभिन्न गोष्ठी, कार्यशाला, सेमिनार आदिबाट प्राप्त निष्कर्ष, प्रशिक्षक तथा तालिमका सहभागीबाट प्राप्त प्रतिक्रिया एवम् पृष्ठपोषण आदिलाई प्रमुख आधार मान्ने गरिएको छ।

७. विभिन्न निकायको भूमिका

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको भूमिका: तालिमलाई व्यवस्थित बनाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको समकक्षी तालिमका रूपमा शैक्षिक व्यवस्थापन तालिमलाई विकास गर्न शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले कार्य गर्छ । नेपालको शैक्षिक जनशक्ति विकाससम्बन्धी नीति, मापदण्ड तथा कार्यविधि तर्जुमा गर्ने, नेपाल शिक्षा सेवाका सेवा जनशक्तिका लागि प्राप्त हुने अध्ययन तथा तालिमजस्ता वृत्ति विकासका अवसरलाई न्यायोचित रूपमा वितरण गर्ने र सङ्घीय एकाइमा कार्यरत शिक्षा सेवाका जनशक्तिको सेवा प्रवेश, सेवाकालीन तथा क्षमता अभिवृद्धि तालिम निश्चित समयमा प्राप्त हुने गरी वित्तीय तथा प्रशासनिक समन्वयद्वारा आवश्यक सहयोग गर्ने कार्य मन्त्रालयबाटै हुन्छ । सङ्घीय तहमा कार्यरत नेपाल शिक्षा सेवाका राजपत्राङ्कित द्वितीय तथा तृतीय श्रेणीका कर्मचारीको वार्षिक रूपमा सञ्चालन हुने तालिमका लागि आवश्यक सहभागी उम्मेदवार छनोट गर्ने कार्यमा मन्त्रालयले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ ।

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र: शैक्षिक जनशक्ति विकाससम्बन्धी नीति, मापदण्ड तथा कार्यविधिअनुरूप तालिम सञ्चालन गर्ने र नेपाल शिक्षा सेवाका सेवा जनशक्तिको विकासका लागि स्वीकृत कार्यक्रमबमोजिम सेवा प्रवेश, क्षमता अभिवृद्धि तथा सेवाकालीन तालिमजस्ता वृत्ति विकासका कार्यक्रमलाई व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्ने कार्य शिक्षा तथा मानव स्रोत

विकास केन्द्रले गर्छ । प्रदेश तथा स्थानीय तहमा कार्यरत शिक्षा सेवाका जनशक्तिको सेवा प्रवेश, सेवाकालीन तथा क्षमता अभिवृद्धि तालिम निश्चित समयमा सञ्चालन गरी आवश्यक वित्तीय तथा प्रशासनिक समन्वयद्वारा आवश्यक सहजीकरण गर्ने कार्यमा पनि केन्द्रको भूमिका अहम् रहेको छ । सङ्घीय तहमा कार्यरत नेपाल शिक्षा सेवाका राजपत्राङ्कित द्वितीय तथा तृतीय श्रेणीका कर्मचारीको तिस कार्य दिने तालिमलाई व्यवस्थित तरिकाले सञ्चालन गर्ने, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा कार्यरत नेपाल शिक्षा सेवाका राजपत्राङ्कित तथा राजपत्र अनङ्कित कर्मचारीको तिस कार्य दिने तालिमलाई व्यवस्थित तरिकाले सञ्चालन गर्ने र सङ्घीय तहमा सञ्चालित तिस कार्य दिने तथा छोटो अविधिक तालिमलाई प्रभावकारी बनाउन तालिमको अनुगमन, कार्यमूलक अनुसन्धान तथा पृष्ठपोषणद्वारा ती कार्यक्रमको गुणस्तर सुधार गर्ने कार्य पनि शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रको नै हो ।

शिक्षा तालिम केन्द्र: हाल हरेक प्रदेशमा शिक्षा तालिम केन्द्र रहेका छन् । शिक्षा तालिम केन्द्रले नेपालको राष्ट्रिय शैक्षिक जनशक्ति विकाससम्बन्धी नीति, मापदण्ड तथा कार्यविधिअनुरूप तालिम सञ्चालन गर्ने, प्रदेशअन्तर्गतका शिक्षा सेवाका सेवा जनशक्तिको विकासका लागि स्वीकृत कार्यक्रमबमोजिम सेवा प्रवेश तथा सेवाकालीन तालिमजस्ता वृत्ति विकासका कार्यक्रमलाई व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्दै आएको छ ।

तालिम केन्द्रले स्थानीय तहमा कार्यरत शिक्षा सेवाका जनशक्तिको सेवा प्रवेश तथा क्षमता विकास तालिम निश्चित समयमा सञ्चालन गरी आवश्यक वित्तीय तथा प्रशासनिक समन्वयद्वारा आवश्यक सहजीकरण गर्ने कार्य गर्न सक्छ। तालिमलाई नियमित र प्रभावकारी बनाउन तालिम केन्द्रले सङ्घीय सरकारअन्तर्गतको शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रबाट सञ्चालन हुने सेवाकालीन तालिममा आफ्नो प्रदेशमा कार्यरत नेपाल शिक्षा सेवाका राजपत्राङ्कित द्वितीय तथा तृतीय श्रेणीका सेवाकालीन तालिम लिन बाँकी कर्मचारीलाई सो तालिमका लागि सहभागी गराउन समन्वय र सहयोग पनि तालिम केन्द्रबाटै हुन सक्छ। स्थानीय तहमा कार्यरत नेपाल शिक्षा सेवाका राजपत्र अनङ्कित कर्मचारीको तिस कार्य दिने तालिमलाई व्यवस्थित तरिकाले सञ्चालन गर्ने र प्रदेश तहमा सञ्चालित तिस कार्य दिने तथा छोटो अविधिका तालिमलाई प्रभावकारी बनाउन तालिमको अनुगमन, कार्यमूलक अनुसन्धान तथा पृष्ठपोषणद्वारा ती कार्यक्रमको गुणस्तर सुधार गर्ने कार्यलाई तालिम केन्द्रले निरन्तरता दिन सक्छ।

स्थानीय तह : स्थानीय तहले पनि नेपालको राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक शैक्षिक जनशक्ति विकाससम्बन्धी नीति, मापदण्ड तथा कार्यविधिअनुरूप आफ्नो तहबाट सञ्चालन हुने छोटो अविधिका तालिम सञ्चालन गर्न सक्छन्। आफ्नो तहअन्तर्गतका शिक्षा सेवाका सेवा जनशक्तिको वृत्ति विकासका लागि प्रदेश र सङ्घीय सरकारसँगको समन्वयमा सेवा प्रवेश तथा सेवाकालीन तालिमजस्ता

कार्यक्रममा तालिम लिन बाँकी लक्षित कर्मचारीलाई सहभागी गराउने जिम्मेवारी स्थानीय तहको नै हो। स्थानीय तहअन्तर्गतका विद्यालय सेवाका कर्मचारी जनशक्तिको क्षमता विकास तालिमका लागि आवश्यक कार्यक्रम तर्जुमा गरी निश्चित समयमा सञ्चालन गर्न आवश्यक वित्तीय तथा प्रशासनिक समन्वयद्वारा आवश्यक सहजीकरण गर्ने, सङ्घीय सरकारअन्तर्गतको शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रबाट सञ्चालन हुने सेवाकालीन तालिम प्रदेशबाट सञ्चालन हुने तालिममा आफ्नो तहमा कार्यरत नेपाल शिक्षा सेवाका राजपत्राङ्कित द्वितीय तथा तृतीय श्रेणी र राजपत्रअनङ्कित श्रेणीका सेवाकालीन तालिम लिन बाँकी कर्मचारीलाई सो तालिमका लागि सहभागी गराउन समन्वय सहयोग गर्ने र सेवाकालीन तालिममा प्रतिबद्धता जनाएका सहभागी कर्मचारीको कार्ययोजनाअनुरूप व्यवहार परिवर्तन भएनभएको अनुगमन गरी तालिमको प्रभावकारिताबारे प्रदेश तथा सङ्घीय सरकारका कार्यालयमा सुझाव प्रदान गर्नेजस्ता महत्त्वपूर्ण कार्य स्थानीय तहबाट सम्पादन हुन सक्छन्।

८. तालिमका समस्या

सार्वजनिक निकायले सञ्चालन गर्ने तालिम आवश्यकतामा आधारित हुन नसक्दा र तालिमका लागि न्यून बजेट विनियोजन हुँदा तालिम प्रभावकारी हुन सक्दैनन्। तालिम पाठ्यक्रम पनि व्यावहारिकभन्दा बढी सैद्धान्तिक हुँदा र तालिमलाई बढुवाका लागि मात्र प्रयोग गरी तालिमपछि प्रभाव मूल्याङ्कन नगर्नेदा तालिमलाई साथीभाइ भेटघाटको अवसर र कामबाट मुक्तिको

माध्यमका रूपमा लिने गरेको पनि देखिन्छ । दुर्गम क्षेत्रमा काम गर्ने कतिपय कर्मचारीले तालिमका अवसरको जानकारी समेत पाउँदैनन् भने कतिपयले एउटै प्रकृतिको तालिम पटक पटक लिएको पनि पाइन्छ । दाताले सञ्चालन गर्ने तालिम आवश्यकतामा भन्दा पनि दाताको स्वार्थमा केन्द्रित रहन्छ । शैक्षिक व्यवस्थापन तालिमका सन्दर्भमा देखिएका मुख्य समस्या निम्नानुसार छन् :

- (क) तालिम सञ्चालनका लागि दक्ष प्रशिक्षक आवश्यक पर्ने भए पनि बदलिँदो परिवेशअनुकूलका दक्ष विषयगत प्रशिक्षकको व्यवस्थापन गर्न समस्या छ ।
- (ख) प्रशिक्षलाई प्रदान गरिने पारिश्रमिक न्यून छ । तालिमका लागि सामग्री खोज तथा विकासका लागि प्रशिक्षकलाई अन्य सुविधा प्रदान गर्न नसक्दा पनि तालिमको प्रभावकारितामा समस्या देखिएको पाइन्छ ।
- (ग) तालिमका लागि छुट्ट्याइने बजेट गुणस्तरीय तालिम सञ्चालनका लागि कम छ । यसले गर्दा तालिममा नवीनतम प्रविधिको प्रयोग गर्न सकिएको छैन ।
- (घ) तालिम व्यावहारिकभन्दा बढी सैद्धान्तिक हुनु, स्थानीय तहमा गुणस्तरीय तालिम व्यवस्थापन हुन नसक्नु र तालिमसम्बद्ध दक्ष जनशक्तिको अभाव हुनु पनि तालिमका समस्या हुन् ।
- (ङ) सङ्घीय राष्ट्रिय तालिम नीतिको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर हुनु, तालिमका लागि मनोनयन

विभेदपूर्ण हुनु, प्रशिक्षण सामग्रीको अभाव हुनु, स्वदेशी तालिम अझक प्राप्तिका लागि र वैदेशिक तालिम अर्थ उपार्जन गर्ने मनस्थितिका लागि हुनु आदि तालिम व्यवस्थापनका अन्य समस्या हुन् ।

९. सुझाव

तालिमलाई पेसागत दक्षता वृद्धिको अत्युत्तम अवसरका रूपमा उपयोग गर्न सकिन्छ । व्यक्तिमा शैक्षिक वा प्राज्ञिक योग्यताले मात्र निखार ल्याउन सक्दैन । व्यवस्थित र प्रभावकारी तालिमका लागि योग्य व्यक्तिलाई उपयुक्त र आवश्यक समयमा कामका आधारित पेसागत र व्यावसायिक ज्ञान तथा सिप प्रदान गर्नुपर्छ । मौजुदा तालिमलाई अभि प्रभावकारी बनाउन निम्नानुसारका कार्य गर्न सकिन्छ ।

- (क) तालिमका प्रशिक्षार्थीमा अपेक्षित दक्षता विकास गर्न तालिमको आवश्यकता पहिचान गरी उपयुक्त कर्मचारीलाई उपयुक्त तालिमका लागि मनोनयन गर्ने पद्धति विकास गर्नुपर्छ ।
- (ख) तालिमका अवसरमा सबैको न्यायोचित पहुँच हुनुपर्छ । तालिममा विनियोजन बजेटलाई जनशक्तिको क्षमता विकासमा गरिने लगानीको रूपमा लिई औचित्यपूर्ण ढङ्गले खर्च गरिनुपर्छ ।
- (ग) तालिम समाप्तपछि तालिमको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नु पनि त्यति नै आवश्यक छ । तालिमको पाठ्यक्रम र प्रशिक्षण विधिमा

समायानुकूल परिवर्तन गरी तालिमलाई पेसागत र व्यावाहारिक बनाउनुपर्छ ।

(घ) प्रशिक्षकको क्षमता विकास गर्न र तालिम प्रदायक संस्थालाई स्रोत साधन सम्पन्न बनाउन नीतिगत व्यवस्था नै गरिनुपर्छ । आवश्यकतामुखी र विशिष्टीकृत तालिमले मात्र सहभागीमा सन्तुष्टि विकास गर्छ ।

१०. निष्कर्ष

तालिम कर्मचारीका लागि पेसागत विकास गर्ने महत्त्वपूर्ण आधार हो । मूलतः कर्मचारीका लागि सेवा प्रवेश, सेवाकालीन र क्षमता अभिवृद्धि तालिमको आवश्यकता पर्छ । कर्मचारीको कार्यक्षेत्रमा ज्ञानको सिर्जना, प्रविधिको विकास र विश्व परिवेशको परिवर्तनका कारण विभिन्न चुनौती र समस्या आइरहन्छन् । त्यस्ता चुनौती सामना गर्न र समस्या समाधान गर्न तालिमको आवश्यकता पर्छ । कर्मचारीलाई नीतिगत र कानुनी प्रावधानको जानकारी दिन तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा दक्ष बनाई बजेटको सदुपयोग तथा लक्षित वर्गमा प्रतिफलनात्मक सन्तुष्टि प्रदान गर्न पनि तालिम सहयोगी हुन्छ । तालिमका लागि दक्ष प्रशिक्षक, पर्याप्त बजेट र तालिम सुविधाको व्यवस्था गर्न सके तालिम कक्ष ज्ञानको उपयोग र सिपको प्रयोगका लागि रूपान्तरित हुन सक्छ । तालिमको रूपान्तरण कार्य क्षेत्रमा हुन सके कर्मचारीको पेसागत विकास हुनुका साथसाथै समाजले कल्पना गरेको सेवा सेवाग्राही र सरोकारवालामा पुग्न सक्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान, कानून बिताब व्यवस्था समिति : बबरमहल काठमाडौं ।

निजामती सेवा ऐन, (२०४९, संशोधनसहित), कानून बिताब व्यवस्था समिति : बबरमहल काठमाडौं ।

निजामती सेवा नियमावली, (२०५०, संशोधनसहित), कानून बिताब व्यवस्था समिति : बबरमहल काठमाडौं ।

निजामती कर्मचारी राष्ट्रिय तालिम नीति, (२०७१), सामान्य प्रशासन मन्त्रालय : सिंहदरबार, काठमाडौं ।

Armstrong, M. (2001). *A hand book of human resources Practice*. UK: Kogan Page.

Goldstein, I., & Ford J.K. (2002). *Training in organization: needs assessment, development and evaluation*. CA: Wadsworth

Swanson R.A., & Holton E.F.III. (2001). *Foundations of human resource development*. San Francisco: Berrett-Koehler

Sims R. A. (1998). *Reinventing training and development*. Westport, CT:Quoram Books.

Galagan P. (1994). *Reinventing the profession. Training and development*

Wexley, K. N., Latham, G. P. 1 981. *Developing and Training Human Resources in Organizations*. Glenview, III: Scott, Foresman

परीक्षाका लेखन सहयोगी विकासका चुनौती र उपाय

बाबुराम ढुङ्गाना, विद्यावारिधि

लेखसार

व्यक्तिमा रहेको कार्यगत सीमितताका कारण आफ्नो पाठ वा परीक्षा अरू व्यक्तिद्वारा लेखाउँदा प्रयोग हुने दोस्रो व्यक्ति नै लेखन सहयोगी हुन् । लेखन सहयोगीको जिम्मेवारी जोसुकैले वहन गर्न पाउँदैन । लेखन सहयोगीको प्रयोग गर्दा परीक्षार्थीले पालन गर्नुपर्ने र स्क्राइबले पालन गर्नुपर्ने नियम स्थापित छन् । यो अभ्यास नेपालमा पनि सहज भैसकेता पनि लेखन सहयोगीका बारेमा विधि विधान स्पष्ट नहुनाले खाँचो पर्दा मात्र खोजी हुन हुँदा अपाङ्गता भएका विद्यार्थी पीडित बनेका छन् । हाम्रा शिक्षण संस्थामा स्क्राइबको आवश्यकता हरेक वर्ष हुने भए तापनि परीक्षाको बेलामा मात्र खोजी गर्नु र समयमा उपलब्ध हुन नसक्नाले परीक्षार्थीमा हुने मानसिक त्रासले गर्दा परीक्षामा सोचेजस्तो सफलता मिलिरहेको छैन । यो एक प्रकारको स्वैच्छिक काम भए तापनि सुनिश्चित र व्यावहारिक बनाउनका लागि स्क्राइबलाई न्यूनतम सुविधा उपलब्ध उपलब्ध गराउनुपर्छ । विद्यार्थीहरूको विशेष आवश्यकताका सेवा उपलब्ध गराएर मात्र समावेशी शिक्षाको आधार खडा गर्न सकिन्छ । योग्यतम स्क्राइब खोज्ने, अभिमुखीकरण गर्ने र पारिश्रामिक दिने जिम्मा परीक्षा लिने निकायको हुनुपर्छ, यो चिन्ताबाट परीक्षार्थी मुक्त हुनुपर्छ ।

१. विषय प्रवेश

दृष्टिविहीन, श्रवणदृष्टिविहीन, मस्तिष्क पक्षाघात वा मस्कुलर डिस्ट्रोफी वा अन्य प्रकारका अपाङ्गता भएका कारणले आफैं लेख्न कठिनाइ भोगिरहेका विद्यार्थीलाई परीक्षामा वा सिकाइको समयमा अन्य सहयोगीको जरुरत पर्छ । नेपालको सन्दर्भमा विद्यालय तहको त्रैमासिक परीक्षा पनि आन्तरिक मूल्याङ्कनभित्र पर्ने भएकाले विद्यालयले लचकता अपनाई विद्यार्थी स्वयम्ले आफ्नो अवस्थाअनुसार गरेको प्रस्तुतिलाई मान्यता दिए तापनि बाह्य परीक्षामा अर्को व्यक्ति सहायताले परीक्षा दिएको अभ्यास स्थापित भएको छ । सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिले दोभासेको मदतले

आफूले बाह्य सन्देश थाहा पाउने र आफ्नो विचार पनि साङ्केतिक भाषा र लेखाइका माध्यमबाट प्रकट गरेका हुन्छन् । नियमित कक्षामा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीसँग सँगै बसेर आफू पनि सिक्ने र यस्ता साथीलाई पनि कक्षामा छलफल भएका कुरा टिपोट गरिदिने व्यक्ति अरू कोही नभएर त्यही कक्षाका विद्यार्थी हुन् । आवधिक परीक्षा वा वार्षिक परीक्षामा स्तरीय प्रश्नपत्रबाट विद्यार्थी मूल्याङ्कन हुँदा आफैं उत्तर लेख्न कठिनाइ हुने विद्यार्थीलाई अन्य व्यक्तिको सहायताबाट परीक्षामा लेख्ने सुविधा उपलब्ध गराइन्छ । यसरी अरूको परीक्षामा लेखिदिने व्यक्ति सोही कक्षाका सहपाठी साथी हुन

पूर्व उपसचिव, नेपाल शिक्षा सेवा

सक्दैनन् । यस्ता सहयोगीको उपलब्धता सहज नहुनाले सहयोगीको आवश्यकता पर्ने परीक्षार्थी परीक्षाको समयमा तनावमा रहेको पाइन्छ । अरू विद्यार्थीको परीक्षामा परीक्षार्थीसँगै बसेर निजले भनेबमोजिम मात्र जवाफ लेख्ने काम सजिलो पनि छैन । यस प्रकारको समस्या शिक्षण संस्थामा मात्र नभएर रोजगारका लागि छनोटको परीक्षा सञ्चालन गर्ने निकायमा पनि हुन्छ । विद्यालयले वा परीक्षा सञ्चालन गर्ने निकायले लेखन सहयोगका लागि कुनै न कुनै व्यक्तिलाई तयार गर्ने पर्छ । यसरी अरूको परीक्षामा वा कक्षामा नियमित सिकाइको क्रममा लेखिदिने व्यक्ति को हुन्, यस्ता व्यक्तिको प्राप्ति कसरी हुन्छ, कुन मूल्य र मान्यतामा कसरी लेखिदिन्छन् भन्ने बारेमा शिक्षण संस्था र कर्मचारी छनोटका लागि परीक्षा लिने निकायमा व्यवस्थित प्रयास हुनु जरुरी छ । नेपालमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई परीक्षामा लेखन कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने व्यक्तिको व्यवस्थाका बारेमा कानुनी प्रबन्ध, विकास प्रोत्साहन जस्ता विषयमा कहीं कतै लिपिबद्ध प्रयास गरिएको छैन । यस लेखको प्रमुख उद्देश्य नीतिगत सम्बोधनका लागि लेखन सहयोगीको आवश्यकता र महत्त्वका बारेमा सार्वजनिक बहस गर्नु हो ।

२. अपाङ्गताको प्रकृति र लेखन सहयोगीको आवश्यकता

नेपाली समुदायमा पनि विभिन्न प्रकृतिका अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सङ्ख्या ठुलो छ । केही बालबालिका जन्मँदा नै अपाङ्गतासहित जन्मेका हुन्छन् भने कोहीले जन्मपश्चात् यो

अवस्थामा पुग्छन् । हुर्किसकेपछि अपाङ्गता भएका विद्यार्थीले अरू विद्यार्थीसहर एक स्तरको सिप सिकिसकेका हुन्छन् भने जन्मपूर्व नै अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई ती सिप सिकाउन थप मिहिनेतको आवश्यकता पर्छ । शिक्षा आर्जन गर्नु भनेको जीवन जिउनका लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न प्रकारका सिप सिक्नु हो । सिप सिक्न शरीरका विभिन्न अङ्गको चालको आवश्यकता पर्छ । अपाङ्गताले सिपलाई सीमित गराइदिन्छ । अपाङ्गता हुनुमा विभिन्न कारण हुन्छन् । अपाङ्गता भएका वा नभएका सबै विद्यार्थीले विभिन्न देशको कानुनबमोजिम न्यूनतम शिक्षा प्राप्त गर्ने हक छ । नेपालको संविधानले आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्करूपमा प्राप्त गर्ने अधिकारको सुनिश्चितता गरेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई उच्च शिक्षासम्म निःशुल्क शिक्षा आर्जन गर्न पाउने प्रावधान छ । नेपालमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई शिक्षा सहज गराउनका लागि हरेक विद्यार्थीको घर नजिकको कुनै पनि विद्यालयमा वा अपाङ्गता विशेषका लागि खोलिएको विशेष विद्यालयमा वा कुनै प्रकृतिको अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई साना कक्षामा सुविधा दिलाउँदै अपाङ्गता नभएका विद्यार्थीसँगै पढ्न पाउने सुविधासहितको एकीकृत स्वरूपको विद्यालयको व्यवस्था गरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा नेपालले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई गुणस्तरीय आधारभूत शिक्षा दिलाउने प्रतिबद्धतासमेत गरेको छ । अपाङ्गताको गाम्भीर्य

र उपलब्ध सुविधाका आधारमा कुन व्यक्तिले कुन तहको औपचारिक शिक्षा आर्जन गर्छ भन्ने कुरा जनाउने भएकाले जटिल प्रकृतिका अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सङ्ख्या कक्षा बढ्दै जाँदा घट्दै गएको अवस्था छ ।

हाल नेपालमा माध्यमिक तहमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीको प्रवेश आशा लाग्दो छ । माध्यमिक तह अर्थात् कक्षा १२ उत्तीर्ण गरेपछि उच्च शिक्षाका लागि विश्वविद्यालयका प्राविधिक विषयबाहेकका विषयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीको सङ्ख्या पनि बढ्दो क्रममा छ । माथिल्ला कक्षामा अध्ययन गरिरहेका अपाङ्गता भएका विद्यार्थीमा सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका विद्यार्थीले आफ्नो परीक्षा आफैं दिएको पाइन्छ भने हातको चालले सहयोग नगरेका र दृष्टिविहीन विद्यार्थीले लेखन सहयोगीको सहायताले परीक्षा दिएको अवस्था छ । अध्ययन पूरा गरेपछि आफूले रुचाएको पेसा वा व्यवसायको छनोट गर्नु व्यक्तिको अधिकारको विषय हो । अध्ययनका क्रममा आफूले जानेका कुरा अभिव्यक्त गर्न जसरी अर्को व्यक्तिको सहयोगको आवश्यकता पर्छ त्यस्तै रोजगारीको लागि गरिने छनोट परीक्षामा सहभागी हुँदासमेत अर्कै व्यक्तिको भरमा परीक्षामा प्रतिस्पर्धा गर्नुपर्ने हुन्छ ।

३. परीक्षाका लेखन सहयोगी वा स्क्राइब को हुन् ?

कक्षामा सिकाइका क्रममा दृष्टिविहीन वा सुनाइ अपाङ्गता भएका विद्यार्थीले कक्षा समयभन्दा पछि अध्ययन गर्नका लागि कक्षाको निर्देशन

वा प्रवचनबमोजिम टिपोट गर्न सहयोग लिनुपर्ने अवस्थामा नोट टेकर वा दोभासेको प्रयोग हुन्छ । बाह्य परीक्षाका समयमा आफ्नै कक्षाका सहपाठीबाट यस्तो सहयोग लिन नमिल्ने भएकाले यो काम अरू नै कसैले गरिदिनुपर्ने हुन्छ । यसरी परीक्षामा अरूले भनेको लेखेर सहयोग गर्ने व्यक्तिलाई अङ्ग्रेजीमा scribe वा transcriber र नेपालीमा लेखक वा लेखन सहयोगी भनिन्छ । यो अभ्यास नेपालमा धेरै पुरानो नभए पनि प्रचलित छ । आजकाल यो काम प्रविधिको प्रयोगले सफ्टवेयरमार्फत पनि गर्न थालिएको भए तापनि मेसिनद्वारा गरिने लेखन सबैमा उपलब्ध नहुने र साना कक्षामा व्यावहारिक पनि नहुने भएकाले मानवद्वारा नै लेखन गरिनुपर्ने हुन्छ । यहाँ छलफल गर्न खोजिएको विषयवस्तु मानवद्वारा गरिने स्क्राइब वा ट्रान्सक्रिप्सन हो । परीक्षामा लेखन कार्य कसले, कुन सर्तमा गरिदिने भन्ने विषय अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । यो एक प्रकारको श्रुतिलेखन भएकाले यसमा हिज्जे मिलाएर लेख्ने काम हुन्छ । परीक्षाका लेखन सहयोगी कुनै व्यावसायिक लेखक होइनन् । परीक्षा दिने विषयवस्तुमा निपुण हुनुपर्ने होइन र लेखन सहयोगीले आफूलाई लागेको कुरा लेख्न पाइने पनि होइन । लेखन सहयोगी पारिश्रामिकका लागि लालायित व्यक्ति पनि होइनन् । लेखन कार्यमा सघाउने व्यक्तिलाई न्यूनतम सुविधा सोचिने भए तापनि यो कार्य पूर्णरूपमा सेवाभावमा आधारित हुन्छ । यहाँ सवाल के हो भने परीक्षकले बोलेका कुरालाई व्याकरण मिलाएर जस्ताको तस्तै उतार्ने खुबी भने लेखन सहयोगीमा हुनुपर्छ । यसका

लागि लेखन सहयोगी सम्बन्धित भाषाका शब्द, वाक्य र अनुच्छेदमा जानकार हुनुपर्छ । परीक्षार्थीले भनेबमोजिम चित्राङ्कन गर्न पनि सक्नुपर्छ ।

४. नीतिगत व्यवस्था

लेखन सहयोगीका बारेमा शिक्षा ऐन, २०२८ तथा शिक्षा नियमावली, २०५९ मा केही उल्लेख गरिएको छैन । शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम ४७ मा अशक्त विद्यार्थीका लागि परीक्षामा विशेष व्यवस्था गर्न सकिने भनिए तापनि यसको विस्तृतीकरणमा लेखन सहयोगीका बारेमा उच्चारण गरिएको पाइँदैन । त्यस्तै गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी नियमावली, २०७७ पनि यस विषयमा कितान गरी केही बोलेको पाइँदैन । माध्यमिक शिक्षा उत्तीर्ण परीक्षा सञ्चालन तथा व्यवस्थापन निर्देशिका, २०६८ चौथो संशोधनको दफा ११ मा विशेष परीक्षार्थीका लागि परीक्षासम्बन्धी विशेष व्यवस्था गरी उपदफा (२) मा दृष्टिविहीन र लेख्न नसक्ने शारीरिक अपाङ्गता भएका परीक्षार्थीको हकमा सम्बन्धित विद्यालयको प्रधानाध्यापकले उक्त विद्यालयमा नियमित रूपमा बढीमा कक्षा ९ मा अध्ययनरत विद्यार्थीलाई लेखकका रूपमा जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट सिफारिस गरी पठाएमा केन्द्राध्यक्षले परीक्षार्थीले भनेका कुरा लेखकद्वारा लेखाउने व्यवस्था गर्नु पर्ने बेहोरा उल्लेख गरिएको छ । यसरी लेख्न लगाउँदा लेखक विद्यार्थीको फोटो प्रमाणित गरी जिल्ला शिक्षा कार्यालयमार्फत सम्बन्धित केन्द्राध्यक्षकहाँ पठाउने जिम्मेवारी सम्बन्धित विद्यालय प्रधानाध्यापकको हुने छ र

त्यस्तो प्रक्रिया नपुऱ्याई लेखक विद्यार्थी राखेको पाइएमा नक्कली परीक्षार्थी सरह कारवाही गरिने छ भन्ने उल्लेख छ । सोही प्रकृतिको बेहोरा राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय कक्षा-१० द्वारा प्रकाशित केन्द्राध्यक्ष निर्देशन पुस्तिका, २०७९ को केन्द्राध्यक्षको काम, कर्तव्य तथा दायित्वमा समेत उल्लिखित छ । त्यस्तै गरी सुस्तश्रवण / बहिरा परीक्षार्थीको सहयोगका लागि आवश्यक परेमा जिल्ला शिक्षा कार्यालयको सिफारिसमा केन्द्राध्यक्षले परीक्षा सुरु भएको ३० मिनेटसम्म त्यस्ता परीक्षार्थी रहेको परीक्षा हलमा एक जना दोभासे शिक्षकको व्यवस्था मिलाउन सक्ने छ । त्यस्ता दोभासे शिक्षक परीक्षा सुरु भएको एक घण्टासम्म परीक्षा भवनबाट बाहिर नगई केन्द्राध्यक्षको निगरानीमा बस्नुपर्ने छ । जिल्ला शिक्षा कार्यालयले दोभासे शिक्षकको सिफारिस गर्दा साङ्केतिक भाषा जानेका निम्न माध्यमिक वा प्राथमिक तहमा अध्यापनरत शिक्षकमध्येबाट मात्र गर्नुपर्ने कुरा जनाइएको छ । कक्षा १२ को बाह्य परीक्षाका सवालमा पनि कक्षा ११ मा अध्ययनरत विद्यार्थीलाई जिल्ला शिक्षा कार्यालयले सिफारिस गरेबमोजिम लेखन सहयोगीका रूपमा काममा लगाउन सकिने छ । अपाङ्गता भएका परीक्षार्थीलाई निजको अपाङ्गताको प्रकृति हेरी निर्धारित समयभित्र परीक्षा दिन नसक्ने देखिएमा सम्बन्धित जिल्ला शिक्षा कार्यालयको निर्देशनमा सम्बन्धित केन्द्राध्यक्षले बढीमा एक घण्टा तिस मिनेटसम्म थप समय उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

यस विषयमा शिक्षक सेवा आयोग र लोकसेवा आयोगको आन्तरिक कार्यविधिमा पनि दृष्टिविहीन परीक्षार्थीलाई लेखन सहयोगी उपलब्ध गराउने कुरा उल्लेख छ । लोक सेवा आयोगको परीक्षामा कुनै परीक्षार्थीले लेखन सहयोगी माग गर्दा परीक्षा हुनुभन्दा १० दिन पूर्व जानकारी गराउनुपर्ने र परीक्षाको समयमा मात्र लेखन सहयोगीलाई भेट्न सक्ने व्यवस्था मिलाइएको छ । शिक्षक सेवा आयोगको परीक्षामा पनि लोकसेवा आयोगसरहको अभ्यास गर्ने परम्पराको सुरुआत भएको पाइन्छ । सेवा आयोगका परीक्षामा उक्त निकायले एक तहमुनिका व्यक्ति खोजेर परीक्षामा सहभागी हुँदाको बखतमा पारिश्रामिकसमेत दिएर लेखन सहयोगीको व्यवस्था गरेको हुन्छ भने शिक्षण संस्थाका परीक्षामा सम्बन्धित शिक्षण संस्थाको दायित्वभित्र पर्ने भए तापनि सम्बन्धित परीक्षार्थीले नै बेहोर्ने गरेको अभ्यास छ ।

५. उच्च शिक्षामा लेखन सहयोगीको अभ्यास

विश्वविद्यालय तहका परीक्षामा पनि विद्यालयमा झैं एक तहमुनिका विद्यार्थीलाई खोजेर लेखन सहयोगीका रूपमा परीक्षाका बखतमा काममा लगाउने अभ्यास छ । विश्वविद्यालयमा लेखन सहयोगी आवश्यक पर्ने परीक्षार्थीको सङ्ख्या असाध्यै कम हुने भएकाले धेरै जसोले थाहा नपाउने, थाहा पाए पनि सम्बन्धित परीक्षार्थीले खोज्नुपर्ने र लेखन सहयोगीलाई पारिश्रामिकको व्यवस्था सम्बन्धित शिक्षण संस्थाले नगर्ने भएकाले यो विषय सधैं पीडादायक बनेको छ ।

६. लेखन सहयोगीको व्यवस्थालाई कानुनी हैसियत किन आवश्यक छ ?

शिक्षा प्राप्त गर्नु हरेक नागरिकको हक हो । सबै नागरिकले एकै प्रकारले शिक्षा आर्जन गर्न सक्दैनन् । हरेक व्यक्तिको शिक्षा प्राप्तिको पहुँचमा, अभिव्यक्तिमा र सहभागितामा फरक फरक तरिका हुन्छ । परीक्षा सिकेको कुरा अभिव्यक्त गर्ने विधि हो । आफ्नै हातले लेखेर अभिव्यक्त गर्न कठिनाइ भएमा अरूद्वारा लेख्न लगाएर आफ्नो विचार राख्ने अवसर दिनुपर्छ । सिकेका हरेक कुराको मापन गर्नुपर्छ । सिकाइ मापनका साधन पनि फरक फरक हुन सक्छन् । बाह्य परीक्षाको अभ्यासलाई पुरै नकार्न सकिँदैन । परीक्षालाई अनुकूलन गर्नाले सबै परीक्षार्थीले बराबर अवसर पाउँछन् । त्यसैले जुन परीक्षार्थीले आफ्नै हातले लेख्न सम्भव छैन तिनका लागि लेखन सहयोगीको व्यवस्था कानूनले नै सम्बोधन गरेर दिन उपयुक्त हुन्छ । यस विषयलाई कानूनले समेटेमा समुदायमा पनि द्विविधा हुँदैन र परीक्षार्थीमा समेत मनोबल बढ्छ ।

७. लेखन सहयोगीले के के गर्न पाउँछ ?

लेखन सहयोगीले सम्बन्धित परीक्षार्थीलाई मात्र सहयोग गर्न पाउँछ । परीक्षार्थीले जे भनेका छन् त्यो मात्र लेख्न मिल्छ । आवश्यकतानुसार नक्सा, ग्राफ वा चित्र बनाउँछ । परीक्षार्थीले जुन डायग्राम बनाउन लगाएको हो, त्यो मात्र बनाउने छ । एक पटक लेखेर सम्पादन गर्नुपर्ने अंश परीक्षार्थीलाई सुनाउँछ । परीक्षार्थीले भनेबमोजिम नै लेख्य चिह्न राख्ने छ । उत्तर पुस्तिकामा लेखाइको संरचना

बदलनुपरेमा उसलाई निर्देशनको आवश्यकता पर्छ। सन्दर्भ बदलनुपरेमा तत्काल जानकारी गराउनुपर्छ। उसले के लेखिएको छ बिस्तारै पढेर सुनाउने छ र यदि कुनै कुरा फेर्न वा थप्नुपरेमा छिटै जानकारी गराउनुपर्ने छ। परीक्षार्थीले जवाफ भन्ने समय र लेखकले लेख्ने समयको गति मिल्नुपर्ने छ। परीक्षार्थीलाई उपलब्ध समय र बाँकी समय जानकारी गराउने छ। कुनै प्रश्नको जवाफ सकियो भने सकिएको र अर्को प्रश्नको जवाफमा लाग्ने जानकारी दिनुपर्छ। आफूले दिएको जवाफ नबुझेमा अर्को शब्द प्रयोग गरी बताउनुपर्छ। यसरी परीक्षार्थीले दिएको जवाफ लेखकले जस्ताको तस्तै उत्तरपुस्तिकामा उतार्नुपर्ने हुन्छ। परीक्षार्थीलाई आवश्यक पर्दा परीक्षा केन्द्रमा जान आउन वा शौचालय पहिचान गराउन वा बस्न सहजीकरण गर्नुपर्ने हुन्छ। लेखन सहयोगीले परीक्षार्थीले भनेको कुरा नसुने वा नबुझे पुनः सोध्ने र प्रस्ट भई लेख्नुपर्ने हुन्छ। श्रवणदृष्टिविहीन परीक्षार्थी रहेछ भने स्पर्श र साङ्केतिक भाषाको प्रयोगबाट जवाफ थाहा पाएर लेख्नुपर्ने हुन्छ। यदि अचानक लेखन सहयोगी विरामी परेमा परीक्षाका निरीक्षकलाई तत्कालै खबर गर्नुपर्ने हुन्छ। परीक्षाका बेलामा आवश्यक पर्ने कापी, कलम, पिउने पानी, शौचालय आदिको बारेमा सुरुमै तयार हुनुपर्छ। लेखन सहयोगी र परीक्षार्थी परीक्षा हलमा आधाघण्टा अघि नै प्रवेश गरी वातावरण र व्यक्तिगत सम्बन्ध बनाइसकेको हुनुपर्छ।

८. लेखन सहयोगीले गर्न नपाउने कुरा

लेखकको उत्तरमा आफूलाई लागेको कुरा थप्न, प्रश्नको अर्थ लगाएर बुझाउन, बिच बिचमा सल्लाह दिन, फरक भाषा वा शब्दावलीले अर्थ्याउन, नभनेको चित्रात्मक प्रस्तुति गर्न, परीक्षार्थीले भनेको जवाफमा फरक प्रतिक्रिया व्यक्त गर्न, परीक्षार्थीले भनेका शब्द वा बुँदा छुटाउन, कुन प्रश्न पहिले छान्ने र कुन पछि भन्न तथा एकछिन आराम गराउन वा आराम लिएर लेखेको जनाउन पाउने छैन। त्यस्तै गरी लेखन सहयोगीले परीक्षार्थीसँग विमति राख्न, रिसाउन, बिचैमा छाडेर हिँड्न, परीक्षाको नियम उल्लङ्घन गर्न र आर्थिक लाभका लागि मोलमोलाइ गर्न पाउने छैन। यो जिम्मेवारी लिने व्यक्तिले समयको पालना गर्नुपर्ने छ, आफूलाई सर्जक ठान्न पाइने छैन। प्रश्नका जवाफमा कुनै पनि स्रोत, आधार वा क्लु दिन पाइने छैन। मोबाइल फोनको प्रयोग गर्न पाइने छैन। कुनै समस्या आएमा परीक्षाका निरीक्षकलाई खबर गर्नुपर्छ। चर्को स्वरमा बोल्न पाइँदैन। परीक्षार्थीले भन्न छाडे पनि परीक्षाको पुरै समय पर्खी बस्नुपर्छ। परीक्षार्थीले जनाएको प्रश्नको जवाफमा उत्तर ठिक वा वेठिक जे भए पनि अनुहार वा अन्य बाहिर देखिने गरी कुनै प्रतिक्रिया व्यक्त गर्न पाइँदैन। खुला पुस्तक वा इन्टर्नेट स्रोत सामग्री प्रयोग गर्न पाइने भनी उल्लेख गरिएकामा बाहेक अन्य अवस्थामा बाह्य स्रोतको प्रयोग गर्न पाइने छैन।

९. लेखन सहयोगी छनोटका आधार

लेखन सहयोगीको मूल जिम्मेवारी परीक्षार्थीले भनेका वा सङ्केत गरेका विषयवस्तुलाई फरक अर्थ नलगाइकन जस्ताको तस्तै र उति नै मात्रामा व्यक्त गर्नु हो। सम्बन्धित विषय क्षेत्रका शब्द, सङ्केत वा चित्रलाई विषयगत विधाको नियमबमोजिम नै राखिदिनु हो। यति काम गर्नका लागि लेखन सहयोगीमा पनि केही गुण वा क्षमता हुनै पर्छ। निश्चित शैक्षिक योग्यता हुनुपर्छ तर सम्बन्धित परीक्षार्थीको भन्दा बढी शैक्षिक योग्यताले लेखाइमा थप गर्न सक्ने सम्भावना भएकाले जुन तहको परीक्षा दिने हो सोभन्दा एक तहमुनिका विद्यार्थीलाई प्रयोग गर्ने गरिएको हो। राष्ट्रिय परीक्षा बोर्डले एसईई परीक्षाको लेखन सहयोगीमा कक्षा नौमा पढ्दै गरेको विद्यार्थी र कक्षा १२ को परीक्षाका लागि कक्षा ११ पढ्दै गरेको विद्यार्थी छनोट गर्नु यही कारण हो। गणित विषयको परीक्षामा गणितीय लेखाइका नियम नबुझेका, भाषिक नियम नबुझेका, विषयगत प्राविधिक शब्द थाहा नभएका र चित्रात्मक प्रस्तुति गर्नुपर्नेमा सम्बन्धित चित्रको सामान्य ज्ञान नभएका व्यक्ति लेखन सहयोगी हुनै सक्दैनन्। लेखन सहयोगी परिवारका सदस्य वा विशेष सम्बन्धका व्यक्ति हुन नहुने मान्यता छ।

१०. चुनौती

(क) अपाङ्गता र अपाङ्गता भएका विद्यार्थी, उनीहरूको सिकाइका शैली, फरक फरक अपाङ्गता भएका विद्यार्थीले सिकेको कुरा अभिव्यक्त गर्ने तरिका, उनीहरूका

लागि उपलब्ध गराइने न्यूनतम वातावरण र लेखन सहयोगीका बारेमा हाम्रा सार्वजनिक प्रशासनका पदाधिकारीमा भएको बुझाइ स्पष्ट छैन। प्राज्ञिक निकाय यस सम्बन्धमा जानकारीविहीन हुनु दुःख लाग्दो विषय हो।

(ख) नीतिगत दस्तावेजले गोलमटोल भाषा प्रयोग गरी गरे पनि हुने र नगरे पनि हुने अर्थ लाग्ने, खासमा कुन बेलामा कुन कुराको खाँचो पर्छ र सो समस्याको समाधान कसरी गर्ने भन्ने विषयमा किटान गरी बोलेका छैनन्। शिक्षक सेवा आयोग र लोक सेवा आयोगका आन्तरिक कार्यविधिमा मात्र लेखन सहयोगीको बारेमा उल्लेख गरिएको तर यो आन्तरिक कार्यविधि मात्र भएको, यसमा जुनसुकै बखत आफू अनुकूल संशोधन हुन सक्ने र आन्तरिक कार्यविधि वेबसाइटमा राखी सार्वजनिक गर्ने नगरिएको हुनाले यसमा भएको व्यवस्था आम जनमानसमा जानकारी नहुने गरेको अवस्था छ। यस सम्बन्धमा नेपालमा विद्यमान विश्वविद्यालयका सेवा आयोग अनुत्तरित छन्।

(ग) विद्यालय र विश्वविद्यालयका परीक्षामा लेखन सहयोगीको व्यवस्था शिक्षण संस्थाले नगरिदिनाले यो सवाल सधैं परीक्षार्थीको निजी विषयका रूपमा चित्रित गरिएको छ। परीक्षाको तयारी गर्ने कि लेखक खोज्दै हिँड्ने भन्ने तनावमा अपाङ्गता भएका परीक्षार्थी र उनका परिवार रुमल्लिनपुरेको अवस्था विद्यमान हुनु राम्रो होइन।

- (घ) लेखन सहयोगीको प्राप्ति कसरी गर्ने देखि प्राप्त गरेका सहयोगीलाई के सुविधा दिने, अभिमुखीकरण कसले गर्ने, आचरण पालना सम्बन्धमा के प्रबन्ध हुनेजस्ता अत्यन्तै व्यावहारिक पक्षको जवाफ दीर्घकालसम्म हुने गरी समाधान गरिनुपर्ने अवस्था छ ।
- (ङ) परीक्षाका बेलामा लेखन सहयोगीको उपलब्धता नहुनु ठुलै समस्या हो । जसलाई यो समस्या परेको उसले मात्र भोग्नुपरेको हुँदा अरू पक्षले यसलाई गम्भीरतापूर्वक नलिएको पाइन्छ । यो अपाङ्गता अधिकारका क्षेत्रमा काम गर्ने संस्थाले बोल्नुपर्ने विषय हो । यसलाई दृष्टिविहीनको संस्थाले निरन्तर चासो राखी सरोकारवालालाई घच्चच्याइरहनुपर्ने विषयमा लिइनुपर्छ । यस्ता संस्थाले सरकारलाई स्थायी समाधान निकाल्नका लागि सहजीकरण गरी रहनुपर्छ ।

१०. समाधान

- (क) ऐन कानुनमा लेखन सहयोगीका बारेमा स्पष्ट उल्लेख गर्ने । कानुनी दस्तावेजमा यो कामको जिम्मेवार को हो र कसरी प्रबन्ध गर्ने भन्ने कुरा खुलाउने । परीक्षक र लेखन सहयोगीले पालन गर्ने आचरणका सवालमा पनि नीतिगत दस्तावेजमा उल्लेख गर्ने । यस सम्बन्धमा बनेका सबै नीतिगत दस्तावेज सर्वसाधारणले हेर्न पाउने गरी सार्वजनिक गर्ने

- (ख) शिक्षण संस्थाले लेखन सहयोगीका रूपमा काम गर्न इच्छुक विद्यार्थीलाई स्वयंसेवक विकास गर्न आवेदन माग गरी सरोकारवाला सबैलाई जानकारीसमेत गराउन नियमित रूपमा अभिमुखीकरण गर्ने
- (ग) लेखन सहयोगीलाई दिने खाना तथा यातायात खर्च शिक्षण संस्था वा परीक्षाको मूल व्यवस्थापकबाट हुने गरी बजेटको प्रबन्ध गर्ने

११. कसले खोजिदिने

यहाँ चर्चा गरिएका विषयवस्तु औपचारिक शिक्षाको हो । बाह्य परीक्षाको व्यवस्थापन सार्वजनिक विषयवस्तु भएकाले यो नितान्त सार्वजनिक शिक्षाको र परीक्षा सञ्चालन गर्ने बोर्ड वा शिक्षण संस्थाको जिम्मेवारीभित्र पर्छ । जसरी सार्वजनिक छनोट परीक्षामा लोक सेवा आयोग वा शिक्षक सेवा आयोगले लेखन सहयोगीको व्यवस्थापन आफैं गरी उम्मेदवारलाई कुनै चिन्ता मुक्त वातावरणको सिर्जना गरिदिन्छ, त्यस्तै गरी औपचारिक परीक्षा सञ्चालन गर्ने बोर्डले तोकिएको परीक्षामा लेखन सहयोगीको आवश्यकता पर्ने विद्यार्थीको सङ्ख्या पत्ता लगाई सोहीबमोजिमको तयारी गर्नुपर्छ । बाह्य परीक्षाको सवालमा परीक्षा आवेदन फर्म भर्ने बेलामा लेखन सहयोगीको आवश्यकता पर्नेको विवरण लिई सम्भावित सहयोगीको अभिमुखीकरण गर्नुपर्ने हुन्छ । अभिमुखीकरण लिएका सबैलाई खटाउनुपर्दैन तर परीक्षाको बेलामा तम्तयारी

अवस्थामा भने राख्नुपर्ने हुन्छ। एक जना परीक्षार्थीको सबै विषयको परीक्षामा एकै जना मात्र लेखन सहयोगीले काम नगरिदिने अवस्था आउन सक्छ। परीक्षार्थी विभिन्न तहका हुन सक्ने भएकाले लेखन सहयोगी पनि विभिन्न तहका तयार गर्नुपर्ने हुन्छ। व्यवस्थापन विषयको परीक्षामा मानविकीको लेखन सहयोगीको सुनाइले राम्रो काम गर्न नसक्ने भएकाले विषयगत सहयोगीको तयारी गर्नु उत्तम हुन्छ। समान विषय समूहको पृष्ठभूमिका लेखन सहयोगीले परीक्षार्थीले भनेको हिज्जे जस्ताको तस्तै बुझेर लेख्नुपर्ने हुनाले विषयगत सहयोगीबाट यो काम कुशलतापूर्वक हुन्छ भन्न खोजिएको हो।

१२. लेखन सहयोगीको आवश्यकता पर्ने परीक्षार्थीलाई अभिमुखीकरण

निम्नलिखित विषयमा सचेत रहन परीक्षार्थीलाई समेत अभिमुखीकरण गराउनुपर्ने हुन्छ:

- (क) शिक्षण संस्था वा परीक्षा लिने निकायले लेखन सहयोगीको प्रबन्ध गरिदिने भएपछि यस सम्बन्धमा चिन्ता नलिन
- (ख) लेखन सहयोगीलाई सकारात्मक व्यवहार प्रदर्शन गर्न
- (ग) शिक्षण संस्थाले खोजिदिएको लेखन सहयोगीलाई विश्वास गर्न
- (घ) प्रश्न राम्रोसँग सुन्न वा बुझ्न र जवाफ छोटो वाक्यमा भन्न
- (ङ) लेख्ने समय पुग्ने गरी छोटो विश्राम गरी भन्न
- (च) एउटा प्रश्नको उत्तर सकिएको जनाउ दिन

- (छ) प्रशङ्ग परिवर्तन गर्नुपर्ने भए जानकारी दिन
- (ज) चित्रद्वारा प्रस्ट्याउनपर्ने भए सो कुराको जानकारी दिन

१३. परीक्षाको समयमा ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने कुरा

परीक्षार्थी र लेखन सहयोगी दुवैलाई प्रश्नपत्र र उत्तर पुस्तिका दिनुपर्छ। लेखन सहयोगीले उत्तर पुस्तिकामा लेखेर जिम्मेवारी पूरा गर्छन् भने परीक्षार्थीले कस्तो र कत्रो कति मात्राको रहेछ छोएर वा अन्य कुनै तरिकाले थाहा पाउँछन्। लेखन सहयोगी प्रयोग गरी लिइएको परीक्षा अन्य परीक्षार्थी बस्ने कोठा वा कार्यालय कक्षमा लिइनु हुँदैन। यो कोठामा बाहिरबाट हल्ला नआउने हुनुपर्छ। परीक्षाको र विषयवस्तुको गाम्भीर्या नबुझेको कोही पनि व्यक्तिले हेर्नु हुँदैन भने सम्बन्धित निरिक्षकले सहजीकरण गरिदिनुपर्छ। बसाइ सजिलो र सुरक्षित हुनु पर्छ भने परीक्षार्थी र लेखन सहयोगी दायौँबायाँ बस्नुपर्छ। परीक्षामा टाइप नगरेर लेख्ने पर्ने मान्यता छ। यसरी लेखन सहयोगीको प्रयोग गरेर लिएको तीन घण्टाको परीक्षामा आवश्यकताअनुसार एकघण्टा तिस मिनेटसम्म समय थप गर्न सकिने व्यवस्था उपुक्त छ तर यो जानकारी सम्बन्धित सबैले पाउनुपर्ने छ।

१४. निष्कर्ष

लिखित माध्यमबाट अपनाइने बाह्य परीक्षामा अर्को व्यक्तिको सहायताबाट मात्र जवाफ लेख्न सक्ने अपाङ्गता भएका विद्यार्थीको सङ्ख्या शिक्षण संस्थामा बढ्दो क्रममा छ। जसरी सिक्न पाउने कुरालाई व्यक्तिको अधिकारका रूपमा

व्याख्या गरिएको छ उसै गरी सिकेको कुरालाई परीक्षामा अभिव्यक्त गर्न पाउने विषय पनि अधिकारकै रूपमा स्थापित भएको छ । परीक्षामा लेखन सहयोगीको प्रबन्ध गर्नु सम्बन्धित शिक्षण संस्था वा निकायको कर्तव्य हो । यो एक प्राविधिक कार्य भएकाले यसका बारेमा सम्बन्धित सबै पक्ष जानकार हुन आवश्यक छ । लेखन सहयोगीको खोजी र विकासका काममा सम्बन्धित निकाय जिम्मेवार हुने व्यवस्था कानुनले नै मिलाउनुपर्ने हुन्छ । यो निरन्तर आइरहने विषय भएकाले नियमित प्रक्रियाबाट मात्र सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड, परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय
(कक्षा १०), केन्द्राध्यक्ष निर्देशन पुस्तिका
२०७९

माध्यमिक शिक्षा उत्तीर्ण (एस एल सी) परीक्षा
सञ्चालन तथा व्यवस्थापन निर्देशिका,
२०६८

शिक्षा ऐन, २०२८ तथा शिक्षा नियमावली, २०५९
दसौँ संशोधन, कानुन किताब व्यवस्था
समिति ।

Heriot-Watt University (Date not mentioned). SCRIBING, READING and INVIGILATING In exams: A Guide for Staff and Students.

Khan, A. Laiqh (2019) For visually challenged students, hunting for scribes is adding to examination stress, Bengaluru.

N. M. Pushps, (2019). My Scribing Experience - Writing Exams for visually impairment/ Cerebral Palsy /Down Syndrome. Indian Social Responsibility Network, India.

Pokhrel, Sanskriti, (2023). Writing exams for a visually impaired student: What does it feel to be someone's voice? Onlinekhabar.com Nepal

लोकतान्त्रिक नेपालमा शिक्षा

✍ रामस्वरूप सिन्हा, विद्यावारिधि

लेखसार

देशको शिक्षा प्रणाली त्यहाँको राजनीतिक प्रणालीअनुकूलको हुनुपर्छ। लोकतान्त्रिक राजनीतिक प्रणालीबिना शिक्षा प्रणाली सुदृढ हुँदैन भने शिक्षाबिना प्रजातन्त्र दिगो हुन सक्दैन। अतः राजनीतिक र शैक्षिक प्रणाली एकअर्काका परिपूरक हुन्। नेपालको लोकतान्त्रिक शिक्षा प्रणालीतर्फ दृष्टिगत गर्दा मध्यकालीन शासनसम्म शिक्षा धार्मिक संस्थासँग आबद्ध थियो भने राणाकालमा राज्यकोषबाट केही आधुनिक शैक्षिक संस्थाको स्थापना भए पनि शिक्षा दरबार र सम्भ्रान्त वर्गका लागि मात्र थियो। वि.सं. २००७ मा प्रजातन्त्रको स्थापनापछि खुलापन आयो र जनचाहनाअनुरूपको शिक्षा प्रदान गर्न राज्य प्रयासरत रहेको देखिन्छ। वि.सं. २०१७ को परिवर्तनपछि वि.सं. २०२८ लागु भएको रा.शि.प.यो. ले शिक्षा क्षेत्रमा बहुआयामिक परिवर्तन नल्याएको होइन तर यसले राजमुकुट र निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थालाई मात्र सुदृढ गर्न परिलक्षित रह्यो। वि.सं. २०४६ को प्रजातन्त्रको पुर्नस्थापनापछि लोकतान्त्रिक शिक्षाको प्रादुर्भाव भएको देखिन्छ। वि.सं. २०६२/०६३ को नेपाल लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको स्थापना र नेपालको संविधान जारी भएपछि देशमा शासकीय स्वरूप एकात्मकबाट सुधारात्मक प्रणालीअनुरूप सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा विभाजित भएको छ र शैक्षिक अधिकार क्षेत्रलाई अनुसूचीबाट व्यवस्थित गरिएको छ एवम् शिक्षालाई नागरिकको मौलिक अधिकारको रूपमा प्रत्याभूत गरिएको छ। अझै शिक्षा ऐन, २०२८ नै लागु छ। शिक्षा ऐन, नेपाल विश्वविद्यालय ऐन पारित हुन सकेको छैन भने गुणस्तर, अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता, वित्तीय स्रोत परिचालन इत्यादि पनि समस्याका रूपमा रहेका छन्। शैक्षिक उद्देश्य परिपूर्तिका लागि सरोकारवाला सबैले स्वच्छ शैक्षिक वातावरणको सिर्जना गर्नुपर्ने हुन्छ। अतः यसतर्फ सबैको चासो, चिन्तन र तत्परता नै आजको टड्कारो खाँचो रहेको देखिन्छ।

१. अवधारणा

देशको शासन व्यवस्थाको सञ्चालन त्यही देशको सामाजिक राजनीतिक, आर्थिक र शैक्षिक प्रणाली तथा तत्त्वबाट व्यवस्थित एवम् सञ्चालित हुन्छ। यसको तुलना मानव शरीरसँग गर्न सकिन्छ।

शरीरभिन्न रहेका श्वासप्रश्वास, रक्तसञ्चार, पाचन प्रणालीको समायोजनबाट सम्पूर्ण शरीर गतिशील रहन्छ। राज्य शक्तिको सञ्चालन पनि विभिन्न प्रणालीको समन्वयबाट हुन्छ। यो राजकीय प्रणालीमध्ये सामाजिक प्रणाली सबैभन्दा

✍ पूर्व सचिव, नेपाल सरकार

शक्तिशाली हुन्छ र राज्य शक्तिको सञ्चालनमा दोस्रो प्रभुत्व राजनीतिक प्रणालीको हुन्छ । यसले अन्य प्रणालीलाई डोच्याउँछ । अतः देशको राजनीतिक प्रणालीलाई मेरुदण्डको रूपमा लिइन्छ । देशमा जुन किसिमको राजनीतिक प्रणाली हुन्छ, शिक्षा प्रणाली पनि त्यही अनुकूलको हुन्छ । साम्यवादी, समाजवादी, प्रजातन्त्रवादी वा लोकतन्त्रवादी राजकीय शासन पद्धति जस्तै शिक्षा प्रणाली पनि भिन्न भिन्न हुन्छ । रुस र चीनका लागि उपयुक्त शिक्षा प्रणाली अमेरिका, भारत र ब्रिटेनका लागि उपयुक्त नहुन सक्छ । राजनीतिक प्रणाली र शिक्षा प्रणाली एक अर्काका परिपूरक हुन्छन् ।

शिक्षाविद्दले शिक्षालाई राजनीतिबाट र राजनीतिलाई शिक्षाबाट अलग राख्नुपर्छ भनेका छन् । राजनीतिज्ञका अन्धसमर्थकले शक्ति प्राप्तिका लागि द्वन्द्व, अशान्ति, सङ्घर्ष, सार्वजनिक सम्पत्तिको विनाशलगायत हत्या र हिंसाजस्ता कार्य पनि गर्छन् । राजनीतिक दलले राष्ट्रको शोषण र बेइमानी गर्नुहुँदैन । त्यस्तै राष्ट्रको मानवीय स्रोत साधनको विकासमा दल, व्यक्ति वा समूहले शोषण गर्नु हुँदैन (Johns and Morphet: 1975) ।

वर्कहेड (Burkhead) का विचारमा शिक्षा जीवनमा आर्थिक, राजनीतिक र धार्मिक दर्शनका आधारमा विभाजित छ । तिनै मतभेदका कुरालाई दर्शन र सिद्धान्तको प्रारूपमा विविध नाम दिने चलन पनि रहेको छ । राजनीतिमा भैं शैक्षिक क्षेत्रमा पनि आपसमा कुरा नमिल्ने र एउटाले अर्काको विचार वा मतलाई तीव्र खण्डन गर्ने

गरेको देखिन्छ । त्यसैलाई हामी वाद वा विचार भन्ने गर्छौं । शिक्षा क्षेत्रमा पनि यस्ता अनेकौं वाद र विचार प्रचलित छन् । शिक्षाका उद्देश्यमा फरक दृष्टिकोण राख्नेहरू भन्छन् - मानिसका दुई कार्यमध्ये पोषण र पुनरुत्थानलाई शारीरिक जीवन भनिन्छ । शिक्षा चाहिँ सामाजिक जीवनको मुख्य पक्ष हो । शिक्षाले नै परिपक्व सोच र प्रगतिशील धारणामा विश्वास बढाउँछ । भावनात्मक ज्ञानलाई सान्दर्भिकतासँग जोड्न सहयोग पुऱ्याउँछ । त्यसैले शिक्षालाई मूर्त होइन अमूर्त विषयवस्तुका आधारमा सिकाइसँग जोड्न सक्नु नै दर्शनको उपयोग हो । शिक्षा विचारक, शिक्षाशास्त्री, शिक्षाविद्का विचार वा दृष्टिकोणमा राजनीतिको ध्यान आकृष्ट गर्न सामर्थ्य हुनु आवश्यक छ । यसले शिक्षा क्षेत्रका विषयगत मुद्दामा व्यापक रूपमा आमूल परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ । राजनीतिक शक्तिले चाह्यो र इमानदार प्रतिबद्धता अपनायो भने मात्र विद्वान्को विचारले अपेक्षित बाटामा मुलुकलाई हिँडाउन सक्छ (पोखरेल, २०६९) । यस दर्शनलाई आत्मसात गरी दीक्षित हुने र शिक्षाको मर्म बुभेरेर अङ्गीकार गर्ने नागरिकको खाँचो देखिन्छ । विश्वमा भौतिकवादले अग्र स्थान लिएकै कारण शैक्षिक दर्शनका स्वरूप र पद्धति व्यावहारिक अभ्यासमा फरक फरक देखिए पनि राजनीति भने सर्व सत्य बन्न पुगेको छ । राष्ट्रको भावी नागरिक निर्माण गर्न निम्नानुसारको शिक्षा आवश्यक पर्छ :

✳ नागरिकलाई क्रान्तिकारी अर्थात् समाजवादी बन्ने र बनाउने शिक्षा

- ✱ प्रजातन्त्रमा आस्थावान, न्याय र समतावादी बन्ने र बनाउने शिक्षा
- ✱ एकअर्कालाई स्विकार्ने र सहअस्तित्वलाई महत्त्व दिने शिक्षा
- ✱ मौलिकता वा आध्यात्मिकतालाई प्रोत्साहन गराउने शिक्षा
- ✱ जनपक्षीय, जनमुखी, प्रायोगिक र व्यवहारमुखी शिक्षा
- ✱ आधिकारिक र सहभागितामा विश्वास राख्ने शिक्षा
- ✱ देश, समाज र परिवर्तन लाई अँगाल्ने सहभागितात्मक र सबैलाई सम्मान गर्ने शिक्षा
- ✱ मानव मूल्य, मान्यता र विश्ववन्धुत्व स्विकार्ने शिक्षा

२. शिक्षाको प्रजातान्त्रीकरण

लोकतन्त्र आदर्श शासन प्रणाली र जीवन पद्धति हो । शिक्षा लोकतन्त्रको जरा र फल दुवै हो । लोकतन्त्र शिक्षाको आधारशिला र प्रतिफल पनि हो । निरङ्कुश, अधिनायकवादी, एकतन्त्रीय, जहानियाँ वा उपनिवेशवादी शासनबाट उन्मुक्ति र लोकतन्त्रको स्थापनामा शिक्षाको अहम् भूमिका रहेको छ । लोकतन्त्रबिना शिक्षाको सूत्रपात, विकास र उत्थान सम्भव छैन । विश्वका औद्योगिक वा उपनिवेशवादी देश वा निरङ्कुश, एकतन्त्रीय वा जहानियाँ शासन व्यवस्था भएका राष्ट्रमा प्रजातन्त्रको स्थापनाबिना शिक्षाको अभ्युदय, प्रचारप्रसार भएको छैन । जोन्सन र वेल्फेरले

शिक्षामा लोकतान्त्रिकरणका लागि निम्नलिखित चारओटा प्रक्षहरूको आवश्यकता औँल्याएका छन् :

- (क) अवसरको समानता
- (ख) शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक र राजनीतिज्ञबिचको सम्बन्ध
- (ग) शैक्षिक अवस्था र शैक्षिक विश्लेषणबिचको सम्बन्ध
- (घ) विद्यालय तथा कक्षाकोठाको सङ्गठन र व्यवस्थापनमा विद्यार्थीको संलग्नता

व्यवस्थापिका (संसद्) र कार्यपालिका (सरकार) दुवै आम नागरिकका प्रतिनिधिमूलक संस्था हुन् । दुवै निकाय राजनीतिक प्रणालीअनुसार नै व्यवस्थित हुन्छन् । यिनै संस्थाद्वारा सार्वजनिक नीति, सरकार वा राज्यको नीति निर्देशित हुन्छ । यिनै नीतिका मान्यताद्वारा राजनीतिक प्रणालीको नागरिक अधिकारप्रतिको सम्मान, संरक्षण तथा परपूर्ति र प्रतिविम्बित हुन्छ । अतः राष्ट्रको शिक्षा अधिकारसम्बन्धी उत्तरदायित्व, प्रतिबद्धता, समय समयमा गरेको घोषणा, अठोट नै शिक्षा नीति हुन् र यी नीतिको समिष्टगत रूप नै शिक्षा प्रणालीको रूपमा रहेको हुन्छ (सिन्हा २०६०) ।

खास गरी राजनीतिक शक्तिले शिक्षाको प्रजातान्त्रीकरणका लागि निम्नलिखित नीतिको तर्जुमा गर्छ :

- (क) मानव अधिकारको परिपूर्ति
- (ख) नागरिकको शिक्षाको सुनिश्चितता

- (ग) गुणस्तरीय शिक्षाको प्राप्ति
- (घ) शिक्षा प्रणालीमा सुशासन
- (ङ) पर्याप्त पूर्वाधार विकास

३. लोकतान्त्रीकरणका लागि शिक्षा

देशको शासन प्रणाली आफैमा प्रजातन्त्रवादी, सुदृढ र गतिशील हुँदैन। त्यो अमूर्त रूप मात्रै हो। त्यसलाई दिगो र सफलीभूत बनाउन त्यस भूखण्डमा बसोबास गर्ने एउटा सुशिक्षित, सभ्य, सुसंस्कृत नागरिक र सार्वभौम जनताका प्रतिनिधिको नैतिकता र इमानदारीमा भर पर्छ। त्यसैले शिक्षालाई लोकतन्त्रको आधारस्तम्भ मानिएको छ। पं. जवाहरलाल नेहरूले भनेका थिए “प्रजातन्त्रको दुस्मन अशिक्षा र गरिबी नै हो।” प्रसिद्ध अमेरिकी शिक्षाविद् जोन डिवेले लोकतन्त्रको प्रमुख आधार शिक्षा हो भनेपछि शिक्षा र लोकतन्त्रलाई फरकसँग हेर्न छाडिएको हो। तसर्थ शिक्षाले लोकतान्त्रिक समाजमा सहिष्णुता, सद्भाव र समानताका आधारमा व्यवहार उत्पन्न गर्न सिकाउँछ (अधिकारी २०६८)। शिक्षाबिनाको प्रजातन्त्र/लोकतन्त्र सफल बन्न सक्दैन। बृहत् प्रजातान्त्रीकरणका लागि शिक्षाको आवश्यकता पर्छ। प्रजातन्त्रको सुदृढीकरणका लागि शिक्षा प्रणालीले निम्नलिखित भूमिका खेल्छ :

- (क) राजनीतिक दलले आआफ्ना घोषणापत्रद्वारा जनसमक्ष गरेको प्रतिबद्धता र नागरिक शिक्षाको प्रत्याभूति गर्दै कुशल जनशक्तिको उत्पादन गर्न कार्यक्रम तय गर्छ।

(ख) शिक्षाले राजनीतिक साक्षरता, मत, अभिमत र लोकतन्त्रलाई सशक्तीकरण गर्दै राष्ट्रिय विकासलाई ज्ञानमा आधारित अर्थतन्त्रमा परिणत गर्छ र र देशभित्रका अल्पसङ्ख्यक, सुविधाविहीन र सीमान्तकृत वर्गलाई शिक्षा प्रदान गर्ने आधारशिला तयार गरी मानवीय चुनौतीको सामना गर्न सक्षम बनाउँछ।

(ग) शिक्षाले अन्तरनिहित मानव प्रतिभाको प्रस्फुटन गरी उत्पादकत्वमा वृद्धि, गरिबी न्यूनीकरण, निरक्षरता उन्मूलन, उद्यमशीलताको विकास गरी नागरिकलाई आत्मनिर्भर बनाउँछ एवम् समाजमा नयाँ नयाँ संस्कृतिको सृजना, पुरातन विचार तथा सोचको प्रतिस्थापन गरी राजनीतिक गतिविधिलाई परिष्कृत गर्छ।

(घ) राजनीतिक पद्धतिप्रति जनआस्था जगाउन सामाजिक, आर्थिक, लैङ्गिक, जातीय, क्षेत्रीय विभेदलाई न्यूनीकरण गरी शिक्षित व्यक्तिमा निहित शक्तिलाई राष्ट्र निर्माणमा प्रयोग गर्न सिकाउँछ। शान्तिमुखी शिक्षाद्वारा द्वन्द्वरहित समाजको सिर्जना शिक्षा प्रणालीले नै गर्छ।

४. नेपालमा लोकतान्त्रिक शिक्षा प्रणालीको ऐतिहासिक विकासक्रम

नेपालमा राजनीतिक परिवर्तनसँगै शिक्षा प्रणालीमा पनि परिवर्तन आएको छ। देशको शिक्षा प्रणाली विभिन्न कालखण्डमा राजनीतिक

परिवेशअनुसार समायोजित हुँदै आजको अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । राजनीतिक र शैक्षिक विकासका परिदृश्यलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

२००७ सालभन्दा पहिलेको शिक्षा

पौराणिक कालमा शिक्षालाई सबैभन्दा उत्तम दानको रूपमा लिइन्थ्यो र विद्यादानम् सर्वदानम् प्रधानम् भनेर मानिन्थ्यो । शिक्षा धार्मिक क्षेत्रको एउटा अन्तरङ्ग अंश थियो । शिक्षा व्यवस्थामा वैदिक क्षेत्रबाट अनुप्राणित संस्कृत परम्परा र बौद्ध क्षेत्रबाट अनुप्राणित बौद्ध शिक्षा प्रणाली कायम थियो । मध्यकालीन नेपालमा शिक्षा विहार र गुम्बाको रूपमा संस्थागत हुन गयो । हिन्दुका लागि ब्राह्मण कर्मकाण्डी र प्रकाण्ड विद्वान् हुन्थ्यो भने बौद्ध विधिअनुसार पुरोहित्याइँ गर्ने मानिसका लागि बौद्धमठमा शिक्षा दिने गरिन्थ्यो । यसरी आआफ्नो आस्था, आचरण र रीतिस्थितिमा शिक्षा बाँधिएको थियो, राज्यको कुनै दायित्व थिएन ।

आधुनिक नेपालको स्थापना भएपछि श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहबाट सैनिकका बालबालिकालाई पढाउन राज्यबाट व्यवस्था गरिएको थियो । राणाकालमा आधुनिक स्कुल र कलेजको स्थापना भयो र राज्यकोषबाट तलब खाने गरी प्रथम पटक दरवार स्कुलमा शिक्षक नियुक्त गरियो । वि.सं. १९९६ मा श्री ३ जुद्धशमशेरबाट शिक्षाको प्रथम कानूनको रूपमा इस्तहार जारी भयो र शिक्षा राज्यको एउटा कार्यको रूपमा आयो । इस्तहारले शिक्षाको माध्यम नेपाली भाषा सञ्चालक समितिको विद्यालय सञ्चालनमा आर्थिक, प्रशासनिक

तथा निरीक्षणको अधिकार दियो । जनताले विद्यालय खोल्न सक्ने र सञ्चालक समितिमा जनताको सहभागिता रहने व्यवस्था गरेको थियो । राणाकालमा जेजति शिक्षण संस्थाको स्थापना भए पनि आफ्ना बालबालिका, दरबारिया, चौतरिया तथा कुलीन वर्गलाई शिक्षा दिनका लागि नै थियो । प्रजातन्त्रको स्थापनापश्चात् जनतामा शिक्षाप्रति जागरूकता आयो र राष्ट्रिय शिक्षा आयोग तथा सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको गठन भयो । यो समयवाधिम मुख्य रूपमा शिक्षा मन्त्रालय र विश्वविद्यालयको स्थापना तथा शिक्षण संस्थाको विस्तार भई निःशुल्क तथा अनिवार्य शिक्षाको परीक्षण भयो । शिक्षामा अनुदान प्रथाको प्रारम्भ पनि भएको थियो । विश्वव्यापी अङ्ग्रेजी उपनिवेशवादको कारण शिक्षामा अङ्ग्रेजी शिक्षाको विकास तथा संस्कृत शिक्षाको संरक्षण भएको थियो (Sinha, 2007) ।

वि.सं. २०१७ मा पञ्चायती व्यवस्थाको प्रादुर्भाव भएपछि निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाअनुकूलको राजमुकुट र राजसंस्थाप्रति बफादार नागरिक तयार गर्न वि.स. २०२८ मा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना लागु गरियो । यसले देशको शिक्षा प्रणालीमा एउटा युगान्तकारी परिवर्तन ल्यायो । यस योजनाको मुख्य उपलब्धिको रूपमा संरचित पाठ्यक्रम, शिक्षा संरचनामा परिवर्तन, उच्च शिक्षामा विषयगत रूपमा अध्ययन संस्थानको स्थापना, शिक्षक सेवाको वैज्ञानिक व्यवस्थापन, देश विकासका लागि शिक्षा र जनशक्ति उत्पादन,

निःशुल्क शिक्षाको घोषणा आदि थिए। यसमा शिक्षाको उद्देश्य भनेको व्यक्तिको सर्वाङ्गीण विकास नभई राजसंस्था र निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको संरक्षण मानिनु र शिक्षाको सञ्चालन र व्यवस्थापन जनताको जिम्मामा भएकामा सरकारले खोस्नु यसका कमजोरी थिए (MoE 1971)।

वि.स. २०४६ मा निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको अवसान तथा बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापनापछि नेपाल अधिराज्यको संविधान जारी भयो। सो संविधानले प्रत्याभूत गरेको मानव अधिकार र प्रजातान्त्रिक मूल्यमान्यताका साथसाथै सामाजिक न्याय, शिक्षामा समान अवसरको अवधारणालाई मनन गर्दै राष्ट्रिय आयोग, २०४९ एवम् उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, २०५५ को प्रतिवेदनका आधारमा शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्य तथा शिक्षा नीतिको निर्माण भयो। नेपालको शिक्षा विकासको प्रणालीगत विकासमा लोकतान्त्रिक शिक्षाको पहिलो कदमको रूपमा यसलाई मान्न सकिन्छ। सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक नेपालको स्थापनासँगै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी भयो। यो लोकतान्त्रिक संविधानले सार्वभौम, स्वतन्त्र नेपाली नागरिकको अधिकारलाई सुरक्षित राख्यो।

नेपालको संविधानले शिक्षालाई नागरिकलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गर्‍यो। संविधानको धारा ३१ (१) अनुसार “प्रत्येक नागरिकलाई आधार भूत शिक्षामा पहुँचको हक हुने छ।” उपधारा(२)

अनुसार “प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधाभूत तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क तथा अनिवार्य र माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क हुने छ।” भनिएको छ भने उपधारा (३) बमोजिम “अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपमा विपन्न नागरिकलाई कानुनबमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुने छ। उपधारा (४) अनुसार “दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा साङ्केतिक भाषाको माध्यमबाट कानुनबमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुने छ।” भन्ने उल्लेख छ भने उपधारा (५) ले “नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुने छ भनिएको छ।

त्यस्तै धारा ३८ को महिलाको हकको उपधारा (५) बमोजिम महिलालाई शिक्षा पाउने हक र धारा ३९ (२) अनुसार बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालनपोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक तथा उपधारा (३) बमोजिम पत्येक बालबालिकालाई प्रारम्भिक बालविकास तथा बालसहभागिताको हक हुने छ भन्ने संवैधानिक अधिकार दिइएको छ। संविधानको धारा ४०(२) मा दलित विद्यार्थीलाई प्राथमिकदेखि उच्च शिक्षासम्म कानुनबमोजिम छात्रवृत्तिसहित निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गरिने छ भन्ने प्रावधान छ।

राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व अन्तर्गत राज्यको दूरदृष्टि र मार्गदर्शनका रूपमा रहेको धारा

५१ (ज) (१) मा शिक्षालाई वैज्ञानिक, प्राविधिक, व्यवसायिक, सिपमूलक, रोजगारमूलक एवम् जनमुखी बनाउँदै सक्षम, प्रतिस्पर्धी, नैतिक एवम् राष्ट्रिय हितप्रति समर्पित जनशक्ति तयार गर्ने (२) शिक्षा क्षेत्रमा राज्यको लगानी अभिवृद्धि गर्दै शिक्षामा भएको निजी क्षेत्रको लगानीलाई नियमन र व्यवस्थापन गरी सेवामूलक बनाउने र (३) अनुसार उच्च शिक्षालाई सहज, गुणस्तरीय र पहुँचयोग्य बनाई क्रमशः निःशुल्क बनाउँदै लैजाने भनी मार्गदर्शन प्रदान गरिएको छ । यो व्यवस्था मात्र राष्ट्रका लागि एउटा मार्गदर्शनको रूपमा रहेको छ र यससम्बन्धी कुनै विषयमा अदालतमा प्रश्न उठाइने छैन । शिक्षा अधिकारसम्बन्धी जतिसुकै मौलिक अधिकार र राष्ट्रको मार्गदर्शक सिद्धान्त र नीति भए पनि यसको कार्यान्वयनका तरिका सबै देशमा एकै किसिमको हुँदैन । केही देशका अभ्यासलाई तल प्रस्तुत गरिन्छः

नेपालका संविधानको धारा ५६ (१) अनुसार “सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको मूल संरचना सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहगरी तीन तहको हुने छ ” । त्यस्तै धारा ५७ अनुसार अनुसूची ५, ६, ७, ८ र ९ अनुसार सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले तहको अधिकारको निरूपण गरेको छ । तीनओटै तहमा शिक्षाको अधिकारलाई निरूपण निम्नानुसार गरिएको छ :

(क) अनुसूची ५(१५) “केन्द्रीय विश्व विद्यालय, केन्द्रीय स्तरका प्रज्ञा परिषद्, विश्वविद्यालय नियमन र मापदण्ड, केन्द्रीय पुस्तकालय”को अधिकार सङ्घलाई हुने छ ।

(ख) अनुसूची ६ (८) प्रदेश विश्वविद्यालय, उच्च शिक्षा, पुस्तकालय, सङ्ग्रहालय प्रदेशलाई हुने छ ।

(ग) अनुसूची ७ (१२) को सङ्घ प्रदेशका साभा अधिकारअन्तर्गत “वैज्ञानिक अनुसन्धान, विज्ञान प्रविधि र मानव संसाधन विकास” हुने छ ।

(घ) अनुसूची ८ (८) “आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा” स्थानीय तहबाट हुने छ ।

(ङ) अनुसूची ९ मा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको शिक्षासम्बन्धी व्यवस्था भएको साभा सूचीको (२) अनुसार शिक्षा खेलकुद, पत्रपत्रिकासम्बन्धी साभा अधिकार हुने

एकात्मक शासन व्यवस्था भएका जिम्बाबे, सेनेगल, मलेसिया र फ्रान्समा शिक्षासम्बन्धी अधिकार निर्णय केन्द्रीय तहबाट गरिन्छ र तल्लो निकायलाई कम मात्र अधिकार प्राप्त छ । एकात्मक शासन व्यवस्था भएको देश बेलायतले भने मध्यमार्ग अपनाएको छ । त्यहाँ केन्द्र र स्थानीय तह सम्पन्न बनाइएको छ । सङ्घीय शासन व्यवस्था भएका अमेरिका र भारतमा पनि फरक फरक व्यवस्था छ । भारतमा केन्द्र र राज्यकारी अधिकार सम्पन्न बनाइएको छ भने अमेरिकामा केन्द्रकारी कम जिम्मेवार र स्थानीय तहकारी बढी अधिकार सम्पन्न बनाइएको छ ।

नेपालको सङ्घीय संविधानले केन्द्रीय विश्वविद्यालय, केन्द्रीय पुस्तकालय, प्रज्ञा प्रतिष्ठानको अधिकार सङ्घकारी, उच्च शिक्षातर्फ

क्षेत्रीय विश्वविद्यालयसम्बन्धी अधिकार प्रदेश तह तथा मौलिक अधिकारको रूपमा परिभाषित आधारभूत तथा माध्यमिक तहको अधिकार स्थानीय तहबाट प्रत्याभूत गरिएको छ । तर तीनै तहको शिक्षाको व्यवस्था संविधानतः सङ्घीय कानुनबमोजिम नै हुन्छ । देशको शासनाधिकार स्थानीय सरकारलाई सुम्पिँदैन ती अधिकारको परिपूर्ति हुँदैन । त्यसका पछाडि अनेकौँ मुद्दा र चुनौती विद्यमान भइरहन्छ ।

५. मुद्दा र चुनौती

सैद्धान्तिक र वैचारिक रूपमा सङ्घीय शासन प्रणालीमा शिक्षा प्रवाहीकरणमा जति सजिलो देखिए पनि व्यावहारिक रूपमा त्यत्तिकै कठिन छ । यसको कार्यान्वयनमा अभै अनेकौँ समस्या विद्यमान छन् त्यसलाई तल प्रस्तुत गर्न खोजिएको छ :

- (क) अवधारणात्मक अस्पष्टता : जतिसुकै कानुनी व्यवस्था भए पनि अभै विकेन्द्रीकरण र सङ्घीयतामा दुविधा रहेको छ ।
- (ख) तत्परताको अभाव : शिक्षाका सरोकारवाला त्यस्तो ठुलो जिम्मेवारी लिन तयार थिए कि थिएनन् ? उनीहरूमा यो जिम्मेवारीको भार वहन गर्ने क्षमता छ कि छैन ? यसले गर्दा अपनत्वको कमी छ ।
- (ग) मनोवैज्ञानिक कमजोरी : आफ्नो हातमा भएको अधिकार अरूलाई दिन नसक्ने हाम्रो मानवीय र मनोवैज्ञानिक कमजोरी हो । कानुनतः जतिसुकै जे व्यवस्था भए पनि सङ्घले तल्ला तहलाई अधिकार दिन चाहँदैन ।

- (घ) वित्तीय हस्तान्तरणको समस्या : केन्द्रीय सरकारले तलको तहलाई अधिकार जति पनि दिन सक्छ तर वित्तीय हस्तान्तरण गर्न चाहँदैन ।
- (ङ) कर्मचारी नीतिसम्बन्धी अस्तव्यस्तता : तीनै तहका सरकारमा कर्मचारीको छनोट, नियुक्ति, वृत्ति विकासका विषयमा नीतिगत अस्पष्टता विद्यमान नै छ ।
- (च) शैक्षिक संस्थाको प्रशासन र व्यवस्थापनको समस्या : विद्यालयको अनुमति, स्वीकृति, व्यवस्थापन र सञ्चालन, शिक्षक छनोट, नियुक्ति, काम लगाउने प्रक्रिया, वृत्ति विकास, परीक्षाको सञ्चालन, व्यवस्थापन र प्रमाणीकरण, समकक्षता निर्धारण, प्रमाणपत्रको मान्यता तथा व्यावसायिक शिक्षा अभै केन्द्रीकृत नै छ ।
- (छ) पाठ्यक्रम निर्माण : स्थानीय, प्रादेशिक, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सान्दर्भिकताको समायोजन, अभिमुखीकरण, प्रबोधीकरणको समस्या विद्यमान नै छ ।
- (ज) कानुनी समस्या : संविधानले तीनै तहलाई अधिकार प्रदान गरेपनि सङ्घीय कानुनअनुसार नै प्रदेश र स्थानीय तहले ऐन नियम बनाउन सक्ने प्रावधान रहेकाले संविधान जारी भएको ८ वर्षसम्म पनि सङ्घले शिक्षा ऐन जारी गर्न नसक्दा प्रदेश र स्थानीय कार्यविहीन भएको छ ।

६. भावी दिशा

उपर्युक्त समस्या र चुनौतीलाई दृष्टिगत गरी लोकतान्त्रिक शिक्षा प्रणालीको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि निम्नलिखित प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छः

(क) विकेन्द्रीकरण अथवा सङ्घीयता दुवै अवस्थामा राज्यमा निहित शासनाधिकार जनतामा पुऱ्याउनु हो। एकात्मक र सङ्घात्मक शासन प्रणालीमा शासनका सबै अधिकार केन्द्रमा निहित हुन्छ र विभिन्न प्रक्रियाद्वारा अधिकारको प्रत्यायोजन तल्लो तह वा निकायसम्म पुऱ्याइन्छ। सङ्घीय शासन व्यवस्थामा संविधानद्वारा नै राज्य /प्रदेश वा क्षेत्रसम्म अधिकारको निरूपण/प्रत्यायोजन गरिएको हुन्छ। आआफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्र काम स्वायत्तता हुन्छ। माथिल्लो तह, निकाय वा सरकारको मुख ताक्नुपर्दैन। नेपालको संविधानले शिक्षासम्बन्धी मौलिक हकको व्यवस्था गरेको छ भने अनुसूचीद्वारा तीनओटै तहबाट शिक्षा अधिकारको निरूपण गरेको छ। तत्सम्बन्धी व्यवस्थाको जानकारी जनप्रतिनिधि कर्मचारीतन्त्र तथा आमनागरिकलाई समेत विभिन्न प्रक्रियाद्वारा गराउनुपर्छ। शिक्षाको शासनाधिकार स्थानीय तहलाई हस्तान्तरण गर्दा कानून, संविधान, विकासशील देशमा माथिल्लो तहका सरकारले तल्लो तहलाई काम गर्ने अधिकार मात्र दिन खोज्छन्। साधन स्रोतको हस्तान्तरणमा कन्जुस्याइँ नै गर्छन्। शिक्षकले समयमा तलब नपाउने विद्यार्थीले पाठ्यपुस्तक, खाजा खर्च, छात्रवृत्ति

आदि नपाउने जस्ता गुनासो आइरहेका छन्। अतः सङ्घीय कानूनले विद्यालय तहसम्म अधिकतम स्रोत पुऱ्याउने वित्तीय संयन्त्र बनाउनुपर्छ। सोही आधारमा स्रोतको प्रभाव गर्नुपर्छ। साथै स्थानीय तहलाई शिक्षा कर लगाउनेलगायतका वित्तीय अधिकार दिनुपर्ने हुन्छ।

हाम्रो संविधानको अनुसूची ८ ले आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षासम्बन्धी अधिकार स्थानीय तहलाई प्रत्याभूत गरे पनि प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको अनुमति, स्वीकृतिका लागि अझै पनि केन्द्रमा नै निर्भर रहनुपर्ने देखिन्छ। परीक्षा सञ्चालन र प्रमाणीकरणसम्बन्धी सम्पूर्ण काम केन्द्रमा नै निहित रहेको छ। अहिले चिकित्सा शिक्षा सम्बन्धमा चिकित्सा शिक्षा आयोग र प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्बिच अधिकार क्षेत्रसम्बन्धी विवादका कारण सेवाग्राही मर्कामा छन्। अतः शिक्षा व्यवस्थापनसम्बन्धी विभिन्न तह र निकायबिच स्पष्ट रूपमा सीमाङ्कन हुनुपर्छ।

विद्यार्थीको परीक्षा र प्रमाणीकरण पनि समस्याका रूपमा रहेको छ। आधारभूत तहको परीक्षा स्थानीय तह, कक्षा १० को प्रदेश र कक्षा १२ को केन्द्रले लिनुपर्छ। विभिन्न प्रदेशले जारी गरेका प्रमाण पत्र र विदेशी शिक्षण संस्थाबाट प्राप्त प्रमाण पत्रको समक्षकता निर्धारणका लागि एउटा समक्षकता निर्धारण बोर्डको गठन गर्नुपर्छ। विश्वविद्यालयका प्रमाण पत्रको समक्षकता निर्धारणका लागि छुट्टै बोर्डको गठन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

पाठ्यक्रमको निर्माण प्राविधिक र जटिल विषय हो । सम्पूर्ण शिक्षा प्रणालीको गुणस्तरको सुनिश्चितता, सिकाइ प्रक्रिया र मूल्याङ्कनको मेरुदण्ड पाठ्यक्रम नै हो । नेपालको संविधानले माध्यमिक तहसम्मको शिक्षाको अधिकार स्थानीय तहलाई प्रदान गरेको छ । अतः स्थानीय, क्षेत्रीय/प्रादेशिक, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भका विषयलाई समावेश गरी पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने रेखाङ्कन हुनुपर्छ । स्थानीय भाषा, सामग्रीसम्बन्धी विषय स्थानीय स्तरबाटै सङ्घीय र प्रादेशिक, प्राविधिक र वित्तीय सहयोगमा निवृत्त शिक्षक शिक्षा सेवाका कर्मचारीको सक्रियतामा निर्माण गर्दा राम्रो हुने छ । सङ्घले राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपको आधारमा प्रदेश र स्थानीय तहले पनि पाठ्यक्रम निर्माण गर्नुपर्छ ।

संविधानतः तीनओटै तहको सञ्चालन र व्यवस्थापन सङ्घीय कानूनद्वारा व्यवस्थित हुनुपर्नेमा हालसम्म शिक्षा विधेयक, नेपाल विश्वविद्यालय (छाता) विधेयक, निजामती सेवा विधेयक संसद्मा प्रस्तुत हुन सकेको छैन । कर्मचारी समायोजन हुन नसकेको कारण अबै पनि कतिपय स्थानीय तह निमित्तकै भरमा सञ्चालन भइरहेका छन् ।

नेपालको संविधानको धारा ५६ ले राज्यको मूल संरचनामा स्थानीय तह रहेको छ र राज्य शक्तिको स्रोतको प्रयोग गर्ने पूर्ण अधिकार स्थानीय तहलाई प्रत्याभूत गरिएको छ । सरकारकालाई व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका तीनओटै अङ्गको अधिकार प्राप्त छ । यो एउटा अविच्छिन्न अधिकार

प्राप्त निकाय हो । माध्यमिक तहसम्मको शिक्षाको व्यवस्थापन र सञ्चालन गर्ने पूर्ण अधिकार स्थानीय तहमा निहित छ । तत्सम्बन्धी ऐन, नियम र कानून बनाउने र कार्यान्वयन गर्ने पूरा अधिकार छ । तर त्यस्तो भइरहेको छैन । कतिपय स्थानीय तहले ऐन, नियम र पाठ्यक्रम समेत निर्माण गरी कार्यान्वयन गरेको अवस्था छ भने अधिकांश स्थानीय तह अलमलमा रहेका छन् । माथिल्लो निकायको मुख ताक्ने अवस्था विद्यमान छ । नगर/गाउँ शिक्षा समिति र विव्यस गठन हुन सकेको छैन भने गठन भए पनि क्रियात्मक छैनन् । जिल्लाभित्रका स्थानीय तहबिच कामकाजमा एकरूपता ल्याउन शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाइको व्यवस्था भए पनि अधिकारविहीन र औचित्यविहीन छ । सम्पूर्ण अधिकार स्थानीय तहमा निहित भएपछि समन्वय एकाइले केको समन्वय गर्ने ? शिक्षा सेवाका यी जनशक्तिको दुरुपयोग मात्र हो ।

स्थानीय तहमा रहेको शिक्षा शाखा एउटा सानो कोठामा कोचिएर बसेको छ । त्यसका लागि छुट्टै भवनको व्यवस्था छैन । कम विद्यार्थी सङ्ख्या भएका विद्यालयमा भौतिक साधन प्रयोगविहीन छन् भने विद्यार्थी सङ्ख्याको अत्यधिक चाप भएका विद्यालयमा भौतिक साधनको अभाव रहेको छ । यसमा सन्तुलन कायम गरेर अपुग भएका विद्यालयमा कक्षाकोठा, पुस्तकालय, कम्प्युटर कोठा, खेलकुद मैदान, खानेपानी र छुट्टै छात्रा शौचालय, पर्याप्त सेनेटरी प्याड र फेर्ने कोठा (Change room) समेतको व्यवस्था हुनुपर्छ । बालविकासलगायत सबै कक्षाकोठा उपकरणयुक्त

हुनुपर्छ । सूचना सञ्चार प्रविधिको युगमा प्रत्येक विद्यालयमा विद्युतीय उपकरण, प्रोजेक्टर, कम्प्युटर, स्मार्ट बोर्ड आदिको समेत पर्याप्त व्यवस्था हुनुपर्छ ।

शिक्षा क्षेत्रमा सार्वजनिक बजेटको लगानी घट्दो प्रवृत्तिमा रहेको देखिन्छ । सन् २०११ मा १७.११ प्रतिशत बजेट शिक्षा क्षेत्रका लागि विनियोजन भएकामा सन् २०२३ मा १० प्रतिशतको हाराहारीमा भरेको देखिन्छ । त्यसमा पनि स्थानीय तह र विद्यालय स्तरमा स्रोतको दुरुपयोग भइरहेको छ । शिक्षा क्षेत्रको बजेट भौतिक पूर्वाधार र निर्माणमा खर्च गरिन्छ । आर्थिक सुशासन र पारदर्शिताको अभाव छ । अतः चौमासिक र वार्षिक रूपमा आय व्यवको सार्वजनिकीकरण गर्ने, सार्वजनिक र सामाजिक लेखापरीक्षण कार्यमा प्रभावकारिता ल्याउनुपर्ने, भ्रष्टाचार र सुशासन कायम गर्ने अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, सार्वजनिक खरिद कार्यालय तथा संसदीय सार्वजनिक लेखा समितिले भन्नु प्रभावकारी रूपमा कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ । हाल सार्वजनिक भइरहेका भ्रष्टाचारका विभिन्न प्रकरणले शिक्षा क्षेत्रलाई पनि असर पारेको हुन सक्छ । यसबाट शिक्षा क्षेत्रलाई उन्मुक्त गर्न सक्नुपर्छ ।

देशको शिक्षा प्रणाली प्रणाली राजनीतिक प्रणालीअनुरूपको हुनुपर्छ तर हाम्रो शिक्षा नीति राजनीतिक रूपमा प्रदूषित भएको छ । शिक्षक प्राध्यापकको छनोट गर्ने संस्था शिक्षक सेवा आयोग, विश्वविद्यालय सेवा आयोग राजनीतिक

भागबन्डाको आधारमा गठन भएका छन् । प्राध्यापकका संस्था शिक्षक सङ्घ, विद्यार्थीका सङ्घ संस्था राजनीतिक दलका अनुयायी छन् । शिक्षा व्यवस्थापनतर्फ जिल्ला शिक्षा समिति, नगर/गाउँ शिक्षा समिति, वियसमा राजनीतिक व्यक्तिको प्रभुत्व छ यस्तो किसिमको अवस्थाले सम्पूर्ण शिक्षा प्रणालीकै सक्षमता हटेको छ । अतः शिक्षा ऐन, नियममा परिवर्तन हुनुपर्छ र शिक्षा निकायको नेतृत्व पूर्ण प्राज्ञिक व्यक्तिबाट हुनुपर्छ । विश्वविद्यालय र विद्यालयलाई शैक्षिक उत्कृष्टताको केन्द्र बनाउनुपर्छ ।

सङ्घीय शासन प्रणालीमा केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय तहमा फरक फरक दलको सरकार बन्ने सम्भावना हुन्छ । शिक्षा अधिकार, सबैका लागि शिक्षा, मानव अधिकार, बालअधिकार, महिला अधिकार, दिगो विकास लक्ष्य आदि जस्ता विषयप्रति स्थानीय तह सचेत हुँदैन र आफ्नो दलको सरकार नभएको अवस्थामा स्रोत उपलब्धतामा पनि पक्षपातपूर्ण व्यवहार रहन्छ । यसले गर्दा शिक्षा अभियानका यी प्रतिबद्धता परिपूर्ति हुने सम्भावना कमै रहन्छ । तसर्थ केन्द्रीय सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई घचघच्याइरहनुपर्छ र न्यायोचित ढङ्गले स्रोतको वितरण गर्नुपर्छ ।

शैक्षिक गुणस्तर के कति खस्केको हो ? तत्सम्बन्धी विशेष रूपमा कुनै अध्ययन अनुसन्धान नभए पनि आम मानिसबाट त्यस्तो गुनासो आइरहेकै छ । शिक्षा क्षेत्रको सार्वजनिक लगानीको करिब ८० प्रतिशत रकम शिक्षक तलब भत्तामा खर्च हुन्छ ।

हामी शिक्षाको गुणस्तर खाज्छौं तर त्यसमा लगानी गर्दैनौं। तसर्थ तीनओटै तहका सरकार सजग भई कक्षाकोठा शिक्षणलाई स्तरीय बनाउनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

७. उपसंहार

मानवीय चाहना र आवश्यकतामा युगान्तकारी परिवर्तनको कारण देशको विकासको मेरुदण्डको रूपमा रहेको शिक्षा क्षेत्र पनि अछुतो रहन सकेको छैन। विश्वव्यापीकरण, उदारीकरण, निजीकरण एवम् सूचना सञ्चार प्रविधिको विकासका साथसाथै भूमण्डलीय उष्मीकरण र जलवायु परिवर्तन जस्ता चुनौती हाम्रासामु विद्यमान छन्। आजको सूचना प्रविधिमा आधारित विश्वअर्थतन्त्रलाई सम्बोधन गर्न शिक्षा मन्त्रालयको नाम प्रविधिसँग जोडेर शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय राखिएको छ। अतः हाम्रो लोकतान्त्रिक शिक्षा प्रणालीमा नागरिकको ज्ञानरूपी परिवर्तनकारी आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न विविधतायुक्त नवशैक्षिक विधा/क्षेत्र तथा आयामको तीव्र आवश्यकता छ। आजका शिक्षाविद्, विज्ञ, विशेषज्ञले प्रविधिमा आएको परिवर्तनलाई अङ्गीकार गर्न सक्नुपर्छ। नवोदित शैक्षिक/शैक्षणिक प्रविधिलाई सम्बोधन गर्न स्रोत, साधन, सामग्री डिजिटल/विद्युतीय उपकरणको अत्यधिक आवश्यकता पर्ने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, हरिविनोद, (२०६८), लोकतन्त्रमा शिक्षाको आवश्यकता र महत्त्व, सानोठिमी: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, भक्तपुर।

नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान काठमाडौं: कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं।
पोखरेल ईश्वरीप्रसाद, (२०६९), शिक्षा दर्शन र सामाजिक रूपान्तरणका मुद्दा, काठमाडौं: शिक्षा परीक्षा सामग्री केन्द्र।

सिन्हा, रामस्वरूप, (२०६३), २१औं शताब्दीको शैक्षिक दूरदृष्टि, काठमाडौं: काभ्रे, अफसेट प्रेस सुविधानगर काठमाडौं।

सिन्हा, रामस्वरूप, (२०७०), शिक्षाको वित्तशास्त्र, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी, काठमाडौं।

Jemesand welfare, T. (1995) "power and inequality in Language Education." Cambridge University press.

Johns, R.L.and Marphet, E.L. (1975), The Economics and financing of 'Education: A system approach USA Hall, Inc. Englewood, Cliffs ' New Jerbey.

MoE, (1971), National Education System Plan, NESP, (1971-1975) Kesharmahal, Kathmandu, Ministry of Education.

Sinha, Ramswarup, (2007), Financing Secondary Education in Nepal : A Historical Perpective (1951-2000), Kathmandu, Tribhuvan University, Kathmandu.

विद्यालय शिक्षा व्यवस्थापनमा

भइरहेका विवाद: सङ्क्षिप्त चर्चा

✍️ तोयानाथ खनाल, विद्यावारिधि

लेखसार

शिक्षा सभ्यताको मुहान र जनशक्तिको क्षमता विकास गर्ने क्षेत्र हो। शैक्षिक संस्था सामुदायिक संस्था हुन्। यिनीहरूमा सबै जातजाति भाषाभाषीको सरोकार रहने हुँदा यहाँ दैनिकजसो विविध किसिमका विवाद/द्वन्द्वका विषयवस्तु आइरहन्छन्। हाम्रो समाजमा विवाद/द्वन्द्वलाई नकारात्मक रूपमा लिने गरेको पाइए तापनि यसका सकारात्मक पक्ष पनि त्यत्तिकै छन्। यस लेखमा विद्यालय शिक्षामा व्यवस्थापन भइरहेका द्वन्द्वका बारेमा चर्चा गरिएको छ। शिक्षा क्षेत्रमा समयमा नै द्वन्द्वको व्यवस्थापन भई सहज वातावरणमा शिक्षणसिकाइ भएर समाजमा शान्ति कायम गर्नका लागि यस लेखले मद्दत गर्ने अपेक्षा गरिएको छ। गुणात्मक अनुसन्धान पद्धति अपनाइएको यो लेख तयार पार्नका लागि चारओटा सामुदायिक साधारण माध्यमिक विद्यालय, एउटा संस्कृत माध्यमिक विद्यालयलाई अनुसन्धान क्षेत्र (Research field) का रूपमा प्रयोग गरिएको छ। सूचना र जानकारी लिनका लागि विद्यालयका प्रधानाध्यापक र शिक्षकसँग अन्तर्वार्ता लिइएको छ। अन्तर्वार्ता आवश्यकताअनुसार आमनेसामने र अनलाइनमा आधारित गरेर सञ्चालन गरियो। अन्तर्वार्ता सञ्चालनका लागि एउटा विद्यालयको भने प्रत्यक्ष अवलोकन नै गरियो। अध्ययन गरिएका विद्यालयमा द्वन्द्व विद्यमान छ। विद्यालयीय शिक्षामा विवाद/द्वन्द्वको स्रोतका रूपमा जनशक्तिको व्यवस्थापन, विद्यालयमा सञ्चालन हुने राजनीतिक पार्टीका कार्यक्रम, विद्यालय समुदायबिचको बिग्रिएको सम्बन्ध, अपर्याप्त भौतिक पूर्वाधार, भौतिक निर्माणका काममा गलत मनसायका साथ सरोकारवालाको सहभागिता, सक्षमताका आधारमा होइन कार्यवर्षका आधारमा शिक्षकबिचमा वरिष्ठता र कनिष्ठता र सरकारी नीति तथा योजना नै प्रमुख रूपमा देखिएका छन्। द्वन्द्वले नै कुनै पनि संस्थालाई गतिशील बनाउने भएकाले नेतृत्वकर्ता र अन्य सरोकारवालाले यसलाई सकारात्मक र स्वाभाविक रूपमा बुझेर काम गरिरहेका छन्। विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापन एक हदसम्म हुँदैआएका कारणले विद्यालय अहिलेको अवस्थासम्म सञ्चालनमा आइरहेका छन्। यदि सरकार र विद्यालय परिवारबाट विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापनका लागि आवश्यक ध्यान बढाएर यसका लागि सहभागितामूलक पद्धतिमा नीतिनियममा समसामयिक सुधार, जनशक्तिको क्षमता विकासका साथै पेसागत सहयोगलाई प्रभावकारी बनाउन सकेका खण्डमा विद्यालयमा जीवनउपयोगी सीपसहितको शिक्षणसिकाइ भई समाजमा शान्ति कायम गर्नका लागि सहयोग पुग्न सक्छ। साथै सबै जिम्मेवार पदाधिकारीले आआफ्नो जिम्मेवारी समयमै पूरा गर्न सकेका खण्डमा विवाद/द्वन्द्वलाई न्यूनीकरण गर्न/समयमै व्यवस्थापन गरी अवसरका रूपमा उपयोग गर्न सकिन्छ।

✍️ दिक्तेल रूपाकोट मझुवागढी नगरपालिका ७, दोर्पा, खोटाङ

१. परिचय

शिक्षा सभ्यताको मुहान र समाजको अपरिहार्य आवश्यकता हो। समाजको यो आवश्यकता पूरा गर्नका लागि विद्यालय, क्याम्पस, विश्वविद्यालय र अन्य शैक्षिक प्रतिष्ठान सञ्चालनमा रहेका छन्। शैक्षिक संस्था भनेका समाजमा सभ्यता कायम गर्न र देश विकासका लागि दक्ष जनशक्ति उत्पादन र आपूर्ति गर्ने निकाय हुन्। नेपालमा अहिले ३५२६२ विद्यालय (शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, २०७६) र एक दर्जनजति विश्वविद्यालय अन्तर्गत २००० भन्दा बढी क्याम्पस सञ्चालनमा रहेका छन्। विद्यालय, क्याम्पस र विश्वविद्यालयको सङ्ख्या हेर्दा शिक्षा हाम्रो समाजको सबभन्दा ठुलो क्षेत्र देखिन्छ। शैक्षिक संस्थाहरूमा पनि विविध व्यक्ति वा समूहको संलग्नता र सरोकार रहन्छ। शिक्षा समाजको महत्त्वपूर्ण र ठुलो क्षेत्र भएकाले यसलाई सहज, स्वच्छ र प्रभावकारी तरिकाले सञ्चालन गर्नुपर्छ। यसो भएमा शैक्षिक संस्था जीवन्त, सिर्जनात्मक, सहभागितामूलक र समसामयिक तरिकाले सञ्चालित हुन्छन्। “नठोसिकन आगो बल्दैन। सँगै सुतेपछि गोडा लाग्छ”। यी भनाइ कुनै महान व्यक्तिका होइनन्। यी त नेपाली समाजमा प्रचलित विवाद/द्वन्द्वसँग सम्बन्धित अति महत्त्वपूर्ण भनाइ हुन्। सम्भवतः यी भनाइ कुनै न कुनै नेपाली व्यक्तित्वले अनुभवको पाकमा खारेर प्रस्तुत गरेका भोगाइ हुन सक्छन् तर यसको व्यक्ति आधिकारिकता भन्दा पनि नेपाली समाज नै

यी भनाइको आधिकारिक निकाय हो। पहिलो भनाइमा ‘ठोसु’ भन्ने शब्द अहिलेको भाषामा भन्दाखेरी विवाद/द्वन्द्वको प्रतीकका रूपमा आएको छ भने ‘आगो बल्नु’ लक्ष्यको प्रतीकका रूपमा आएको देखिन्छ। दोस्रो वाक्यमा ‘गोडा लाग्नु’ पनि द्वन्द्वकै प्रतिनिधित्व गर्ने शब्द हुन् भने ‘सँगै सुत्नु’ भन्ने शब्दको आशय समाजमा मिलेर बस्नु भन्ने लाग्छ। मानिस सामाजिक प्राणी भएका नाताले सँगै बस्नु स्वाभाविक छ र सँगै बसेपछि कुनै समय र प्रसङ्गमा आपसमा वादविवाद र झैझगडा हुनु स्वाभाविक छ। यी माथिका दुई वाक्यको आशय भनेको समाजमा द्वन्द्व स्वाभाविक छ र यसलाई मनन गरेर समयमै उचित व्यवस्थापन गर्न सकियो भने नै सही गन्तव्यमा समयमै पुग्न सकिन्छ।

सामान्यतया विवाद/द्वन्द्व भन्नाले दुई पक्षबिच हुने भनाभन, खिचातानी, वादविवाद अथवा झगडा भन्ने बुझिन्छ। नेपाली समाजमा यसलाई बढी मात्रामा नकारात्मक रूपमा लिने गरिन्छ तर यसका सकारात्मक पाटा धेरै हुन सक्छन्। विवाद/द्वन्द्वका बारेमा निरौला (२०६७) भन्छन् - दुई वा सोभन्दा बढी व्यक्ति वा समूहले अर्को व्यक्ति वा समूहको स्वार्थ, लक्ष्य वा उद्देश्य प्राप्त गर्न नदिनु वा आफ्नो स्वार्थपूर्तिका लागि प्रयास गर्दा अर्कालाई अवरोध गर्ने विषय नै द्वन्द्व हो। उद्देश्यमूलक प्रयासको अर्को नाम नै द्वन्द्व हो भनी उनी अगाडि थप्छन्। यस बारेमा खनाल (२०६३) भन्छन् - एक वा सोभन्दा बढी व्यक्ति वा समूहले अर्को व्यक्ति वा समूहको स्वार्थ लक्ष्य वा उद्देश्य प्राप्त गर्न नदिनु वा आफ्नो

स्वार्थ पूर्तिका लागि प्रयास गर्दा अर्कालाई अवरोध गर्ने उद्देश्यमूलक प्रयासको अर्को नाम नै द्वन्द्व हो। सिवाकोटी (२०७१) ले भने विवाद/द्वन्द्वका बारेमा यस्तो धारणा व्यक्त गरेका छन्: यसलाई असहमतिका रूपमा मूल्यका लागि र सङ्घर्षका रूपमा हित प्राप्तिका लागि प्रतियोगिताका रूपमा लिने गरिन्छ। लक्ष्य प्राप्तिका लागि हुने सङ्घर्ष नै द्वन्द्व हो। उनले द्वन्द्वका निम्नलिखित पाँच प्रकारका बारेमा पनि चर्चा गरेका छन्: अदृश्य रूपमा रहेको द्वन्द्वको स्थिति, द्वन्द्वको चुनौतीपूर्ण सम्भावनाको स्थिति, खुला द्वन्द्व, हिंसात्मक वा सशस्त्र द्वन्द्व र युद्ध। यसै गरी लुइटेल (२०७४) ले दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्ति वा पक्षहरूबिचको असहमति, भिन्नता वा विरोधाभासपूर्ण अवस्था द्वन्द्व हो भनेका छन्। द्वन्द्वका कारणका बारेमा उनी अगाडि भन्छन्: समाजमा रहेको स्रोत साधनहरूको असमान वितरण, अवसरहरूमा असमान पहुँच, शक्तिको असमान वितरण एवम् प्रयोग, दण्ड, न्याय एवम् पुरस्कारको असमान अनि विभेदपूर्ण वितरण, अल्पसंख्यक एवम् सीमान्तकृत वर्गहरूबिचमा सामाजिक विभेद आदि।

बादेबादे जायते तत्त्वबोध (निरौला, २०६७)। यो नेपाली समाजमा परापूर्व कालदेखि भनिँदै र सुनिँदैआएको भनाइ हो। यस भनाइको आशय भनेको वादविवाद भयो भने वास्तविक कुरा वा निष्कर्ष निस्कन्छ र यसका कारणले सही तरिकाले सही मार्गमा पुग्न सकिन्छ भन्ने हो तर परम्परागत सोचाइमा विवाद/द्वन्द्वलाई नकारात्मक रूपमा पनि लिने गरेको पाइन्छ। विवाद/द्वन्द्वको परिणाम भनेको

आपसमा दुश्मनी र काममा बाधा हो भन्ने विश्वास पनि परम्परागत धारणामा पाइन्छ। हाम्रो समाजमा प्रचलित माथिको भनाइले विवाद/द्वन्द्वलाई नकारात्मक रूपमा लिएको देखिँदैन। यस भनाइको आशयले त सरोकारवालाबिचमा पर्याप्त मात्रामा वादविवाद भयो भने निष्कर्ष निस्कन्छ र उक्त निष्कर्षका आधारमा नै सही गन्तव्यमा पुग्न सहयोग पुग्छ भन्ने बुझ्न सकिन्छ।

नेपाल विश्व मानचित्रमा शान्तिप्रिय देशका रूपमा परिचित छ तथापि विभिन्न क्षेत्रमा आएका विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापन समयमै नहुनाले यस देशले १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वको सामना गर्नुपर्यो भने अहिले पनि विभिन्न क्षेत्रमा केही मात्रामा द्वन्द्वको अवस्था देखिन्छ। शिक्षा सभ्यताको मुहान र विकासको मेरुदण्ड हो। शिक्षा क्षेत्र समाजको सबैभन्दा ठुलो क्षेत्र भएकाले यहाँ देखा पर्ने विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापन समयमै हुनु अति जरुरी छ। यस क्षेत्रमा भएका विवाद/द्वन्द्वहरूको उजागर गरिदिनाले सरोकारवालालाई यसप्रति सजग भएर समयमा तिनीहरूको व्यवस्थापन गरी समाजमा शान्ति कायम गर्न मद्दत पुग्ने अपेक्षा यस लेखबाट गरिएको छ। शिक्षा क्षेत्रका नीति निर्माताका लागि पनि यस लेखले मार्गदर्शन गर्ने छ। यसका साथै यस लेखले विवाद/द्वन्द्वका बारेमा अध्ययन गर्न चाहने अध्येताका लागि स्रोत सामग्रीका रूपमा पनि काम गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

विद्यालय/शैक्षिक संस्था भनेका समाजका गहना र पहिचान पनि हुन्। विद्यालय शिक्षा धेरै सरोकारवालाको सरोकारको विषय

हो। यहाँ समुदायका विभिन्न परिवारका बालबालिका पठनपाठनका लागि आउँछन्। शिक्षा धेरै सरोकारवालाको सरोकारको विषय र ठुलो क्षेत्र भएकाले यहाँ विवाद/द्वन्द्व पनि हुने गर्छन्। विवाद/द्वन्द्व हुनु कुनै पनि परिवार र संस्थाका लागि नकारात्मक कुरा होइन। यसलाई उचित समयमा उचित तरिकाले व्यवस्थापन गर्न सकियो भने यसले प्रगति र उन्नतिका लागि अवसरको पनि काम गर्छ। विद्यालयमा हुने विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापनका लागि सरकार, विद्यालयका शिक्षक, प्रधानाध्यापक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति र अभिभावक शिक्षक सङ्घका पदाधिकारीले प्रयास गरिरहेका छन्। विद्यालय शिक्षाको अधिकार पाएको स्थानीय सरकार पनि विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापनका लागि प्रयासरत छ। यसका साथै उच्च शिक्षामा भएका र हुन सक्ने समस्याको समाधानका लागि पनि सरकार, विश्वविद्यालय र क्याम्पसका जिम्मेवार पदाधिकारी, विद्यार्थी सङ्गठनका नेतृत्वकर्ताहरू र सरोकारवाला सक्रिय रहेको पाइन्छ। शिक्षा क्षेत्रमा देखिएका र देखा पर्ने विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापन समयमै नहुँदा सभ्यता सही तरिकाले अगाडि बढ्दैन अनि देश विकासका लागि कोरा जनशक्ति मात्र आपूर्ति भएर विवाद/द्वन्द्व बढ्नका लागि अनुकूल वातावरण पनि बन्छ। यस लेखमा भने विवाद/द्वन्द्वका सम्बन्धमा विद्यालयका प्रधानाध्यापक र शिक्षकको भोगाइ र यसको व्यवस्थापनका लागि उहाँहरूबाट निर्वाह भइरहेका भूमिकाका बारेमा सङ्क्षिप्त चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२. कानुनी व्यवस्था र समीक्षा

विद्यालयमा दैनिक रूपमा आउने विवाद/द्वन्द्वको समयमै व्यवस्थापन होस् भन्नका लागि शिक्षा ऐन र नियमावलीमा पनि आवश्यक व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। शिक्षा ऐन २०२८ (संशोधनसहित) को दफा १२ मा सबै क्षेत्रको प्रतिनिधित्व हुने गरी विद्यालय व्यवस्थापन समितिको गठन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। सोही दफाको उपदफा ६ मा सामुदायिक विद्यालयको विद्यालय व्यवस्थापन समितिको काम, कर्तव्य र अधिकारमा विद्यालयमा स्वच्छ शैक्षिक वातावरण कायम राख्न राजनीतिक, धार्मिक वा साम्प्रदायिक भावनाका आधारमा विद्यालयको वातावरण धमिल्याउन नदिने भनी उल्लेख भएको छ। यसै गरी शिक्षा नियमावली २०५९ को परिच्छेद २ को नियम ६ मा विद्यालयले पालना गर्नुपर्ने सर्तमा नेपालको राष्ट्रिय एकता, सार्वभौमिकता तथा धार्मिक सहिष्णुतामा खलल पार्ने कुनै पनि क्रियाकलाप विद्यालयमा हुन नदिने भन्ने प्रावधान पनि राखिएको छ। शिक्षा नियमावलीको नियम ९४ मा उल्लेख भएका प्रधानाध्यापकका ३१ ओटा काम, कर्तव्य र अधिकारमा विद्यालयका शिक्षक तथा कर्मचारीहरूसँग समन्वय गरी शिक्षक कर्मचारी, विद्यार्थी र अभिभावकबिच पारस्परिक सहयोगको वातावरण सिर्जना गर्ने, विद्यालयमा अनुशासन सच्चरित्रता शिष्टता कायम गर्न आवश्यक काम गर्ने, विद्यालय भवन तथा छात्रावासको हाताभित्र कुनै किसिमको अभद्र व्यवहार हुन नदिने र कुनै

विद्यार्थीले विद्यालयभित्र अनुशासन भङ्ग गरेमा निजलाई निष्कासन गर्ने प्रावधान पनि राखिएका छन् । विद्यार्थीलाई विद्यालयबाट निष्कासन गर्ने प्रावधानले विद्यालयमा त एक तरिकाले विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापन होला तर विद्यार्थी, उसको परिवार र उसको समुदायमा यसले तनाव र द्वन्द्व बढाउँछ कि बढाउँदैन ? भन्ने बारेमा चाहिँ सोच्नुपर्छ । विद्यालय त गलत बाटोमा लागेका बालबालिकालाई सही बाटोमा ल्याउने संस्था भएकाले विद्यार्थीलाई विद्यालयबाट नै निष्कासन गर्नुभन्दा त्यस्ता विद्यार्थीलाई विद्यालय, अभिभावक र अन्य सरोकारवाला मिलेर असल बनाउने भन्ने प्रावधान राख्दा नै राम्रो हुने देखिन्छ । राम्रा अभ्यास भएका विद्यालयमा सकेसम्म विद्यार्थीलाई सत्मार्गमा लैजाने नै प्रयास भइरहेको पाइन्छन् । शिक्षा नियमावलीकै नियम १३३ मा शिक्षकले पालना गर्नुपर्ने आचार संहिता र नियम १३४ मा विद्यार्थीले पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिता उल्लेख भएका छन् । यी आचारसंहिताले विद्यालयमा विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापन गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ । आचारसंहिता पालना भए नभएको अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी प्रधानाध्यापक र विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा रहेको कुरा पनि नियमावलीमा थप गरेमा अझ बेस हुने देखिन्छ । यद्यपि नियमावलीमा व्यवस्था नभए पनि यो काम स्वस्फूर्त रूपमा विद्यालयका प्रधानाध्यापक र विद्यालय व्यवस्थापन समितिबाट भइरहेको पनि पाइन्छ । शिक्षा ऐन र नियमावलीमा

भएका व्यवस्थाले विद्यालयमा आउन सक्ने विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापनका लागि विद्यालय व्यवस्थापन समिति, प्रधानाध्यापक, शिक्षक र विद्यार्थीलाई जिम्मेवार बनाएको देखिन्छ । शिक्षा नियमावलीको नियम ३० मा शिक्षक अभिभावक सङ्घको व्यवस्था गरेको छ तर यसका काम, कर्तव्य र अधिकारमा विद्यालयमा आउन सक्ने विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापनका लागि जिम्मेवार बनाएको देखिन्छ । यदि शिक्षक अभिभावक सङ्घलाई पनि विद्यालयमा आउन सक्ने विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापनका लागि जिम्मेवार बनाएको भए अझ राम्रो हुने देखिन्छ ।

नेपालको संविधानले विद्यालय तहको शिक्षाको अधिकार स्थानीय सरकारलाई दिएको (नेपाल सरकार, २०७२) अनि स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ ले विद्यालयीय शिक्षासम्बन्धी स्थानीय सरकारका अधिकारहरू (नेपाल सरकार, २०७४) उल्लेख गरिदिएको अवस्थामा जनताको मतबाट निर्वाचित स्थानीय सरकारले शिक्षा ऐन र नियमावली बनाएर कार्यान्वयनमा ल्याएको अवस्था छ । यस क्रममा काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाको पनौती नगरपालिकाले विद्यालय शिक्षा सञ्चालन व्यवस्थापन र नियमनसम्बन्धी कार्यविधि २०७७ जारी गरेको पाइएको छ । यस कार्यविधिको ६ नं मा विद्यालयले पालना गर्नुपर्ने सर्त बन्देजमा विद्यालयमा नेपालको राष्ट्रिय एकता, सार्वभौमिकता जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, लैङ्गिक, सामाजिक तथा धार्मिक

सहिष्णुतामा खलल पार्ने कुनै पनि क्रियाकलाप हुन नदिने प्रावधान पनि राखिएको छ । यसका साथै कार्यविधिमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिको गठन गर्दा बालकलबका दुई जना प्रतिनिधि पनि राख्नुपर्ने प्रावधान छ । यस प्रावधानले विद्यालयमा विद्यार्थी र शिक्षकबिचमा कुनै विवाद आएमा सोको समाधान सहभागितामूलक तरिकाले गर्नका लागि सहयोग हुने देखिन्छ । विद्यालय व्यवस्थापन समितिका काम, कर्तव्य र अधिकारमा भएका निम्न लिखित प्रावधानले पनि विद्यालयमा आउनसक्ने विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापनका लागि सहयोग पुग्ने देखिन्छ: शिक्षक र विद्यार्थीले पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिता बनाई लागु गर्ने, प्रत्येक वर्ष विद्यालयका चन्दादाता र अभिभावकको भेला गराई विद्यालयको अघिल्लो शैक्षिक वर्षको आय व्यय तथा शैक्षिक उपलब्धि र आगामी वर्षको शैक्षिक कार्यक्रमका सम्बन्धमा जानकारी गराउने, नगरपालिकाबाट तोकिएको लेखापरीक्षकबाट वार्षिक लेखापरीक्षण गराउने, शिक्षक एवम् कर्मचारीलाई मापदण्ड बनाई दण्डित र पुरस्कृत गर्ने गर्नुपर्छ ।

सरकारले शिक्षा ऐन र नियमावलीमा विद्यालयमा आएका र आउनसक्ने विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापनका लागि आवश्यक व्यवस्था गरेको कुरा माथिको चर्चाले स्पष्ट पारेको छ । ऐन र नियमावलीमा भएका व्यवस्थाले शैक्षिक संस्थामा स्वच्छ वातावरण कायम गर्नका लागि कानुनी आधार प्रदान गरेको देखिन्छ । ऐन र नियमावलीमा

भएका व्यवस्था सबै ठाउँ, समय र परिवेशमा पर्याप्त नहुन सक्छन् । यिनीहरूको कार्यान्वयनका क्रममा आएका अपठ्यारो सम्बोधन आगामी संशोधनमा गर्नका लागि अभ्यासकर्ताले जिम्मेवार निकायमा समयमै जानकारी गराउनुपर्ने देखिन्छ । यसका साथै विद्यमान ऐन र नियमावलीमा भएका व्यवस्थाको आशय बुझेर तिनीहरूका आधारमा आआफ्नो परिवेशअनुकूलका उपाय प्रयोग गरी विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने आवश्यकता पनि त्यत्तिकै छ ।

३ विद्यालयमा विवाद व्यवस्थापनका लागि भइरहेका अभ्यास

विद्यालयीय शिक्षा औपचारिक शिक्षाको जग हो । यस तहको शैक्षिक वातावरणले देश विकासका लागि दूरगामी महत्त्व राख्छ । विद्यालयीय शिक्षा आम जनताको पहुँच भएको शिक्षा पनि हो । त्यसैले सरकारले विद्यालयीय शिक्षालाई सबैका लागि निःशुल्क र आधारभूत तहको शिक्षालाई अनिवार्य गरेको छ । यस तहको शिक्षा बालबालिकाले सहज वातावरणमा प्राप्त गर्न सके भने उनीहरूको जीवनशैलीमा सुधार आउनुका साथै उनीहरूका लागि उच्च शिक्षाको पहुँच सहज हुन्छ । यसका लागि यस तहको शिक्षामा आएका विवाद/द्वन्द्व समयमै व्यवस्थापन हुन सकेमा बालबालिकाको शिक्षा सहज वातावरणमा पूरा हुन्छ । यस खण्डमा सामुदायिक विद्यालयमा भइरहेका विवाद/द्वन्द्व र तिनीहरूको व्यवस्थापनका सम्बन्धमा गरिएका अभ्यासको चर्चा निम्नलिखित शीर्षकमा गरिएको छ:

योग्यता प्रणाली नै विवाद/द्वन्द्व व्यवस्थापनको उपाय

“विद्यालयमा शिक्षक र कर्मचारीको दरबन्दी खाली भएका अवस्थामा पदपूर्तिका लागि स्थानीय स्तरका सार्वजनिक स्थानमा विज्ञापनको सूचना टाँस गरी/स्थानीय पत्रिकामा सूचना दिएर दरखास्त आव्हान गरिन्छ। दरखास्त दिएका उम्मेदवारमध्येबाट क्षमतावान् जनशक्ति छनोट र सिफारिसका लागि विज्ञहरूको टिम बनाइन्छ। जनशक्ति छनोटका लागि लिखित परीक्षा, अन्तर्वार्ता र प्रयोगात्मक परीक्षाको प्रयोग गरिन्छ। तीनओटै परीक्षाका लागि फरक फरक विज्ञको समूह निर्माण र प्रयोग गरिन्छ। लिखित परीक्षाका दिन विहान नै विज्ञहरूको समूह विद्यालयमा बोलाएर उहाँहरूको मोबाइल फोन विद्यालयमा राखी लिखित परीक्षाका लागि प्रश्न तयार गर्न लगाइन्छ। तयार भएको प्रश्नपत्रलाई विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीका रोहबरमा सिलबन्दी गरी सोही दिन हुने लिखित परीक्षामा प्रयोग गरिन्छ। लिखित परीक्षा भइसकेपछि उत्तरपुस्तिका कोड गरी सोही दिन विज्ञलाई परीक्षण गर्न लगाएर लिखित परीक्षाको नतिजा प्रकाशन गरिन्छ। एउटा पदको विज्ञापन भएको छ भने प्रतिस्पर्धाका आधारमा कम्तीमा तीन जनाको नामावलीको रोलक्रम मिलाएर उत्तीर्ण भएको नतिजा प्रकाशन गरिन्छ। लिखित परीक्षाका सम्पूर्ण सामग्री विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष र पालिकाका शिक्षा शाखा प्रमुखको रोहबरमा सिलबन्दी गरेर राखिन्छ। लिखित परीक्षा भएको भोलिपल्ट अन्तर्वार्ता र

प्रयोगात्मक परीक्षाको सूचना गरिन्छ। अन्तर्वार्ता र प्रयोगात्मक परीक्षाका विज्ञलाई समय मिलाएर विद्यालयमा बोलाई सबभन्दा पहिले उहाँहरूको मोबाइल फोन विद्यालयमा राखी परीक्षामा संलग्न गराइन्छ। अन्तर्वार्ता र प्रयोगात्मक परीक्षाका लागि मूल्याङ्कनका आधार विज्ञहरूको सहभागितामा तयार गरी प्रयोग गरिन्छ। अन्तर्वार्ता र प्रयोगात्मक परीक्षाका कागजात व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष र पालिकाका शिक्षा प्रमुखको रोहबरमा सिलबन्दी गरिन्छ। सिलबन्दी गरिएका परीक्षाका सामग्री विद्यालय व्यवस्थापन समिति, अभिभावक शिक्षक सङ्घका पदाधिकारी र पालिकाको शिक्षा शाखा प्रमुखको रोहबरमा सिलबन्दी खोलेर तीनओटै परीक्षाको प्राप्ताङ्क जोडी योग्यताक्रमका आधारमा अन्तिम नतिजा प्रकाशन गरिन्छ। यसो गर्नाले विद्यालयका लागि क्षमतावान् जनशक्तिको आपूर्ति हुनुका साथै विद्यालयमा पठनपाठनका साथै प्रशासनिक काम सहज रूपमा अगाडि बढेको छ”।

माथिको विवरण रामेछाप जिल्लाको एउटा सामुदायिक विद्यालयका प्रधानाध्यापकले आफ्नो विद्यालयमा रिक्त पदपूर्ति गर्दा गरिआएको प्रक्रियाका सन्दर्भमा दिनुभएको हो। उहाँ सो विद्यालयको प्रधानाध्यापकको रूपमा वि. सं. २०६१ देखि कार्यरत रहनुभएको छ। उहाँ वि. सं. २०४८ मा माध्यमिक तहको स्थायी शिक्षक हुनुभएको हो। उहाँको शैक्षिक योग्यता शिक्षा शास्त्र सङ्कायबाट स्नातकोत्तर तह हो। उहाँ बागमती प्रदेशको शिक्षकको पेसागत संस्था को जिम्मेवार

पदाधिकारी पनि हुनुहुन्छ । उहाँको विद्यालय रहेको पालिकामा १७ ओटा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालय रहेका छन् । अहिले अधिकांश विद्यालयमा आउने विवादको मुख्य विषयवस्तु खाली दरबन्दीमा पदपूर्ति गर्दा योग्यताप्रणाली अवलम्बन नगरी आफ्ना मान्छे नियुक्ति गरेको कारण हो तर यस विद्यालयमा यस विषयको विवाद उहाँ प्रधानाध्यापक भएदेखि अहिलेसम्म आएको छैन । रामेछाप जिल्लाका अधिकांश विद्यालयमा उहाँको विद्यालयको जस्तै योग्यता प्रणालीका आधारमा जनशक्तिको भर्ना, छनोट र सिफारिस (भट्ट, २०६०) हुने उहाँको दावी छ । यस विद्यालयमा गरिएको यो प्रक्रिया शिवाकोटी (२०७१) ले भनेको द्वन्द्वको व्यवस्थापनका लागि विश्वासको वातावरण सिर्जना गरी आत्मविश्वासको विकास गर्नुसँग नजिक देखिन्छ । यस विद्यालयले जनशक्तिको भर्ना र छनोटका लागि अपनाएको प्रक्रियाले योग्यता र क्षमताका आधारमा मात्र उम्मेदवारको छनोट हुन्छ भनी सरोकारवालामा विश्वासको वातावरण निर्माण भएको हुँदा यसका कारणले विद्यालयमा विवाद/द्वन्द्वको वातावरण नआएको हो । विद्यालयले अपनाएको यो प्रक्रिया भट्ट (२०६०) ले भनेको जस्तो योग्यता प्रणालीमा आधारित भर्ना, छनोट र सिफारिस भएको देखिन्छ । यस प्रणालीले श्रम बजारमा रहेको सक्षम जनशक्तिलाई निष्पक्षता र तटस्थताका आधारमा रोजगारी दिन्छ । सक्षम जनशक्तिले दक्षतापूर्वक आफ्नो काम सम्पादन गर्ने भएकाले उसले दिएको सेवा/उत्पादनका कारणले सरोकारवालाले प्रश्न

उठाउने/गुनासो गर्ने ठाउँ रहँदैन । यस्तो प्रक्रियाका आधारमा हुने पदपूर्तिका कारणले विवाद/द्वन्द्व आउँदैन ।

विद्यालयको खाली दरबन्दीमा पदपूर्तिका लागि गरिएको उल्लिखित अभ्यासले गर्दा सक्षम जनशक्तिको आपूर्ति भई विद्यालयमा पठनपाठन राम्रो भएका कारणले यस विद्यालयमा विद्यार्थी सङ्ख्या पर्याप्त नै पाइएको छ । विद्यालयमा रोजगारी दिने र पाउने विषय सबै सरोकारवालाले चासो दिने विषय हो । कतिपय शैक्षिक संस्थाहरूमा यस विषयमा ठुलो विवाद भएको पाइन्छ तर यस विद्यालयमा भने विवादको स्रोतलाई व्यवस्थित गरेको देखिन्छ । कुनै शैक्षिक संस्था मा यस्ता राम्रा अभ्यास हुनु राम्रो कुरा हो । यस्ता राम्रा अभ्यास अन्य संस्थामा पनि विस्तार हुनु अति आवश्यक छ । यस प्रसङ्गका केही ज्वलन्त प्रश्न यस्ता छन्- यदि यस विद्यालयमा योग्य, सक्षम र विद्यालयको कामप्रति झुकाव भएको जनशक्ति शिक्षकका रूपमा छनोट र प्रयोग भएको छ भने सबै बालबालिकाको सिकाइउपलब्धि राम्रो छ त ? निज प्रधानाध्यापक शिक्षकको पेसागत संस्थाको जिम्मेवार नेतृत्वकर्ताका नाताले प्रदेशअन्तर्गतका विद्यालयमा यस किसिमको राम्रो अभ्यास प्रयोगका लागि निजबाट केही प्रयास गरिएका छन् त? पालिकाको शिक्षा शाखाले आफ्नो पालिकाअन्तर्गतका विद्यालयमा भएका यी र यस्ता राम्रा अभ्यासको पहिचान र अरू विद्यालयमा अनुकरणका लागि प्रयास गरेको छ त? देशभरिका विद्यालयमा स्थायी शिक्षकको भर्ना,

छनोट र सिफारिस गर्ने शिक्षक सेवा आयोगले यस किसिमको काम नियमित रूपमा सञ्चालन गरेको छ त? सरकारले विद्यालय तहमा भएका यी र यस्ता राम्रा अभ्यास गरिरहेका विद्यालयलाई प्रोत्साहित गरेको छ त?

विद्यालयमा राजनीतिक पार्टीका कार्यकलाप सञ्चालन हुन दिइएन

“यस वर्ष नेपालका केही ठुला राजनीतिक पार्टीका वडा अधिवेशन हुने कार्यक्रम थिए। नेपालका सन्दर्भमा विद्यालय र अन्य शैक्षिक संस्था राजनीतिक पार्टी, स्थानीय समुदाय र गैरसरकारी संस्थाका कार्यक्रम गर्ने थलोका रूपमा पनि चिनिएको परिवेश हो। सामाजिक सञ्जाल र स्थानीय सूचना पाटीमा मेरो विद्यालयमा पनि राजनीतिक पार्टीको अधिवेशन गर्ने कार्यक्रम रहेको जानकारी मैले पाएँ। मेरो विचारमा विद्यालयमा राजनीतिक पार्टीका कार्यकलाप सञ्चालन गर्न दिनु भौतिक पूर्वाधारको सदुपयोग, पठनपाठनको नियमितता र शिक्षालाई पार्टी राजनीतिबाट अलग गर्नुपर्छ भन्ने दृष्टिले राम्रो होइन। राजनीतिक पार्टीका अधिवेशन बारे सूचना गर्ने आधिकारिक व्यक्तिको फोन नम्बर खोजेर फोन सम्पर्क गरी विद्यालयमा कार्यक्रम नराख्न आग्रह गरेँ। अहिलेसम्म विद्यालयमै कार्यक्रम गर्ने गरिएकाले यसपालि पनि कार्यक्रम विद्यालयमै गर्ने आधिकारिक व्यक्तिबाट जानकारी पाएँ। यति हुँदाहुँदै पनि विद्यालयमा कार्यक्रम नगर्न पुनः आग्रह गरेँ। यसका साथै नगरपालिकाको शिक्षा शाखामा यस बारेमा जानकारी गराएँ। शिक्षा

शाखाबाट पनि विद्यालयमा कुनै पनि राजनीतिक पार्टीका कार्यक्रम नगर्नका लागि परिपत्र जारी भयो। सो परिपत्र Facebook मा राखिदिएँ। यति गर्दा पनि विद्यालयमै कार्यक्रम गर्ने जिकीर गरिएपछि अधिवेशन गर्ने भनिएको दिन बिहान ५ बजे नै विद्यालयमा गएर गेटमा ताला लगाउन लगाएँ र आफू विद्यालयभित्र काम गरेर बसेँ। यति गरेपछि उक्त दिनको कार्यक्रम विद्यालयमा नभएर बाहिर नै सम्पन्न भयो। सरकारमा रहेको राजनीतिक पार्टीको वडा अधिवेशन विद्यालयमा हुन नदिएको घटनाले अरू राजनीतिक पार्टीलाई पनि अब यस विद्यालयमा अधिवेशनलगायतका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न पाइँदैन भन्ने सन्देश प्रवाह भयो। त्यसैले पनि होला अरू राजनीतिक पार्टीबाट विद्यालयमा कार्यक्रम गर्नका लागि सूचना प्रसारण भएको वा कुनै अनुरोध वा दवाव आएन। मैले गरेको यस प्रयासका कारणले विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक साथीहरूले नयाँ प्रधानाध्यापकले गरेको साहसिक कामका रूपमा नै लिएको पाएँ। आगामी दिनमा म विद्यालयमा प्रधानाध्यापकका रूपमा रहुन्जेल राजनीतिक पार्टीका कुनै पनि किसिमका गतिविधि मेरो विद्यालयमा हुन दिन्नँ”।

माथिको भनाइ काठमाडौँ जिल्लाको एउटा नगरपालिकामा रहेको एउटा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयका प्रधानाध्यापकको हो। उहाँले त्यस विद्यालयको प्रधानाध्यापकको जिम्मेवारी लिनुभएको वि सं २०७७ को साउन महिनामा हो। यस समयमा कोरोना भाइरसका कारणले फैलिएको महामारीले देशमा बन्दाबन्दीको अवस्था

थियो । उहाँको शैक्षिक योग्यता स्नातकोत्तर तहको हो भने अहिले उहाँ त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा एमफिल तहको विद्यार्थी पनि हुनुहुन्छ । उहाँले कानुनमा स्नातक पनि गर्नुभएको छ । काठमाडौँ महानगरपालिकाका स्थायी बासिन्दा उहाँ वि. सं. २०७४ देखि माध्यमिक तहको स्थायी शिक्षकका रूपमा कार्यरत कार्यालय सञ्चालन र लेखा विषयको महिला शिक्षक हुनुहुन्छ । उहाँसँग स्थायी र अस्थायी गरी १२ वर्षभन्दा लामो शिक्षण अनुभव रहेको छ ।

देशका हरेक क्षेत्रमा पार्टी राजनीति हावी भएका अवस्थामा सामुदायिक विद्यालयको महिला प्रधानाध्यापकले सरकारमा रहेको राजनीतिक पार्टीको वडा अधिवेशन विद्यालयमा हुन नदिनु साहसिक कामका रूपमा लिन सकिन्छ । राजनीतिक पार्टीको अधिवेशन हुने कारणले विद्यालयमा विदा दिएका घटनाहरू सञ्चार माध्यमबाट बारम्बार प्रसारण भएको पाइन्छ । माथि उल्लेख गरिएको विद्यालयमा कुनै पनि राजनीतिक पार्टीका कार्यकलाप गर्न नदिनुमा निज प्रधानाध्यापक सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययन र अध्यापन गर्दाका अनुभव आधारका रूपमा रहेको देखिन्छ । विद्यार्थी हुँदाका समयमा धेरैपटक रिजर्भ गरिएका बसमा कोचिएर राजनीतिक पार्टीका कार्यक्रममा जान बाध्य बनाइएको, घण्टासम्म मन नलागीकन भाषण सुनेको अनि बेलुकी भने फर्कने व्यवस्था नगरी हिँडेर वा सार्वजनिक बस चढेर घरमा आउँदाका समयमा यस्ता कार्यक्रमप्रति निज प्रधानाध्यापकमा वितृष्णा

आएको देखिन्छ । उहाँले शिवाकोटी (२०७१) ले वर्गीकरण गरेको जस्तो विद्यालयमा राजनीतिक द्वन्द्व बढेर पठनपाठनमा नकारात्मक प्रभाव पर्ने अनुमानका साथ उल्लिखित प्रयास गर्नुभएको हुन सक्छ । विद्यालयमा कार्यक्रम सञ्चालन नगर्न प्रधानाध्यापकले अनुरोध गरेका अवस्थामा पनि विद्यालयमै कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने जिकिर गर्नु निरौला (२०७४) ले भनेको जस्तो राजनीतिक पार्टीका नेता/कार्यकर्तामा यथास्थितिमूलक प्रवृत्ति र शिवाकोटी (२०७१) ले उल्लेख गरेको जस्तो लैङ्गिक कारणले हुने विवाद/द्वन्द्व जस्तो देखिन्छ । नेपाली समाजमा महिलाले कुनै राम्रो काम वा कुरा गरेका अवस्थामा “पोथी बासेको राम्रो हुँदैन” भनेर हेप्ने गरिन्छ । राजनीतिक पार्टीका तर्फबाट कार्यक्रम विद्यालयमै गर्ने जिकिर गर्नु महिला प्रधानाध्यापकले भनेको कुरामा ध्यान नदिनु माथि उल्लेख गरिएको भनाइको आशयबाट प्रेरित भएर पनि हुन सक्छ ।

निज प्रधानाध्यापक सामुदायिक विद्यालयको शिक्षक भएका अवस्थामा पनि विद्यालयमा विद्यार्थी भएका अवस्थाको जस्तो राजनीतिक दलका कार्यक्रममा विद्यालयको भौतिक संरचना र विद्यार्थीको प्रयोग गरिएको अनुभव गरेको बताउनुभयो । सो समयमा आफू कुनै दिन प्रधानाध्यापक भएमा यी र यस्ता कार्यकलाप विद्यालयमा सञ्चालन गर्न नदिने अठोट निज प्रधानाध्यापकमा जन्मिएको र जब उहाँ प्रधानाध्यापक हुनुभयो उक्त अठोटको

कार्यान्वयनमा सक्रिय रहेको देखिन्छ । विद्यालयको मुख्य काम नै शिक्षणसिकाइ हो (खनाल, २०७४) । विद्यालयमा शिक्षणसिकाइ कार्यकलाप निर्वाध रूपमा सञ्चालन गर्नका लागि उहाँले राजनीतिक पार्टीका कार्यक्रम गर्न रोक लगाउनु आवश्यक देख्नुभयो । देशको राजधानी शहरमा धेरै राजनीतिक पार्टीका नेता कार्यकर्ता हुन्छन् । सबैलाई कार्यक्रम सञ्चालन गर्न दिँदा विद्यालयको भौतिक संरचना बिग्रनुका साथै कुनै समयमा विवाद/द्वन्द्व पनि सिर्जना हुन सक्छ भन्ने आकलन उहाँले गर्नुभएको देखिन्छ । यसका साथै विद्यालय सानो परिसरमा सञ्चालन हुनुका साथै कक्षाकोठा पनि सीमित सङ्ख्यामा हुनाले राजनीतिक पार्टीका कार्यकलाप गर्न दिँदा पठनपाठनमा बाधा पनि पर्छ भनेर पनि कार्यक्रम सञ्चालन गर्न नदिएको हुन सक्छ । विद्यालयमा राजनीतिक पार्टीका कार्यकलाप सञ्चालन गर्न नदिनु विद्यालयको भौतिक संरचनाको सदुपयोग र बालबालिकाको सिकाइलाई निर्वाध रूपमा सञ्चालन गर्ने दृष्टिले अति उचित र राम्रो कामका रूपमा लिन सकिन्छ ।

राजनीतिक पार्टीको अधिवेशन हुने दिन एउटा महिला प्रधानाध्यापकले विहान ५ बजे विद्यालयमा पुगेर विद्यालयको गेटमा ताला लगाई राजनीतिक पार्टीका गतिविधि हुन नदिनु सहज वातावरणमा शिक्षा पाउने विद्यार्थीको मौलिक अधिकार कार्यान्वयनको सुनिश्चितता गरी विद्यालयमा स्वच्छ शैक्षिक वातावरण कायम गर्नका लागि गरेको महत्त्वपूर्ण र चुनौतीपूर्ण कामका रूपमा लिन सकिन्छ । विद्यालयीय शिक्षा शिक्षा क्षेत्रको आधार

स्तम्भ हो । यहाँ गुणस्तरीय र जीवन उपयोगी शिक्षा हुनु आवश्यक हुन्छ । यसो भएमा शिक्षाको जग दरिलो बनाउनका लागि अनुकूल वातावरण बन्न मदत पुगी उच्च शिक्षामा विद्यार्थीको आकर्षण, विद्यार्थीको उपलब्धिस्तर र विद्यार्थीले कुनै तहको शिक्षा पूरा गर्ने दर बढ्छ । विद्यार्थीको सिकाइस्तर कमजोर भएमा निजको घरपरिवारमा विवाद/द्वन्द्वको सिर्जना हुन सक्छ । यस विद्यालयले गरेको यो अभ्यास अरू विद्यालयले पनि अवलम्बन गरेमा बालबालिकाको सिकाइका लागि सहज वातावरण बनी विद्यार्थीको घरपरिवारबाट उत्पन्न हुने विवादलाई कम गर्न मद्दत पुग्छ । यस प्रसङ्गमा देहायका केही ज्वलन्त प्रश्न गर्न सकिन्छ; के सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर राजनीतिक पार्टीका कार्यकलाप विद्यालयमा गर्न दिएर नै खस्किएको हो त? विद्यालयमा कार्यरत शिक्षकचाहिँ राजनीतिक पार्टीका गतिविधिबाट टाढा छन् त? राजनीतिक पार्टीका कार्यकलाप नभएका विद्यालयको शिक्षाको स्तर राम्रो छ त? राजनीतिक पार्टीका कार्यकलाप सञ्चालन गर्न नदिनु नै विद्यालय शिक्षा सुधारको महत्त्वपूर्ण उपाय हो त? सबै प्रधानाध्यापकले विद्यालयमा यस किसिमको प्रयास गरेका छन्? सबै पालिकाका शिक्षा शाखाले राजनीतिक पार्टीका कार्यकलाप विद्यालयमा सञ्चालन नगर्न परिपत्र गरेका छन् त? पठनपाठनको समयमा बाधा नपर्ने गरी यी र यस्ता कार्यकलाप विद्यालयमा गर्न दिनाले स्थानीय जनताको चासो र सक्रियता विद्यालयको विकास र सुधारका लागि पनि बढ्थ्यो कि ?

विद्यालयमा राजनीतिक दलका गतिविधि गर्ने सन्दर्भको अरू जिल्लाका विद्यालयको अनुभव भने अलि फरक किसिमको पाइएकोछ। रामेछाप जिल्लाको माथि चर्चा गरिएको विद्यालयमा कक्षा ११ र १२ को पठनपाठन विहानको समयमा हुने अनि प्रारम्भिक बालविकासदेखि कक्षा १० सम्मको पठनपाठन दिउँसो हुने व्यवस्था छ। साथै भौतिक संरचना पनि फरकफरक ठाउँमा भएकाले विहान पठनपाठन हुने स्थानमा दिउँसोको समयमा राजनीतिक पार्टीहरूको कार्यक्रम सञ्चालन गर्न कुनै पार्टीको कार्यक्रमसँग समय नजुझाइकन सबै राजनीतिक दलका लागि कार्यक्रम सञ्चालन गर्न दिइएका कारणले अहिलेसम्म यस विद्यालयमा कुनै विवाद नआएको यस विद्यालयका प्रधानाध्यापकको अनुभव रहेको छ। यसै गरी काभ्रेपलाञ्चोकको विद्यालयको अनुभव भने अलिक फरक किसिमको छ। यस विद्यालयको सेवाक्षेत्रका अभिभावकले राजनीतिक दलका कार्यक्रम कुनै सामुदायिक भवन, होटल या पार्टी प्यालेसमा गर्नाले विद्यालयमा राजनीतिक दलका कार्यक्रम गर्नका लागि प्रस्ताव नै नआएको पाइएको छ। साथै खोटाङ जिल्लाको विद्यालयमा पनि यस किसिमको विवाद नआएको पाइयो।

मुस्कानसहितको नरम बोलीले विद्यालय र समुदायबिचको सम्बन्ध सुदृढ

“विद्यालयले उपभोग गरेको जग्गा विद्यालय सञ्चालनका लागि कमी भएको थियो। विद्यालयको नजिकमा चार रोपनी सार्वजनिक जग्गा थियो। त्यस जग्गामा स्थानीय बासिन्दाहरूले

खेतीपाती गरिरहेका थिए। यस अवस्थामा तत्कालीन प्रधानाध्यापकले उक्त जग्गा विद्यालयले उपभोग गर्न पाउने गरी आधिकारिक निकायबाट अनुमति लिएर प्रयोग गर्न थालिएको थियो। यसपछि विद्यालयका प्रधानाध्यापक र स्थानीय बासिन्दाबिचमा बोलचाल नै बन्द भएको अवस्था थियो। म प्रधानाध्यापक भएपछि विद्यालय र समुदायबिचको सम्बन्धलाई सुमधुर बनाउने आवश्यकता देखेर यसका लागि निरन्तर प्रयास गरेर सफल पनि भएकी छु। मैले गरेको प्रयास भनेको कुनै आर्थिक लगानी हुने गरी काम भने गरिएको होइन। यसका लागि बन्दाबन्दीका समयमा पनि विद्यालयको भौतिक निर्माणसम्बन्धी कामको अनुगमन गर्न विद्यालयमा गएका समयमा विद्यालयको नजिकमा रहेका अभिभावकसँग भेटघाट र आपसी कुराकानीको थालनी गरें। आमनेसामने पद्धतिमा कक्षा सञ्चालन भएका समयमा विहानी सत्रमा आफ्नो कक्षा सकिएपछि म निरन्तर रूपमा समुदायमा गएर आपसी चिनजान, कुराकानी र स्थानीय पसलमा अभिभावकसँगै बसेर चिया/खाजा खाँदा विद्यालय र समुदायबिचको सम्बन्धमा सुधार आएको छ। यस क्रममा समुदायका मानिसहरूको घरमा नै गएर उहाँहरूसँग लिङ्ग र उमेरअनुसार हजुरबुबा, हजुरआमा, बुबा, आमा, काका, काकी, दाजु, दिदी, भाइ, बहिनी इत्यादि जस्ता उपयुक्त हुने साइनो लगाएर नरम अनि मुस्कानसहितको बोलीले काम गरेको मेरो अनुभव रहेको छ। म नेवार समुदायको सदस्य भए पनि नेवारी भाषामा बोल्न मलाई आउँदैन

थियो। स्थानीय नेवार समुदायका मानिससँग नेवारी भाषामै बोलियो भने सम्बन्ध सुदृढ गर्नका लागि सहज हुने देखेर नेवारी भाषामा कुराकानी गर्न सिकें। नेवारी भाषामै कुराकानी गर्दा सम्बन्ध बढाउनका लागि अझ सहज भयो। सम्बन्ध सुधारको निरन्तर गरिएको यस प्रयासले प्रधानाध्यापक भएको सुरूको अवस्थामा बोल्न मन नगर्ने अभिभावक पछि लामो समयसम्म गफगाफ गर्ने हुनुभयो। केही समयपछि त चिया, खाना र खाजा उहाँहरूको घरमा सँगै बसेर खानका लागि अनुरोधसमेत गर्न थाल्नुभयो। हिजोआज त विद्यालयमा कुनै काम परेर उहाँहरूलाई बोलाउँदा आउने र आवश्यकताअनुसारका काममा सहभागिता जनाउनेसमेत गर्नुहुन्छ। उहाँहरूको यो व्यवहार मेरो नेतृत्वमा विद्यालय र समुदायबिच सुधारिएको सम्बन्धको एउटा राम्रो उदाहरण हो”।

माथिको अनुभव काठमाडौँ जिल्लाको एउटा नगरपालिकाअन्तर्गतको सामुदायिक विद्यालयका प्रधानाध्यापकको हो। उहाँले काम गर्नुभएको विद्यालयमा समुदायका मानिस र विद्यालयबिच भएको बेमेलको अवस्था स्रोतसाधनको उपयोगका कारणले भएको द्वन्द्वजस्तो देखिन्छ (शिवाकोटी, २०७१)। आफू प्रधानाध्यापक भएपछि विद्यालय र समुदायबिचको सम्बन्धलाई सुधार गर्ने आवश्यकता देखेर त्यसका लागि प्रयास गरेको सङ्क्षिप्त विवरण हो यो। ‘जिब्राको गरिमा मिठो बोलीमा’ यो नेपाली समाजमा प्रचलित भनाइ हो र यसलाई आत्मसात गरिएको छ निज प्रधानाध्यापकको विद्यालय समुदाय सम्बन्ध

सुधार गर्ने अभ्यासमा। उहाँले गर्नुभएको यो प्रयास Shanka and Thou (2017) ले सुझाउनुभएको सरोकारवालासँगको सम्बन्ध सुधारले पनि विद्यालयमा द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्नका लागि सहयोग गर्छ भन्नेसँग सम्बन्धित देखिन्छ। सायद यस विद्यालयका प्रधानाध्यापकले आफ्नो मुखमा भएका दाँतभन्दा जिब्राको नै दीर्घ जीवन देख्नुभएको साथै उहाँ नेपालमा अहिले सुशासनका क्रममा ‘मुस्कानसहितको सेवा’ को अभ्यासका बारेमा जानकार देखिनुभएको छ। उहाँको अनुभवले ‘आगामा घिउ थप्ने होइन पानी हाल्नुपर्छ’ भन्ने द्वन्द्व व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित नेपाली समाजमा प्रचलित भनाइका आधारमा काम गर्नुपर्छ भन्ने बताएको छ। विद्यालयमा आएका विवादको समाधान गर्नका लागि माथिको विवरणमा यो भनाइको सार्थकता देखिन्छ। कुराकानीका क्रममा उहाँले सम्बन्धलाई सुधार गर्ने क्रममा “हामीले कैँचीको होइन सियोधागोको भूमिकामा रहेर आपसमा भएका मनमुटावहरूलाई न्यून गरी सम्बन्धलाई सुधार गर्दै जानुपर्छ” भन्नुभयो।

उहाँले माथि उल्लेख गर्नुभएको ‘कैँची’ आपसी सम्बन्धलाई बिगार्ने र ‘सियोधागो’ सम्बन्धलाई सुदृढ गर्ने प्रतीकका रूपमा आएका छन्। प्रधानाध्यापक भएपछि उहाँ सियोधागोको भूमिकामा देखिनुभएको छ जो विद्यालयको सुधारका लागि आवश्यक छ। विद्यालय समुदायबिचको सम्बन्ध सुधार गर्ने उहाँको प्रयास शिवाकोटी (२०७१) ले द्वन्द्व व्यवस्थापनका लागि

सुझाएजस्तो अप्रत्यक्ष किसिमको सम्झौता र समायोजन जस्तो देखिन्छ । यसका साथै यो प्रयास Masila (2012) ले भनेको जस्तो विद्यालयका प्रधानाध्यापकले विद्यालयको जिम्मेवार शैक्षणिक नेतृत्वकर्ताका हैसियतले रचनात्मक तरिकाले सम्बन्ध सुधार गर्नुभएको छ । यदि उहाँ जिम्मेवार नभएको भए उहाँले यही काम विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अगुवाइमा गराउने प्रयास गर्नु हुने थियो अथवा शिवाकोटी (२०७१) ले भनेको जस्तो गरी यी र यस्ता समस्यालाई बेवास्ता गरेर पनि जागिर खानुहुने थियो । निज प्रधानाध्यापकको प्रयास जागिर खानेमा मात्र सीमित नभएर विद्यालय सुसञ्चालनका लागि विद्यालय र समाज परिवर्तनमा केन्द्रित छ ।

धैर्य र सुधारका प्रयासले वरिष्ठ र कनिष्ठबिचको विवादको व्यवस्थापन

“म वि. सं. २०७४ मा मात्र माध्यमिक तहको स्थायी शिक्षक भएकी हुँ । नियुक्ति लिएर काम गरेको तीन वर्ष पुग्दा नपुग्दा मेरो विद्यालयका प्रधानाध्यापकको अनिवार्य अवकाश हुने समय भयो । मैले काम गरिरहेको विद्यालयमा वि. सं. २०६३ मा माध्यमिक तहमा स्थायी नियुक्ति पाएका स्थानीय शिक्षक पनि हुनुहुन्थ्यो भने अरू तीन जना मभन्दा अगाडि माध्यमिक तहको स्थायी शिक्षक भइसकेका साथीहरू हुनुहुन्थ्यो । म विद्यालयभन्दा १५ किलोमिटर टाढाको दुरीमा बसोबास भएको र विद्यालयका बारेमा कम जानकारी भएको शिक्षक थिएँ । माध्यमिक तहको स्थायी शिक्षकका रूपमा

सिफारिस भएपछि संयोगले मात्र नजिकको विद्यालय खोज्दै जाँदा यो विद्यालयमा पुगेकी थिएँ । मेरा लागि यसभन्दा नजिकको विद्यालयमा दरबन्दी खाली नभएका कारणले मैले यस विद्यालयमा माध्यमिक तहको शिक्षकका रूपमा नियुक्ति लिई काम गर्न थालेकी हुँ । यस विद्यालयमा मेरो थरका प्रधानाध्यापक हुनुहुँदो रहेछ । यो पनि एउटा संयोग मात्र थियो । उहाँसँगको मेरो चिनजान भनेको माध्यमिक तहको शिक्षक पदमा नियुक्ति लिने सिलसिलामा विद्यालय खोज्दै जाँदा भएको हो ।

प्रधानाध्यापकको अनिवार्य अवकाश हुन लाग्दा मलाई प्रधानाध्यापकको जिम्मेवारी लिनका लागि प्रस्ताव आयो । आफू माध्यमिक तहका सबै शिक्षकभन्दा उमेर र कार्यअवधिका दृष्टिले कनिष्ठ शिक्षक भए पनि थप जिम्मेवारीलाई अवसरका रूपमा लिएर प्रधानाध्यापकको जिम्मेवारी लिने कुरालाई साहसका साथ स्वीकार गर्ने । मलाई प्रधानाध्यापकको जिम्मेवारी दिने कुरामा विद्यालय व्यवस्थापन समिति पनि सहमत भयो । प्रधानाध्यापकले आफू अवकाश भएर गएका दिन मलाई प्रधानाध्यापकको जिम्मेवारी दिनुभयो । म प्रधानाध्यापक भएपछि विद्यालयका अनुभव र उमेरले ज्येष्ठ शिक्षक मसँग बोल्न छाड्नुभयो । माध्यमिक तहको एकजना शिक्षक त वि. सं २०६३ मा स्थायी हुनुभएको साथै शिक्षकको पेसागत संस्थाका नेतासमेत हुनुहुन्थ्यो । उहाँले त “मलाई प्रधानाध्यापक हुन दिनुहोस्” पनि भन्नुभयो । प्रधानाध्यापक बनाउने मेरो जिम्मेवारी नभएका कारणले मैले उहाँको अनुरोधलाई

सुनें मात्र। शैक्षिक योग्यता र अनुभवले मभन्दा ज्येष्ठ शिक्षकले विद्यालय व्यवस्थापन समिति विरुद्ध अदालत जानेसमेत धम्की दिनुभयो। विद्यालय व्यवस्थापन समितिले पनि दृढतापूर्वक सामना गर्ने प्रतिक्रिया देखायो। म प्रधानाध्यापक भएका कारणले विद्यालयमा एक किसिमको विवाद/द्वन्द्वको वातावरण देखियो जो मजस्तो शिक्षकका लागि चुनौती र अवसर थियो।

म प्रधानाध्यापक भएका समयमा कोरोना भाइरसको महामारीका कारण बन्दाबन्दीको अवस्था थियो। यस अवस्थामा केही सानासाना काम जस्तै सुधारसहितको दैनिक कार्यतालिका निर्माण र कार्यान्वयन, अनलाइनमा आधारित पठनपाठनका लागि शिक्षकको क्षमता विकास, अनलाइनमा आधारित पठनपाठनको सुरुआत र परीक्षा सञ्चालन, अनलाइनमा आधारित अभिभावक बैठक सञ्चालन, आमनेसामने पद्धतिमा पठनपाठन सुरुआत भएका अवस्थामा dress code को निर्धारण र कार्यान्वयन, सहभागितामूलक पद्धतिमा निर्णय र तिनीहरूको कार्यान्वयनको सुरुआत र निरन्तरता मेरै नेतृत्वमा भए। यी कामको थालनीले भर्खरै स्थायी नियुक्ति लिएको महिला शिक्षक प्रधानाध्यापक बनेर रचनात्मक कामको सुरुआत भएको अनुभूति सबैमा दिलायो। यी कामले वरिष्ठ र कनिष्ठबिचको विवाद पनि केही मात्रामा साम्य हुँदै गएको अनुभूति भयो। यसका साथै बन्दाबन्दीका समयमा विद्यालयका लागि ICT lab निर्माणका लागि

प्राप्त भएको छ लाख ५० हजार रकमले ल्यापटप किनेर ल्यापटप नभएका शिक्षकलाई वितरण गरी अनलाइनमा आधारित पठनपाठनमा सहयोग, विद्यालयमा राष्ट्रपति शैक्षिक सुधार कार्यक्रमका लागि १८ लाख रकम प्राप्त गर्नका लागि प्रयास, विद्यालय भवन निर्माण गर्ने र पुरानो भवनको रेट्रोफिट गर्ने कामको थालनी जस्ता विद्यालयको विकासमा दीर्घकालीन प्रभाव पार्ने कार्यक्रम पनि मेरै कार्यकालमा भए। यी कार्यक्रमले पनि मेरो नेतृत्वलाई थप सहज र प्रभावकारी भएको देखाए। माथि उल्लेख गरिएका कामले छोटो समयमा म प्रधानाध्यापक भएको सकारात्मक सन्देश समुदायमा फैलियो”।

माथिको अनुभव काठमाडौँ जिल्लाको एउटा नगरपालिकामा रहेको अगाडिका शीर्षकमा चर्चा गरिएको सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयका प्रधानाध्यापकको हो। उहाँ प्रधानाध्यापक भएपछि विद्यालयमा निर्माण भएको वातावरण शिवाकोटी (२०७१) ले भनेको जस्तो लैङ्गिक र सामाजिक स्थितिका कारणले सिर्जना भएको राजनीतिक प्रकृतिको द्वन्द्व थियो। अहिले पनि नेपालका अधिकांश सामुदायिक विद्यालयमा पुरुष नै प्रधानाध्यापक भएको अवस्था छ। उहाँ त्यस विद्यालयको प्रधानाध्यापक भएको अहिले तीन वर्ष बितिसकेको छ। छोटो अवधिमा एउटा महिला प्रधानाध्यापकको नेतृत्वमा यतिका धेरै काम हुनु चानचुने कुरा होइन। कामले पनि विद्यालयमा भएका कतिपय विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापन हुन्छ

भन्ने तथ्यलाई निज प्रधानाध्यापकको अनुभवले सावित गरेको देखिन्छ । द्वन्द्व व्यवस्थापनका लागि उहाँले गर्नुभएको यो प्रयास निरौला (२०७४) ले सुझाउनुभएको सक्रिय रचनात्मक र सकारात्मक व्यवहारसँग मिल्दोजुल्दो देखिन्छ । माथि प्रधानाध्यापकले गर्नुभएका प्रयासमा शिवाकोटी (२०७१) ले उल्लेख गरेका द्वन्द्व व्यवस्थापनका चरणमध्ये पूर्व तयारी र द्वन्द्व व्यवस्थापनका लागि प्रत्यक्ष प्रवेशको चरण पूरा भएको देखिन्छ । पूर्व तयारीका रूपमा झन्डै तीन वर्षसम्म शिक्षकका रूपमा काम गर्दा विद्यालयलाई नजिकबाट चिनेका आधारमा प्रधानाध्यापकको जिम्मेवारी लिनका लागि अनुरोध आएर सो जिम्मेवारी पाएपछि म यो यो काम यसरी सम्पन्न गरेर आफ्नो फरक पहिचान देखाउन सक्छु भनी तयार गरेको योजनालाई लिन सकिन्छ । सो योजनाको कार्यान्वयनलाई द्वन्द्व व्यवस्थापनको प्रत्यक्ष प्रवेशको चरणका रूपमा लिन सकिन्छ । उहाँले माथि उल्लेख भएका काम सम्पन्न गर्नका लागि धेरै अपठ्यारा अवस्था पक्कै आए होलान् तर उहाँले धैर्यका साथमा उल्लिखित काम पूरा गर्नुभएको छ । उहाँले यसो गर्न सक्नुभएको थिएन भने प्रधानाध्यापकको जिम्मेवारीबाट उहाँले छोटो समयमा नै बिदा पनि लिनुपर्ने अवस्था आउन सक्थ्यो । साथै विद्यालयमा एकपछि अर्को द्वन्द्व बढ्दै जान पनि सक्थ्यो ।

माथि उल्लेख भएका काठमाडौँ जिल्लाका महिला प्रधानाध्यापक Msila (2012) को अध्ययनका क्रममा पाइएका द्वन्द्व व्यवस्थापनका लागि

सक्रिय थोरै प्रधानाध्यापक जस्तै देखिनुहुन्छ । किनभने उहाँ त्यस विद्यालयका माध्यमिक तहका शिक्षकमध्ये कम अनुभव र उमेरका महिला प्रधानाध्यापक हुनुहुन्छ । साथै आएका समस्या र चुनौतीहरूको सामना धैर्यका साथ छोटो समयमा नै गरेर सरोकारवालामा परिवर्तनको अनुभूति दिलाउने प्रधानाध्यापक पनि कम नै पाउन सकिन्छ । सोही विद्यालयमा १४ वर्ष स्थायी सेवा पुगेका र शिक्षकको पेसागत संस्थाको नेतृत्व तहमा समेत रहनुभएका पुरुष शिक्षक हुँदाहुँदै कम उमेर र अनुभव भएको महिला प्रधानाध्यापकले छोटो समयमा नै माथिका काम सम्पन्न गर्न सक्नु नै उहाँको धैर्यसहितको परिपक्वताको परिचय बनेको छ । यस प्रसङ्गमा आएका केही प्रश्न यस्ता छन्: प्रधानाध्यापकका अरू आकाङ्क्षिसँग प्रधानाध्यापक हुने इच्छा मात्र थियो कि योजना पनि ? प्रधानाध्यापकको जिम्मेवारी स्पष्ट योजना भएका शिक्षकलाई दिनुपर्ने हो कि कार्य वर्ष बढी भएका शिक्षकलाई हो ? सक्षम महिलालाई विद्यालयको नेतृत्व दिँदा हाम्रा शिक्षित वर्गमा किन अनौठो र रुढिवादी सोच झाँगिएको होला? विद्यालयमा सुधारका प्रयास अगाडि बढाउन लामो समयको अनुभव नै चाहिने रहेछ त? छोटो अवधिमा सबै जिम्मेवार व्यक्तित्वले यही गतिमा काम गरे शैक्षिक संस्था र कार्यालयको अवस्था कस्तो हुन्थ्यो होला? देशका विद्यालयमा माथि उल्लेख गरिएका जस्तै धैर्यवान्, रचनात्मक र सकारात्मक सोच भएका शिक्षकलाई प्रधानाध्यापकको जिम्मेवारी दिइएको छ त?

भौतिक निर्माणका काम र खेलमैदान विवादका विषयवस्तु

खोटाङ जिल्लाको एउटा सामुदायिक विद्यालयमा विद्यालय परिवार र समुदायका केही मानिसबिचको विवाद/द्वन्द्वको विषयवस्तु विद्यालयमा हुने भौतिक निर्माणसम्बन्धी काम पनि देखियो। विद्यालयको भवन, शौचालय, तारबारलगायतका भौतिक निर्माणका काममा समुदायका मानिसले चासो देखाएर सो काम आफूले नपाएका अवस्थामा विवाद भई विद्यालयका दैनिक काममा नै बाधा पर्न गएको यस विद्यालयमा गणित विषयको शिक्षकका रूपमा १५ वर्षको अनुभव भएका स्थानीय शिक्षकको भनाइ रहेको छ। यस विद्यालयमा भएको यो विवादको कारण स्रोतसाधनसँग सम्बन्धित छ (शिवाकोटी, २०७१)। समुदायका मानिसले विद्यालयको भौतिक निर्माणका काममा चासो देखाएर गुणस्तरीय काम सम्पन्न हुनु सकारात्मक कुरा हो तर यस विद्यालयका सरोकारवालाको भौतिक निर्माणका काममा देखाएको चासो गुणस्तरीय कामका लागि भन्दा पनि केही समयका लागि भए पनि रोजगारी पाउनु वा आयआर्जनमा केन्द्रित रहेको कुरा निज शिक्षकले बताउनुभयो। विद्यालयको यस अवस्थाले नेपालको बेरोजगारी समस्यालाई पनि सङ्केत गरेको छ। विद्यालयमा आउने यस किसिमको विवाद समाधानका लागि विद्यालय व्यवस्थापन समितिले सामग्री खरिद, ढुवानी र निर्माण गरी कामलाई तीन भाग लगाएर तीनै भागको काम सम्पादनका लागि समुदायका मानिसहरू सहभागी भएको

छुट्टाछुट्टै उपभोक्ता समिति गठन गरेर कार्य सम्पन्न गरे गराएको पनि शिक्षकको अनुभव रहेको छ। व्यवस्थापन समितिको यस किसिमको निर्णयले भौतिक निर्माणसम्बन्धी कामसँग अहिले विद्यालयमा विवाद नभएको अवस्था पनि उनले बताए। विवादको व्यवस्थापनका लागि विद्यालय व्यवस्थापन समितिले गरेको यो प्रयास खनाल (२०६३) ले भनेकोजस्तो परिस्थितिको विश्लेषण गरी उपयुक्त निर्णय लिने क्षमतासँग सम्बन्धित देखिन्छ। यस विद्यालयको विद्यालय व्यवस्थापन समितिले परिस्थितिको सही विश्लेषण गरेर उचित निर्णय गरेको देखियो।

यस विद्यालयमा विवाद/द्वन्द्वको अर्को विषयवस्तु भनेको विद्यालयको खेल मैदानमा पठनपाठनको समयमा पनि खेलकुद हुनु पनि रहेको पाइएको छ। गाउँमा खेलमैदान नहुनाले गाउँका युवाका लागि खेलकुद गर्ने एक मात्र विकल्प भनेको विद्यालयको खेल मैदान नै हो। टिफिनको समयमा खेलकुदको चरण पूरा नहुनाले गर्दा पठनपाठनका समयमा पनि खेलकुद हुँदा सानो परिसरमा सञ्चालित विद्यालयको पठनपाठनमा बाधा पुग्ने उनै शिक्षकको भनाइ रहेको छ। विद्यालयको स्थलगत अवलोकन गर्दा खेल मैदान त्यस्तो ठुलो पनि होइन तर पहाडी धरातलमा रहेको विद्यालयको खेल मैदान नै यस गाउँका लागि पहिलेदेखि नै खेलकुदका लागि उपयुक्त विकल्प रहिआएको पाइयो। यस विद्यालयको खेल मैदानमा लामो समयसम्म गरिने खेल भनेको भलिबल रहेको, खेल सामान्यतया प्रतिस्पर्धात्मक हुने गरेको र यस

खेलको एक चरण पूरा हुनका लागि कम्तीमा एक घण्टा लाग्ने हुँदा खेलको चरण पूरा हुन टिफिनको समय पर्याप्त नभएका कारणले खेलकुदमा सहभागी समूह र विद्यालय परिवारबिच विवाद हुने परिस्थिति सिर्जना हुन पुगेको पाइएको छ। विद्यालयको मुख्य काम भनेको पठनपाठन नै हो (खनाल, २०१७)। टिफिनको समय भनेको खाजा खाने नै हो तर गाउँका युवा विद्यालयमा आउनु र उनीहरूले खेलकुदका लागि देखाएको चासोलाई पनि नकार्न सकिन्न। हुन त विद्यार्थीको चौतर्फी विकासका लागि विद्यालयले नै विद्यार्थीका लागि खेलकुदका लागि अझ उपयुक्त हुने खेल मैदानको व्यवस्था गर्नुपर्ने अवस्था पनि देखियो। आर्थिक स्रोतको कमीका कारणले अहिले त्यो सम्भव नभएको पनि शिक्षकको भनाइ पाइयो। गाउँमा हुने गरेका यस्ता अभ्यासले समुदायका युवाहरूसँग विद्यार्थीको सङ्गत बढेर उनीहरूको खेलकुद विकासमा सहयोग पुग्ने पनि देखिन्छ। खेलकुदका कारणले आउने यस किसिमको विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापनका लागि विद्यालय व्यवस्थापन समितिले खेलका लागि टिफिनको समय मात्र प्रयोग गर्ने र समय अपुग भएमा खेल खेल्न चाहनेले विहान वा बेलुकीको समयमा विद्यालयमा आएर खेल्न सक्ने भनी निर्णय सार्वजनिक गरी कार्यान्वयन गरेकाले अहिले यस विषयमा विवाद आउने गरेको छैन तर अपवादमा कहिलेकाहीं भने टिफिनपछिको केही समय खेलका लागि जान्छ नै भनी उनै गणित शिक्षकले बताउनुभयो। विद्यालय व्यवस्थापन समितिले गरेको यो निर्णय निरौला (२०६७)

ले सुझाएको परिपत्र तथा कार्यकारी आदेशको पालनासँग नजिक देखिन्छ। विद्यालयका लागि निर्णय गर्ने निकाय विद्यालय व्यवस्थापन समिति नै हो। यसको निर्णयको पालनाबाट नै हालसम्म विद्यालयमा समस्याको समाधान भएको छ। साथै विद्यालय व्यवस्थापन समितिको यो प्रयास खनाल (२०६३) ले भनेकोजस्तो परिस्थितिको विश्लेषण गरी उपयुक्त निर्णय लिने क्षमतासँग पनि नजिक छ। विद्यालयमा आएका समस्याको समाधानका लागि प्रयास गर्ने पहिलो निकाय विद्यालय व्यवस्थापन समिति नै भएकाले उसले गरेको यो निर्णय वैधानिक र भूगोलअनुकूल देखिन्छ। अध्ययन गरिएका अरू तीनओटा सामुदायिक विद्यालयमा भने यस विद्यालयको जस्तो समस्या भएको पाइएन।

माथि उल्लेख गरिएको विद्यालय खोटाङ जिल्लाको सदरमुकाम नजिकमा रहेको गाउँमा अवस्थित छ। यो विद्यालय जिल्लाको सदरमुकाम रहेको दिक्तेल रूपाकोट मझुवागढी नगरपालिकाको एउटा वडामा रहेको छ। यो विद्यालय स्थापना भएको ५० वर्ष नाघिसकेको छ। यस विद्यालयमा अहिले कक्षा १२ सम्मको पठनपाठन हुन्छ। विद्यालयको खेलमैदानका प्रसङ्गमा देहायका केही प्रश्न आउन सक्छन्: जिल्लाको सदरमुकाम नजिकमा रहेको माध्यमिक विद्यालयमा त खेल मैदानको समस्या छ भने दुर्गम स्थानका विद्यालयको हालत कस्तो होला? निर्वाचित दोस्रो स्थानीय सरकारको एक वर्ष बितिसकदा पनि नगरपालिकाको एउटा वडामा सरकारले किन खेलमैदान बनाउन सकेन? सम्बन्धित वडा

कार्यालय र स्थानीय युवाले खेल मैदान बनाइदिन नगरपालिकामा पहल गरेका छन् त? विद्यालय रहेको समुदायमा भएका खेलकुदको विकासमा चासो राख्ने सरोकारवालाको खोजी र उपयोग कसले गर्ने होला? वडा कार्यालयको बजेटले वडामा भएको एकमात्र माध्यमिक विद्यालयको खेलमैदान बनाउने पहल किन वडाले गर्न सकेन?

सरकारको बेवास्ताले संस्कृत शिक्षा धरापमा

नुवाकोट जिल्लामा सञ्चालनमा रहेको एउटा संस्कृत माध्यमिक विद्यालयका प्रधानाध्यापकको अनुभव यस्तो रहेको छ:

“म यस विद्यालयको प्रधानाध्यापक भएको चार वर्ष भयो। यो विद्यालय वि. सं. २०५५ मा तत्कालीन शिक्षा मन्त्रीको सल्लाहमा संस्कृत पठनपाठन हुने गरी स्थापना भएको हो। वि. सं. २०७२ देखि यस विद्यालयमा साधारण धारतर्फ पनि पठनपाठनको सुरुआत भयो। अहिले यस विद्यालयमा साधारण र संस्कृत गरी दुवै धारको पठनपाठन कक्षा १० सम्म हुन्छ। विद्यालयमा यस शैक्षिक वर्षमा संस्कृत धारतिर (कक्षा ६ देखि १० सम्म) ब्रह्मण समुदायका ४० जना विद्यार्थी अध्ययनरत छन्। ४० जनामध्ये १ जना छात्रा छन्। संस्कृत धारतर्फ छात्राको प्रवेश यो नै पहिलो हो। ३९ छात्रहरूका लागि विद्यालयमा नै खानेबस्ने व्यवस्था छ भने एक जना छात्रा भने आफ्नै घरबाट विद्यालयमा आउनेजाने गर्छिन्। विद्यार्थी नुवाकोट, धादिङ र रसुवा जिल्लाबाट आएका छन्। तत्कालीन शिक्षा मन्त्रीको सल्लाहमा नै यस विद्यालयको स्थापना

भए पनि अहिले संस्कृत धारको पठनपाठन सुचारु गर्नका लागि सरकारको अनुदानका साथै कुनै किसिमको सहयोग छैन। स्थापनाका समयमा जुनसुकै जातजातिका बालबालिका पढ्न पाउने व्यवस्था भए पनि हाल आएर संस्कृत धारतिर ब्राम्हण समुदायका विद्यार्थी मात्र अध्ययनरत छन्। विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सबै पदाधिकारी ब्राह्मण इतर समुदायका हुनुहुन्छ। संस्कृत धारतिरको शिक्षाका लागि मासिक रूपमा झन्डै ४ लाख खर्च हुन्छ। म प्रधानाध्यापकका रूपमा यस विद्यालयमा आएपछि विद्यालय नजिकको समुदायका अभिभावकलाई आफ्ना बालबालिका संस्कृत धारमा पनि भर्ना गर्न अनुरोध गरिरहेकी छु तर यसमा हालसम्म धेरै सफल हुन सकेकी छैन। विद्यालयभन्दा टाढाको समुदायमा गएर संस्कृत शिक्षाको प्रचारप्रसार गरौं भने धेरै विद्यार्थी भर्ना गरेर विद्यालयमै राख्नका लागि छात्रबासको क्षमता पनि कम छ भने खानाका लागि पनि खर्च बढ्छ”।

माथिको अनुभव बताउने प्रधानाध्यापक नेवार समुदायको स्थानीय महिला व्यक्तित्व हुनुहुन्छ। उहाँको शैक्षिक योग्यता शिक्षा शास्त्र सङ्कायबाट स्नातकोत्तर तह हो। उहाँ यस विद्यालयमा वि. सं. २०७६ देखि प्रधानाध्यापकका रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ। यस विद्यालयमा उहाँ आउँदा जम्मा २२७ जना विद्यार्थी पठनपाठन गरिरहेका थिए। अहिले यस विद्यालयमा यो सङ्ख्याको दोब्बरभन्दा बढी अर्थात् ६१० जना विद्यार्थी अध्ययनरत छन् भने जम्मा २६ जना शिक्षक कार्यरत हुनुहुन्छ। यस विद्यालयमा यो पतिकार २ वर्षअगाडि पुग्दा

दुईओटा भवनमा पठनपाठन भइरहेको थियो भने भौतिक पूर्वाधार निर्माणको पनि काम भइरहेको थियो। अहिले यस विद्यालयमा भौतिक पूर्वाधार मजबुत अवस्थामा रहेको निज प्रधानाध्यापकको भनाइ रहेको छ।

संस्कृत शिक्षा दिइरहेको नुवाकोट जिल्लाको एउटा विद्यालयको माथिको विवरणले नेपालमा संस्कृत शिक्षाप्रति सरोकारवालाको आकर्षण घटेको हो कि भन्ने कुराको सङ्केत गर्छ। यस सङ्केतले संस्कृत भाषा र साहित्यको विकासमा संलग्न व्यक्ति र संस्थामा एक किसिमको द्वन्द्व बढाएको देखिन्छ। शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयअन्तर्गतको शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रले विद्यालय शिक्षासम्बन्धी तथ्याङ्कको सम्प्रेषण गर्छ तर यस सरकारी निकायले सम्प्रेषण गर्ने तथ्याङ्कमा संस्कृत शिक्षासम्बन्धी तथ्याङ्क देखिँदैन। शिक्षा ऐन २०२८ (संशोधनसहित) को दफा ६ को ग मा माध्यमिक शिक्षाको प्रकारमा संस्कृत माध्यमिक शिक्षा भनी उल्लेख छ तर सरकारी तथ्याङ्कमा भने संस्कृत धारका विद्यालयको सङ्ख्या नरहेको अवस्थाले कुन कुराको सङ्केत गर्छ? सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ। वि. सं. २०७६ मा नेपाल सरकारले राष्ट्रिय शिक्षा नीति जारी गरी कार्यान्वयनमा छ। यस नीतिमा पनि संस्कृत शिक्षाका बारेमा कुनै पनि कुरा उल्लेख भएको पाइँदैन। साथै अहिले विद्यालय शिक्षाका लागि कार्यान्वयनमा आएको विद्यालय क्षेत्र शिक्षा योजना (School Education Sector Plan) को अध्ययन गर्दा संस्कृत शिक्षाका बारेमा कुनै पनि कुरा उल्लेख

छैन। के सरकारले संस्कृत शिक्षाको बेवास्ता गरेको हो त? नेपालमा औपचारिक शिक्षाको विकासमा संस्कृत शिक्षाको पनि ठुलो योगदान रहेको छ। यस योगदानलाई सरकारले बेवास्ता गर्न/बिर्सन थालेको हो? भाषा सामाजिक सम्पत्ति पनि हो। अझ संस्कृत भाषा त नेपाली भाषाको माउ भाषा पनि हो भने नेपालीको संस्कारको आधार पनि संस्कृत भाषा हो। यसको संरक्षण र संवर्धन गर्नु सरकारको पनि कर्तव्य हो तर यसमा सरकार चुकेको हो कि भन्ने देखिन्छ।

नुवाकोट जिल्लामा सञ्चालनमा रहेको यो विद्यालय हिन्दुहरूको तीर्थस्थलका रूपमा रहेको देवीघाटको जालपादेवी मन्दिरको परिसर नजिक रहेको छ। हिन्दु धर्म र संस्कृत भाषाको नजिकको सम्बन्ध रहेको मानिन्छ। देवीघाटमा तीर्थ गर्न आएका ब्राह्मण समुदायका मानिस यस विद्यालयमा प्रवेश गरेर संस्कृत अध्ययन गर्ने विद्यार्थीको सङ्ख्या देख्दा उत्साहजनक अवस्था देखिँदैन। संस्कृत धारमा अध्ययनरत हालको विद्यार्थी सङ्ख्याले वि. सं. २०५५ मा यो विद्यालयको स्थापनाका लागि प्रयासरत महानुभावमा पनि एक किसिमको निराशा नै बढाउन सक्छ। विद्यालय व्यवस्थापन समितिको बैठकमा पनि संस्कृत शिक्षा बचाउने सम्बन्धमा छलफल हुँदो हो। सीमित आर्थिक स्रोत भएको विद्यालय भएकाले संस्कृत शिक्षाको खर्च धान्नुपर्ने विषयले विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा पनि एक किसिमको द्वन्द्व नै बढाएको हुन सक्छ। भर पर्दो स्रोत नभएको कारण देखाएर कतिपय सरोकारवालाले प्रधानाध्यापकलाई

संस्कृतको पठनपाठन बन्द गर्ने सल्लाह पनि दिँदा हुन् । यस्तो सल्लाहले प्रधानाध्यापकलाई पनि एक किसिमको तनाव हुँदो हो । यस विद्यालयमा प्रत्यक्ष रूपमा त कुनै विवाद/द्वन्द्व भएको त देखिँदैन तर यहाँ पनि शिवाकोटी, २०७१ ले भनेको जस्तो अदृश्य रूपमा रहेको द्वन्द्वको स्थिति भने पक्कै छ ।

संस्कृत माध्यमिक विद्यालयका रूपमा स्थापना भएको विद्यालयमा साधारण धारतर्फ झन्डै ६०० विद्यार्थी अध्ययनरत रहँदा संस्कृत धारतिरका ४० जना विद्यार्थीलाई सानो सङ्ख्याका कारणले एक किसिमको हीनताबोध पनि हुनसक्छ । साधारण धारतर्फका कुनै विद्यार्थीले कुनै समयमा हीनताबोध बढाउने खालका शब्द प्रयोग गरिदिन पनि सक्छन् । यस अवस्थामा विद्यार्थीमा संस्कृत शिक्षाप्रति वितृष्णा पनि बढ्नसक्छ । यस कुरालाई मनन् गर्दै विशेष गरी शिक्षक, प्रधानाध्यापक र विद्यालय व्यवस्थापन समितिले विशेष ध्यान दिनुपर्ने आवश्यकता छ ।

४. निष्कर्ष

शिक्षा सभ्यताको मुहान, सामाजिक रूपान्तरणको सशक्त माध्यम र विकासको मेरूदण्ड हो । नेपालको शिक्षा क्षेत्रमा विविध किसिमका विवाद/द्वन्द्व आउने गरेका छन् । विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापनका लागि सरकारले कानुनी व्यवस्थासमेत गरेको छ । शिक्षा क्षेत्रमा आउने गरेका विवादको व्यवस्थापन यथासमयमा गर्न सकियो भने शिक्षा क्षेत्र अझ गति र गरिमाका साथ अगाडि बढ्छ । विद्यालयीय शिक्षामा विवाद/द्वन्द्वको स्रोतका रूपमा

जनशक्तिको व्यवस्थापन, विद्यालयमा सञ्चालन हुने राजनीतिक पार्टीका कार्यक्रम, विद्यालय समुदायबिचको बिग्रिएको सम्बन्ध, अपर्याप्त भौतिक पूर्वाधार, भौतिक निर्माणका काममा गलत मनसायका साथ सहभागिता, सक्षमताका आधारमा होइन कार्यवर्षका आधारमा शिक्षकबिचमा वरिष्ठता र कनिष्ठता र सरकारी नीति तथा योजना नै प्रमुख रूपमा देखिएका छन् । यी विषयवस्तुका आधारमा आएका विवाद/द्वन्द्वको व्यवस्थापनका लागि समय र स्थान सान्दर्भिक उपायको प्रयोग हुँदै आएका पनि छन् । विवाद/द्वन्द्वसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाका लागि स्थानीय सरकारले विशेष भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने देखिन्छ भने संस्कृत शिक्षाको उत्थानका लागि तिनै तहका सरकारले नीतिगत र कार्यक्रमगत रूपमा ध्यान दिएर काम गर्नुपर्ने देखिएको छ । विद्यालय शिक्षासँग सम्बन्धित विवाद/द्वन्द्वको समयमै व्यवस्थापनका लागि शिक्षक, प्रधानाध्यापक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, स्थानीय तह र अन्य सरोकारवालाले अझै सक्रियता बढाउनु पर्ने आवश्यकता छ ।

सन्दर्भ सामग्री

खनाल, राजन (२०६३); विवाद/द्वन्द्व व्यवस्थापन, सार्वजनिक नीति, प्रशासन र व्यवस्थापन: सङ्क्षिप्त टिप्पणी काठमाडौँ: सोपान मासिक ।

खनाल, तोयानाथ (२०७८); प्रधानाध्यापकका रचनात्मक काम, शिक्षा, भक्तपुर: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

तारकेश्वर नगरपालिका (२०७५); विद्यालय शिक्षा व्यवस्थापन कार्यविधि। काठमाडौं: लेखक।

निरौला, दुण्डीप्रसाद (२०७४); द्वन्द्व/विवाद व्यवस्थापन। शासन सञ्चालनका नवीन मान्यताहरू। काठमाडौं: सोपान मासिक।

नेपाल सरकार (२०७४); स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४, काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल सरकार (२०७४); शिक्षा ऐन, २०२८, काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल सरकार (२०७४); शिक्षा नियमावली २०५९, काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल सरकार (२०७६); राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६। काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति।

पनौती नगरपालिका (२०७७); विद्यालय सञ्चालन व्यवस्थापन तथा नियमनसम्बन्धी कार्यविधि, २०७७, पनौती: लेखक।

भट्ट, भीमदेव (२०६०); कर्मचारी प्रशासन। काठमाडौं: आशिषदेव भट्ट।

लुइटेल्, देवराज (२०७७); द्वन्द्व, शान्ति र विकास, टिआरसी बुलेटिन, काठमाडौं: सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग।

शिक्षा तालिम केन्द्र धुलिखेल (२०७७); तालिम केन्द्र गतिविधि, धुलिखेल: लेखक।

शिक्षक सेवा आयोग (२०७१); वार्षिक प्रतिवेदन। भक्तपुर: लेखक।

शिवाकोटी, गोपाल (२०७१), द्वन्द्व सिद्धान्त, राज्य शासन र सुशासन, काठमाडौं: पैरवी प्रकाशन।

Center for Education and Human Resource Development (2076). Flash 1 report 2076. Bhaktapur: Author.

Government of Nepal (2022). School education Sector Plan 2022. Kathmandu: Author.

Khanal, TN. (2017); Instructional leadership: An ethnographic inquiry into perception and practices of teachers and head teachers. Unpublished Doctoral Thesis. Kathmandu University.

Masila, V. (2012); Conflict Management and School Leadership. Africa: College of Education, University of South Africa

Shanka, E. B. & Thuo, M. (2017); Conflict Management and Resolution Strategies between Teachers and School Leaders in Primary Schools of Wolaita Zone, Ethiopia.

□□□

वैदेशिक अध्ययन र नेपालमा यसको प्रभाव

खगराज बराल, विद्यावारिधि

लेखसार

वैदेशिक अध्ययन नेपालका विद्यार्थीका लागि रुचि र प्रतिष्ठाको विषय बन्दै गएको छ । वैदेशिक अध्ययन बसाइँसराइको आवर्षण तत्त्वका रूपमा देखिएको छ । राणाकालदेखि नै नेपालबाट वैदेशिक अध्ययनमा जाने प्रचलन रहेको भए पनि सन् २०१८ मा आइपुग्दा विश्वका दश देशमा हजारभन्दा माथिको सङ्ख्यामा विद्यार्थी वैदेशिक अध्ययनमा गएको देखिन्छ । आ.व. २०७९/८० मा एक लाखभन्दा बढी विद्यार्थीले वैदेशिक अध्ययनका लागि स्वीकृति लिएका छन् । हाल नेपाली विद्यार्थी विश्वका ६६ देशमा अध्ययन गरिहेका छन् र अस्ट्रेलिया जापान र क्यानडा जाने विद्यार्थीको सङ्ख्या हजारौँ रहेको छ । वाणिज्य, सूचना प्रविधि र स्वास्थ्यको वैदेशिक अध्ययन विद्यार्थीको प्राथमिकतामा परेको छ । बेरोजगारी, अभिभावकको चासो र नेपालको शिक्षाको कमजोर गुणस्तर वैदेशिक अध्ययनमा धकेल्ने मुख्य तत्त्वका रूपमा देखिएका छन् । अर्को तर्फ वैदेशिक अध्ययनमा गएर स्वदेश नफर्कने प्रवृत्ति बढ्दै गएकाले यसबाट नेपाली अर्थतन्त्र र सामाजिक व्यवस्थामा नकारात्मक असर परिरहेको छ । देशका प्रतिभा अन्यत्र पलायन हुँदा मानव संसाधन योजनामा समेत असर परेको छ । यस परिदृश्यमा यस लेखमा वैदेशिक अध्ययनको प्रवृत्ति र यसबाट नेपालमा परेको असरको विहङ्गावलोकन गरिएको छ ।

१. पृष्ठभूमि

बसाइँसराइका विभिन्न कारक तत्त्वमा वैदेशिक अध्ययन पनि पर्छ । वैदेशिक अध्ययन एक किसिमको अस्थायी बसाइँसराइ हो । एक देशका विद्यार्थी अर्को देशमा अध्ययन गर्न जानु वैदेशिक अध्ययन हो । प्राचीन समयदेखि शिक्षा आर्जनका लागि परदेश जानु नेपाली मौलिक परम्परा नै हो । राणाकालमा शिक्षा आर्जनका लागि परदेश जाने परम्परा औपचारिक रूपमा सुरु भएको

हो । स्वदेशमा आवश्यक शिक्षाको प्रबन्ध नभएका समयमा शिक्षा आर्जनका लागि परदेश जानु स्वाभाविक पनि हो । वर्तमान समयमा नेपाली विद्यार्थी शिक्षा आर्जनका लागि मात्र परदेश गएका छैनन् । अध्ययनका लागि परदेश जानुमा विविध धकेल्ने (पुस) तत्त्व र आकर्षण गर्ने (पुल) तत्त्व जिम्मेवार पनि छन् । नेपाल सरकारले पनि परदेशमा अध्ययन गर्न जानका लागि वैदेशिक

पूर्व सचिव, नेपाल सरकार, अध्यक्ष, सेवा आयोग, नास्ट

अध्ययन स्वीकृति पत्र जारी गर्ने कानुनी व्यवस्था बनाएर यसलाई वैधानिकता प्रदान गरेको छ। शिक्षा आर्जनका लागि परदेश जाने परम्परा नेपालमा मात्र भइरहेको होइन, विश्वका विभिन्न देशबाट विद्यार्थी वैदेशिक अध्ययनका लागि अन्य देशमा जाने परम्परा नै छ। अस्ट्रेलिया तथा जापानजस्ता मुलुकको अर्थतन्त्रमा वैदेशिक विद्यार्थीको योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको छ। नेपालबाट वैदेशिक अध्ययनका लागि परदेश जाने विद्यार्थीको सङ्ख्या दिन दुई गुना रात चौगुनाका दरले बढिरहेको छ। वैदेशिक अध्ययनमा जानुका विविध कारण हुँदाहुँदै पनि अभिभावकको चाहना र दबाब निकै स्मरणीय छ। विदेशमा अध्ययन गर्न जानु कुनै नौलो विषय नभए पनि स्वदेश फर्कन नचाहनु भने खोज अनुसन्धानको विषय हुन पुगेको छ। यस लेखमा बसाइँसराइ, वैदेशिक अध्ययनका रूपमा नेपाली युवाको बसाइँसराइ, नेपालमा वैदेशिक अध्ययनको इतिहास, वैदेशिक अध्ययनका लागि कानुनी व्यवस्था, वैदेशिक अध्ययनको अन्तर्राष्ट्रिय प्रवृत्ति, नेपालको वैदेशिक अध्ययनको अवस्था, वैदेशिक अध्ययनमा जाने विद्यार्थीको विषयगत छनोट, वैदेशिक अध्ययन र त्यसको प्रभाव विश्लेषण गरी अन्त्यमा निष्कर्ष निकालिएको छ।

२. बसाइँसराइ

आफू बसेको गाउँठाउँ वा देश छाडी अर्को गाउँठाउँ वा देशमा गएर गरिने बसोबास बसाइँ हो (नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०४०, पृ. ९१३)। बसाइँसराइलाई एक स्थानबाट अर्को स्थानमा हुने मानिसको

भौगोलिक चाल पनि भनिन्छ। यो एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा बसोबासका लागि जाने कार्य पनि हो। बसाइँसराइका लागि निश्चित भौगोलिक दुरी, निश्चित समयवधि र निश्चित राजनीतिक एकाइमा बासस्थान परिवर्तन हुनुपर्छ। बसाइँसराइ स्थायी, अर्धस्थायी र अस्थायी प्रकृतिको हुने गर्छ।

बसाइँसराइलाई व्यापक अर्थमा बासस्थानको स्थायी वा अर्धस्थायी परिवर्तनका रूपमा परिभाषित गरिएको छ। यसलाई गतिविधिको दुरी वा कामको ऐच्छिक वा बाध्यात्मक प्रकृतिका आधारमा कुनै प्रतिबन्ध गरिएको हुँदैन, यसलाई बाह्य वा आन्तरिकबिच कुनै भेदभाव गरिएको पनि हुँदैन (Lee, 1966, p. 49)।

बसाइँसराइमा उत्पत्ति र गन्तव्यको स्थान महत्त्वपूर्ण हुन्छ। बसाइँसराइको प्रवाह हुने स्रोत उत्पत्ति स्थान हो भने बसाइँसराइ रोकिने स्थान गन्तव्य स्थान हो। मानिसहरू प्रतिस्पर्धी संसारमा तालमेल मिलाउन र सक्षम बन्न आफ्नो उत्पत्तिस्थलबाट गन्तव्यतिर बसाइँ सर्छन् (Dhundel et al, 2013: p. 15)। बसाइँसराइ जति छोटो होस् वा लामो, जतिसुकै सजिलो होस् वा गाह्रो, बसाइँसराइको प्रत्येक कार्यमा उत्पत्ति, गन्तव्य र अवरोधको हस्तक्षेप भइरहन्छ (Lee, 1966, p. 49)।

बसाइँसराइ गर्ने निर्णयका कारक तत्त्वलाई चार शीर्षकमा बाँड्न सकिन्छ। उत्पत्ति क्षेत्रसँग सम्बन्धित कारक, गन्तव्यको क्षेत्रसँग सम्बन्धित कारक, हस्तक्षेपकारी अवरोध र व्यक्तिगत कारक (Lee, 1966, p. 49-50)।

बसाइँसराइ आन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय हुने गर्छ । कतिपय बसाइँसराइ कानूनसम्मत हुन्छन् कतिपय अवैध । स्थानको हिसाबले बसाइँसराइ ग्रामीण तथा दुर्गमबाट सहर तथा सुगमतरफ हुने गर्छ । नेपालमा हिमाल तथा पहाडबाट तराई तथा काठमाडौँ उपत्यका, गाउँबाट सहर, दुर्गमबाट सुगममा हुने बसाइँसराइ आन्तरिक हुन् भने देशबाहिरको बसाइँसराइ अन्तर्राष्ट्रिय किसिमको हो । बसाइँसराइ स्थायी तथा अस्थायी किसिमका हुने गर्छन् । कतिपय बसाइँसराइ स्वेच्छिक हुन्छन् भने कतिपय बाध्यात्मक ।

बसाइँसराइका मुख्य दुई सिद्धान्त छन्: सामाजिक पुँजी सिद्धान्त र मानव पुँजी सिद्धान्त । बसाइँसराइको सामाजिक पुँजी सिद्धान्तले मानिस त्यहाँ बसाइँ सर्छन् जहाँ तिनीहरूका साथीहरू वा परिवारका सदस्य बस्छन् भन्छ । बसाइँसराइको मानव पुँजी सिद्धान्तले औपचारिक शिक्षा मानिसको उत्पादन क्षमतामा सुधार गर्न आवश्यक छ र यो यसका लागि सहायकको भूमिका खेल्छ भन्छ (Dhundel et al, 2013: p. 15) ।

बसाइँसराइ गराउने मुख्य दुई तत्त्व छन्: धकेल्ने (पुस) तत्त्व र आकर्षण गर्ने (पुल) तत्त्व । बसाइँसराइका लागि धकेल्ने (पुस) कारक तत्त्व देशका लागि खराब हुन्छन् । आकर्षण गर्ने (पुल) कारक तत्त्वहरूले व्यक्तिलाई अर्को देश जानमा आकर्षण गर्छन् (Lee, 1966) ।

कुनै पनि व्यक्तिलाई आफ्नो देश छोडेर अर्को देशमा बसाइँसराइका लागि (शरणार्थी नै किन

नहोस्) धकेल्ने (पुस) तत्त्वका केही कारण छन् । देशभित्रको आन्तरिक द्वन्द्व, चरम आर्थिक विशृङ्खलता, भोकमरी, तानाशाही शासन, कुशासन, राजनीतिक अस्थिरता, जीवन जिउने न्यूनतम पूर्वाधारको अभाव आदि मुख्य कारण हुन् ।

शिक्षाका लागि छात्रवृत्ति, पढाइका साथै कमाउने अवसर, काम र उपयुक्त पारिश्रमिक, सहज जीवन, जनउत्तरदायी शासन व्यवस्था, शान्ति सुरक्षा, सुशासन, अत्याधुनिक सेवा सुविधा, राजनीतिक स्थिरता, सहज रूपमा स्थायी आवासीय अनुमतिको व्यवस्था आदिका कारण व्यक्तिलाई देश छाड्न आकर्षण गर्ने (पुल) कारक तत्त्व हुन् ।

३. बसाइँसराइ र नेपाली विद्यार्थीको वैदेशिक अध्ययन

वैदेशिक अध्ययनमा जानु पनि एक किसिमको बसाइँसराइ नै हो । यसलाई अस्थायी किसिमको बसाइँसराइ मान्नुपर्ने हुन्छ । नेपालमा बसेरिनि लाखौं विद्यार्थी वैदेशिक अध्ययनका लागि गन्तव्य देशमा गइरहेका छन् अध्ययनका नाममा । नेपालमा उच्च शिक्षाका लागि उपयुक्त विश्वविद्यालय, शैक्षिक संस्था, प्रतिष्ठान र विदेशी विश्वविद्यालयका प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने सम्बन्धन प्राप्त कलेज पनि छन् । यी शैक्षिक संस्थाका कार्यक्रमले नेपाली विद्यार्थी र तिनका अभिभावकलाई आकर्षण गर्न सकेको छैनन् भन्ने कुरा वैदेशिक अध्ययन स्वीकृति पत्रको तथ्याङ्कले देखाउँछ ।

नेपाली विद्यार्थी वैदेशिक अध्ययनमा जानका लागि धकेल्ने तत्त्व (पुस फ्याक्टर) ज्यादै महत्त्वपूर्ण देखिन्छ। यी तत्त्वमा देशमा सीमित रोजगारीको अवसर, कम गुणस्तरको शिक्षा, उपलब्ध रोजगारीमा पनि वृत्ति विकासका सीमित अवसर, शैक्षिक संस्थामा विषय छनोटमा सीमितता, शैक्षिक संस्थामा आधुनिक पुस्तकालय र प्रयोगशालाको अभाव, अनुसन्धान सुविधाको कमी, राजनीतिक अस्थिरता, शिक्षण संस्थामा नियमित हुने बन्द, हडताल आदि हुन्।

ढुङ्गेल र साथीहरूका अनुसार नेपाली विद्यार्थीलाई निराशा पैदा गरी वैदेशिक अध्ययनमा जान बाध्य गर्ने (धकेल्ने) केही तत्त्व पनि छन्: देशको राजनीतिक अस्थिरता, सामाजिक अन्याय, असुरक्षा र अनिश्चितता (Dhundel et al, 2013: p. 21)।

नेपाली विद्यार्थी वैदेशिक अध्ययनमा जानका लागि आकर्षण गर्ने तत्त्व (पुलिङ फ्याक्टर) पनि उत्तिकै जिम्मेवार छन्। यस तत्त्वमा शिक्षाका साथसाथै कमाउने अवसर, गुणस्तरीय र विश्वव्यापी मान्यता प्राप्त प्रमाणपत्र, विविध विषय छनोटको अवसर, प्रतिष्ठित विश्वविद्यालयमा शिक्षा, पुस्तकालय र प्रयोगशालाको पर्याप्त सुविधा, रोजगारीको अवसर, स्वतन्त्र र गुणस्तरीय जीवन शैली, साथीभाइ र आफन्तको सहयोग मुख्य हुन्।

ढुङ्गेल र साथीहरूका अनुसार नेपाली विद्यार्थी वैदेशिक अध्ययनमा जानका लागि आकर्षण गर्ने

(तान्ने) दुई तत्त्व छन्: (क) विदेशमा पढ्दै कमाइ गरी आफ्नो (परिवारको समेत) आर्थिक हैसियत उकास्ने, (ख) साथीभाइ, नातागोता आदिसँगको सामाजिक सञ्जालमार्फत विदेश जान चाहने (Dhundel et al, 2013: p. 21)।

धकेल्ने तत्त्व र आकर्षण गर्ने तत्त्वबाहेक महत्त्वाकाङ्क्षा र अग्रजको प्रभाव पनि विद्यार्थीलाई वैदेशिक अध्ययनमा आकर्षण गर्ने अन्य तत्त्व हुन्। यिनलाई व्यक्तिगत तत्त्व मानिन्छ। नेपालीहरू वैदेशिक रोजगारीमा जानुपर्ने कारण उत्पत्ति र गन्तव्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित कारण होलान् तर विद्यार्थी वैदेशिक अध्ययनमा जाने मुख्य कारण भनेको व्यक्तिगत नै हो। व्यक्तिगत कारण धेरै हुन सक्छन् यिनै कारणले व्यक्तिको बसाइँसराइलाई सहज पनि बनाउँछ, कठिन पनि बनाउँछ। विगतमा नेपाली विद्यार्थीले अध्ययनका लागि विदेश जानुको मुख्य उद्देश्य मान्यता प्राप्त उपाधि हासिल गरी उच्च प्रतिफल प्राप्त गर्नु थियो (Acharya, 2012: p. 2)।

नेपाली विद्यार्थी अध्ययनका लागि विदेश जानुको अर्को कारण स्वदेशमा आम्दानीका अवसर कम हुनु पनि हो। त्यसैले, विद्यार्थी गन्तव्य देशमा अध्ययनका लागि जाँदा कामप्रति बढी उत्प्रेरित भएको पाइन्छ (Acharya, 2012: p. 2)। यस हिसाबले हेर्दा काम नेपाली विद्यार्थीको पहिलो प्राथमिकता र अध्ययन दोस्रो जस्तो देखिन्छ। सामाजिक पुँजीले पनि विद्यार्थीको बसाइँसराइलाई प्रभाव पारेको छ (Acharya, 2012: p. 2)।

विदेशमा उच्च शिक्षा हासिल गर्ने प्रवृत्ति नेपालीमा मात्र होइन अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पनि बढ्दै गएको छ (Acharya, 2012: p. 2)। यो विषय एक देशको मात्र नभई विश्वव्यापी रूपमा प्रायः सबै देशको चासोको विषय पनि बनेको छ। यस भूमण्डलीय संसारमा विद्यार्थी बसाइँसराइ अपरिहार्य जस्तो भएको छ (Acharya, 2012: p. 2)। विश्वको जुनसुकै कुनामा बसेर अध्ययन गरौं, त्यसले खासै फरक पाउँदैन। विदेशमा अध्ययन गर्दा प्रतिभा पलायन हुँदैन। प्रतिभा पलायन (ब्रेन ड्रेन) को विश्वव्यापीकरणको सन्दर्भमा प्रतिभा लाभ (ब्रेन गेन) मा परिणत भएको छ (Acharya, 2012: p. 2)।

कक्षा १२ पूरा गरेका मध्ये अधिकांश विद्यार्थी उच्च शिक्षा पढ्न खोज्छन्, अब्बल शैक्षिक संस्थामा भर्ना हुन चाहन्छन्, कम शुल्कमा राम्रा कलेज खोज्छन्, स्वदेशीभन्दा राम्रा विदेशी कलेज पढ्न खोज्छन्। पढ्नका साथै भविष्य सहज बनाउन धेरै नेपाली विद्यार्थी कलिलो उमेरमा नै विदेशिएका हुन सक्छन् (लम्साल, २०७५)।

पछिल्ला केही दशकमा हामीले धेरै युवा नेपालबाट विदेशमा अध्ययनका लागि गएको देखेका छौं। तिनीहरूमध्ये धेरै जसो विदेशमा बसोबास गरिरहेका छन् भने धेरैले विदेशमा बसोबास गर्न खोजिरहेका छन्, तर थोरै मात्र स्वदेश फर्केका छन् (Dhundel et al, 2013: p. 21)।

४. नेपालमा वैदेशिक अध्ययनको इतिहास

नेपालमा औपचारिक शिक्षाको थालनी नहुँदासम्म अध्ययन गर्न जानु भनेकै परदेश जानु भन्ने नै थियो। नेपालमा एसएलसी बोर्डको स्थापना नहुन्जेल म्याट्रिक्स परीक्षा दिन सुरुमा कलकत्ता र पछि पटना जानुपर्ने अवस्था थियो भने उच्च शिक्षाका लागि नेपाली विद्यार्थी भारत जाने गर्थे। त्रिभुवन विश्वविद्यालय स्थापना नहुन्जेलसम्म पनि उच्च शिक्षाका लागि भारत जानुपर्ने बाध्यता थियो। पृथ्वीनारायण शाहले फारसी अध्ययनका लागि आफ्नो राज्यका मानिसलाई भारत पठाएका थिए फारसी भाषामा अभिरुचि भएकाले उनले दरबारमा बिस रुपियाँ छात्रवृत्ति दिएर बुद्धिमान सिंहलाई भारतमा फारसी भाषा पढ्न पठाएका थिए (शर्मा, २०६८: पृ. ३०)। राणाकालमा प्रविधि अध्ययनका लागि नेपाली विद्यार्थीलाई जापान पठाएको इतिहास हामीसँग छ।

राजदरबारमा अङ्ग्रेजी भाषा जान्ने मानिसहरूको दरकार पर्नेदेखि त्यसै बेलादेखि केही मानिसले आफ्नो छोरालाई भारतमा अङ्ग्रेजी पढाउन थालेका थिए (शर्मा, २०६८: पृ. ४१)।

त्यसै गरी जङ्गबहादुर राणाले वि.सं. १९१० मा अङ्ग्रेजी शिक्षाको थालनी गर्दै दरबार स्कुलको स्थापना भएपछि राणा शासकको पश्चिमी शिक्षाप्रतिको आकर्षण बढेको थियो। संवत् १९४० (सन् १८८३) मा चन्द्रशमशेर अङ्ग्रेजी पढ्न भारत गएको भन्ने उल्लेख पाँडेले गरेको पाइन्छ (शर्मा,

२०६८: पृ.५१-५२)। चन्द्रशमशेर पनि वैदेशिक अध्ययनका लागि भारत गएका थिए।

वीरशमशेरले आफ्ना छोरालगायत केही नेपाली विद्यार्थीलाई जापान पढ्न पठाएको कुरा शैक्षिक इतिहासमा पढ्न पाइन्छ। नेपालमा उच्च प्राविधिक ज्ञानको विकास र प्रविधिको सेवाबाट देशको विकास गर्न प्रधानमन्त्री वीरशमशेरले जेठो छोरा गेहेन्द्रशमशेर र अरू पाँच जना विद्यार्थीलाई इन्जिनियरिङ विषयमा डिग्री हासिल गर्न जापान पठाएका थिए (शर्मा, २०६८: पृ. ७१)। यस सन्दर्भले नेपाली विद्यार्थी वैदेशिक अध्ययनमा भारतबाहेक अन्य देशमा पनि गएको पाइन्छ।

नेपाली विद्यार्थी प्राविधिक शिक्षा लिन विदेश जाने सन्दर्भ मोहनध्वज बस्नेतको उदाहरणबाट पनि मिल्छ। मोहनध्वज बस्नेत सन् १९२७ मा ज्यादवपुर विश्वविद्यालयबाट बी.ई. (इलेक्ट्रिकल इन्जिनियरिङ) गर्ने पहिला नेपाली हुन् (शर्मा, २०६८: पृ. २३५)। रेन्जर कोर्स पढ्न पनि नेपाली विद्यार्थी विदेश गएका थिए भन्ने कुरा वासुदेव उप्रेतीको उदाहरणले पुष्टि गर्छ। संवत् १९५४ सालमा वासुदेव उप्रेतीले प्रथम रेन्जर कोर्स पढ्न छात्रवृत्ति पाएका थिए (शर्मा, २०६८: पृ. २३६)।

वि.सं. १९५८ मा देवशमशेर नेपालको प्रधानमन्त्री भएपछि जापानको द्रूत रूपान्तरण, कृषिमा आधारित परम्परागत समाजलाई औद्योगिक राष्ट्रमा परिणत, धेरै साना तथा मझौला उद्योग र प्राविधिक विद्यालयको स्थापनाबाट प्रभावित भई यस्ता कार्य नेपालका लागि उपयोग हुन सक्छन् भन्ने ठानी नेपालका आठ जना विद्यार्थीलाई

जापान पढ्न पठाउने निर्णय गरे। तर, उनी ११४ दिनमा नै सत्ताच्युत भएकाले देवशमशेरको निर्णय उचित ठानी चन्द्रशमशेरले ती आठ जना युवालाई जापान पढ्न जाने अनुमति दिए (Barua, 2021)। यसरी राणाकालमा पनि सरकारले नै अध्ययनका लागि विद्यार्थीलाई आप्रवासनमा पठाउने काम गरेको थियो।

अमेरिकाबाट इलेक्ट्रिकल इन्जिनियरिङ पास गरी संवत् १९८० सालमा नेपाल फर्कदा पद्मसुन्दर मल्लले पतिया नपाएको चर्चा पछिसम्म चल्दै थियो (शर्मा, २०६८: पृ. २३४)। पद्मसुन्दर मल्लले अमेरिकाबाट इलेक्ट्रिकल इन्जिनियरिङ पास गरी नेपाल फर्केको सन्दर्भले नेपाली विद्यार्थी वैदेशिक अध्ययनका क्रममा वि.स. १९८० मा नै अमेरिका पुगेको पुष्टि हुन्छ।

राणाकालमा एसएलसी उत्तीर्ण विद्यार्थीलाई कलकत्तामा आइएस्सी पढ्नका लागि छात्रवृत्ति दिएर पठाइन्थ्यो। यदुनाथ खनालले वि.सं. १९९१ मा एसएलसी प्रथम श्रेणीमा प्रथम स्थान प्राप्त गरेपछि कलकत्तामा आइएस्सी पढ्नका लागि मासिक पन्ध्र रुपियाँ छात्रवृत्ति दुई वर्षसम्म पाएका थिए (आचार्य, २०५९: पृ. १४)।

राणा शासकहरूले वैदेशिक अध्ययनमा विज्ञान तथा प्रविधि, वन, मेडिसिन जस्ता विषयलाई प्राथमिकतामा राखेका थिए। राणा शासकहरूले उच्च शिक्षाका लागि प्रतिवर्ष बी.एस्सी. पास गरेका चार जना नेपालीलाई जापान पठाउने योजना गरे (आचार्य, २०५९: पृ.१५)।

मुलुकबाहिर अध्ययन गर्न जाने विद्यार्थीमा प्रगतिशील विचारधारा लिएर आउनेको सङ्ख्यामा क्रमशः वृद्धि हुँदा त्यसलाई रोकथाम गर्न सरकाले नयाँ नियम निकालेको थियो। निजी खर्चमा विदेशमा पढ्न जान स्वीकृति लिनु पर्थ्यो। राष्ट्रिय शिक्षा समितिले निवेदकले पढ्न चाहेको विषय नेपालमा पढाइ नहुने भएमा मात्र विदेशमा पढ्न जान स्वीकृति दिने गरेको थियो (शर्मा, २०६०: पृ.२७९)।

नेपालमा पञ्चायत कालदेखि नै वैदेशिक अध्ययन गर्न चाहने नेपाली विद्यार्थीलाई वैदेशिक अध्ययन स्वीकृति पत्र दिने परम्परा चलदै आएको छ।

५. वैदेशिक अध्ययनको कानुनी व्यवस्था

नेपालका विद्यार्थीले विदेशका कुनै पनि शैक्षिक संस्थामा पढ्न जानका लागि सरकारको स्वीकृति लिनुपर्ने कानुनी व्यवस्था गरी वैदेशिक अध्ययनलाई कानुनी मान्यता दिइएको छ। यसरी स्वीकृति लिने कार्यलाई सर्वसाधारण भाषामा नो अब्जेक्सन लेटर (एनओएल) भनेर बुझिने गरिन्छ। यसका लागि छात्रवृत्ति ऐनमा नेपाली नागरिकले शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको पूर्व स्वीकृति नलिई विदेशमा उच्च शिक्षा अध्ययन गर्न जानु हुँदैन भनी उल्लेख गरिएको छ (कानून किताब व्यवस्था समिति, २०७७: पृ. २)।

६. वैदेशिक अध्ययनको अन्तर्राष्ट्रिय प्रवृत्ति

वर्तमान समयमा एक देशका विद्यार्थी उच्च अध्ययनका लागि अर्को देश जाने विषय नौलो र अनौठो होइन, यो विषय अब सामान्य बनेको छ। कतिपय देशको अर्थतन्त्रको वैदेशिक विद्यार्थीको योगदान उल्लेखनीय रहेको छ। त्यसैले ती देशहरूले विदेशी विद्यार्थीलाई अध्ययनका लागि आकर्षण गर्ने विशेष कार्यक्रम तथा योजना नै बनाएका हुन्छन्। यस्तो व्यवस्थालाई शैक्षिक पर्यटन वा शैक्षिक उद्योग पनि भन्न सकिन्छ। उच्च शिक्षा अध्ययन गर्न विदेश आउनु र अध्ययनपश्चात् आफ्नो देश फर्कनु कुनै नौलो विषय होइन। वर्तमान विश्वमा एक देशको विज्ञान तथा प्रविधि अर्को देशमा स्थानान्तरणका लागि पनि वैदेशिक अध्ययन महत्त्वपूर्ण स्रोत हो।

जापानमा पढ्न जाने विद्यार्थीको सङ्ख्या निकै छ। जापान पढ्न जाने प्रवृत्ति नेपालको मात्र होइन, विश्वका अधिकांश देशका विद्यार्थी जापानमा पढ्न जाने गर्छन्। विगत राणा शासकले प्रविधि अध्ययनका लागि जापान पठाउने गरेको नेपालको शैक्षिक इतिहास पनि छ। नेपालबाट जापान सरकारको सहयोगमा छात्रवृत्तिमा जापान पढ्न जानको सङ्ख्या पनि उल्लेखनीय नै छ।

जापान विश्वको विकसित देश भएकाले जापानमा विदेशी विद्यार्थीको प्रवाह बर्सेनि बढिरहेको छ। सङ्ख्याका आधारमा सबैभन्दा बढी विद्यार्थी भएका दश देशको सन् २०११ र २०१८ को स्थिति निम्नानुसार तालिका-१ मा दिइएको छ:

तालिका-१: जापानमा विदेशी विद्यार्थीको प्रवाह

सन् २०११				सन् २०१८			
क्रम	देश	सङ्ख्या	प्रतिशत	क्रम	देश	सङ्ख्या	प्रतिशत
१	चीन	८७,५३३	६३.४	१	चीन	१,१४,९५०	३८.४
२	गणतन्त्र कोरिया	१७,६४०	१२.८२	२	भियतनाम	७२,३५४	२४.२
३	ताइवान	४,५७१	३.३	३	नेपाल	२४,३३१	८.१
४	भियतनाम	४,०३३	२.९	४	गणतन्त्र कोरिया	१७,०१२	५.७
५	मलेसिया	२,४१७	१.८	५	ताइवान	९,५२४	३.२
६	थाइल्यान्ड	२,३९६	१.७	६	श्रीलङ्का	८,३२९	२.८
७	इन्डोनेसिया	२,१६२	१.६	७	इन्डोनेसिया	६,२७७	२.१
८	नेपाल	२,०१६	१.५	८	म्यान्मार	५,९२८	२.०
९	संयुक्त राज्य अमेरिका	१,४५६	१.१	९	थाइल्यान्ड	३,९६२	१.३
१०	बङ्गलादेश	१,३२२	१.०	१०	बङ्गलादेश	३,६४०	१.२

(Kharel, 2022: p 36)

सन् २०११ र २०१८ को तथ्याङ्कलाई केलाउँदा जापानमा अध्ययनका लागि जाने विदेशी विद्यार्थीमा चीनको क्रम पहिलो रहे पनि प्रतिशत निकै तल झरेको छ, भियतनामको प्रतिशत दोब्बर भएको छ भने नेपाल आठौँबाट माथि उक्तेर तेस्रोमा पुगेको छ। प्रतिशतमा नेपालको झन्डै सात गुणा बढेको छ। जापानमा नेपाली विद्यार्थीको बढ्दो प्रवाहले शिक्षासम्बन्धी आप्रवासनको व्यावसायीकरणको ज्वलन्त दृष्टान्त प्रदान गर्छ (Kharel, 2022: p 36)।

जापानले अन्तर्राष्ट्रिय विद्यार्थीलाई हप्ताको २८ घण्टासम्म काम गर्ने अनुमति दिने भएकाले

अधिकांश नेपाली विद्यार्थीले आंशिक समय काम गरेर जापानमा आफ्नो शिक्षाका लागि खर्च व्यवस्थापन गर्ने गर्छन् (Kharel, 2022: p 36)। कतिपय विद्यार्थी जापानमा अध्ययनभन्दा पनि कामका लागि गएका दृष्टान्त पनि छन्। जापानी भाषा अध्ययनका लागि विद्यार्थी भिसा सजिलै पाइने भएकाले पनि श्रम भिसाभन्दा विद्यार्थी भिसाका लागि प्रयास गर्ने मानिस धेरै छन्।

वि.सं. २०७९ माघ ८ गतेको अनलाइन खबरमा विदेशमा पढ्न जाने विद्यार्थीले पाँच महिनामा लगे २९ अर्ब शीर्षकमा समाचार प्रकाशित भएको

थियो। उक्त समाचारमा नेपाल राष्ट्र बैङ्कका अनुसार साउनदेखि मङ्सिरसम्म वैदेशिक अध्ययनमा जानेले वैधानिक रूपमा २८ अर्ब ८१ करोड रुपियाँको सटही सुविधा लिएका हुन्। गत वर्ष यस्तै अवधिमा विदेशमा पढ्न जानेले १३ अर्ब ५३ करोड रुपियाँ बराबरको विदेशी मुद्रा मात्र लगेका थिए (अनलाइन खबर डट कम, २०७९)।

अस्ट्रेलियन ब्युरो अफ स्ट्याटिस्टिक्सका अनुसार अस्ट्रेलियामा रहेका अन्तर्राष्ट्रिय विद्यार्थीले सन् २०२२ मा अस्ट्रेलियाको अर्थतन्त्रमा अस्ट्रेलियन डलर २५.५ बिलियन (अमेरिकी डलर १७.१५ बिलियन बराबर) योगदान दिएका थिए। यो योगदान सन् २०२१ को तुलनामा ३.२ बिलियन बढी हो। सन् २०२१ मा यस्तो योगदान २२.७ बिलियन डलरको थियो। ब्युरोका अनुसार शिक्षा क्षेत्रले सन् २०२२ को समग्र अर्थतन्त्रमा २९ बिलियनभन्दा बढी थपेको थियो (erudera, 2023)। यसले अस्ट्रेलियाको अर्थतन्त्रमा अन्तर्राष्ट्रिय विद्यार्थीको आर्थिक योगदानलाई सन् २०१६ कै स्तरमा फर्काएको छ। त्यस समयमा विद्यार्थीले आफ्नो खर्चमाफत २५.७ बिलियनको योगदान गरेका थिए।

अस्ट्रेलियामा शिक्षालाई सबैभन्दा ठुलो निर्यात हो, यो सबैभन्दा बढी उत्पादन पनि हो जसका लागि जमिनको स्रोत प्रयोग गर्नुपर्दैन (erudera, 2023)।

सन् २०२२ को जनवरीदेखि नोभेम्बरसम्म अस्ट्रेलियाका उच्च शिक्षण संस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय विद्यार्थीको सङ्ख्या ३,६०,३५८ थियो, यो सन् २०२१ को ३,३६५,४४३ को तुलनामा एक प्रतिशत कम हो। सन् २०२२ मा अस्ट्रेलियामा अन्तर्राष्ट्रिय विद्यार्थीको शीर्ष तीन स्रोत देशहरूमा चीन पहिलो (१,५५,३४८), भारत दोस्रो (९९,७३९) र नेपाल तेस्रो (५६,८४७) देश थिए (erudera, 2023)।

७. नेपालको वैदेशिक अध्ययनको अवस्था

नेपालबाट विदेशमा उच्च शिक्षा अध्ययनका लागि जाने विद्यार्थीले वैदेशिक अध्ययन अनुमति पत्र लिँदै आएका छन्। विगत १० वर्षको अवधिमा ५ लाख १३ हजार ६२ जना विद्यार्थीले यस्तो अनुमति पत्र लिएका छन्। आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ र आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ बाहेक बर्सेनि वैदेशिक अध्ययन अनुमति लिने विद्यार्थीको सङ्ख्या बढ्दै गएको छ (अर्थ मन्त्रालय, २०८०: पृ.१८३)। अर्थ मन्त्रालयद्वारा प्रकाशित आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/०८० मा आर्थिक वर्ष २०७०/०७१ देखि आर्थिक वर्ष २०७९/०८० को फागुनसम्मको विवरण समावेश छ तर आर्थिक वर्ष २०७९/०८० को अन्त्यसम्म सो सङ्ख्या बढेर ५ लाख ४२ हजार ३ सय ५५ पुगेको छ (अर्थ मन्त्रालय, २०८०: पृ. १८३)।

आर्थिक वर्ष २०६५/०६६ देखि आर्थिक वर्ष २०७९/०८० सम्म जारी भएको वैदेशिक अध्ययन स्वीकृति पत्र विवरण तालिका-२ मा दिइएको छ:

तालिका-२: आ.व. २०६५/०६६ देखि आ.व. २०७९/०८० सम्म जारी भएको वैदेशिक अध्ययन
स्वीकृति पत्र विवरण

आर्थिक वर्ष	सङ्ख्या	आर्थिक वर्ष	सङ्ख्या	आर्थिक वर्ष	सङ्ख्या
२०६५/०६६	२४,८२४	२०७०/०७१*	२८,१२६	२०७५/०७६*	६३,४१७
२०६६/०६७	२६,९४८	२०७१/०७२*	३०,७९७	२०७६/०७७*	३३,१९६
२०६७/०६८	११,९०९	२०७२/०७३*	३७,१४८	२०७७/०७८*	२८,८८३
२०६८/०६९	१०,२५७	२०७३/०७४*	५०,७९६	२०७८/०७९*	१,०२,५०४
२०६९/०७०	१६,४९९	२०७४/०७५*	५८,७५८	२०७९/०८०*	१,०८,७३०

स्रोत: *आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/०८०, वैदेशिक अध्ययन अनुमति शाखा, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
आर्थिक वर्ष २०६५/०६६ मा २४ हजार ८ सय २४ जनाले वैदेशिक अध्ययन स्वीकृति पत्र लिएकामा आर्थिक वर्ष २०७९/०८० मा आइपुग्दा यो सङ्ख्या १ लाख ८ हजार ७ सय ३० जनाले लिएका छन्। वैदेशिक अध्ययनमा जाने विद्यार्थीको विगत पन्ध्र वर्षमा जारी भएको वैदेशिक अध्ययन स्वीकृति पत्र विवरणको प्रवृत्ति विश्लेषण गर्दा यो आर्थिक वर्ष २०६७/०६८, २०६८/०६९, २०७६/०७७ र २०७७/०७८ बाहेक अन्य सबै आर्थिक वर्षमा बढेको बढ्यै छ।

नेपालबाट विदेशमा अध्ययन गर्न जाने विद्यार्थी अस्ट्रेलिया, जापान, क्यानडा, संयुक्त राज्य अमेरिका, दक्षिण कोरियामा मात्र सीमित छैनन्। आर्थिक वर्ष २०७९/०८० मा वैदेशिक अध्ययनका लागि विश्वका विभिन्न महादेशका ६६ देश विद्यार्थीका छनोटमा परेका छन्। युरोप, उत्तर अमेरिका, दक्षिण अमेरिका, अफ्रिका, एसिया र अस्ट्रेलिया महादेशका विभिन्न मुलुकमा अध्ययनका लागि विद्यार्थीले वैदेशिक अध्ययन स्वीकृति पत्र लिएको देखिन्छ। यससम्बन्धमा विस्तृत विवरण तालिका-३ मा दिइएको छ:

तालिका-३: आर्थिक वर्ष २०७९/०८० मा विदेशमा अध्ययन गर्ने प्रयोजनार्थ वैदेशिक अध्ययन
स्वीकृति पत्र (नो अब्जेक्सन लेटर) लिने विद्यार्थीको विवरण

क्रम	देश	स्वीकृत दिइएको सङ्ख्या	क्रम	देश	स्वीकृत दिइएको सङ्ख्या
१	मन्टेनेग्रो	१९	३४	इटली	७९
२	मेक्सिको	५	३५	जापान	२१,६५८
३	अर्जेन्टिना	६	३६	कुबेत	७४
४	मौरिसस	४०	३७	किर्गिस्तान	२९
५	अल्बानिया	१९	३८	लात्भिया	४३

६	संयुक्त राज्य अमेरिका	३,९७०	३९	लिथुनिया	२६
७	अस्ट्रेलिया	३३,९९१	४०	लक्जेम्बर्ग	३
८	अस्ट्रिया	३८	४१	मलेसिया	१६४
९	अजरबैजान	२	४२	माल्टा	१८८
१०	बहराइन	१४२	४३	नेदरल्यान्ड	५२
११	बङ्गलादेश	५३७	४४	न्युजिल्यान्ड	१,८५५
१२	बेलारुस	१	४५	नर्वे	१०
१३	बेल्जियम	३१	४६	ओमान	१८
१४	बोस्निया हर्जगोभिना	२	४७	पाकिस्तान	४
१५	ब्रूनाइ	१	४८	फिलिपिन्स	१२३
१६	क्यानाडा	२१,५४४	४९	पोल्यान्ड	२९७
१७	चीन	४४४	५०	पोर्चुगल	६
१८	क्रोएसिया	९५	५१	कतार	२३१
१९	साइप्रस	१३०	५२	दक्षिण कोरिया	३,०४६
२०	चेक रिपब्लिक	९५	५३	रोमानिया	२
२१	डेनमार्क	१,०८५	५४	रसिया	९६६
२२	इजिप्ट	९३	५५	स्कटल्यान्ड	२
२३	फिनल्यान्ड	८३२	५६	सिङ्गापुर	८
२४	फ्रान्स	१२८२	५७	स्लोभेनिया	१
२५	जर्जिया	७	५८	दक्षिण अफ्रिका	४१
२६	जर्मनी	५७४	५९	स्पेन	७८
२७	ग्रीस	९९	६०	स्वाजिल्यान्ड	१
२८	गुयना	१	६१	स्विडेन	१६४
२९	हङ्गेर	८५	६२	स्विजरल्यान्ड	३२
३०	आइसल्यान्ड	२	६३	थाइल्यान्ड	५४२
३१	भारत	२,१९७	६४	टर्की	११
३२	इन्डोनेसिया	३	६५	संयुक्त अरब इमिरेट	२,३८९
३३	आयरल्यान्ड	१७५	६६	संयुक्त अधिराज्य	१०,५२७
कुल देश		६६	कुल विद्यार्थी		१,१०,२१७

स्रोत: वैदेशिक अध्ययन अनुमति शाखा, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

आर्थिक वर्ष २०७९/०८० मा विदेशमा अध्ययन गर्ने प्रयोजनार्थ वैदेशिक अध्ययन स्वीकृति पत्र लैजाने विद्यार्थीमा सबैभन्दा बढी अस्ट्रेलियाका लागि ३३,९९१ जना, दोस्रोमा जापानका लागि २१,६५८ जना, तेस्रोमा क्यानडाका लागि २१,५४४ जना, चौथोमा संयुक्त अधिराज्यका लागि १०,५२७ जना, पाँचौँमा संयुक्त राज्य अमेरिकाका लागि ३,९७० जना, छैटौँमा दक्षिण कोरियाका लागि ३,०४६ जना, सातौँमा संयुक्त अरब इमिरेटका लागि २,३८९ जना, आठौँमा भारतका लागि २,१९७ जना, नवौँमा न्युजिल्यान्डका लागि १,८५५ जना, दसौँमा फ्रान्सका लागि १,२८२ जना र एघारौँमा डेनमार्कका लागि १,०८५ जना रहेका छन्। अन्य बाँकी देशमा तीन अङ्कको सङ्ख्याभन्दा बढी छैन।

वैदेशिक अध्ययन स्वीकृति पत्र रद्द भएका वा गरेकाको सङ्ख्या १२,२९७ रहेको छ। यी दुवै सङ्ख्या जोड्दा १,२२,५१४ विद्यार्थीले वैदेशिक अध्ययनका लागि विदेश जाने प्रयास गरेको देखिन्छ।

नेपालमा रोजगारी नपाएर मात्र होइन, समाजमा सम्मानित रोजगारी पाएका चिकित्सक पनि अमेरिकी नागरिक बन्ने लालसामा फेलोसिपका नाममा देश छोड्नेको लर्को नै रहेको छ।

हेल्थ आवाज अनलाइनमा 'चिकित्सक बन्न पढाइ खर्च देशको, सेवा विदेशको' शीर्षकमा प्रज्ञा तिम्सिना लेखिन्छन्: आईओएमबाट एमबीबीएस उत्तीर्ण चिकित्सकमध्ये व्याज १ देखि २२

सम्मका ३७ प्रतिशत विदेशमा छन्, त्यस्तै व्याज २३ देखि २८ सम्मका चिकित्सक ५१ देखि ८७ प्रतिशतसम्म विदेशमा नै छन् (तिम्सिना, २०७६: पृ.१)। नेपालबाट चिकित्सा शिक्षामा स्नातक भएका पढ्ने नाममा नै विदेश गएका हुन् र यिनीहरू विदेशमा बस्ने हुन्।

अमेरिकाको मेडिकल लाइसेन्सिङ परीक्षा (युएसएमएलई) उत्तीर्ण गरी फेलोसिपमार्फत अमेरिका अध्ययन गर्न जानेलाई स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयको सिफासिर लिने गर्छन्। अचम्म त के छ भने मन्त्रालयले 'निज (निवेदक) ले अध्ययन गर्ने विषय नेपालका लागि आवश्यक छ र निज फेलोसिप अध्ययनपछि नेपाल फर्कन्छन्' भनी मन्त्रालयको लेटरप्याडमा लेखिदिन्छ। लेख्ने मात्र होइन, उनीहरूकै भाषामा लेखी आधिकारिक दस्तखत गरी 'आवश्यकताको पत्र (स्टेटमेन्ट अफ निड)' जारी गरिदिन्छ। मन्त्रालय यति निरिह छ कि उसले रोकन चाहेर पनि रोकन दिइँदैन। अमेरिका फेलोसिपमा अध्ययन गर्न जानेले उच्च तहको राजनीतिक दबाब सिर्जना गरेर उक्त पत्र लिने गरेका छन्। अध्ययनमा अमेरिका गएका नेपाली चिकित्सक नेपाल फर्केको अभिलेख मन्त्रालयसँग छैन।

युएसएमएलई नेपाली डाक्टरहरूलाई अमेरिका पुऱ्याउने एउटा कारण भएको छ (तिम्सिना, २०७६: पृ.७)। यसरी विदेसिनेहरूका लागि मन्त्रालय नै मतियार भएको देखिन्छ। यसको नियन्त्रण गर्न मन्त्रालय र सरकारका अधिकारी तयार छैनन्। सन् २०१४ देखि २०१८ सम्म

एमबीबीएसपछि विशेषज्ञ चिकित्सक पढ्न नेपाल मेडिकल काउन्सिलबाट विदेश जान अनुमतिपत्र (इलिजिबिलिटी) नेपाली चिकित्सकको सङ्ख्या २,०६६ रहेको छ (तिम्सिना, २०७६: पृ.१०)।

८. वैदेशिक अध्ययनमा जाने विद्यार्थीको विषयगत छनोट

आर्थिक वर्ष २०७९/०८० मा वैदेशिक अध्ययन स्वीकृति लिने कुल १,१०,२१७ मा २९,७३४ जनाले व्यवस्थापन, २१,१३१ जनाले जापानी भाषा, १२,८८३ जनाले वाणिज्य, ९,४६८ जनाले सूचना प्रविधि, ५,३६२ जनाले स्वास्थ्य, ४,२३८ जनाले विज्ञान तथा प्रविधि, ४,१५७ जनाले आतिथ्यता (हस्पिटालिटी), ४,१०० जनाले इन्जिनियरिङ, ३,९२३ जनाले विज्ञान, २,७३४ जनाले कम्प्युटर विज्ञान, २,९०७ जनाले कला विषय अध्ययनका लागि अध्ययन स्वीकृति लिएका छन् (शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, २०८०)। सबै गरेर ५७ विषयमा वैदेशिक अध्ययन स्वीकृति जारी गरिएकामा बाँकी विषयमा चार अङ्क पुग्ने विद्यार्थीको सङ्ख्या नै छैनन्।

९. वैदेशिक अध्ययन र त्यसको प्रभाव विश्लेषण

नेपालका युवा वैदेशिक अध्ययनको बहानामा दैनिक देश छोडी बाहिरिएका छन्। शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको तथ्याङ्क त वैधानिक रूपमा विदेश जान वैदेशिक अध्ययन स्वीकृति पत्रको आधारमा तयार भएको तथ्याङ्क हो। योबाहेक यस्तो स्वीकृति पत्र नलिई भारतीय विमानस्थलको प्रयोग गरी विदेश जाने सङ्ख्याको कुनै अभिलेख

नै छैन। वैधानिक रूपमा स्वीकृति पत्र लिनेका पनि आश्रित पति वा पत्नी, छोराछोरीको सङ्ख्या कतै उल्लेख भएको पाइँदैन।

अस्नेपालन्युज डट कमका अनुसार हाम्रो देशबाट हरेक वर्ष हजारौं विद्यार्थी उच्च शिक्षा आर्जन गर्नका लागि विदेश जाने गर्छन्। तीमध्ये केही मात्रै छात्रवृत्तिमा गएका हुन्छन् भने धेरै जसो ठुलो रकम खर्च गरेर पढ्नका लागि जाने गर्छन् (अस्नेपालन्युज डट कम, २०७८)।

वाग्ले (२०८०) का अनुसार सामाजिक रूपले यस्तो बहिर्गमनले गम्भीर विकृति र जोखिम सिर्जेको छ। विदेशी मुलुकमा पाइने राम्रो तलब र थप सुलभ जीवनशैलीका तुलनामा राष्ट्रिय पहिचान, राष्ट्रप्रेम, सामाजिक सम्बन्ध र मुलुकप्रतिको जिम्मेवारी भाव सबै त्याज्य हुन् भन्ने जुन आम भाष्य र परम्परा निर्माण गरिँदै छ, त्यसले मुलुकको आर्थिक भविष्य, स्वाभिमान र स्वपहिचान अस्तित्व तीव्र गतिमा ओरालो लागेको छ।

लम्सालका अनुसार लगानी गर्ने समयमा अभिभावकसँग स्वदेशमा तर त्यसको प्रतिफल घरपरिवार र समाजले पाउने बेलाचाहिँ विदेशमा हुने अवस्थाले मुलुकको समग्र विकासमा नकारात्मक असर परिरहेको छ (लम्साल, २०७५)।

सजिलै जान पाइने मुलुकमा मुलुकभित्रभन्दा छिटो प्रगति गर्न सकिने आकर्षण (पुल फ्याक्टर) त छँदै छ, मुलुकभित्र भविष्य नदेख्ने (पुस फ्याक्टर) पनि बलवान् देखिन्छ (वाग्ले, २०८०)। बसाइँसराइको सिद्धान्तमा पाइने धकेल्ने तत्त्व (पुस फ्याक्टर) मा

नेपालमा एक नयाँ तत्त्व थपिएको छ: अभिभावकको विदेश जानैपर्ने दबाब ।

जुन देशका आमाबाबु छोराछोरी विदेश पढ्न जाने भिसा लाग्दा उल्लासमय बिदाई भोज आयोजना सगर्व साथ गर्छन्, जुन देशका अभिभावक छोराछोरीले विदेशका स्थायी बसोबासका लागि स्वदेशको नागरिकता त्यागी विदेशी नागरिकता ग्रहण गरेका उपलक्ष्यमा उत्सवपूर्ण भोजको आयोजना गर्छन्, त्यस देशका युवा विदेशका स्थायी बसोबास र विदेशी नागरिकता लिन लालयित नभएर को हुन्छन् र !

वाग्ले (२०८०) का अनुसार विश्वविद्यालय पढ्ने उमेरका युवा बाहिरिएपछि यहाँ खुलेका विश्वविद्यालय र कलेजहरूले पर्याप्त मात्रामा विद्यार्थी पाउन सकेका छैनन् । यो तात्कालिक समस्या जस्तो देखिए पनि यसरी मुलुकको दिगो विकास, प्रशासन र ज्ञान अर्थतन्त्रका लागि चाहिने अत्यावश्यक औसत वा विशेष सिपयुक्त जनशक्ति भने विदेशबाट आयात गर्नुपरिरहेको छ । युवा बहिर्गमनको अविराम प्रवृत्तिले अ विकासको दुश्क्रलाई लम्ब्याउँछ । नेपाल त्यही दुश्क्रमा फसिसकेको छ ।

बिबिसी डट कमले विश्वविद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर सुधार विद्यार्थीको विदेश पलायन रोक्ने अनिवार्य सर्त भएको विज्ञहरू बताउँछन् भनेको छ (बिबिसी डट कम, सन् २०१८: पृ. ४९) ।

जुन देशमा वैदेशिक रोजगार विभाग छ, जुन देशमा वैदेशिक रोजगार बोर्ड छ, त्यस देशका युवा

अध्ययन र रोजगारका लागि विदेशलाई लक्षित नगरेर के गर्छन् त ! जुन देशमा स्वदेशी रोजगार विभाग छैन, जुन देशमा स्वदेशी रोजगार प्रवर्द्धन बोर्ड छैन, त्यस देशका युवाले जीविकोपार्जनका लागि स्वदेशमा भविष्य देख्दैनन् ।

सकेसम्म आफैं र सो नभएमा आफ्ना सन्ततिलाई निजी स्कुल, कलेजमा पढाइ विदेशतिर जान प्रोत्साहित गर्ने, निजामती सेवामा प्रवेश नगराउने अथवा प्राथमिकता नदिने आदि प्रवृत्ति हावी भएको पाइन्छ (भट्ट, २०६५: पृ. ३४) ।

जुन देशका सचेत अभिभावक आफ्ना बालबालिकालाई ‘यो देश बस्न योग्य छैन’, ‘यस्तो देशमा पनि बस्ने हो?’ ‘हाम्रा छोराछोरीलाई किन र कसरी यो देशमै बस भन्न सक्छौं’ भनी सगर्व सार्वजनिक बहसमा उत्रिन्छन्, त्यो देशका युवाका मनमा कसरी देशप्रेम पलाउँला र ? राज्य संयन्त्रका जिम्मेवार अङ्गका क्रियाकलापहरू नै युवा र प्रतिभा पलायनलाई उक्साउने प्रकृतिका छन् (वाग्ले, २०८०) । अभिभावकहरू त प्रतिभा पलायन गराउनमा मुख्य उत्प्रेरक नै हुन् ।

बिबिसी डट कमले नेपाली शिक्षा प्रणालीले अभिभावक र विद्यार्थी दुवैको विश्वास जित्ने अवस्था नआएसम्म उच्च शिक्षा हासिल गर्न देशबाट बाहिर जान चाहने युवाको सङ्ख्यामा कमी नआउने उनीहरूको दृष्टिकोण पाइन्छ भनी उल्लेख गरेको छ (बिबिसी डट कम, सन् २०१८) ।

युरोप, अमेरिका, अस्ट्रेलिया, क्यानडा, जापान जाने युवा अध्ययन गर्न मात्र गएका हुँदैनन्,

यिनीहरू स्वदेश नफर्किने नियतलाई साथै लिएर गएका पनि हुन्छन् । उनीहरूको पहिलो प्रयत्न स्थायी बसोबासका लागि प्रयास गर्ने हो, दोस्रो प्रयत्न आमाबाबुलाई नेपालको सम्पत्ति बेचविखन गरी तत् देशमा नै लैजाने हो, यिनीहरूले देशमा रेमिटान्स पनि पठाउँदैनन् । भएको चलअचल सम्पत्ति बेचेर विकसित मुलुकतिरै पलायन हुने योजना पनि उनीहरूकै छ (वाग्ले, २०८०) ।

कलेज तथा विश्वविद्यालयमा हुने विद्यार्थी तथा प्राध्यापकहरूको आन्दोलन तथा राजनीतिक गतिविधिबाट वाक्क भएर विद्यार्थी तथा तिनका अभिभावकले नेपालका कलेज तथा विश्वविद्यालय रोज्न नसक्ने अवस्था सिर्जना भएको छ । वाग्ले (२०८०) का अनुसार सबभन्दा अहम् कारणमा भ्रष्टाचार र पारिवारिक हैकमवाद (ओलिगार्की) ले सत्ता कब्जा गर्नु भन्ने अनेकौं अध्ययनले देखाएका छन् ।

राजनीति, कर्मचारीतन्त्र र नागरिक समाजको नेतृत्व पङ्क्तिमा रहेकाहरू अज्ञानी र अबुझ भएका कारण नीति निर्माण र मुलुकको आवश्यकताबिच यस्तो पर्खाल खडा भएको होइन । बरु यो वर्ग आफैं प्रतिभा पलायनमा प्रत्यक्ष सहभागी र लाभग्राही भएकाले यस्ता राष्ट्रिय आवश्यकता नीति एवम् योजनामा अनुवाद हुन नसकेका हुन् (वाग्ले, २०८०) ।

एकातिर, विश्वविद्यालयमा हुने अराजक हर्कत् व्यवहार वा गतिविधि र क्रियाकलापबाट समयमा नै नतिजा प्रकाशन नहुँदा नेपालमा सन्तान पढाउन

चाहने वर्गले पनि उमेर र योग्यताको तालमेल मिलाउन विदेश रोज्ने गरेका प्रशस्त उदाहरण छन् । अर्कातिर, राजनीतिकर्मी, कर्मचारीतन्त्र, प्राध्यापक, शिक्षक, सुरक्षा निकायका राष्ट्रसेवक, न्यायाधीश, उद्योग व्यापारीलगायत देशमा केही न केही रूपमा उन्नत जीवन बिताएका व्यक्तिहरूका सन्तति नेपाल छोड्नेमा पहिलो पङ्क्तिमा पर्छन् । नगद बोकेर नेपाल नफर्कने गरी बिदेसिनेमा यिनै नीति बनाउन कुनै न कुनै रूपमा जिम्मवार तिनै हुनेखाने वर्गका सन्तति मात्रै छन् (वाग्ले, २०८०) ।

राष्ट्र सेवामा भित्रिएका राष्ट्रसेवकहरूको विदेश पलायन मोह र विदेशको स्थायी आवासीय अनुमति लिने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहन गर्न संसदले कानुनमा नै संशोधन गरी दफाहरू थप्नु पर्‍यो । ऐन कानुनमा नै डाइभर्सिटी भिसा (डी.भी.), परमानेन्ट रेजिडेन्ट भिसा (पी.आर.) वा ग्रिन कार्ड जस्ता शब्दावली थप्नुपर्‍यो ।

निजामती ऐनमा संशोधन भएपछि ग्रिन कार्ड लिई नेपाल सरकारको निजामती सेवामा कार्यरत अर्थ मन्त्रालयका राजश्वतर्फका सचिवले ग्रिन कार्ड त्याग्नुभन्दा सरकारी नोकरी त्यागिदिए । उनका लागि विशिष्ट श्रेणीको नोकरी त्याग्नु नै उपयुक्त देखियो उनी सुटुक्क राजीनामा बुझाएर त्यही साँझको उडानबाट विदेसिए । उनका लागि देशप्रेमको कुनै मूल्य थिएन, उनलाई देशले गरेको लगानी बालुवामा पानी सरह थियो । कानुन निर्माण भएपछि विदेशको स्थायी आवासीय अनुमति पत्र लिएकाहरूले नोकरीबाट राजीनामा दिएर देशलाई नै छोडी विदेशिए । राष्ट्र सेवा उनीहरूको देखाउने

दाँत मात्र थियो। देशसँग लिनु मात्र पर्छ, उपयुक्त मौका मिल्दा देश भन्ने कुरा त्याज्य वस्तु हो भन्ने भाष्य लिएर हिँड्ने राष्ट्रसेवकको कमी छैन।

सरकारी नोकरीमा पनि विदेश अध्ययन गर्ने मोह अत्यधिक रहेको छ। कहाँसम्म भने मित्र राष्ट्रहरूले नेपालको विकास क्षमता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले उपलब्ध गराएका छात्रवृत्तिमा अध्ययन गर्न गएका सरकारी कर्मचारीसमेत उतै पलायन हुँदा पनि राज्य मूकदर्शक मात्र भएको छ (वाग्ले, २०८०)। यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने अध्ययनका सिलसिलामा विदेश गएका हुन् वा अन्य कारणबाट गएका हुन्, यसमा राज्यलाई कुनै मतलब नै छैन, नागरिकको विदेश पलायन उनीहरूको मौलिक हक नै हो भन्ने अर्थमा राज्यले बुझेको देखिन्छ।

अधिकांश राष्ट्रसेवकहरू सेवा निवृत्त भएको पहिलो हप्तामा नै देश छाड्न हतारिएका हुन्छन्। समुद्रपार जानका लागि सेवामा छँदै सबै प्रपञ्च तन्तयार पारेका हुन्छन्। एउटा खुट्टो विदेशतिरै टेकिसकेका उनीहरूले मुलुकका लागि चित्त दुखाएरै राष्ट्रहितका लागि पहलकदमी गरिदिनुपर्ने कारण पनि सायद छैन (वाग्ले, २०८०)। देशभक्त र कर्मवीरका सन्तानहरू विदेशमा अध्ययन गरे पनि स्वदेश फर्किन्छन्। श्रमका लागि मलेसिया, कोरिया र अरब देशमा गएका व्यक्ति स्वदेश फर्किएका छन्, उनीहरूले स्थायी बसोबासका लागि कुनै कार्ड पाउँदैनन् र त्यस देशको नागरिक हुन पनि पाउँदैनन्। यिनीहरूले देशमा रेमिट्यान्स पठाउँछन्। स्वदेश फर्किनेमा उनीहरू मात्र छन्। उनीहरू स्वदेश फर्किने नियतका साथ विदेश गएका हुन्।

रोजगारीको खोजीमा विदेश गएकाहरूलाई त स्वदेशमा रोजगारी सिर्जना गरी फर्काउन सकिएला, स्वदेश नफर्किने मन बनाएर वैदेशिक अध्ययनको बहानामा बिदेसिएकाहरूलाई देशप्रेमको भावनाले फर्काउन सकिँदैन। उनीहरूमा राष्ट्र, राष्ट्रियता, देशप्रेम, देशभक्ति भन्ने विषय गैँडाको छाला जस्तै भएको हुन्छ। स्कुल र कलेज पढ्दा आफन्तका छोराछोरी तथा साथीभाइसँग तुलना गर्दा असन्तुष्टि जनाउने युवा देश छोडी विदेश गएपछि आफ्नो देशको तुलना युरोपका मुलुकहरू, अस्ट्रेलिया र संयुक्त राज्य अमेरिकाजस्ता विकसित देशसँग तुलना गर्न कति पनि अपठ्यारो मान्दैनन्।

१०. निष्कर्ष

विदेशमा अध्ययन गर्न जाने परम्परा नेपाली संस्कृति नै हो। आर्य संस्कृति र सनातनी परम्पराअन्तर्गत बालकको व्रतबन्धमा अध्ययनका लागि परदेश जाने प्रसङ्ग आउने गर्छ। आवश्यक खर्चसहित अध्ययनका लागि परदेश जाने सानो डमी गरेको पनि देखिन्छ। प्राचीन विश्वविद्यालयहरू तक्षशिला, नालन्दा, विक्रमशिलामा वर्तमान एसियाका विभिन्न देशका विद्यार्थी आउँथे। तत्कालीन समयमा वर्तमान समयका जस्ता विशाल देश नभएर साना साना देश थिए। ग्रीस र युनानबाट भारतमा शिक्षाका लागि आउने परम्परा थियो। विगतमा नेपालबाट भारतको काशीमा विद्याआर्जन गर्न जाने परम्परा पनि थियो। एक देशबाट अर्को देशमा शिक्षा आर्जन गर्ने र स्वदेश फर्केर आफूले प्राप्त शिक्षाको प्रचारप्रसार गर्ने र देश विकासमा उपयोग गर्ने प्रचलन थियो। वर्तमान

समयमा पनि नवीन ज्ञान तथा सिप आर्जनका लागि विदेश जाने प्रवृत्ति परम्पराकै नियमितता हो। फरक यत्ति मात्र छ, विगतमा विद्याआर्जन गरी देश फर्किने गर्थे, आफूले प्राप्त गरेको ज्ञान र सिपको प्रचारप्रसार गर्थे, देश विकासमा उपयोग गर्थे, वर्तमानमा विदेशमा विद्याआर्जन गरेपछि देश फर्किँदैनन्, परदेशको सेवा गर्छन्। अन्य देशका विद्यार्थी विद्याआर्जनका लागि अन्य देशमा जान्छन्, विद्याआर्जनपश्चात् स्वदेश फर्किन्छन्। तर, नेपालीमा यो प्रवृत्ति चाहिँ हराउँदै गएको छ। विदेश पलायनको मोह बढेको छ। यस्तो अवस्था हुँदाहुँदै पनि विश्वव्यापीकरणको प्रभावका कारणले वैदेशिक अध्ययन जान चाहनेलाई देशले न रोक्न सक्छ, नफर्काउनै सक्छ। विशेष ज्ञानआर्जनका लागि वैदेशिक अध्ययन अपरिहार्य र अनिवार्य हुन सक्छ, प्रतिभाको पलायन विश्वबाट हुन सक्दैन। एक स्थानको प्रतिभा अर्को स्थानमा स्थानान्तरण भएर रहन सक्छ। ज्ञानको अद्वितीय प्रतिभाको विश्वले नै लाभ लिन पाउनु पनि पर्छ तर वैदेशिक अध्ययनका नाममा मातृभूमिप्रतिको कर्तव्यलाई अनदेखा गर्न मिल्दैन, सकिँदैन।

सन्दर्भ सामग्री

अनलाइन खबर डट कम (२०७९), विदेशमा पढ्न जाने विद्यार्थीले ५ महिनामा लगे २९ अर्ब, *अनलाइन खबर*, available on <https://www.onlinekhabar.com/2023/01/1251638>

असनेपालन्युज डट कम (२०७८), विदेश पढ्न जाँदै हुनुहुन्छ? यी ५ कुरामा दिनुहोस्

विशेष ध्यान, *असनेपाल न्युज*, available on <https://ausnepalnews.com/2022/01/89617.html>

अर्थ मन्त्रालय (२०८०), *आर्थिक सर्वेक्षण २०७९०८०*, काठमाडौं: लेखक, पृ. १८३।

आचार्य, जयरज (२०५९), *यदुनाथ खनाल जीवनी र विचार*, साझा प्रकाशन: ललितपुर, पृ. १४-१५।

कानून किताब व्यवस्था समिति (२०७७), छात्रवृत्तिसम्बन्धी नियमावली, २०६०, *नेपाल नियम सङ्ग्रह खण्ड १४*, काठमाडौं: लेखक, पृ. २९३।

नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान (२०४०), *बृहत् नेपाली शब्दकोश*, काठमाडौं: लेखक, पृ. ९१३।

तिम्सिना, प्रज्ञा (२०७६), चिकित्सक बन्न पढाइ खर्च देशको, सेवा विदेशको, *हेल्थ आवाज*, available on www.healthaawaj.com/special-report/8395/

बिबिसी डट कम (सन् २०१८), उच्च शिक्षामा नाममा नेपालबाट अबौं रूपियाँ बाहिरिँदै, *बिबिसी न्युज नेपाली*, available on <https://www.bbc.com/nepali/news-44720645>

भट्ट, भीमदेव (२०६५), *नेपालको निजामती सेवा*, इन्दिरा भट्ट: काठमाडौं, पृ. ३४।

लम्साल, हरिप्रसाद (२०७५), नेपाली विद्यार्थीको विदेश पीडा, *अन्नपूर्ण पोस्ट*, available on <https://annapurnapost.com/story/123197/>

वाग्ले, अच्युत (२०८०), कसरी फर्लकान् बिदेसिएका नेपाली, **कान्तिपुर दैनिक**, २०८० साउन २२।

शर्मा, गोपीनाथ (२०६८), **नेपालमा शिक्षाको इतिहास भाग १**, काठमाडौं: मकालु प्रकाशन गृह, पृ. ३०।

शर्मा, गोपीनाथ (२०६०), **नेपालमा शिक्षाको इतिहास भाग २**, काठमाडौं: मकालु प्रकाशन गृह, पृ. २७९।

Acharya, K.P. (2012). *Nepalese Student Migration to Foreign Countries for Higher Education in the Globalized Context*, available on <https://elibrary.ku.edu.np/handle/20.500.14301/271>

Barua, H.B. (2021), Pioneer Nepali Students in Japan-A Centurey Ago, Kathmandu: Embassy of Japan in Nepal, available on https://www.np.emb-japan.go.jp/itpr_ja/11_000001_00411.html

Dhungel, K.U., Bhattarai, A., Pandit, S.K. (2013), International Migration for Education: Perspectives from Nepalese Students, *Nepal Journal of Social Sciences and Management*, Vol 1 (1), pp. 13-22, available on www.researchgate.net/publication/34396894

erudera (2023), International Students Contributed \$25.5 Billion to Australian Economy in 2022, erudera, available on <https://erudera.com/news/international-students-contributed-255-billion-to-australian-economy-in-2022>

Kharel, D. (2022), Student migration from Nepal to Japan: Factors behind the steep rise, *Asian and Pacific Migration Journal*, Vol. 31 (1), 26-51, available on www.researchgate.net/publication/359547750

Lee, S. Everett (1966), A Theory of Migration, *Demography*, North Carolina: Population Association of America, Vol. 3, No. 1, pp. 47-57, available on <https://www.jstor.org/stable/2060063>

□□□

शिक्षामा सुशासन: चुनौती र अवसर

हरिप्रसाद लम्साल, विद्यावारिधि

लेखसार

राज्यको अवधारणासँगै सरकार र यसको भूमिकाका बारेमा बहस हुदै आएको छ । राज्यका विभिन्न अवयवमध्ये सरकार मुख्य कर्ताको भूमिकामा हुन्छ । नागरिकका लागि आधारभूत सेवा प्रवाह गर्ने दायित्व सरकारमा रहन्छ । यस्तो सेवा प्रदान गर्ने क्रममा विभिन्न ढाँचाका शासन प्रणाली अवलम्बन भइआएको देखिन्छ । शासनमा जुनसुकै ढाँचा प्रयोग गरे पनि यसको मुख्य उद्देश्य भनेको नागरिकका लागि आधारभूत सेवा प्रदान गर्ने, नागरिकलाई खुसी राख्ने, विकास गर्ने र अन्तरराष्ट्रिय परिवेशमा मुलुकको साख र हैसियत उच्च राख्नु नै हो । शायद मुलुकको यही अवस्थालाई सुशासन भनिन्छ । के सुशासन हासिल गर्ने नसकिने विषय हो त ? यस लेखमा यही विषयमा चर्चा गर्ने प्रयास भएको छ । मुलुकको सुशासनले शिक्षाको सुशासनसमेत निर्धारण गर्ने हुनाले बढी मात्रामा मुलुकको सुशासनसम्बन्धी विषयमा चर्चा गरिएको छ । द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त सामग्रीको प्रयोग गरेर तयार गरिएको यो लेख आफैँमा व्याख्यात्मक जस्तै बन्न पुगेको छ ।

मुख्य मुख्य शब्दावली : सुशासन, शासन , सार्वजनिक क्षेत्र, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज, नीति आदि ।

१. विषय प्रवेश

पूर्वीय सभ्यताका पौराणिक कथाहरूमा रामराज्य एवम् धर्मराज्यको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । महाभारतमा राजाको भूमिका र कर्तव्य उल्लेख गरिएको छ । यसै गरी चाणक्य नीति, विदुर नीति र अन्य पौराणिक ग्रन्थहरूमा राजाको भूमिका, कर्तव्य र आचरणका विषय उल्लेख गरिएका छन् । के ग्रन्थहरूमा भनिएभैं रामराज्य व्यवहारमै थियो त ? पौराणिक कालमा रहेको रामराज्य वा धर्मराज्य पछि आएर किन बिग्रियो वा भत्कियो त ?

यसैगरी ईसापूर्व ४०० को वरिपरिको समयमा प्लेटोले आर्दश राज्य र यसको स्वभाव वा चरित्रका बारेमा बताएका छन् । नैतिक र न्याय प्रदान गर्न सक्ने शासकले शासन गरेमा आदर्श राज्य भन्ने अरिस्टोटलको धारणा थियो । Keeping (2018) ले गभर्नेन्स शब्द लेटिन र ग्रीस सभ्यताबाट आएको जसको अर्थ Control, guidance and manipulation हुन्छ भनेका छन् । यसले पनि यो शब्द आफैँमा पुरानो देखिन्छ । यसै गरी European Commission for Democracy through law

सहसचिव, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

(Venice Commission) (2016 jf 11) का अनुसार अरिस्टोटलको समयदेखि सुशासनसम्बन्धी अवधारणा थियो। यी सबै दृष्टान्त शासनसँग सम्बन्धित थिए।

Keeping (2018) ले गर्भनेन्स मानव सभ्यतासँगै अगाडि बढेको उल्लेख गरेका छन्। उनकाअनुसार शासनसम्बन्धी अवधारणा मानव सभ्यता जत्तिकै पुरानो छ। Asaduzzaman and Virtaneu (2016) ले पनि शासनसम्बन्धी अवधारणा मानव सभ्यतासँगै अगाडि बढेको ठान्छन्।

पश्चिम वा पूर्व दुवै स्थानमा मानव सभ्यतासँगै शासनको सुरुआत भएकै हो। तर पश्चिमाहरूले सुशासन (गुड गर्भनेन्स) शब्दलाई सन् १९८९ पछि प्रयोगमा ल्याए। तर पूर्वीय दर्शन र जीवन पद्धतिमा, यस अवधारणा पहिलेदेखि भए पनि दस्तावेज पाउन सजिलो छैन। समयक्रमसँगै नेपाली शब्द शासन मा सु थप गरेर सुशासन प्रयोग गर्न थालिएको हुनुपर्छ। यसरी राज्यको अवधारणासँगै शासनको विकासक्रम र सुशासन शब्द आएको हुनुपर्छ।

सुदूर विगतको समयमा सरकार र शासनलाई एउटै रूपमा लिइएको वा बुझिएको हुन सक्छ। कतिपय सन्दर्भमा अहिले पनि सरकार र शासनलाई एकै अर्थमा लिने गरेको देखिन्छ। सरकार र शासन दुई फरक विषय हुन्। राज्य सञ्चालनको सबै अधिकार सरकारले मात्र सञ्चालन गर्ने अपवादको अवस्थाबाहेक यी दुई शब्दमा तात्त्विक रूपमा

नै भिन्नता छ। Keeping (2018) ले आफ्नो अनुसन्धानपत्रमा सरकार र शासनको बिचको भिन्नता देखाएका छन्।

यस लेखमा सुशासनको अर्थ के हो र यसलाई प्राप्त गर्नका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने कार्य सुझाइएको छ। लेखको मुख्य उद्देश्य शिक्षामा सुशासनसँग सम्बन्धित भए तापनि मुलुक सुशासनको चर्चा नगरिकन शिक्षामा सुशासन बहस गर्दा अपूर्ण हुने भएकाले मुलुकको सुशासनलाई बढी मात्रामा प्रयोग गरिएको छ।

२. सुशासनको विकासक्रम

पौराणिक कालको समाजमा धर्मको सर्वोपरि स्थान थियो। धर्म कमाइने काम र पापतर्फ लैजाने कर्मका बारेमा उल्लेख गरिएको थियो। गर्न हुने र नहुने कामहरू छुट्टयाएको हुन्थ्यो। मानिस पापकर्मसँग डराउँथे। यस्तो अवस्था व्यक्ति र मुलुक दुवैमा व्याप्त थियो। यसरी शासनमा पनि प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष धर्मले नै नियमन गरेको थियो (Norenzayan, 2012, Ambrosino, 2019)। धर्मको नाममा बनाइएका आचार संहिता र नियमबाट सबै नियमन भइआएका थिए।

मानव सभ्यता र विश्व इतिहास लेखक युवल नोहा हरारी, एचजि वेल्स र एन्ड्रयु मारजस्ता लेखकले समग्र मानव सभ्यताको विकासक्रम के कसरी भयो भनेर उल्लेख गरेका छन् (Harari, 2015, Marr, 2012, and Wales, 1922)। औद्योगिक क्रान्तिपश्चात् मानिसले भौतिक प्रगति गर्न थाल्यो, मानिस एकस्थानबाट अर्को स्थानमा सर्ने क्रम बढ्न

थाल्यो । यस्तो हिँडाइ बाध्यता वा चाहनाले हुन सक्थ्यो । यातायातका साधनमा आएको विविधता र विकासले हिँड्ने घुम्ने गतिमा तीब्रता आयो । मानिस छिट्टै एकआपसमा अन्तरघुलित हुन पुगे । एकआपसमा मिसिनु भनेको नयाँ संस्कृति बन्नु बनाउनु पनि थियो । यसले एकै स्थानमा विभिन्न धर्मका मानिस रहनुपर्ने अवस्था सिर्जना भयो । विभिन्न धर्मका मानिसलाई एउटै धर्मले शासन गर्न सकेन । एउटै धर्मको मापदण्ड सबैका लागि उही रूपमा पालना गर्ने माध्यम बन्न सकेन ।

समाज र मुलुक नियमनका लागि मानिसले धर्मबाहेक अन्य विधान आवश्यक देखे । सायद विधानबाट चल्ने सहमति गरियो होला । समयक्रमसँगै धर्ममा रहेको अदृश्य शक्तिसँग डराउने मानिस विधानबाट भने उही रूपमा डराउन छोड्यो । अरूले नदेखेको कुनै पनि काम गर्दा हुन्छ भन्ने सोच आउन थाल्यो होला । विधानभन्दा बाहिरका काम गर्ने गराउने कार्यमा निरन्तरता आइरह्यो, अझ कतिपय अवस्थामा त बढ्न थाल्यो । (Harari, 2015, Marr, 2012, and Wales, 1922) ।

यसरी समाज जटिल बन्दै गए पछि समस्या पनि बढ्न थाले । बढ्दो समस्या सम्बोधनका लागि विधानलाई थप परिष्कृत बनाउने क्रम पनि चलि नै रह्यो । मानिस बढीभन्दा बढी भौतिकवादी र उपभोगमुखी हुने क्रमले पनि निरन्तरता पाइरह्यो । असल हुनेभन्दा सफल हुने मतले प्राधान्यता पाउन थाल्यो । बिस्तारै सङ्गठित संस्था बन्ने बनाउने क्रम बन्यो । यस्ता संस्था, समुदाय र व्यक्तिका

बिचमा सम्भौता गर्नुपर्ने परिस्थिति बन्दै गयो । अधिकार र स्रोतसाधनको पनि बाँडफाँड गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना हुँदै गयो । मानव सभ्यताको यही विकास क्रमबाट नै शासनको जन्म हुन पुगेको हो । शब्द यही रूपमा प्रयोग नभए पनि सारमा शासन प्रागऐतिहासिक समयदेखि छ भन्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत सन्दर्भमा यस लेख मूलतः शासनलाई ध्यानमा राखेर तयार गरिएको छ । यस क्रममा नेपालको सन्दर्भमा हामी कहाँ चुक्यौ त ? शिक्षाको शासनको ढाँचा के हो ? अब सुधारको बाटो के हुन सक्छ ? भन्ने बारेमा चर्चा अगाडिको भागमा गरिएको छ ।

३. राज्य, सरकार र शासन

शासन(गभर्नेन्स)को अवधारणा बुझ्न राज्यको निर्माण किन र केका लागि गरियो भन्ने विषयतर्फ जानुपर्ने हुन्छ । मानिसको त के कुरा निश्चित भुन्डमा रहने पशुमा पनि एक प्रकारको जीवन पद्धति हुन्छ । यस्तो जीवन पद्धति चलाउन केही मानक, नर्म्स, अगुवा आदिको प्रबन्ध हुन्छ । आदिम युगमा मानिस सायद बलियाको खटनपटनमा चल्थे होलान् ।

जब राज्य निर्माण भयो, त्यहाँ सङ्गठित राज्य र नागरिकको बिचमा एक किसिमको सम्भौता भयो होला । नागरिकलाई शान्ति, सुरक्षा, अमनचयन कायम गर्ने काम राज्यले गर्ने र नागरिकले यसका लागि कर तिर्ने, तिरो तिर्ने, राज्यले निर्माण गरेको विधि पद्धति मान्नुपर्ने भनियो होला । समय बित्दै जाँदा राज्य सङ्गठित रूपमा थप बलियो बन्दै

गयो । तर नागरिकचाहिँ राज्यको बन्द घेराभित्र रहनुपर्ने, थप बाँधनुपर्ने परिस्थिति सिर्जना हुँदै गयो ।

समयक्रमसँगै राज्यले प्रवाह गर्ने सेवामा पनि विविधता आउन थाल्यो । नागरिकले तिनुपर्ने कर, सेवा शुल्क, जरिवाना, दस्तुर आदिको मात्रा पनि बढ्दै गयो । यही राज्य र नागरिकको बिचमा हुने सम्बन्ध नै शासनको एउटा महत्त्वपूर्ण कडी बन्न पुग्यो ।

यही शासनको अर्थ खोज्ने क्रममा राज्य र सरकारको अर्थमा पनि प्रष्ट हुनुपर्छ । राज्यलाई औपचारिक रूपमा प्रतिनिधित्व गर्ने काम सरकारले गर्छ । राज्य र सरकार भन्नु एउटै होइन । राज्यका निश्चित उद्देश्य पूरा गर्न यसका स्रोतसाधनको परिचालन गर्ने जिम्मा सरकारले पाएको मात्र हो । यहाँ राज्य, सरकार र राजनैतिक दल भन्ने फरक फरक अवधारणा हुन् (Asaduzzaman & Virtaneu, 2016)। तर यसको सही अर्थमा प्रयोग गर्नमा धेरै जना चुकेका हुन्छन् ।

राज्यमा अमनचयन, शान्ति सुव्यवस्था, नागरिकको जिउधनको रक्षा, कमजोर र विपन्नलाई सहयोग, आधारभूत सेवाको सुनिश्चितता र आन्तरिक एवम् बाह्य सम्बन्ध सुमधुर बनाउने दायित्व सरकारमा रहन्छ । यहाँ सरकारलाई दुई ढङ्गबाट अर्थ्याउन सकिन्छ । सरकार शब्दले संविधानत कार्यपालिकालाई बुझाउँछ । यो मन्त्रपरिषद् हो भनेर बुझिन्छ । कहिलेकाहीँ सरकारलाई कार्यपालिका, न्यायपालिका, व्यवस्थापिका, संवैधानिक अङ्ग,

संवैधानिक निकाय, सुरक्षा निकाय आदिको समुच्च रूप हो भनेर पनि अर्थ्याउने गरिन्छ । मुलुक बाहिर सरकार भन्ने शब्दले यही समुच्च रूपलाई बुझाउँछ ।

बोलीचालीमा सरकार शब्दले सबैलाई जनाउने देखिए तापनि मुलुकभित्र कानुनमा सरकार भनेको मन्त्री परिषद् नै हो । राज्यका अरू अङ्ग पनि सरकारसँग जोडिएका हुन्छन् । यी सबैको संयुक्त रूपलाई सार्वजनिक क्षेत्र भन्न सकिन्छ । यहाँ सार्वजनिक क्षेत्र भन्नाले राज्यको कोषबाट व्ययभार गर्ने गरी जोडिएका निकाय तथा संरचनालाई बुझाउने गर्छ । तसर्थ सरकार भनेको कार्यपालिका हो र सार्वजनिक क्षेत्र भनेको सरकार र सार्वजनिक कोषको प्रयोग गर्ने अन्य सबै संरचना तथा निकाय हुन ।

सरकार र सार्वजनिक क्षेत्रका सबै निकायले राज्य कोषको प्रयोग गरी राज्यका उद्देश्य प्राप्तमा काम गर्ने हो । यी सबैलाई परिचालन गर्ने जिम्मेवारी सरकारमा रहन्छ । सरकार र यसका अङ्गले विधि पालना नगर्नेलाई कानुनबमोजिम कार्यवाहीको दायरामा ल्याउनुपर्छ ।

तर राज्यभित्र सार्वजनिक कोषबाट व्ययभार व्यहोर्ने संरचना तथा निकाय मात्र पनि हुँदैनन् । यस्ता निकाय र संरचनाका साथमा अर्को सङ्गठित क्षेत्र रहेको हुन्छ, जसलाई बजार (मार्केट) भन्ने गरिन्छ । यसलाई निजी क्षेत्र पनि भन्ने गरिन्छ । यस क्षेत्रको काम पनि नागरिकको जीवनसँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिने भएकाले राज्यका उद्देश्य प्राप्तमा

यिनको समेत उत्तिकै महत्त्व छ भनेर मानिन्छ । उत्पादन र वितरणका कार्य अधिकतम मात्रामा सार्वजनिक क्षेत्रबाट नभई यस्ता निजी क्षेत्रबाट हुने भएकाले राज्यको उद्देश्य प्राप्तमा यिनीहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता आवश्यक मात्र होइन कि अनिवार्य पनि हुन्छ । राज्यभित्रको दोस्रो महत्त्वपूर्ण पक्ष यही हो ।

राज्यमा सार्वजनिक र निजी गरेर दुई क्षेत्रबाहेक विभिन्न सङ्घ, संस्था, सचेत नागरिक, अधिकारकर्मी, अभियन्ता आदि पनि रहन्छन् । यिनीहरू अधिकार प्राप्त व्यक्ति वा निकायबाट भए गरेका अन्याय, बेथिति र अत्याचारका विषयमा आवाज उठाउँछन्, खबरदारी गर्छन, आवश्यकताअनुसार आन्दोलन समेत गर्छन् । विधि पद्धतिको पालनाका लागि निरन्तर लागि पर्छन् । निश्चित मुद्दा वा विषयले यिनलाई सङ्गठित हुने मौका दिन्छ । जब मुद्दाको औचित्य सकिन्छ अनि यस्ता सङ्गठित स्वरूप स्वतः निष्क्रिय हुन पुग्छन् । राज्यभित्रको तेस्रो महत्त्वपूर्ण पक्ष यही नागरिक समाज हो । तर यसमा स्वार्थ समूह घुस्ने सम्भावना पनि उत्तिकै हुन्छ । त्यही भएर कुन नागरिक समाज हो र कुन स्वार्थ समूह हो भन्नेमा स्पष्ट हुनु आवश्यक छ ।

राज्यले गर्नुपर्ने सम्पूर्ण कार्य यही सार्वजनिक क्षेत्र, निजी क्षेत्र र नागरिक समाजको सहयोग, समन्वय र सहकार्यको बिचमा हुने शक्ति सन्तुलन र शक्तिको प्रयोगबाट सञ्चालित हुन्छन् ।

४. शासन (गभर्नेन्स)को अर्थ

सामान्यतः शासन शब्दले शासन गर्नुलाई बुझाउँछ । अधिकारको प्रयोग गर्नुलाई बुझाउँछ । अधिकार प्राप्त व्यक्ति, निकाय वा संरचनाले बैध शक्ति प्रयोग गर्ने कार्य वा प्रक्रिया नै शासन हो । यो शासन र सरकार एउटै जस्तो देखिए पनि यिनमा फरक छ । शासन अधिकार प्रयोगसँग सम्बन्धित हुन्छ । नियम कानूनको पालना गर्ने गराउने कार्यसँग सम्बन्धित छ । शासन आफैमा प्रक्रिया र प्रतिफल दुवैसँग सम्बन्धित छ । कुनै संस्था वा निकायमा शासनको अवस्था कस्तो छ भनेर नतिजा वा प्रतिफलको रूपमा पनि हेर्न र बुझ्न सकिन्छ । फेरि शासनमा अधिकार प्रयोग भएकाले आफैमा एक प्रक्रिया पनि हो । राजनीतिक निर्णय गर्नु मात्रले शासनलाई बुझाउने होइन । शासन कुनै निकाय, संस्था, एकाइ वा सन्दर्भमा प्रयोग हुन सक्छ (Gisselquist, 2012) । शासन भन्नेका लागि देहायका पक्षको उपस्थिति अनिवार्य हुनुपर्छ

- कानूनले परिभाषित गरेको अधिकार प्राप्त व्यक्ति, निकाय, संरचना
- कानूनले तय गरेको कार्य वा अधिकार क्षेत्र
- अधिकार प्राप्त निकाय वा संरचनाबाट भए गरेका निर्णय
- हासिल गर्न खोजिएका लक्ष्य तथा उपलब्धि
- संरचना, जनशक्ति एवम् अवयव

अधिकार प्राप्त व्यक्ति, निकाय, संरचनाले प्रयोग गरेको अधिकारबमोजिमका निर्णय आफ्नो क्षेत्रभित्र वा क्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयमा मात्र लागु हुन सक्छन् । यस्ता निकायले अधिकारको प्रयोग आफै एकलै पनि गर्न सक्छ र अन्य पक्षबाट गराउन पनि सक्छन् । उद्देश्य, कार्यक्षेत्र, कानून एवम् अधिकार प्राप्त पदाधिकारीको सोचले शासनको स्वरूप निर्धारण गर्छ । त्यही भएर सरकारको रूपको बारेमा चर्चा गरेर मुलुकको शासनमा एक किसिमको बुझाइ बनाउन सकिन्छ ।

Gisselquist-2012 ले शासनलाई बुझाउन सुरुमा तीनओटा आयामको सहयोग लिएको पाइन्छ, जुन देहायबमोजिम रहेका छन् :

- शासन प्रक्रिया हो ।
- यसमा अधिकार तथा शक्तिको अभ्यास गरिन्छ ।
- यसबाट नागरिकका साभा विषय व्यवस्थापन गरिन्छन् ।

यी माथिका तीनओटा पक्षमा पछि गएर उनले (Gisselquist, 2012) ले अर्को तीओटा तत्व थप गरेको पाइन्छ । यिनीहरूमा लक्ष्य तथा उद्देश्य, सिद्धान्त मूल्य मान्यताको प्रयोग र संरचना एवम् संस्था रहेका छन् । यसरी शासनको दायरा अभ्र बढ्दै गएको पाइन्छ ।

आधुनिक समाजमा राज्य, सङ्गठन, समाज आदि सञ्चालन गर्नका लागि शासनको प्रयोग भइ रहेको हुन्छ । सामान्यतया शासनलाई राजनीतिसँग जोडे

मुलुकको शासन सञ्चालन हो भन्ने गरिन्छ, यो त्यति मात्र पनि होइन । किनभने शासन राजनीतिसँग मात्र जोडिने विषय होइन । कुनै पनि सङ्गठन, संस्था सञ्चालनका लागि शासन शब्द प्रयोगमा आउँछ नै । सन् १९८९ पछि विश्व बैङ्कले अफ्रिकाको सन्दर्भमा अ क्राइसिस अफ गभर्नेन्स भन्ने अवधारणा प्रयोग गरेपछि सुशासन (गुड गभर्नेन्स) को जन्म भएको मानिन्छ । यसपछिका समयमा दातृ निकायका लागि सहयोग प्रवाह गर्ने मन्त्र नै सुशासन बन्थो (Gisselquist, 2012) ।

वास्तवमा शासन शब्दले अधिकार प्रयोग गर्ने कार्य वा प्रक्रिया वा निश्चित अवस्थसँग सम्बन्ध राख्छ । यो प्रक्रिया पनि हो, अधिकारको प्रयोग पनि हो, साथै एउटा अवस्था पनि हो । यी सबै कार्य सेवाग्राहीको सेवा सुविधा सुधारमा केन्द्रित हुन्छन् । तसर्थ शासन शब्दले अधिकार प्रयोगसँगै सुशासनको अर्थ पनि दिन्छ । हुन त शासनमा सु उपसर्ग (गुड शब्द) थपेर यसलाई सुशासन भनिएको पनि पाइन्छ । तर कुशासन (ब्याड गभर्नेन्स) भन्ने गरिँदैन । नागरिकका सेवा प्रवाह सहज र सर्वसुलभ बनेोस् । राज्यमा अन्याय नहोस् । सबैको मानमर्यादा रहोस् । विधिमा काम हुन सकोस् । यही नै शासनको मूल मर्म हो । यी सबैको समुच्च रूप नै सुशासन हुन्छ ।

५. हामी कहाँ चुक्यौँ त ?

२०७२ सालको संविधानले मुलुकमा सङ्घीयता ल्यायो । त्यति बेला धेरै जना खुशी देखिए । बेखुसी हुनेको आवाज बाहिर आउन पाएन वा उनीहरूले

के भने भन्नेमा खासै चासो पनि रहेन । विजयको माहोलमा सानातिना घटना केवल घटनाका रूपमा रहन पुग्छन् भने भैँ रहे । सङ्घीयता कार्यान्वयनमा आएको पनि सात आठ वर्ष हुन लागि सक्यो । हरेक परिवर्तन कसैका लागि अनुकूल र कसैका लागि प्रतिकूल हुन्थ्यो नै । कसका लागि अनुकूल र कसका लागि प्रतिकूल भन्ने विषय केही मात्रामा अनुमान गर्न सकिन्छ । धेरै मात्रामा अनुमान गर्न सकिँदैन । सङ्घीयता राजनीतिक रूपमा कसकसका लागि कस्तो रह्यो भन्नेमा आआफ्नै तर्क होलान् । तर आम नागरिकको लागि कस्तो रह्यो त ? अझ गहिरिएर भन्दा शिक्षाको लागि कस्तो रह्यो त ?

शिक्षाको सन्दर्भमा शिक्षाको शासन कर्मचारीतन्त्रबाट राजनैतिक एकाइमा स्थानान्तरण भयो । शासन गर्ने कार्य राजनीतिक तहमा जानु नै पथर्यो, गयो । मुलुक एकल शासनबाट बहुतह शासनमा स्थानान्तरण भयो, जुन आफैँमा सकारात्मक थियो । परिवर्तनपछि नयाँ परिवेशमा काम गर्न नयाँ विधि पद्धति स्थापना गरिनु पथर्यो, जसले समन्वय र सहजीकरण गर्न सक्थ्यो । शिक्षालाई नयाँ परिवेशमा शासन गर्नका लागि नयाँ ऐन चाहिन्थ्यो । यस्तो ऐन, संविधान जारी भएपश्चात् नै जारी हुनुपथर्यो । त्यति बेला त हुन सकेन, अझ संविधानले दिएको अर्को थप अर्वाधि(ग्रेस पिरियड)भित्र पनि आउन सकेन । अब छिट्टै आउला कि भनेर आशा गर्नुपर्ने छ । शिक्षामा हामी सबै अर्थात् मुलुक चुकेको पहिलो विषय यही नै रह्यो । यस्तै धेरै क्षेत्र र विषयमा हामी चुकेका हुन सक्छौं ।

शिक्षालाई नयाँ सङ्घीय परिवेशमा शासन गर्नका लागि नयाँ ऐन चाहिनेमा सोको अभावमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको बिचमा हुनुपर्ने समन्वय खट्कियो । नयाँ ऐनको अभाव विद्यालय शिक्षामा मात्र नभएर प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा र उच्च शिक्षाका क्षेत्रमा समेत खट्किएको छ । एकातिर भएका शैक्षिक संस्थामा विद्यार्थी छैनन् । सङ्घीय परिवेशमा प्राविधिक शिक्षालय र विश्वविद्यालयको व्यवस्थापन कसरी गर्ने भन्ने विषयमा स्पष्टता नभएकैले गर्दा सङ्घ र प्रदेश आआफ्नै ढङ्गबाट यस्ता संस्था स्थापना र सञ्चालन गर्नमा तल्लिन देखिन्छन् । दोस्रो हामी चुकेको क्षेत्र समन्वयको अभाव रह्यो ।

नेपालमा समस्या समाधानका लागि सार्थक बहस निकै कम हुन्छन् । तर्क बितर्क मात्र हुन्छन् । अझ लकडाउनपछि भएका भर्चुअल बैठक तथा अन्तरक्रियामध्ये धेरै त नगरेको भए पनि हुन्थ्यो जस्तो लाग्छ । कतिपय कार्यक्रमहरू त कार्यक्रम गर्नका लागि मात्र गरिएका छन् जस्तो लाग्छन् । क्रिया र प्रतिक्रिया जन्माउने बहसले समस्या समाधानका उपाय देखाउँदैन । आक्रामक (अफेन्सिभ) र रक्षात्मक (डिफेन्सिभ) हुने बहसले समाधान दिन सक्दैनन् ।

अहिले त समस्या समाधानका उपाय खोज्ने बहस चाहिएको छ । सार्थक संवादले नै उचित निकास दिने हो । यस्तो संवाद ७५३ स्थानीय तहमा हुने अवस्था छ । काठमाडौँको अधिकार स्थानीय तहमा पुग्दैमा सुधार हुने होइन । प्राप्त अधिकार के कसरी

प्रयोग गरिन्छ भन्ने विषय महत्त्वपूर्ण छ । शिक्षाको गर्भनेसमा हरेक तहमा धेरै कर्ता भएका हुनाले यस्ता संवाद तथा बहसमा कर्ताहरूको सार्थक सहभागिता अनिवार्य हुन्छ । नेतृत्वले चाहेको विषय गर्न गराउन पनि कर्ताहरूको बिचमा सार्थक बहस गराउनुपर्छ । भएका स्रोतको परिचालन कार्यमा पुनरवलोकन र कार्यशैलीमा सुधार आदि जस्ता विषयमा बहस केन्द्रित गरेर जानु आवश्यक छ । अहिलेसम्म हामी चुकेको तेस्रो विषय यही रहयो ।

मानिसलाई भविष्यतर्फ केही पाइने आशाले डोच्याउने हो । अवस्थामा सकारात्मक परिवर्तन हुन्छ, जीवनमा परिवर्तन हुन्छ, दैनिक अवस्थामा सुधार आँउछ भनेर नै आम मानिसले कर्म गर्ने हो । नागरिकमा यस्तो आशा जगाउने काम सरकारको हो । नागरिक अगुवाको हो, समाज नेतृत्व गर्नेको हो । यस्तो सोच एक हिसाबले सामाजिक अनुशासन पनि हो । साथै भविष्यमा केही पाउन अहिले केही गुमाउनु पनि पर्छ । यो समाजको नियम हो, प्रकृतिको नियम हो । कसैले केही नगुमाई केही पाउन सकिँदैन । कसले के गुमाउँदा के पाउन सकिन्छ भन्ने बारेमा स्पष्ट रूपमा सम्प्रेषण हुनुपर्थ्यो । हामीले पाउनु पर्ने कुराका बारेमा सबैले बतायौं । तर केही पाउनका लागि नागरिकले निर्वाह गर्नुपर्ने कर्तव्य र भूमिकाका बारेमा केही बताउन आवश्यक ठानेनौं । शिक्षामा सुधारका लागि पाउने के र त्यसका लागि गुमाउने के भन्ने बारेमा आँकलनसहितको तस्बिर प्रष्ट छैन । कर्तव्य र जिम्मेवारीका बारेमा सही सूचना सम्प्रेषण नगर्नु वा गर्न नसक्नु हामी

चुकेको चौथो विषयको रूपमा रहयो ।

सङ्घीयता आउँदै गर्दा नागरिकमा ठुलो अपेक्षा थियो । सुधार क्रमिक हुन्छ, यसको यात्रा कठिन पनि हुन सक्छ र हामी सबै मिलेर ल्याउने हो भनेर हामीले कहिल्यै भनेनौं । यो त आजको भोलि नै आइहाल्छ भन्यौं । के गर्दा सस्तो लोकप्रियता पाइन्छ त्यसैमा रमायौं । अनि आम मानिसमा अगुवाले भने जस्तो भएन भन्ने पर्यो । यो शासन कार्य त्यति सजिलो थिएन जति हामीले हल्का रूपमा लियौं । यो त निर्णय गर्ने विषय थियो । स्रोत साधनको परिचालन गर्ने विषय हो । कसैलाई लाभ र आवश्यकताअनुसार कसैलाई दण्ड एवम् सजाय दिने विषय थियो । यी सबैका लागि मानक, मापदण्ड र प्रक्रिया चाहिन्थ्यो । इमानदारितापूर्वक कार्यान्वयन चाहिन्थ्यो । हामीले यी काम गर्न सकेनौं । यसको नतिजास्वरूप नागरिकमा असन्तोष आउन थाल्यो । विधिमा गरिएको कामले चित्त बुझाउन सहयोग पुग्यो । पाउनेले किन पायो र नपाउनेले किन पाएन भन्ने आधार दिन सकिन्थ्यो तर त्यस्तो भएन । आफ्नालाई एउटा अवस्था र अर्कोलाई अर्को अवस्था हुने रहेछ भनेर देखायौं । यसले राज्यका संस्थाप्रति अविश्वास बढ्न पुग्यो । यस्ता संस्था कमजोर भएपछि बेथिति अझ बढ्न पुग्यो । बेथितिले अहिलेको काम न्यायपूर्ण नहुने मात्र होइन कि विकास पनि अवरूढ हुने रहेछ । हामी चुकेको अर्को विषय यही रहयो ।

मानिसका चाहना असीमित हुन्छन् । आवश्यकता पनि थुप्रै छन् । स्रोतको मात्रा भने सीमित छ । परापूर्व

कालदेखि सीमित स्रोतबाट असीमित आवश्यकता पूरा गर्नुपर्ने कार्य भई आएको छ । आवश्यकताहरू एकै पटक पूरा नहुन सक्छन् । यसका लागि पनि क्रम निर्धारण गर्नुपर्ने हुन सक्छ । यस्तो क्रम निर्धारण गर्नमा बुद्धि वा कौशलको आवश्यकता पर्छ । अभागीलाई खाने बेलामा रिस उठ्छ भने भैं कतिपयलाई आवश्यकताको क्रम निर्धारण गर्ने बेलामा आउनुपर्ने बुद्धि आउँदैन । पहिला गर्नुपर्ने काम पछाडि पर्यो । सही प्राथमिकता एवम् प्रक्रिया तथा विधि र पद्धतिगत रूपमा गरिएको कामबाट मात्र अपेक्षित प्रतिफल हासिल हुनसक्थ्यो । यस्ता प्राविधिक काममा पनि हामी चुकेकै हौं ।

रोस्टोले विकास चरणबद्ध रूपमा हुन्छ भनेका थिए । आजका दिनमा सोही चरण लागु नभएता पनि विकासका लागि निश्चित स्टेज पालना गरेकै हुनुपर्छ । विकासमा मानवीय विकास र भौतिक विकासको पनि यस्तै सम्बन्ध छ भन्न सकिन्छ । मानवीय विकासबिनाको भौतिक विकासले दिगोपना हासिल नगर्ने रहेछ । सुरुमा मानवीय विकास अनि भौतिक विकास गर्नुपर्ने रहेछ । यसो भनेर आजको युगमा मानिसले भौतिक विकासका लागि केही समय कुनै नसक्लान् । त्यही भएर मानवीय विकासका साथमा भौतिक विकास गर्ने सोच चाहिने रहेछ । आजभन्दा ५५-६० वर्षअगाडि बनेका सडक किनाराका कति मानिसको अवस्था अझै पनि सुध्रिएको छैन, पुस्ताहरू नै अभावबाट गुञ्जिरहेका छन् । जसको मानवीय विकासको अवस्था तुलनात्मक रूपमा राम्रो थियो उनीहरू सडकबाट धेरै टाढाको दुरीमा रहे पनि त्यही सडक

प्रयोग गरेर लाभ लिन सके । त्यही सडक यात्राबाट आफूले मात्र नभई आफ्नो परिवारको अवस्थामा पनि सुधार ल्याए । जसको मानवीय विकास कमजोर थियो तिनलाई त्यो सडक लाभदायक बन्न सकेन । यो सोच प्रयोग गर्न नसक्नु हामी चुकेको अर्को क्षेत्र रह्यो ।

यहाँ विषय कर्म वा भाग्यको होइन । यो त मानवीय विकासको हो, जसले अवसरको पहिचान गर्न, अवसरलाई प्राप्त गर्न, खोजी गर्न, अवसरलाई सदुपयोग गर्न सक्छन् उनीहरूले थप प्रगति गर्न सक्छन् । तसर्थ मानिसको जीवनमा मानवीय विकासको अवस्थाले धेरै फरक पार्छ । मानवीय विकासका लागि धेरै उपाय आवश्यक हुन सक्छन् तीमध्ये शिक्षा र स्वास्थ्यको भूमिकालाई उच्च मान्ने गरिन्छ । हामी चुकेको महत्त्वपूर्ण क्षेत्र भनेको शिक्षा, स्वास्थ्यजस्ता मानवीय विकासका साधनमा पर्याप्तमात्रामा ध्यान पुऱ्याउन नसकेकै हो । मुलुकमा भौतिक विकासलाई मात्र विकास मान्ने सोच हावी भयो । शिक्षा र स्वास्थ्यको विकास एवम् भौतिक विकासलाई सँगै जोडेर लैजाने सोच आएन । यसबाट शिक्षा स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत विषयहरू पनि सबैलाई स्तरीय रूपमा उपलब्ध हुन सकेनन् । जबसम्म शिक्षा स्वास्थ्य सबै नागरिकको पहुँचमा पुग्न सक्दैन तबसम्म हाम्रो विकास एकाङ्गी हुन्छ, यसले दिगोपना हासिल गर्न सक्दैन । अर्को पक्ष यहाँनेर चुक्यौं ।

शिक्षा स्वास्थ्यजस्ता विषय हुँदा पाउने र गरिब हुँदा नपाउने भन्ने होइन र हुनु पनि हुँदैन । खान लाउन

छैन, कहाँ स्कुल पठाउन सकिन्छ भन्ने भनाइ सुन्ने गरिन्छ । शिक्षा र स्वास्थ्यले तत्काल खान र लाउन दिन सक्दैन । अनि यो विषय अर्को आवश्यकतासँग प्रतिस्पर्धी रूपमा कायम हुन पुग्यो । शिक्षा र स्वास्थ्य मानिसका अन्य आवश्यकतासँग प्रतिस्पर्धी हुने विषय नै होइनन् । विद्यालय जाँदा शिक्षा पाइने र नजाँदा नपाइने पनि हुनु हुँदैन । शिक्षा आफैँमा सर्वव्यापी हुनुपर्छ । यस्तो प्राप्त कुनै एक मोडमा वा ढाँचामा मात्र आधारित हुनु हुँदैन । शिक्षाको पहिलो खुड्किलो साक्षरता भएको हुनाले यसमा सबैको ध्यान चाहिन्छ । यसलाई साक्षरता कार्यक्रमको रूपमा चलाउने होइन कि विकासका हरेक क्रियाकलापको पूर्व शर्तका रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्थ्यो सो गर्न सकेनौँ । शिक्षा र विकासलाई सँगै हिडाउन नसकेर हामी पटक पटक चुकिरहेका छौँ ।

६. अब के गर्ने ?

मुलुकको शासन र शिक्षाको शासनमा सुधार गर्नका लागि धेरै काम गर्नुपर्ने हुन सक्छ । ठुला ठुला संरचनात्मक परिवर्तन आवश्यक हुनसक्छ । तर अहिलेको संरचनाभित्र बसेर केही सुधार गर्ने सकिँदैन भन्ने पनि होइन । शासनमा अपेक्षाकृत सुधार गर्नका लागि देहायका कार्यहरू उपयोगी हुन सक्छन् :

१. अधिकारको प्रयोग व्यक्ति, निकाय, पदाधिकारी आदिले गर्ने भएको हुनाले पदअनुकूलको आचरण, व्यवहार र कार्यकौशल देखाउनका लागि सबैको

क्षमता विकास गर्नुपर्छ । हरेक पदमा आउने व्यक्तिले पदमा रहेर गर्नुपर्ने कार्यसँग सम्बन्धित विषयमा क्षमता विकासका कार्य सञ्चालन गर्नुपर्छ । यस्तो कार्यक्रममा राष्ट्रपतिदेखि वडा सदस्यसम्म र कर्मचारीतर्फ मुख्य सचिवदेखि कार्यालय सहयोगीसम्मलाई समावेश गर्नुपर्छ । यसो भनेर यी सबैका लागि तालिम सञ्चालन गर्ने भन्ने पनि होइन । यसका लागि पुस्तिका, बायोग्राफी, डकुमेन्ट्री, छलफल अन्तर्क्रिया, तालिम, सेमिनार जुनसुकै पनि उपयोगी हुनसक्छ । यसरी शासनमा सुधार गर्नका लागि कर्ताहरूको क्षमता विकास गर्नुपर्छ । प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने वातावरण तयार बन्न सक्छ । क्षमता विकासले व्यक्तिलाई पदले गर्ने कामप्रति थप संवेदनशील बनाउन सहयोग गर्छ । यो एकले अर्कोलाई पढाउने विषय होइन, ढाँचाका आधार (मोडुलर बेसिस) मा प्राप्त गर्न सकिने पनि बनाउन सकिन्छ । अधिकारको प्रयोग गर्नेलाई पदको कार्य क्षेत्र, अधिकार र जवाफदेही बनाउन सकिएमा मुलुक र संस्थाको सुशासनमा सहयोग पुग्छ नै । क्षमता विकासको विषय कानुनीभन्दा पनि नैतिक हुनुपर्छ । क्षमता र सोको आधारमा कार्यसम्पादन सुशासनको पूर्व सर्त हो ।

२. सुशासन अर्थात् शासनको दोस्रो महत्त्वपूर्ण पक्ष कानुनी संरचना निर्माणसँग सम्बन्धित छ । यसअन्तर्गत ऐन, नियम, विनियम,

कार्यविधि निर्देशिका आदिको तर्जुमा पछिन् । शासन सञ्चालन वा अधिकारको प्रयोगमा धेरै जना व्यक्ति पदाधिकारी संलग्न हुने भएकाले गरिएका कार्यमा वस्तुनिष्ठता र निष्पक्षता कायम गर्नका लागि यस्ता दस्तावेज तयार गर्नुपर्छ । यो त आफैलाई स्वनियमनमा राख्नका लागि पनि चाहिन्छ । मानवीय स्वभावले एउटै खालका घटनामा फरक खालको निर्णय नहोओस् भन्नका लागि पनि यसको प्रयोग गर्नुपर्छ । स्वार्थ समूहलाई हावी हुन नदिनका लागि पनि यस्तो नीति बनाएको भए यसैको सहायताले आफू पनि स्वनियममा रहन पर्ने र अरूलाई यही औजार देखाएर बेथिति रोक्न सकिन्छ । मैले चाहेबमोजिम गर्छु अरूलाई नीतिले बाध्छु भनेर पुग्दैन । आफूले गर्न चाहेको काम पनि नीतिमा नै बसेर गर्ने गराउने वातावरण तयार गर्नुपर्छ । यस कार्यबाट सुशासनको अभ्यासमा वृद्धि हुन्छ ।

३. सुशासनका लागि नीति राम्रो चाहिन्छ । प्रभावकारी नीति चाहिन्छ । राम्रा सार्वजनिक नीति तर्जुमा गर्नका लागि अध्ययन अनुसन्धानमा जोड दिनुपर्छ । अनुसन्धानमा आधारित भई ठुला खालका लगानीसम्बन्धी विषयमा निर्णय गर्ने संस्कार बसाल्नुपर्छ । ठुला र मझ्यौला खालका लगानी आयोजना बैङ्क बनाई प्राथमिकताका आधारमा लगानी गर्ने वातावरण तयार गर्न सकेमा स्रोतमा अनुमान गर्ने संस्कार बसाल्न

सकिन्छ । सूचना प्रणालीको सुदृढीकरण गरी आयोजना कार्यान्वयनको अवस्था समयमै सङ्कलन गरी त्यसैका आधारमा पृष्ठपोषण हुने प्रणाली स्थापना गर्न सकिन्छ । सूचना सङ्कलन, सम्प्रेषण र प्रयोगले पारदर्शिता बढाउने मात्र नभई जवाफदेहिता सुनिश्चित गराउन पनि सहयोग पुग्छ । सबल नीति र यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुशासनको अर्को मूल आधार हो ।

४. अहिलेको युगमा सूचना, सञ्चार र प्रविधि मानव जीवनको अपरिहार्य अङ्गजस्तै बनेको छ । शासन प्रणालीमा यसलाई प्रयोग गर्ने कार्यमा अब ढिला गर्नुहुँदैन । सुरुआती दिनमा हालको प्रणाली र नयाँ सूचना प्रविधिलाई सँगसँगै लैजानुपर्छ । दैनिक प्रशासनिक कार्यहरूलाई प्रविधिमा आधारित स्वचालित बनाउनुपर्छ । प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारका कामलाई पनि यसमा जोड्न सकिन्छ । अभि स्वचालित पद्धति स्थापना गर्न सकिन्छ । यसले सेवा प्रवाहलाई अनुमानयोग्य र पारदर्शिता बनाउन सहयोग गर्छ । यस्ता कार्यबाट नागरिकले पाउने सेवा प्रवाहमा सुधार आउँछ । स्तरीयता बढ्छ । विश्वास कायम हुन्छ । यही विश्वासले सुशासन कायम गर्न सहयोग पुग्छ ।

५. सुशासनमा राजनीति र कर्मचारीतन्त्रको भूमिका स्पष्टसँग परिभाषित गरी त्यसलाई कार्यान्वयनमा

ल्याउनुपर्छ । नेपालको कर्मचारीतन्त्र तर्जुमा भएका नीति कार्यान्वयनभन्दा पनि नयाँ बनाउनमा बढी लागेको देखिन्छ । यसो भनेर कर्मचारीतन्त्रको नीति तर्जुमा गर्दा कुनै भूमिका नै हुँदैन वा यिनलाई संलग्न गराउनै हुँदैन भन्ने पनि होइन । यिनीहरूको प्रमुख कार्य भनेको तर्जुमा गरिएको नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नु हो । नीति तर्जुमा गर्ने मुख्य दायित्व राजनीतिक तहमा हुन्छ । तर राजनैतिक तहमा जे जति मात्रामा नीति तर्जुमाका विषयमा छलफल बहस, संवाद हुनुपर्ने थियो सो हुन सकेको छैन । मस्यौदा तर्जुमाको क्रममा राजनीतिक र पेसागत धारको उचित प्रयोग गर्नुपर्छ । राजनीतिक इच्छाशक्तिलाई दस्तावेजमा प्रतिविम्बित हुन दिनुपर्छ । नीति कार्यान्वयनलाई राजनीतिबाट अलग राखेर कर्मचारीतन्त्रलाई कार्यान्वयनमा सीमित गर्न सके सुशासनमा धेरै मात्रामा सुधार आउन सक्छ । राजनीति र कर्मचारीतन्त्र दुवै आआफ्नो सीमामा बस्न सके सुशासनको अवस्थामा धेरै सुधार आउन सक्छ ।

६. सुशासनसँग सम्बन्धित मुख्यतः दुई प्रकारका कार्यहरू सरकारले सञ्चालन गरेको हुन्छ । पहिलो प्रकारका कार्यमा नियमित प्रकृतिका कार्य पर्छन् भने दोस्रोमा विकासका कार्य पर्छन् । सरकार र यसका अङ्गले दुवै कार्यलाई तोकिएको समयमा सम्पन्न गर्नु गराउनुपर्छ । सेवा प्रवाहमा सुधार ल्याउन नियमित प्रकृतिका कार्यहरू समयमै सम्पन्न

गर्नुपर्छ । यसबाट ठुलो परिवर्तन हुँदैन । पुर्जी परिचालन, आर्थिक वृद्धि, रोजगारी, आयआर्जन आदिका लागि विकासका कार्य आवश्यक हुन्छन् । विकासका कार्य सञ्चालनमा पनि नियमित प्रकृतिका कार्यको भूमिका रहन्छ ।

७. सुशासनका लागि नागरिक सचेतना अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसका लागि साक्षरतालाई सार्थक बनाउन सक्नुपर्छ । हालको मोडलमा परिमार्जन देखियो । उदाहरणका लागि मेलम्ची आयोजनाले प्रभावित स्थानमा सुरुङ खन्ने काम र साक्षरता एवम् शिक्षाको विकासका अन्य कार्य सँगसँगै लैजानुपर्थ्यो । यसो गरे मात्र आयोजनाबाट मानवीय जीवन विकासमा समेत सहयोग पुग्थ्यो । यसले आयोजना मात्र नभई मुलुककै विकासमा पनि सहयोग पुग्न सक्थ्यो । नेपाल जस्तो भौगोलिक विविधता भएको मुलुकमा विकासको मोडल पश्चिम वा अन्य मुलुकबाट ल्याएर चल्ने होइन । हामी कहाँ एकीकृत ढाँचाको विकास मोडल उपयुक्त हुन्छ । विद्युत् उत्पादन गर्ने कार्यमा शिक्षा र स्वास्थ्यसँगै जोड्ने हो भने यो दिगो हुन्छ । यस्तै एकीकृत ढाँचा कृषि, वन, उद्योग आदिसँगै जोडेर पनि गर्न सकिन्छ ।

८. सुशासन नागरिकका लागि भएकाले यससँग विकास जोडिन्छ नै । विगतको विकास ढाँचाले अहिलेको २१औँ शताब्दीमा काम नगर्ने पनि हुनसक्छ । बसाइँ सराइले गाँउबस्ती खाली हुँदैछन् । तर पूर्वाधारका

नाममा रकम जाने क्रम रोकिएको छैन । शायद रकम रोक्न पनि सम्भव नहोला । अब समयअनुकूल हुने गरी विकासमा परिमार्जन चाहिन्छ । के यति बेला विकास ढाँचा बदलेर हुन्छ त, भन्न सकिएला तर अबै पनि केही बिग्रिएको छैन । अब मुलुकले विकासको ढाँचा बदल्नै पर्छ । एकीकृत विकास ढाँचाले हालसम्म हासिल गरिएका प्रगतिमा आधारित भई अगाडि बढ्न नै सहयोग गर्छ । यसले त भन्नु कार्यक्रममा सिनर्जी कायम गर्नसक्छ । एकीकृत ढाँचा किन पनि आवश्यक छ भने विद्यालय तहमा बालबालिकाका लागि स्वास्थ्य र शिक्षासँगै लैजान पनि अति आवश्यक भइसक्यो । हाम्रो जस्तो मुलुकले हरेक विद्यालयमा स्वास्थ्यकर्मी राखेर धान्न पनि सक्दैन । अहिले विद्यालयमा नर्स राख्न थालिएको छ । स्वास्थ्य केन्द्रबाट गर्ने काम विद्यालयबाट गर्न खोज्दा सो कार्य दिगो नहुन सक्छ । स्वास्थ्य कार्यालय र विद्यालय मिलेर बालबालिकाहरूको नियमित स्वास्थ्य परीक्षण, स्वास्थ्य सचेतना एवम् जानकारी प्रदान गर्न सकेमा समुदायको ठुलो हिस्सा स्वास्थ्य सेवाको दायराभित्र आउने थियो । उपचार गर्ने कार्य स्वास्थ्य केन्द्र तथा संस्थाहरूमा र निरोधात्मक एवम् प्रवर्धनात्मक कार्य विद्यालय तथा समुदायमा गर्न सकिन्छ । यसबाट शिक्षा र स्वास्थ्य सेवामा स्थानीय स्तरमा एकीकृत ढाँचा थप प्रभावकारी बन्न सक्छ ।

माथि उल्लेख गरिएका दुवै कार्यका लागि अधिकार प्राप्त निकायले कार्ययोजना बनाउने, त्यसलाई पारदर्शी बनाउने र काम समयमै सम्पन्न गर्नुपर्छ । बढी स्रोत खोजी गर्ने कार्य जति महत्त्वपूर्ण छ त्यतिकै मात्रामा उपलब्ध स्रोत साधनको परिचालन र सदुपयोग रहन्छ ।

७. उपसंहार

तोकिएको समयमा नै काम सम्पन्न गर्न सके पुँजी परिचालन समयमा नै हुने, आर्थिक क्रियाकलापहरू थप चलायमान हुने, आर्थिक वृद्धि हुने, रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना हुने, जनताको जीवन स्तरमा सुधार आउने जस्ता सकारात्मक असर समाजमा देखा पर्न थाल्छन् । यसले संस्था निर्माण हुने, कार्य व्यवहार निर्माण हुने र यी सबै कार्यबाट सुशासन प्रवर्धनमा थप सहयोग पुग्ने नै हुन्छ । तसर्थ प्रशासनिक र राजनैतिक नेतृत्वले समय नै कार्य सम्पन्न गर्न गराउन विशेष भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ । सुशासन हार्डवेयर र सफ्टवेयरको मिश्रण हो । संयुक्त रूप हो । संस्कार हो । अभ्यास हो । कार्य व्यवहार हो । यो एउटा यस्तो अवस्था हो, जुन आजको भोलि प्राप्त हुने होइन । गर्दै जाने, सिक्दै जाने, आचरणमा सुधार गर्ने कार्यबाट सुशासन प्राप्त हुने हो । यो बाहिरबाट खरिद गरेर वा सापटी लिएर ल्याइने वा पाइने वस्तु वा सेवा होइन । होम गोन भने जस्तै व्यक्तिको व्यवहारबाट साङ्गठनिक व्यवहार निर्माण गर्दै जाने कार्यबाट मात्र यसतर्फको यात्रा अगाडि बढ्न सक्छ ।

सुशासन मुलुक, सङ्गठन, घर परिवार आदिसँग जोडिन्छ। यसका लागि व्यक्तिमा सुविचार, आचरण, सकारात्मक सोच, सुधारका लागि प्रतिबद्धता, उच्च मनोबल आदि चाहिन्छ। सबैमा यस्ता पक्षको विकास गर्न सक्नुपर्छ। व्यक्तिमा विकास भएको राम्रा पक्षहरू व्यक्तिबाट घर, परिवार, सङ्गठन र मुलुकमा पुग्छ। यसैगरी मुलुकको उच्च तहमा भएका कार्यको असर र प्रभाव क्रमशः तलतिर सदैँ जाने पनि हुन्छ। जताबाट जे गरेपनि सुशासन तर्फको यात्रा व्यक्तिबाटै सुरु हुने हो।

नेपालीमा प्रचलित उखान छ बलेको आगो सबैले ताप्छन्। अझ अहिले आएर यसको सान्दर्भिकता अझ बढेको छ। जितेको सिपाहीको मनोबल उच्च हुन्छ, अझ सेनापतिको त कुरै छाडौं। युद्ध हारेपछि मनोबल खस्कने मात्र होइन, नेतृत्वप्रति पनि शङ्का रहन्छ। मैले राम्रो गर्दा गर्दैँ युद्ध हारिएको किन नहोस्, सेनापतिप्रति आशङ्का हुन्छ नै। यतिबेला मुलुकमा उच्च मनोबल भएको कर्ताको खाँचो छ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान २०७२, काठमाडौँ, कानून किताब व्यवस्था समिति।

Ambrosino, B. (2019). *How and Why did Religion?* <https://www.bbc.com/future/article/20190418-how-and-why-did-religion-evolve>

Asaduzman, M. and Virtaneu, P. (2016). *Governance Theories and Models, In a Farazmand (Ed.), Global Encyclopedia of*

Public Administration, Public Policy and Governance. DOT, 10.1007/1978-3-319-31816-5,2612-1.

European Commission for Democracy through law (Venice Commission) (2016 or 11). *Stock-Taking on the Notion of Good Governance and Good Administration.* Strasbourg, 8 April 2011, Study no. 470\2008. CDL, AD (2011)009.

Gisselquist, R. M. (2012). *Good Governance as a Concept and Why this Matters for Development Policy.* Working Paper No. 2012\30. United Nations University, World Institute for Development Economic Research (UNU_WIDER)

Harari, Yuval N. (2015). *Sapiens: a brief history of humankind.* New York: Harper.

Keeping, Y. (2018). *Governance & Good Governance: A New Framework for Political Analysis.* Fudan J. Hum. Soc. Sci (2018) 11:1-8. <https://doi-org/10.1007/s40647-017-0197->

Marr, A. (2012). *A History of the World (Contributor - British Broadcasting Corporation).* London: Pan Macmillan.

Norenzayan, A. (2012). *The God issue: Religion is the key to civilisation.* <https://www.newscientist.com/article>.

Wells, H. G. (1922). *A Short History of the World is an account of human history* London: Cassell & Company and New York: The Macmillan Company.

अनौपचारिक शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०८०

कार्यान्वयनको तयारी अवस्था

निलकण्ठ ढकाल

लेखसार

"समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली" को साझा राष्ट्रिय आकाङ्क्षा तथा नागरिकको शिक्षा पाउने संवैधानिक अधिकार सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व हो। दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त, मानव अधिकार तथा बाल अधिकारलगायतका अन्य अधिकारमा आधारित अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि तथा अभिसन्धिमा नेपालले जनाएका प्रतिबद्धता पूरा गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ। यसका लागि औपचारिक, अनौपचारिक तथा आजीवन सिकाइलाई थप व्यवस्थित गर्नुपर्ने हुन्छ।

हालसम्म नेपालमा औपचारिक शिक्षाबाट प्राप्त ज्ञान, सिप र क्षमतालाई पहिचान र प्रमाणीकरण गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। औपचारिक शिक्षाको संरचनाभन्दा बाहिर अनौपचारिक शिक्षा एवम् आफ्ना पेसा व्यवसायजन्य अनुभव तथा स्वआर्जित ज्ञानबाट व्यक्तिले सिकेका ज्ञान, सिप र क्षमतालाई पहिचान तथा प्रमाणीकरणको व्यवस्था संस्थागत भइनसकेको अवस्था छ। यसबाट नेपाली नागरिक स्वदेश तथा विदेशको श्रम बजारमा उचित सम्मान र अवसरबाट वञ्चित हुनुपरेको छ। अनौपचारिक ढाँचाबाट सिकाइ प्रक्रियामा सहभागी बन्न चाहने सिकारूलाई उमेर, रुचि, सक्षमता र अवस्थाअनुकूलको सिकाइ अवसर प्रदान गर्न र कुनै पनि तरिकाबाट आर्जित ज्ञान, सिप र क्षमता निश्चित विधि र पद्धतिका आधारमा प्रमाणीकरण गर्न यो अनौपचारिक शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप तयार गरिएको छ।

१ परिचय

सिकाइ निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो। व्यक्तिले आफ्नो जीवनयापन सहज र समयानुकूल बनाउनका लागि विभिन्न माध्यमबाट सिकाइ हासिल गरिरहेको हुन्छ। औपचारिक, अनौपचारिक, अनियमित जुनसुकै माध्यमबाट पनि व्यक्तिले शिक्षा प्राप्त गरिरहेको हुन्छ। औपचारिक संरचनाबाट जति ज्ञान, सिप सिक्न सकिन्छ

निर्देशक, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

त्यसभन्दा बढी ज्ञान र सिप अनौपचारिक तथा आजीवन सिकाइको माध्यमबाट पनि सिक्न सकिन्छ। नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकका लागि आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक शिक्षा निःशुल्क हुने मौलिक हकको व्यवस्था गरेको छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले प्रारम्भिक बाल विकास र शिक्षा, आधारभूत शिक्षा, माध्यमिक

शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, खुला तथा वैकल्पिक र निरन्तर सिकाइ, अभिभावक शिक्षा, सामुदायिक सिकाइ केन्द्र व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्य स्थानीय तहमार्फत हुने व्यवस्था गरेको छ। संवैधानिक रूपमा स्थापित भएको मौलिक हक कार्यान्वयनका लागि अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ र अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी नियमावली, २०७७ को व्यवस्था गरिएको छ। तसर्थ नेपालको संविधानको शिक्षासम्बन्धी मौलिक हकले गरेको व्यवस्था र अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन २०७५ को दफा १९ कार्यान्वयनका लागि औपचारिक शिक्षाबाट मात्र सम्भव छैन। तसर्थ विद्यमान कानूनको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि पनि अनौपचारिक शिक्षाको निकै ठुलो महत्त्व रहेको छ। औपचारिक शिक्षा प्रणालीको संरचनाभन्दा बाहिर मानव जीवनका लागि आवश्यक ज्ञान र सिप प्रदान गर्ने जीवनपर्यन्त सिकाइ प्रणाली नै अनौपचारिक शिक्षा हो।

नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा व्यक्त गरेका प्रतिबद्धता पूरा गर्न अनौपचारिक शिक्षा तथा वैकल्पिक सिकाइका व्यवस्था अपरिहार्य हुन्छ। यी सिकाइमार्फत सिकेको ज्ञान तथा सिपलाई आयमूलक कार्यक्रमसँग आबद्ध गरी आजीवन सिकाइलाई सुनिश्चित गर्ने रणनीति अवलम्बन गरिएको छ। त्यसै गरी दिगो विकास लक्ष्यले सन् २०३० सम्म सबैका लागि समावेशी तथा गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने तथा आजीवन सिकाइलाई प्रवर्धन गर्ने लक्ष्य राखेको छ।

२ विद्यमान कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था

(क) **संवैधानिक व्यवस्था:** नेपालको संविधानले शिक्षालाई मौलिक हकका रूपमा परिभाषित गरेको छ। आधारभूत शिक्षामा सबै नागरिकको पहुँचको विस्तार, आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क, माध्यमिक तहको शिक्षा निःशुल्क, दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाको माध्यमबाट कानुनबमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ। यसका लागि औपचारिक शिक्षा हासिल गर्न नसकेका सिकारूले अनौपचारिक तथा आजीवन सिकाइका माध्यमबाट शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसरको व्यवस्था गर्नु अत्यावश्यक भएको छ।

(ख) **अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ को व्यवस्था:** अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा ऐन, २०७५ ले संविधानप्रदत्त शैक्षिक अधिकार सुनिश्चित गर्ने कानुनी प्रबन्ध गरेको छ। तोकिएबमोजिमको परीक्षामा सहभागी भई प्रमाणपत्र पाउन वैकल्पिक र अनौपचारिक तथा खुला शिक्षा प्रदान गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था गरिएको छ। यस कानुनी व्यवस्थाका लागि अनौपचारिक शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप कार्यान्वयनमा ल्याउनु आवश्यक छ।

(ग) **राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६:** राष्ट्रिय शिक्षा नीतिमा औपचारिक (Formal), अनौपचारिक (Non-Formal) र अरीतिक (Informal) शिक्षाबिच अन्तरसम्बन्ध स्थापित गरी योग्यताको समकक्षता (Equivalency), गतिशीलता (Mobility) र पारगम्यता (Permeability) सुनिश्चित गर्दै राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपमा आधारित शिक्षा प्रणालीको विकास गर्ने उद्देश्य लिएको छ। उक्त उद्देश्य प्राप्तिका लागि पनि अनौपचारिक, खुला र परम्परागत विद्यालयबाट प्रदान गरिने शिक्षालाई राष्ट्रिय शिक्षा प्रणालीमा आबद्ध गरी औपचारिक विद्यालय शिक्षाको समकक्षी बनाउने नीति लिइएको छ। नीति कार्यान्वयनका लागि साक्षरता, अनौपचारिक शिक्षा र आजीवन सिकाइलाई पेसा एवम् व्यवसाय, सामाजिक जीवन र सहभागितासँग आबद्ध गर्ने, राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपका आधारमा सिकाइ सञ्चित (Credit Banking) र सिकाइ सारण (Credit Transfer) को प्रणाली लागु गर्ने र औपचारिक तथा अनौपचारिक रूपमा प्राप्त गरेको सिपको परीक्षण र प्रमाणीकरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने रणनीति तय गरिएको छ।

(घ) **पन्ध्रौँ योजना:** सिकाइका सबै विधि र मार्ग खुला गर्दै राष्ट्रिय योग्यता प्रणालीको माध्यमबाट साधारण शिक्षा, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक सिप विकासका

गतिशीलता र पारगम्यताको सिद्धान्तका आधारमा शिक्षा, तालिम, सिप र सिकाइको योग्यता निर्धारण गर्ने रणनीति तय गरिएको छ। रणनीति कार्यान्वयनका लागि औपचारिक, अनौपचारिक र अरीतिक माध्यमबाट सिकाइ सुनिश्चित गर्ने गरी सिकाइका सबै विधि र मार्ग खुला गर्न राष्ट्रिय योग्यता प्रणाली विकास गरी अनौपचारिक क्षेत्रमा विद्यमान सिपको अभिलेखीकरण, सिप परीक्षण र प्रमाणीकरणका लागि कार्यविधि, प्रक्रिया र संयन्त्र सुदृढ गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

(ङ) **राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपको मूल ढाँचा, २०७७:** नेपाल सरकारले राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपको मूल ढाँचा स्वीकृत गरेको छ भने ढाँचा कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रिय योग्यता प्रारूप विकास भइरहेको छ। मूल ढाँचाले समग्र शिक्षाको योग्यता प्रणालीलाई आठ तहमा विभाजन गरी विद्यालय शिक्षालाई पाँच तहमा व्यवस्थित गरेको छ। त्यसै गरी पूर्व सिकाइलाई प्रमाणीकरण गरी औपचारिक शिक्षामा समेत प्रवेश गर्न सकिने प्रावधान राखेको छ। यस परिप्रेक्ष्यमा अनौपचारिक शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपको मूल ढाँचाको कार्यान्वयनको एउटा अभिन्न अङ्ग हुने भएकाले यसको विकास तथा कार्यान्वयन अपरिहार्य छ।

(च) राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६: अनौपचारिक रूपबाट शिक्षा हासिल गरेका तर प्रामाणीकरण हुन नसकेका र औपचारिक विद्यालय शिक्षामा समावेश हुन इच्छुक व्यक्तिलाई उनीहरूको शैक्षिक अवस्थाको प्रामाणीकरण गरी निर्दिष्ट औपचारिक शिक्षाभित्रको कक्षामा प्रवेश गर्न पाउने अवसर खुला गरिने नीति राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले गरेको छ। विविध कारणबाट शैक्षिक अवसर प्राप्त गर्न नसकेका विद्यालय उमेर समूहका बालबालिकालाई खुला शिक्षाको व्यवस्था गरी औपचारिक शिक्षासहरकै विद्यालय शिक्षा लिन पाउने संस्थागत विकास गर्न सकिने प्रावधान रहेको छ। साथै शिक्षा सञ्चालनका लागि विषयगत पाठ्यक्रमलाई निर्दिष्ट उद्देश्य तथा सिकाइ उपलब्धि हासिल हुने गरी विद्यार्थीको उमेर र पूर्व अनुभवसमेत समेटे लचिलो (Flexible) बनाउन सकिने नीतिगत व्यवस्था रहेको छ। यस परिवेशमा अनौपचारिक तथा आजीवन सिकाइका कार्यक्रमलाई योजनाबद्ध ढङ्गबाट सञ्चालन गरिने नीतिगत व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न अत्यावश्यक हुन आएको छ। यसका लागि अनौपचारिक शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप विकास तथा कार्यान्वयन अपरिहार्य बन्न पुगेको छ।

(छ) विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना (२०२१-२०३०): विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजनाले सबै नागरिकका लागि साक्षरता, निरन्तर शिक्षा र जीवनपर्यन्त सिकाइको अवसर उपलब्ध गराउने उद्देश्य लिएको छ। यो उद्देश्य प्राप्तिका लागि योजनाले अनौपचारिक शिक्षाको पुनर्परिभाषासहित औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षाबिचको अन्तरसम्बन्ध विस्तार तथा अनौपचारिक शिक्षाको माध्यमबाट दिगो सामुदायिक विकास प्रवर्धन गरिने रणनीति तय गरेको छ। यसरी तय भएको उद्देश्य तथा रणनीतिका आधारमा अनौपचारिक शिक्षा तथा आजीवन सिकाइलाई थप व्यवस्थित गर्न आवश्यक भएको र यसका लागि अनौपचारिक शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपको महत्त्वपूर्ण योगदान रहन्छ।

(ज) दिगो विकास लक्ष्य: समावेशी तथा न्यायोचित र गुणात्मक शिक्षा सुनिश्चित गर्दै सबैका लागि जीवनपर्यन्त सिकाइका अवसर प्रवर्धन गर्ने उद्देश्यका साथ दिगो विकास लक्ष्य (४) अभियान प्रारम्भ भएको छ। अनौपचारिक तथा आजीवन सिकाइका सन्दर्भमा दिगो विकास लक्ष्यले परिमाणात्मक लक्ष्यसमेत तय गरेको छ। सबै युवा, ९८ प्रतिशत वयस्क पुरुष र महिलाले साक्षरता र साङ्ख्यिक ज्ञान हासिल गर्ने परिमाणात्मक लक्ष्य रहेको छ। यस सन्दर्भमा अनौपचारिक शिक्षाको

विकास तथा विस्तार जरूरी भएको हुन आएको छ ।

(झ) **साक्षर नेपाल अभियान:** नेपाल सरकारले नेपाललाई साक्षर मुलुक बनाउने अभियानको प्रारम्भ गरी अनौपचारिक शिक्षा तथा वैकल्पिक शैक्षिक कार्यक्रम र सामुदायिक सिकाइ केन्द्रमा आधारित आजीवन सिकाइका अवसरको विकास गर्दै आएको छ । सिकारूमा निरन्तर सिप विकासका अवसर प्रदान गर्न अनौपचारिक तथा आजीवन सिकाइका लागि निश्चित कार्य ढाँचा अत्यावश्यक हुन आएको छ ।

३ विद्यमान अवस्थाको विश्लेषण

अनौपचारिक शिक्षाको राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपको सम्बन्धमा हालसम्म भएका गतिविधिलाई देहायबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ:

(क) **राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपको मूल ढाँचा:** नेपाल सरकारले मिति २०७७।१।२१ मा राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपको मूल ढाँचा स्वीकृत गरेको छ । नेपाल सरकारबाट स्वीकृत प्रारूपको मूल ढाँचा यसप्रकार रहेको छ:

(ख) **अनौपचारिक शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप:** राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपको आधारमा तयार गरिएको अनौपचारिक शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम, २०८० मा तह १ देखि तह ४ सम्मका सिकाइका सक्षमता, सिकाइ उपलब्धि, सिकाइका क्षेत्र, मूल्याङ्कन प्रक्रिया, सिकाइ सहजीकरण विधिलगायतका विषय समावेश गरिएको छ । उक्त प्रारूपलाई राष्ट्रिय पाठ्यक्रम विकास तथा मूल्याङ्कन परिषद्को मिति २०८० वैशाख २० गते स्वीकृत गरिएको छ ।

- (ग) अनौपचारिक शिक्षाको राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपको विस्तृत कार्यान्वयन प्रतिवेदन: अनौपचारिक शिक्षाको राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपको कार्यान्वयनको सम्बन्धमा कानूनद्वारा गरिनुपर्ने तत्कालीन, अल्पकालीन र दीर्घकालीन रूपमा गर्नुपर्ने कार्य, तहगत व्याख्या, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासलगायतका विषयलाई समावेश गरी प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।
- (घ) अनौपचारिक शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप कार्यान्वयन निर्देशिका: अनौपचारिक शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप कार्यान्वयन गर्नका लागि विभिन्न नीतिगत प्रावधान, विभिन्न निकायको भूमिका, प्रमाणीकरणको व्यवस्थालगायतका विषयलाई समावेश गरिएको छ ।
- (ङ) सिकाइका क्षेत्र: अनौपचारिक शिक्षातर्फको तह १-४ मा देहायबमोजिमका सिकाइ क्षेत्र समावेश गरिएको छ ।

तह १	तह २	तह ३	तह ४
भाषा र सञ्चार	भाषा र सञ्चार	भाषा र सञ्चार	भाषा र सञ्चार
व्यावहारिक समस्या समाधान	व्यावहारिक समस्या समाधान	व्यावहारिक समस्या समाधान	व्यावहारिक समस्या समाधान
हाम्रो परिवेश र नागरिक चेतना	सामाजिक व्यवहार र मूल्य मान्यता	सामाजिक व्यवहार र मूल्य मान्यता	सामाजिक व्यवहार र मूल्य मान्यता
काममा आधारित सिप विकास	जीवन जगत् र प्रविधि	जीवन जगत् र प्रविधि	विज्ञान, प्रविधि र खोज
	स्वस्थ जीवन शैली र सिर्जनशीलता	स्वस्थ जीवन शैली र सिर्जनशीलता	काम र आवश्यकतामा आधारित सिप विकास (सिकारुको रोजाइमा आधारित कुनै दुई क्षेत्र)
	काममा आधारित सिप विकास	काममा आधारित सिप विकास	

- (च) सिकाइ सामग्री: अनौपचारिक शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रमबमोजिम तह १ देखि तह ४ सम्म विभिन्न ५२ ओटा नमुना सिकाइ सामग्री विकास गरिसकिएको छ भने मुख्य मुख्य सिकाइ क्षेत्रका विषयहरूलाई डिजिटाइजेसनको समेत काम गरिएको छ ।

४ कार्यान्वयन प्रक्रिया तथा संयन्त्र

राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपले निर्धारण गरेको संयन्त्र तथा अनौपचारिक शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले तय गरेका प्रक्रियाबमोजिम अनौपचारिक तथा आजीवन सिकाइका कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिने छ। राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपबमोजिमको समकक्षता प्रदान गर्ने संयन्त्र एवम् विधि स्वीकृत भई कार्यान्वयन नभएसम्मका लागि प्रारूपमा तोकिएका सिकाइ सक्षमताका आधारमा सिकारुको दक्षता परीक्षण गरी प्रमाणीकरण गरिने छ। आफूले प्राप्त गरेको प्रमाणपत्रका आधारमा सिकारुले अनौपचारिक शिक्षाबाट औपचारिक शिक्षामा र आफूले छनोट गरेको धारबाट सोभन्दा माथिल्लो तहको शिक्षा प्राप्त गर्न सक्ने छन्। तह तीनसम्मको सिकाइ सक्षमताका आधारमा दक्षता परीक्षण तथा प्रमाणीकरण सम्बन्धमा सहयोग एवम् सहजीकरण गर्न स्थानीय तहमार्फत् सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूलाई परिचालन गर्न सकिने छ।

५. निष्कर्ष

व्यक्तिको ज्ञान, सिप र क्षमतालाई पहिचान, वर्गीकरण र विकासका लागि आवश्यक उपकरण तथा प्रणालीको विकास गर्नुपर्ने हुन्छ। निश्चित ढाँचा वा पद्धतिमा सीमित नभई मानव जीवनका विभिन्न पक्षमा हुने स्वभोगाइ र अन्य विभिन्न अवसरबाट प्राप्त हुने सिकाइको सक्षमता मापन, समकक्षता परीक्षण एवम् सहजीकरण गर्नका लागि अनौपचारिक शिक्षा तथा आजीवन सिप विकास अत्यावश्यक हुन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान काठमाडौँ : कानून किताब व्यवस्था समिति: बबरमहल ।

राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६, सिंहदरबार शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय ।

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ तथा नियमावली, २०७७, काठमाडौँ, कानून किताब व्यवस्था समिति: बबरमहल ।

पन्ध्रौँ योजना, सिंहदरबार, राष्ट्रिय योजना आयोग, ।

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६, सानोठिमी, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

शैक्षिक स्मारिका २०७७, सानोठिमी, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, ।

अनौपचारिक शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०८० सानोठिमी, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, ।

असल अभिभावक

विष्णुप्रसाद अधिकारी

लेखसार

बालबालिकाका लागि उनीहरू बसेको घर नै पहिलो पाठशाला भएकाले अभिभावक नै बालबालिकाको बाल्यजीवनका लागि प्रथम पथप्रदर्शक हुन्। बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासमा मुख्यतः आमाबुवासहित अभिभावकको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने गरेको छ। तर अझै पनि हाम्रो समाजमा कि त कडा अनुशासनमा राखेर व्यवहार देखाउने कि बेवास्ता गर्ने अभिभावकको बाहुल्य रहने गरेको छ। यस्ता व्यवहारले बालबालिकाको सही विकासमा सहयोग पुऱ्याउँदैन। त्यस्तै जानेर वा नजानेर बालबालिकालाई सानो उमेरबाट नै मोबाइल तथा डिजिटल प्रविधिको अत्यधिक प्रयोग गराउने अभ्यास निकै बढेको छ। यसबाट अन्ततः मोबाइलको अधिक प्रयोगले बालबालिकामा विद्युतीय नशालु स्वरूप लिन पुग्दा शारीरिक, मानसिक, सामाजिक र मनोवैज्ञानिक असरसमेत पर्ने गरेको पाइन्छ। यसरी नेपालको वर्तमान परिवेशमा अभिभावकमा हुने सचेतना, आर्थिक सामाजिक अवस्था आदिका कारण बालबालिकाले सही अभिभावकत्व ग्रहण गर्न नपाउँदा उनीहरूको सर्वाङ्गीण विकासमा प्रभाव पर्ने गरेको पाइन्छ। असल अभिभावकले बालबालिका र विद्यालयप्रतिको जिम्मेवारी पूरा गर्ने तथा अभिभावक शिक्षाका माध्यमबाट परिवार र समाजलाई चेतनशील बनाउने कार्यमा सहयोग पुऱ्याउन सक्छ। यस परिवेशमा प्रस्तुत लेखमा अभिभावकको सैद्धान्तिक अवधारणा, नेपालको वर्तमान अभ्यास र असल अभिभावकको भूमिका र दायित्वका बारेमा चर्चा गर्दै असल अभिभावकत्व विकासका लागि गर्नुपर्ने कार्यका बारेमा उल्लेख गर्ने प्रयास गरिएको छ।

१. अभिभावकको अवधारणा

१.१ अभिभावक र अभिभावकत्व

सामान्यतया अभिभावक भन्नाले बालबालिकाको पालन पोषण तथा स्याहार संरक्षण गर्ने व्यक्ति भन्ने बुझिन्छ। सोभो अर्थमा अभिभावक भन्ने वित्तिकै आमाबाबु, दिदीदाजु र हजुरबुबा हजुरआमालाई लिनै गरेको पाइन्छ। अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा ऐन २०७५ ले 'अभिभावक' भन्नाले बालबालिकाको

बाबु आमा वा विद्यालयमा अभिभावकका रूपमा नाम दर्ता भएको व्यक्ति सम्भन्नुपर्छ र सो शब्दले निजको संरक्षक वा माथवरलाई समेत जनाउँछ भन्ने परिभाषा दिएको छ। त्यस्तै शिक्षा नियमावली २०५९ ले विद्यार्थीका बाबुआमा, दाजुभाइ, दिदीबहिनी, बाजेबज्यै वा विद्यार्थीको पालनपोषण गर्ने र पठनपाठनको व्यवस्था मिलाउने

पूर्व अधिकृत, दसाँ तह, गण्डकी प्रदेश

व्यक्तिलाई परिभाषित गरेको छ । व्यवहारमा भने अभिभावक भनेको बालबालिकाको पालनपोषण, स्याहार, संरक्षण गर्ने र पठनपाठनको व्यवस्था मिलाउने परिवारका सदस्य वा त्यस्तो जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने अन्य व्यक्तिलाई पनि अभिभावकका रूपमा लिने गरिएको पाइन्छ ।

वैवाहिक जीवनको सुरुआतसँगै अभिभावकत्वको सुरुआत भएको मानिन्छ । कुन उमेरमा विवाह गर्ने, बच्चा कहिले जन्माउने, कसरी गर्भावस्थाको विकास गर्ने, प्रसूति तथा नवजात शिशुको स्याहार संरक्षण कसरी गर्ने लगायत कसरी बढाउने र पढाउने लगायत आत्मनिर्भर बन्न र विवाह गर्न योग्य कसरी बनाउने सम्मका सम्पूर्ण कार्यका शृङ्खलाबद्ध सम्बन्ध अभिभावकत्वमा पर्छन् । त्यसैले असल र जिम्मेवारपूर्ण अभिभावकत्व ग्रहण गर्न र व्यवहारमा साँच्चिकै प्रदर्शन गर्न अभिभावकत्व जीवनको सबैभन्दा चुनौतीपूर्ण यात्रा हो । असल सन्तानका लागि चाहना गर्ने र त्यसअनुसार योजनाबद्ध कार्य गर्नु आजको समयमा निकै चुनौतीपूर्ण कार्य पनि हो । शैक्षिक अवस्था र चेतनास्तर कमजोर भएको देशमा अभिभावकत्व अझ महत्त्वपूर्ण र थप संवेदनशील रूपमा रहेको छ ।

१.२ असल अभिभावकबाट कस्तो भूमिका अपेक्षित हुन्छ त?

बालबालिकाको उपयुक्त हेरचाह, पालनपोषण तथा बालमैत्री घर परिवार निर्माणको भूमिका निर्वाह गर्ने व्यक्तिलाई असल अभिभावकका रूपमा लिइन्छ । सचेत र जिम्मेवार परिवारले बच्चा

जन्माउने योजनादेखि बच्चाको कुन उमेरसमूहमा कस्तो वातावरण प्रदान गर्ने भन्ने कुरा विचार गरी सो वातावरण बनाउनका लागि घर, परिवार तथा समुदायले खेल्नुपर्ने भूमिकाको पालना गर्ने कार्य गर्छ । बालबालिकामा हुने फरक क्षमता, रूचि, दैनिक क्रियाकलाप र बच्चाको अवस्थाका बारेमा सचेत रहँदै असल नागरिक बनाउन असल अभिभावक बालबालिका प्रति दत्तचित्त रहन्छन् ।

असल अभिभावकले बालबालिका र विद्यालयप्रतिको जिम्मेवारी पूरा गर्ने तथा अभिभावक शिक्षाका माध्यमबाट परिवार र समाजलाई चेतनशील बनाउने कार्यमा सहयोग पुऱ्याउँछ । घरमा बालमैत्री उपयुक्त शैक्षिक वातावरण सिर्जना गर्दै बालबालिकाको पठनपाठनमा सहयोग पुऱ्याउनु असल अभिभावकको कर्तव्य हो । त्यस्तै विद्यालयसँग निकट सम्पर्कमा रही बालबालिकाको शैक्षिक अवस्थालगायत विद्यालय विकासमा सकदो सहयोग गर्न उत्प्रेरित गर्ने कार्य पनि गर्छ ।

जिम्मेवार अभिभावक उनीहरूका बालबालिकाको समग्र व्यक्तित्व विकास गर्न आवश्यक पर्ने ज्ञान, सिप र धारणा सिक्ने प्रयत्न गर्छन् । जन्मपूर्व गर्भाधारणदेखि प्रसूति सेवा तथा जन्मपश्चात्को बालविकासका लागि अभिभावकले पूरा गर्नुपर्ने जिम्मेवारी तथा दायित्वका पक्षमा जानकारी राख्दै असल अभिभावकले निर्वाह गर्नुपर्ने कर्तव्य र जिम्मेवारी पूरा गर्न हरदम सचेत रहन्छ । यस्तो अभिभावकका कार्यक्षेत्रमा गर्भावस्था, प्रसूति तथा नवजात शिशुको सेवा, पोषण, बालबालिकामा

लाग्न सक्ने रोगसम्बन्धी जानकारी र स्याहार, अभिभावक र बालबालिकाबिचको सम्बन्ध र सिकाइलगायतका बहुआयामिक विषय पर्छन् ।

असल र जिम्मेवार अभिभावक बन्न व्यवस्थापकीय ज्ञान र सिप दुवै आवश्यक पर्छन् । समाज र मुलुकका लागि असल नागरिक निर्माणमा असल अभिभावकत्वको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । अभिभावकले बालबालिकामाथि पुऱ्याएको स्याहार र अपनाएको व्यवहारकै प्रतिफल स्वरूप नयाँ पुस्ताले सभ्य र समृद्ध जीवन बिताउन सक्छन् । त्यसका लागि स्वस्थ जीवन यापन गर्न पाउनु, गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्त गर्नु, पर्याप्त माया र मैत्रीपूर्ण व्यवहार पाउनु बालबालिकाको नैसर्गिक अधिकार हो र त्यसलाई पूर्ण बनाउनु असल अभिभावकको प्रमुख कर्तव्य र दायित्व पनि हो ।

१.३ असल अभिभावकले पालना गर्नुपर्ने १० आधारभूत व्यवहार

लरेन्स स्टेइनवर्गको अध्ययनअनुसार बालबालिकालाई जसरी व्यवहार गरिन्छ, सोहीअनुसार नै बालबालिकाले आफूलाई बनाउँछ । लरेन्स स्टेइनवर्गका अनुसार असल अभिभावकत्वका सम्बन्धी १० आधारभूत मान्यता यसप्रकार छन् :

१. तपाईं बालबालिकालाई कस्तो बनाउन चाहनुहुन्छ ? अनि तपाईं के गर्दै हुनुहुन्छ ? याद गर्नुहोस् तपाईं जे गर्नुहुन्छ, बालबालिकाले पनि त्यसकै नक्कल गर्छन् ।

२. माया गर्ने नाममा पिट्ने वा गाली गर्ने गर्नु हुन्न । माया ममता बालबालिकाको अपेक्षा हो भने अभिभावकको सञ्चित सम्पत्ति हो ।
३. अभिभावक भौतिक रूपमा मात्र नभई मानसिक रूपमा पनि बालबालिकाप्रति समर्पित हुनुपर्छ । पर्याप्त समय दिनुपर्छ । मनोरञ्जन गराउनु पनि समयको सदुपयोग गर्नु हो ।
४. बालबालिकाको विकास सँगसँगै उनीहरूसँग गरिने व्यवहारमा पनि परिवर्तन ल्याउनुपर्छ । मैत्रीपूर्ण तरिकाले आनीबानीमा सुधार ल्याउन सकिन्छ ।
५. बालबालिका कहाँ छ, कोसँग छ ? के गरिरहेको छ भन्ने कुरामा विशेष ख्याल पुऱ्याउनुपर्छ ।
६. बालबालिकालाई दैनिक कामकाजमा आत्मनिर्भर बन्न विभिन्न उपाय अपनाउन सकिन्छ । स्वपरिचालित हुन सहजीकरण गर्नुपर्छ । आत्मनिर्भरता, स्वनिर्णय क्षमता बढाउन सघाउनुपर्छ ।
७. बालबालिकामा विकास गराउन खोजिएका बानी, बेहोरा, व्यवहारका लागि सधैं उस्तै खालका सहज व्यवहार प्रदर्शन गर्नुपर्छ । आफ्ना व्यवहारमा उतारचढाव देखाउनुहुन्न । तर आवश्यकता र विवेकका आधारमा आफ्ना बानी नै सुधारयोग्य भए परिवर्तन गर्नुपर्छ ।

८. बालबालिकालाई पिट्ने, गालीगलौज गर्ने, अपशब्द बोल्ने वा कुनै हिंसाजन्य कार्य गर्नु हुँदैन । बच्चाका कारणले अभिभावकबिच भगडा पनि पर्नु हुँदैन ।
९. असल अभिभावकले आफ्ना छोराछोरीप्रति यथार्थ र वास्तविकतामा आधारित ज्ञान, सिप दिनुपर्छ । उमेरअनुसारका बानी व्यवहार सिकाउन सहजीकरण गर्नुपर्छ । अनावश्यक भाषण र अरूचिका कार्य गर्नु हुन्न ।
१०. बालबालिकाको भावना कदर गर्न मनैदेखि आदर गर्ने गर्नुपर्छ । व्यवहारमा उतारचढाव आउनु हुन्न ।

यसरी बालबालिकाका लागि उनीहरू बसेको घर नै पहिलो पाठशाला हो । त्यसैले अभिभावक नै बालबालिकाका लागि पहिलो शिक्षक हुन् । पहिलो पथप्रदर्शक हुन् । त्यसैले उनीहरूले बाल बालिकालाई गर्ने पथप्रदर्शनअनुसार उनीहरूको भविष्य निर्देशित हुन सक्छ ।

२. हाम्रो अभ्यास

२.१ अभिभावकबाट बालबालिकाप्रति गरिँदै आएका व्यवहार

हाम्रो परम्परागत समाज बालबालिकालाई डर, त्रास देखाएर अनुशासनमा राख्ने प्रचलनबाट हुर्केको भन्दा पनि फरक पर्दैन । विक्रमको २०३० को दशकसम्म पनि बालबालिकाको चौतर्फी विकासभन्दा पनि आफूअनुकूल बनाउने मनसायबाट बालबालिकाप्रतिको व्यवहार निर्धारण

हुने गरेको पाइन्छ । चेतनास्तर, आर्थिक सामाजिक अवस्था आदिका कारण सन्तानलाई सन्तानप्रति बालमैत्री व्यवहार हुन सक्दैनथ्यो । तर पछिल्ला दशकमा बच्चालाई मायालु वातावरण दिने र कतिपयले त बढी पुल्पुल्याउने गरेको पनि पाइन्छ । समग्रमा हेर्दा वर्तमान समाजमा अभिभावकबाट बालबालिकाप्रति गरिँदै आएका व्यवहारलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

१. **कडा अनुशासनमा राख्ने** : कतिपय अभिभावकमा चेतनास्तरका कारण आफूले बनाएको नियमअनुसार बालबालिका हिँड्नुपर्ने, भनिएका नियमभन्दा अलिकति पनि फरक बाटो हिँडेमा दण्डसजाय, मानसिक दबाव दिने प्रवृत्ति एकथरी अभिभावकमा पाइन्छ । यस्तो कडा अनुशासनमा राख्न चाहनेले शारीरिक यातना, दण्ड सजाय दिने, डर धम्की देखाउने कार्य गर्छन् । बच्चालाई तह लगाउने नाममा यस्ता व्यवहार हुने गर्छन् ।

२. **बढी पुल्पुल्याउने** : आजभोलि कतिपय दम्पतीले ढिलो उमेरमा विवाह गर्ने र एक वा बढीमा दुई जनाभन्दा बच्चा नजन्माउने र यसरी जन्माएका बच्चालाई बच्चालाई आवश्यकताभन्दा बढी पुल्पुल्याउने गरेका पाइन्छ । बच्चाले भनेका सबै कुरा पुऱ्याइदिने, गल्ती गर्दा पनि खासै वास्ता नगर्ने जस्ता व्यवहार पनि हुने गरेको पाइन्छ । राम्रा कामका लागि पुल्पुल्याउनु राम्रै हो

तर जानीजानी गल्ती गर्दा पनि पुल्पुल्याउने गर्नाले गल्ती दोहोर्‍याउने र अटेरी बानी बस्न सक्छ । गल्ती र त्यसको परिणामका बारेमा मायालु व्यवहारले अनुशासन र नैतिक दायित्व बोध गराउन सकिन्छ ।

३. **मायालु सम्बन्ध** : कतिपय असल अभिभावकले माया गरेर नै अनुशासनमा डोर्‍याउँछन् र जीवन उपयोगी सिप सिकाउँछन् । सही बाटोमा जिउन सिकाउँछन् । बालबालिकामा समुचित विकास गराउन खोजिएका ज्ञान, सिप, व्यवहार, मूल्यमान्यता, संस्कार आदि कुरा मायालु व्यवहारबाट प्रभावित बनाएर सिकाउने गर्छन् । बालबालिका र अभिभावकबिचको सम्बन्धअनुसार उसको भावी व्यवहार/स्वभाव विकास हुन जाने हुनाले सकारात्मक व्यवहार आवश्यक हुन्छ । सकारात्मक अनुशासन पालनामा जोड दिँदै सही मार्ग निर्देश गर्नुपर्छ ।

४. **हेलचेक्र्याई वा बेवास्ता गर्ने** : कतिपय अभिभावकको आफ्नो आर्थिक सामाजिक अवस्थाका कारण वा चेतनास्तर तथा बाध्यताबस बालबालिकाप्रति समुचित व्यवहार गर्न नसक्ने वा नगर्ने गरेको पनि पाइन्छ । आफैँ पनि न्यूनतम अनुशासनमा नबस्ने, मादकपदार्थ सेवन गर्ने तर बच्चाप्रतिको जिम्मेवारी बोध नगर्ने खालका व्यवहार पनि हाम्रो समाजमा विद्यमान छ ।

मूलतः चरम गरिबी रहेको सीमान्तकृत वर्ग र समुदायका मानिस तथा ज्याला मजदुरीबाट बाँच्न विवस समूहका व्यक्तिले आफ्ना बालबालिकाप्रतिको जिम्मेवारी पूरा गर्न प्रयत्न गरेको पाइन्छ ।

समग्रमा हाम्रो समाजमा अभैँ पनि कडा अनुशासनमा राखेर व्यवहार देखाउने अभिभावकको बाहुल्य गरेको पाइन्छ तर यस्ता व्यवहार बालमैत्री मानिन्छन् र त्यस्तो व्यवहारले बालबालिकाको सही विकासमा सहयोग पुर्‍याउन्छ । त्यस्तै बढी पुल्पुल्याउने व्यवहार कतिपय अवस्थामा गर्नुपर्ने भए पनि जतिखेर पनि त्यस्तो व्यवहारले बालबालिकाको विकासमा सही मार्गदर्शन नगर्ने भएकाले मायालु र बालमैत्री व्यवहार उपयुक्त हुने विश्वास गरिन्छ ।

२.२ अभिभावकका कारण बालबालिकामा प्रविधिको बढ्दो लत र बालविकासमा त्यसको प्रभाव

आजभोलि जानेर वा नजाने अभिभावक र बच्चा दुवैमा डिजिटल प्रविधिको अत्यधिक प्रयोग बढ्दो छ । अभिभावक फेसबुक, टिकटक, ट्विटर, युट्युब आदि जस्ता सामाजिक सञ्जालमा ज्यादै व्यस्त रहन थालेका छन् । यसको प्रभाव बच्चामा पनि स्वतः पर्ने गरेको छ । मोबाइल, आइप्याड, डिजिटल खेलौना आदिको प्रयोगले ससाना बालबालिकामा बोलीको विकास गर्न, वस्तुलाई चिनाउन, चित्र कोर्नेलगायतत नाचगान गर्ने जस्ता कार्य सिक्न सकिन्छ । तर जानेर वा नजानेर

बालबालिकालाई सानो उमेरबाट नै मोबाइलको अत्यधिक प्रयोग गराउने अभ्यास निकै बढेको छ । जस्तै कतिपय अभिभावक बालबालिकालाई रिसाएको बेला खुसी पार्न, खाना नखाएको बेला फकाउन, आफू कुनै काममा व्यस्त रहेका बेला उनीहरूलाई भुलाउन मोबाइल प्रयोग गर्न दिने गर्छन् । बालमस्तिष्कले जब नयाँ नयाँ कुरा हेर्न, देख्न, मनोरञ्जन लिन थाल्दछन् तब उनीहरूलाई मोबाइल नभई नहुने लत बस्न जान्छ । अन्ततः मोबाइलको अधिक प्रयोगले बालबालिकामा विद्युतीय नशालु स्वरूप लिन पुग्छ । यसबाट शारीरिक, मानसिक, सामाजिक र मनोवैज्ञानिक असरसमेत पर्ने गरेको पाइन्छ ।

मोबाइलमा लगातार बसिरहँदा बच्चामा शारीरिक कसरत नपुग्दा मोटोपन बढ्ने गरेको छ । यसबाट रक्तसञ्चार प्रणाली तथा पाचन प्रणालीमा असर पुग्नुका साथै मोबाइलबाट निस्कने विकीरणबाट आँखाको दृष्टिमा असर पर्ने, टाउको दुख्ने, मेरूदण्डमा असर पर्ने, निद्रा नलाग्नेजस्ता शारीरिक असर देखा पर्ने गरेका छन् । त्यस्तै बालबालिकामा दुईदेखि तीन वर्षको अवधिमा मस्तिष्कको करिब ९० प्रतिशत वृद्धि तथा विकास भएको हुनुपर्नेमा अधिक मोबाइलको प्रयोगले मस्तिष्कको इन्सुलामा प्रभाव पारी मस्तिष्कको वृद्धि तथा विकासमा असर पारी मानसिक विकासमा पनि समस्या देखा पर्ने गरेको विद्वानको दाबी छ । यतिसम्म कि मोबाइलबाट निस्कने विकीरणले स्मरणमा शक्तिमा ह्रास आउने तथा क्यान्सरसमेत हुने गरेको बताइन्छ ।

बालबालिकाहरूको संसार नै मोबाइल बनाइदिँदा उनीहरूसँग आआफ्नो घरपरिवारमा बिहानबेलुका चाहिँदो अन्तरक्रिया नहुँदा भाषिक तथा सञ्चार सिपको विकासमा प्रभाव पर्ने गरेको छ । चाडपर्व, घरपरिवारमा आउने पाहुनाको सत्कार र शिष्टता हराउँदै गएको छ । विभिन्न प्रकारका सामाजिक रीतिरिवाजमा गर्नुपर्ने व्यवहार, आफन्त इष्टमित्रप्रति गर्नुपर्ने आदर सम्मान आदिजस्ता व्यवहारका बारेमा अनभिज्ञ रहने गरेका हुन्छन् । सामाजिक सञ्जालमा हेर्ने/देख्ने अश्लील चित्र, फिल्मले आफ्नो संस्कृति परम्परालाई सिक्न नदिने र अलिअलि सिके पनि बिर्साउने वा फिका बनाउने गर्छ । यसबाट व्यक्तिले समाजप्रति गर्नुपर्ने व्यवहार, निर्वाह गर्नुपर्न भूमिकाप्रति अनभिज्ञ भई सामाजिकीकरणमा निकै असर पुऱ्याउने गरेको छ । आजभोलिका कतिपय बालबालिका उमेर बढ्दै जाँदा मोबाइलका अश्लील भिडियो, धारावाहिक गेमको लतमा फस्ने गरेका छन् । यस्ता लत लागेका बच्चामा गेममा जित्नेपर्ने, जित्न नसक्दा रिसाउने स्वभावको संवेग बढ्ने जस्ता मनोवैज्ञानिक समस्या आउने गरेका छन् । नयाँ नयाँ गेम, चलचित्र हेर्ने बानीले पढाइमा रूचि कम हुँदै जाँदा पढाइमा कमजोर हुँदै जाने सम्भावना हुन्छ । यस्ता कार्यबाट शिक्षक, साथीभाइ तथा अभिभावकको सामीप्यबाट टाढा हुँदै गई एकाङ्गीपन बढ्दै जाँदा कतिपय त लागु औषध तथा दुर्व्यसनीप्रति नजिकिन पुगेको पनि पाइन्छ ।

यसरी सानै उमेरमा आवश्यक अनावश्यक सबै सामाजिक सञ्जाल तथा याप प्रयोग गर्न दिँदा बालबालिकामा मोबाइल वा डिजिटल सामग्रीको लत वा नशा बस्नाले बच्चा एकोहोरो हुने, दोहोरो प्रतिक्रिया नदिने, असामाजिक व्यवहार देखाउने र कतिपय बच्चामा त बोलीको समुचित विकास पनि नहुने गरेको पाइएको छ । केही बच्चामा त अटिज्म भई पहिला बोल्ने र सामाजिक व्यवहार देखाउने गरेको बच्चा पनि बोली बन्द हुने र एकोहोरो हुने, अरूका व्यवहार र प्रतिक्रियामा कुनै रेस्पोन्स नगर्ने जस्ता ज्यादै गम्भीर समस्या आएको पाइन्छ । यसपछि थप उपचार गर्दा पनि खासै सुधार नभएर जीवनभर प्रताडित हुनुपर्ने अवस्था सिर्जना भएका हाम्रै समाजमा आजभोलि देखिन थालेका छन् । यसका विपरीत जुन अभिभावकले सानो उमेरमा मोबाइल प्रयोग गर्न नदिने र उमेर बढ्दै जाँदा आवश्यकताअनुसार मात्र डिजिटल प्रविधिको समुचित प्रयोग गराउँदा मानसिक तथा अन्य ज्ञान सिपको विकासमा सकारात्मक प्रभाव पनि पर्ने गरेको पाइन्छ ।

३. बालबालिकाका लागि अभिभावकले निर्वाह गर्नुपर्ने मुख्य भूमिकाका क्षेत्र

बालबालिकाका लागि असल अभिभावकले बालविकास र पोषण, स्वास्थ्योपचार तथा शिक्षादीक्षा आदि क्षेत्रमा विभिन्न प्रकारका भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् । यहाँ बालबालिकाका लागि अभिभावकले निर्वाह गर्नुपर्ने केही मुख्य भूमिकाका क्षेत्रहरूका बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

३.१. बाल विकास र पौष्टिक आहारको व्यवस्थापनमा अभिभावकको भूमिका

बालबालिकाको समुचित विकास गर्न घर परिवार तथा अभिभावकले बालबालिकाको स्याहार संरक्षण, सामाजिकीकरण र शिक्षालाई मुख्य रूपमा जोड दिनुपर्छ । बालबालिकाको पोषण, स्याहार संरक्षणजस्ता सेवाले बालबालिकाको पूर्ण विकासमा मदत पुऱ्याउनुको साथै पारिवारिक वातावरण र शैक्षिक कार्यक्रमको परिपूरकका रूपमा कार्य गर्छन् । त्यसैले यस अवस्थामा मुख्य गरेर आमा, बुबा, अभिभावक बाल विकासका विभिन्न पक्षका बारेका सचेत रहन आवश्यक हुन्छ ।

शिक्षा र पौष्टिक आहार एवम् स्वास्थ्यबिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ । शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक, सामाजिक, नैतिक, सिर्जनात्मक पक्षको विकासमा पौष्टिक आहार एवम् बच्चाको स्वास्थ्यले प्रत्यक्ष असर पार्छ । सानै उमेरदेखि ठिक तरिकाले खाने बानी अपनाउन आवश्यक ज्ञान र सिप अभिवृद्धि गर्न सकेमा मात्र पोषण स्थितिमा सुधार आउने र बाल स्वास्थ्य पनि ठिक रहन सक्छ ।

अधिकांश घर र विद्यालयमा खानेपानी, सरसफाइका सुविधा तथा फोहोर व्यवस्थापनमा ध्यान दिनु जरूरी छ । छात्राको महिनावारीका सम्बन्धमा स्वास्थ्य व्यवस्थापन कमजोर रहेका कारण तिनको विद्यालय उपस्थितिमा नकारात्मक प्रभाव पर्ने गरेको छ । अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि अनुकूल विद्यालय वातावरणको अभावले

त्यस्ता बालबालिकालाई विद्यालयमा भर्ना हुन र पढाइलाई निरन्तरता दिन कठिनाई पर्ने गरेको छ । बालिकाहरूको गोपनीयता तथा महिनावारीसम्बन्धी स्वास्थ्यको आवश्यकता पूरा गरी तिनको विद्यालय सहभागिता तथा सिकाइ उपलब्धि बढाउन पनि अभिभावक सचेत रहन आवश्यक हुन्छ । यसरी विद्यार्थीका स्वास्थ्यमा सुधार, सिकाइमा अभिवृद्धि, विद्यालयमा प्रयोगमैत्री पानी तथा सरसफाइ व्यवस्था एवम् सुरक्षित, स्वस्थकर तथा सुविधायुक्त सिकाइ वातावरण सुनिश्चित गर्न अभिभावकले पनि अहम् भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ ।

३.२ बालबालिकाको शिक्षाका लागि अभिभावकले निर्वाह गर्न सक्ने भूमिका

बालबालिकाको रूचि र क्षमताअनुसारको उपयुक्त वातावरण प्रदान गर्न शिक्षक अभिभावक उत्तिकै मात्रामा जिम्मेवार हुन्छन् । सामान्यतया घरमा राम्रो वातावरण प्रदान गर्न अभिभावक जिम्मेवार हुन्छ भने विद्यालयमा राम्रो वातावरण सिर्जना गर्न अभिभावक जिम्मेवार रहेको हुन्छ । त्यसका अतिरिक्त विद्यालयमा जाँदा आवश्यक पर्ने कापी, कलम, किताब, पोसाकलगायतका सामानको व्यवस्था गर्नुपर्छ । शुल्क तिर्नुपर्ने भए समयमै शुल्क आदि तिर्ने गर्नुपर्छ । घरमा गएपछि विद्यार्थीले गर्ने गृहकार्य र अन्य शैक्षिक कार्यमा अभिभावकले विद्यार्थीलाई सही मार्गनिर्देश गर्नुपर्छ । समग्रमा अभिभावकले बालबालिकाको शिक्षा विकासमा निम्नानुसार सहयोग पुऱ्याउन सक्दछन् :

- (१) पढाइ, लेखाइ प्रभावकारी बनाउन उपयुक्त वातावरण सिर्जना गरेर : अभिभावकले आफ्ना बालबालिकालाई घरदेखि विद्यालयसम्मको वातावरणलाई पढाइ सिकाइ अनुकूल बनाउने वातावरण सिर्जना गर्ने र सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन सघाउन सक्छन् ।
- (२) विद्यार्थीको चरित्र र व्यवहारमा सुधार गर्न मदत पुऱ्याएर : बालबालिकाको बानी व्यहोरा आचरण र व्यवहार सुधार गर्न शिक्षक र अभिभावकबिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहनुपर्छ । घरमा गर्ने कमीकमजोरी शिक्षकलाई भनिदिएर तथा विद्यालयमा विद्यार्थीले गर्ने कमीकमजोरी शिक्षकसँग सोधेर एकापसमा छलफल र अन्तरक्रिया गरी बालबालिकाका व्यवहार सुधारो उपाय अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।
- (३) विद्यार्थीलाई आवश्यक पर्ने कापी, कलम, शैक्षिक सामग्री र पोसाक आदि समयमा उपलब्ध गराएर : पढाइ सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन कापी कलम, शैक्षिक सामग्रीका साथै पोसाक एवम् अन्य आवश्यक वस्तु तथा सेवा समयमै उपलब्ध गराउन अभिभावकले सहयोग पुऱ्याउनुपर्छ ।
- (४) मूल्याङ्कन र परीक्षाको विश्लेषण र प्रयोगमा सघाएर : विद्यार्थीको परीक्षामा ल्याएको अङ्क वा ग्रेड वा उपलब्धिका

सम्बन्धमा शिक्षकसँग छलफल गरी आफ्ना केटाकेटीको वास्तविक अवस्थाका बारेमा जानकारी लिई आवश्यक पृष्ठपोषण प्राप्त गरी सो अनुसार अगाडि बढनाले पनि शिक्षण सिकाइ गुणस्तरीय बनाउन सहयोग पुग्छ ।

- (५) **विद्यालयको भौतिक, शैक्षिक तथा आर्थिक विकासमा सहयोग गरेर** : सामुदायिक विद्यालयमा आफ्ना बालबालिका पढ्ने भए विद्यालयको भौतिक तथा शैक्षिक सुविधा बढाउन, शैक्षिक सामग्री, पुस्तकालय निर्माण र विकास गर्न तथा अन्य आवश्यकीय आर्थिकलगायतका कार्यमा अभिभावकबाट महत्त्वपूर्ण सहयोग पुग्नसक्छ । यसबाट अन्ततः बालबालिकाको पढाइमा सहयोग पुग्न जान्छ । विद्यालयले आमन्त्रण गरेको समयमा उपस्थित भई सक्रिय रूपमा भाग लिनुपर्छ ।

३.३ विपत् तथा महामारीको समयमा अभिभावकको भूमिका

कुनै भूकम्प वा विपत् वा महामारीको चपेटामा परेपछि बालबालिकालाई वासस्थानमा त्यत्तिकै निष्कृत्य राख्नु राम्रो मानिँदैन । भूकम्प, कोभिडजस्ता महामारीका कारण बालबालिका नियमित रूपमा विद्यालय जान नपाएपछि उनीहरूको पढ्ने सिक्ने बानी क्रमशः ह्रास हुँदै जाने खतरा भएकाले यो चिन्ताजनक अवस्था हो । महामारी तथा विपत् र दैवी प्रकोप (भूकम्प, सङ्क्रामक रोग व्याधि आदि)

को अवस्थामा उनीहरूलाई घर परिवारका सदस्य तथा विभिन्न माध्यमबाट साथीहरूसँग सुखदुःखका कुराकानी गर्ने, आफ्ना अनुभव आदानप्रदान गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ । बालबालिकासँगै बढीभन्दा बढी समय बिताउने र उनीहरूका कुरा सुन्ने, माया गर्ने तथा उनीहरूका गतिविधिमा विशेष ध्यान दिने गर्नुपर्छ । यस्तै विभिन्न बिकल्पको प्रयोग गर्दै बालबालिकालाई वैकल्पिक माध्यमबाट पठनपाठन वा सिकाइ कार्यमा जोड्नुपर्ने हुन्छ ।

यस्तो अवस्थामा लामो समयसम्म साथीहरूसँग भेटघाट नहुने, खेल्ने अवसर कम हुने भएकाले उनीहरू मनोवैज्ञानिक रूपमा प्रताडित हुन जान्छन् । यसले गर्दा पढाइ सिकाइमा खासै ध्यान जान्न पनि । यस परिवेशमा उनीहरूसँग भर्कने फर्कने गर्दा भन् मनोवैज्ञानिक समस्या आउन सक्छ । यस्तो अवस्थामा उनीहरूलाई सिकाइ कार्यमा सक्रिय तुल्याउन हर प्रयास गर्ने जिम्मेवारी अभिभावकको हो । सिकारू स्वयम्को प्रयासबाट सिकनका निमित्त घर,कोठा र समुदायस्तरमा सहयोगात्मक सिकाइ वातावरण सिर्जना गर्न जरूरी हुन्छ । यसबाहेक आफ्नो घरायसी काम, भान्साकोठा, सरसफाइ, सानातिना काम, पेसासम्बद्ध कामलगायत समुदायमा उपलब्ध परिवेश र सन्दर्भअनुसार विभिन्न जीवनोपयोगी सिपहरू सिक्ने अवसर दिनुपर्छ, जसले गर्दा बालबालिकाका लागि भोलिको जीवनका लागि सहयोग पुग्न पनि सक्छ । उमेरअनुसार आफ्नो खेतीबाली, करेसाबारी, फूलबारी आदि कार्यका माध्यमबाट व्यावहारिक

ज्ञान, सिप दिन सकिन्छ । त्यस्तै खेल, सङ्गीत, हस्तकला, लेखरचना लेखन लगाउने, पेन्टिङ गर्न लगाउने, मन परेका बाल कथा, कार्टुन, उपन्यास आदि पुस्तक जुटाएर पढ्न दिने र पढेर प्राप्त गरेका सन्देश एकापसमा आदान प्रदान गर्न लगाउने आदि गराउन सकिन्छ ।

३.४ सकारात्मक अनुशासनको विकास र प्रयोगमा अभिभावकको भूमिका

परम्परागत रूपमा अनुशासन भनेको विभिन्न डर, त्रास र सजायमार्फत् बच्चाको व्यवहार नियन्त्रण गर्ने प्रक्रिया मानिन्थ्यो तर आधुनिक मान्यताले सजायले बच्चा अनुशासित हुन्न बरू अटेरी हुन्छ र भन्नु समस्या पैदा हुन्छ भन्ने मान्यता राख्छ । समय दिएर उनीहरूको विचार सम्मान साथ सुन्ने गर्नुपर्छ । तर अनुशासनहीन बनाउने नाममा छाडा छाड्ने भन्ने हैन, निश्चित नियममा अभ्यस्त बनाउने गर्नुपर्छ । बच्चाबच्चीबिच कुनै भेदभाव गर्नुहुन्न । वयस्कले आफ्नो गल्तीप्रति क्षमता माग्नुपर्छ । त्यस्तै बच्चालाई पनि गल्ती स्विकार्न वा क्षमा माग्नुपर्छ । सुविधा बढाउने र खुसी हुने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्छ । निःसर्त मायालाई पहिलो प्राथमिकता दिनुपर्छ । कहिल्यै पनि अपशब्द प्रयोग नगरी माया र सम्मानका शब्द प्रयोग गर्नुपर्छ । बालबालिकाले आफूलाई सुरक्षित हुक्क महसुस गर्ने वातावरण बनाउनुपर्छ । आफ्ना भावना र विचार सजिलै सहज रूपमा व्यक्त गर्न सक्ने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्छ । यसरी बालबालिकालाई सुरक्षित तथा सहज

वातावरण र व्यवहार प्रदर्शन गरी स्थायी र आदर्श अनुशासन विकास गर्ने अवधारणालाई सकारात्मक अनुशासनका रूपमा लिइन्छ ।

बालबालिका आफैमा सुरक्षित वा भयरहित महसुस गराउँदै निश्चित अनुशासन पद्धतिमा अभ्यस्त गराउन सकारात्मक अनुशासन आवश्यक हुन्छ । यस्तो सकारात्मक अनुशासनमा अभ्यस्त गराउन सक्दा आदर्श व्यवहार स्थापित हुन सक्छ । समाजमा जुन व्यवहार स्वीकार गरिन्छन्, बालबालिकाले तिनै व्यवहार सिक्ने गर्छन् । राम्रो बानी विकासका लागि अनुपयुक्त व्यवहार रोक्न आवश्यक हुन्छ । वयस्क नै बालबालिकाको निमित्त नमुना वा आदर्श बन्न सक्छन् । बालबालिकालाई सिकाउनु शिक्षक, आमा-बाबु र अभिभावकको दायित्व हो । त्यसैले बालमैत्री व्यवहारले प्रत्येक बालबालिकाले आफूलाई हरसमय शारीरिक र मानसिक रूपले सुरक्षित भएको अनुभूति गर्नुपर्छ । यो एक प्रमुख बाल अधिकार पनि हो । यसअन्तर्गत कुनै पनि बालबालिका कुनै पनि कारणका लागि पनि शारीरिक दण्ड सजायबाट सुरक्षित छु भन्ने सुनिश्चित हुनुपर्छ ।

अनुशासन कायम गर्ने नाममा बालबालिकालाई कुनै पनि प्रकारको शारीरिक वा मानसिक दण्ड सजाय हुनुहुन्न । जस्तो होहल्ला गरेको, पढाइप्रति ध्यान नदिएको, गृहकार्य नगरेको वा सोधिएका प्रश्नको ठिक उत्तर नदिएको आदि जस्ता कारण देखाएर बालबालिकालाई कुनै पनि किसिमको दण्डसजाय (जस्तै : लट्ठीले पिट्ने, उठबस

गराउने, कान तान्ने, कपाल तान्ने, घुरेर हेर्ने, मुखाकृति बिगारेर फरक हाउभाउ देखाउने आदि) दिन बन्देज गर्नुपर्छ । त्यस्तै बालबालिकालाई कुनै मौखिक अपशब्द प्रयोग गर्ने, अरूलाई हान्न वा पिट्न लगाउने लगायतका डर, त्रास, दुर्व्यवहार, घृणालगायतका कुनै प्रकारका मानसिक कष्ट दिने कार्य पूर्णत बन्देज गर्दै अनुशासन कायम गर्नुपर्छ । अनुशासन भनेको विद्यालयमा शिक्षक तथा साथीहरू तथा घरपरिवारमा घरका सदस्यले भनेका सही कार्यप्रति सकारात्मक भई काम गर्न उत्प्रेरित हुने अवस्था हो । दिइएका प्रत्येक निर्देशन पालना गर्नु हो ।

३.५ घर परिवारमा सकारात्मक अनुशासन पालनका केही तरिका वा विधि

प्रत्येक घर परिवार वा विद्यालयमा अनुशासन चाहिन्छ तर त्यसका लागि बालबालिकासँगै बसेर नियम बनाउने कुन, कति, कसरी, कसले पालन गर्ने सबैको परिधि तोक्ने र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । त्यसैले घरमा रहँदा पालना गर्नुपर्ने नियम आचारसंहिता बच्चासँगै बसी बनाउने र नियम तोडेमा भोग्ने परिणाम पनि लेख्ने, बताउने र आफूले पनि पालना गरेर व्यवहारमा देखाउने गर्नुपर्छ । बालबालिकाका भावना, विचार, समस्या स्पष्ट व्यक्त गर्न दिने स्वतन्त्र वातावरण सिर्जना गर्नुपर्छ । बच्चालाई समय दिने, खेल्न, बोल्न, घुम्न, उसको कुरा सुन्न महत्त्व र सम्मान दिने सकारात्मक हुनेमा केन्द्रित नहुने गर्नुपर्छ ।

सानो सानो भए पनि हासिल गरेको सफलताको महसुस गराउने र प्रशंसा प्रदान गरेर उच्च मनोबल विकासमा सघाउनुपर्छ । राम्रा व्यवहारप्रति तत्काल पुरस्कृत गर्ने, राम्रा शब्दले प्रशंसा गर्न ढिलो गर्नु हुँदैन । यस्तोमा पुरस्कार भौतिक नै हुनुपर्छ भन्ने नसोची माया, अँगालो, प्रशंसाका शब्द भन्न गर्न कन्जुस्याईं गर्नु हुँदैन । त्यस्तै सर्तिविहीन माया देखाउने र दिने गर्नुपर्छ । सधैं सकारात्मक कुरा गर्ने, होच्याउने वाक्य बोल्ने गर्नुहुन्न । बच्चावच्चीको आत्मसम्मानलाई टेवा दिने, प्रशंसा गर्ने र जिम्मेवारी दिने गर्नुपर्छ ।

प्रायः हरेक दिन प्राय केही सफलता वा गरेका केही राम्रा कुरा ख्याल गरी प्रत्येक दिन प्रशंसा गर्न नभुल्ने र राम्रो व्यवहारका लागि प्रोत्साहन गर्ने गर्नुपर्छ । आफ्ना सरसामानको संरक्षण र सुरक्षा गर्न सिकाउने र आफूले पनि त्यस्तो व्यवहार गर्नुपर्छ । कुनै द्वन्द्व वा भगडाको अवस्थामा दुवै पक्षलाई बराबरी रूपमा विचार राख्ने मौका प्रदान गर्नुपर्छ । नियम वा अनुशासन तोडेपछि त्यसको परिणाम भोग्नुपर्छ वा प्राप्त सुविधा घट्ट खस्ता नियम एकनासको हुनुपर्छ । जस्तै कुनै काम नगरी खेल खेल्न जान नपाइने वा टिभी हेर्न नपाइने, वा मोबाइल चलाउन नपाइने, भगडा गरे टिभी हेर्न नपाइने आदि ।

बच्चाले कुनै गर्न नहुने वा जोखिमपूर्ण कार्य गर्न माग गर्दा विस्तारै नाई, हुन्न भन्ने र त्यसको सझामा अरू केही वैकल्पिक वस्तु वा कार्यमा सहभागी गराउने गर्नुपर्छ । नगर नगर भन्नुको सट्टा यो गर भनी अन्तै ध्यान तान्न सकिन्छ । सधैं सदाचार र राम्रो आचरण विकासमा जोड दिने गर्नुपर्छ ।

४. असल अभिभावक बन्ने तरिकाहरू

माथि उल्लेख गरिएका अभिभावकका विभिन्न भूमिका निर्वाह गर्न अभिभावकका शिक्षाको पनि जरूरत पर्छ। असल अभिभावक बन्नका लागि विभिन्न ज्ञान, सिप सिकेर व्यवहारमा प्रयोग गर्ने अभ्यास पनि जरूरी हुन्छ। यसका लागि अनुकूल समय मिलाएर घरपरिवारमा असल अभिभावकत्वसम्बन्धी सन्दर्भ, स्रोतसामग्री, अडियो, भिडियो, र सामाजिक सञ्जालमा उपलब्ध सामग्री पढ्ने, हेर्ने र व्यवहारमा ल्याउन सकिन्छ। असल अभिभावकत्वसम्बन्धी शिक्षा दिने श्रव्य-दृश्य सामग्री जस्तै फिल्म, फेसबुक, युट्युब, अडियो, भिडियो आदि हेर्ने सुन्ने र सुनाउने व्यवस्था पनि गर्न सकिन्छ। विभिन्न अनलाइन माध्यम, पत्र पत्रिका, पुस्तकमा प्रकाशित अभिभावकत्वसम्बन्धी लेखरचना, अध्ययन, आपसी छलफल गर्ने, एक परिवारले प्राप्त गरेका वा महसुस गरेका आफूना राम्रा अनुभव अरू परिवारमा आदानप्रदान गर्ने जस्ता कार्यले पनि अभिभावकत्वसम्बन्धी क्षमता विकासमा सहयोग पुग्छ।

परिवार र समुदायमा असल अभिभावकत्व सम्बन्धमा समय समयमा छलफल गर्ने, परिवारका सबै सदस्यलाई मायाका व्यवहार गर्ने नमुना प्रस्तुत गर्ने र गर्न लगाउने, आदर्श अभिभावकका व्यवहार अनुसरण गर्ने र अरूलाई पनि उत्प्रेरित गर्ने जस्ता कार्यले असल अभिभावकत्व निर्वाहमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ। यसैगरी टोल, छिमेक, घर, परिवारमा बालबालिका माथि हुने हिंसाजन्य घटना

हुने गरेका भए त्यस्ता घटना न्यूनीकरणका लागि समयसमयमा छलफल चलाउन सकिन्छ। यस्ता कार्यमा अनुभवी अभिभावक, नागरिक समाजको सहयोग पनि लिन सकिन्छ।

स्थानीय स्तरका सञ्चालित बाल विकास केन्द्र र विद्यालयमा समय मिलाएर अवलोकन र अनुभव आदानप्रदान गर्ने, बालमैत्री बालअनुशासनका नियम बनाएर तिनको पालना गर्न उत्प्रेरित गर्ने जस्ता कार्यले समुदायस्तरमै असल अभिभावकत्व विकासमा सघाउन सक्छ। त्यस्तै असल अभिभावकत्वका कारण भएका परिवर्तन र राम्रा अभ्यास आदानप्रदान र अनुकरणको अवसर दिनुपर्छ। साथै घरपरिवार र समुदायमा असल अनुशासनका नियम पालना गर्न प्रेरित गर्ने, पालना गर्नेलाई पुरस्कृत गर्ने जस्ता कार्य पनि गर्न गराउन सकिन्छ।

पछिल्ला दिनहरूमा मोबाइल तथा विभिन्न प्रकारका डिजिटल प्रविधिको प्रयोगबाट विकास भएको लत वा नशालाई न्यूनीकरण गर्दै डिजिटल प्रविधिको सही र समुचित प्रयोगका लागि छलफल गर्ने, परिवार र समुदाय स्तरमा यसका बारेमा चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने जस्ता कार्य अपरिहार्य हुन गएका छन्। अभिभावक शिक्षा, डिजिटल साक्षरता जस्ता कार्यक्रमबाटै पनि यस प्रकारका चेतनामूलक ज्ञान सिप पनि प्रदान सकिन्छ। यसका लागि पालिका तथा नागरिक समाज, सामुदायिक सिकाइ केन्द्र, विद्यालय, गैरसरकारी संस्था, आमा समूह जस्ता समूहमा आधारित संस्था आदिको

सहयोग लिन सकिन्छ । पालिका तहबाट नियमित रूपमा अभिभावक शिक्षा कार्यक्रम पनि सञ्चालन गर्न आवश्यक हुन्छ ।

५. अन्तमा,

भनिन्छ, सय जना गुरु (शिक्षक) भन्दा बढी एउटा बाबु र हजार बाबुभन्दा बढी एउटी आमा बालबालिकाको विकासका लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छिन् । तसर्थ बालबालिकाको मुख्य अभिभावक आमा नै हुन् । जेहोस्, आजको एक्काइसौं शताब्दीमा युगमा आउँदा आमाबाबुको काम सन्तानलाई जन्म दिने मात्र होइन, त्यसपछिको कर्मको मर्मअनुरूपको धर्म पनि सिकाउन सक्ने ल्याकत राख्नुपर्छ, जसको प्रभाव सन्ततिले तर्ने अनेकौं जँघारमा शक्ति बनेर आउन सकोस् ।

असल बालबालिका बनाउन शिक्षालय जत्तिको जिम्मेवार छन्, त्यत्तिकै प्रधान भूमिका त अभिभावकको पनि हुने गर्छ । बालबालिकाको शिक्षाको सुरुआत कोक्रोबाट सुरु भई चितामा अन्त्य हुन्छ भनेभैं गर्भधारणदेखि जन्मपश्चात्को बालविकास र शिक्षाका लागि वातावरण सिर्जना गर्नेसम्मको अहम् भूमिका अभिभावककै काँधमा रहेको हुन्छ । त्यसैले अभिभावकका भूमिका र जिम्मेवारीमा गर्भावस्था, प्रसूति तथा नवजात शिशुको सेवा जस्तै: खोप, पोषण, बालबालिकामा लाग्न सक्ने रोगसम्बन्धी जानकारी र स्याहार, अभिभावक र बालबालिकाबिचको सम्बन्ध तथा शिक्षा र सिकाइलगायत खेल, मनोरञ्जन जस्ता बहुआयामिक भूमिका पर्छन् । त्यस्तै

सरसफाइलगायत बालमैत्री वातावरणमा उपयुक्त शैक्षिक वातावरण सिर्जना गर्दै बालबालिकाको पठनपाठनमा सहयोग पुऱ्याउनु अभिभावकको जिम्मेवारी हो ।

असल सन्तानका लागि चाहना गर्ने र त्यसअनुसार योजनाबद्ध कार्य गर्नु आजको समयमा निकै चुनौतीपूर्ण कार्य हो । त्यसमा पनि नेपालजस्तो शैक्षिक अवस्था र चेतनास्तर कमजोर भएको देशमा अभिभावक शिक्षाको निकै महत्त्वपूर्ण भूमिका र चुनौतीपूर्ण अवस्था देखिन्छ । यसका लागि आवश्यक अभिभावक शिक्षा प्रदान गर्न आवश्यक कार्यक्रम तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने, गराउने काममा अभिभावक, शिक्षासेवी, समाजसेविका साथै स्थानीय सरकार जवाफदेही र उत्तरदायी हुन आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०७६। ०७७), शिक्षकको पेसागत ज्ञान, आशिष बुक हाउस, बागबजार
- पोखरेल, मोहनमणि (२०६९), प्रारम्भिक बाल विकास, आशिष बुक हाउस, बागबजार
- वैकल्पिक प्रणालीबाट विद्यार्थीको सिकाइ सहजीकरण निर्देशिका, २०७७, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
- विभिन्न अनलाइन पत्रिकाहरूका विभिन्न लेख ।

एकीकृत पाठ्यक्रम : अवधारणा र कार्यान्वयन अवस्था

योगेन्द्र चापागाईं

लेखसार

पाठ्यक्रम सिकाइको योजना हो । शिक्षणसिकाइ प्रक्रियालाई व्यवस्थित गर्न निश्चित निकायले पाठ्यक्रम विकास गर्छ । नेपालको सन्दर्भमा हरेक १० वर्षमा पाठ्यक्रम परिवर्तन (Major Change) हुने गरेको छ भने सामान्य परिवर्तन (Minor Change) हरेक पाँच वर्षमा र अद्यावधिक (Update) हरेक वर्ष हुने गरेको अभ्यास छ । नेपालमा विद्यालय तहको पाठ्यक्रम विकासको नेतृत्व पाठ्यक्रम विकास केन्द्र र स्थानीय सरकारले गर्ने गरेका छन् । हालको परिवेशलाई दृष्टिगत गर्दै सरकारले विद्यालय तहको पाठ्यक्रम परिवर्तन गरेको छ । पाठ्यक्रमलाई विद्यालयको परिवेश अनुरूप कार्यान्वयन नगरी पराम्परागत शिक्षण प्रणाली अनुसार अभ्यास गर्ने प्रचलन छ । यो सिकाइ उपलब्धिको बाधक बनेको छ ।

१. विषय प्रवेश

परिवर्तित सन्दर्भ र समयलाई दृष्टिगत गरी नेपाल सरकारले मिति २०७६ भाद्र २० गते पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ जारी गरेको छ । विद्यालय तहको पाठ्यक्रमलाई सक्षमतामा आधारित छ र कक्षा एकबाट तीनसम्म एकीकृत पाठ्यक्रम र कक्षा नौबाट बाह्रसम्म एकल पथीय पाठ्यक्रमका रूपमा विकास गरी लागु गरेको छ । यस प्रारूपको परिवर्तनसँगै सरकारले एक पाठ्यघण्टा बराबर ३२ कार्यघण्टाको व्यवस्था पनि गरेको छ । शैक्षिक सत्र २०७७ मा कक्षा १ र ११ पाठ्यक्रम परिवर्तन भई शैक्षिक सत्र २०७८ मा २, ३, ६ र १२, शैक्षिक सत्र २०७९ मा ४, ७ र ९ र शैक्षिक सत्र २०८० मा ५, ८ र १० मा लागु हुँदै विद्यालय तहमा सबै कक्षामा नयाँ पाठ्यक्रम लागु भएको छ ।

यस प्रारूपले विद्यालय शिक्षाको दृष्टिकोणका रूपमा समाजवाद उन्मुख सामाजिक न्यायमा आधारित समृद्ध राष्ट्र निर्माणका लागि सक्षम र प्रतिस्पर्धी नागरिक विकास गर्नु भन्ने वाक्य राखेको छ भने शिक्षाका बाह्र राष्ट्रिय उद्देश्य तय गरिएको छ । त्यसै गरी विद्यालय तहलाई बाल विकास तथा शिक्षासहित ८+४ को ढाँचाको विभाजन गरी विद्यालय शिक्षालाई दुई तह (आधारभूत र माध्यमिक) को व्यवस्था गरेको छ । साथै यसले माध्यमिक शिक्षालाई साधारण, परम्परागत र प्राविधिक तथा व्यावसायिक धारको व्यवस्था गरेको छ ।

पाख्रीवास न.पा. १, धनकुटा

यस प्रारूपले तीन वर्ष पूरा भई चार वर्ष लाग्नासाथ पूर्वबालविकास तथा शिक्षामा भर्ना गराउनुपर्छ भन्ने उमेर तोकेको छ भने विद्यालय शिक्षालाई सिकाइको पाँच तह (कक्षा १-३ पहिलो तह, कक्षा ४-५ दोस्रो तह, ६-८ तेस्रो, ९-१० चौथो र ११-१२ पाँचौँ) मा वर्गीकरण गरेको छ। त्यसै गरी यस प्रारूपले विद्यालय तहमा २७ ओटा सक्षमता निर्धारण गरेको छ भने कक्षा १ बाट ८ सम्म १२ र कक्षा ९ बाट १२ सम्म १५ निर्धारण गरेको छ। साथै बालविकास तथा शिक्षामा छओटा, १-३ मा सातओटा, ४-५ मा ८, ६-८ मा १३ ओटा, ९-१०मा ११ओटा र ११-१२ मा १० ओटा सिकाइ सक्षमता निर्धारण गरिएको छ।

यस पटक पाठ्यक्रम प्रारूपले बालविकास तथा शिक्षामा पनि दैनिक रूटिङ वा योजना नै बनाएर वार्षिक रूपमा ५७६ वार्षिक घण्टा सिकाइ सहजीकरण गर्नुपर्ने र त्यसमा पनि मनोरञ्जन, बाह्य खेल र आराम भए थप दैनिक १ घण्टाको दरले थप गरी थप २५६ थप गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यसका लागि सरकारले निश्चित पाठ्यक्रमअनुसार नै योजना बनाई सिकाइ सहजीकरण गर्नका लागि बालविकास तथा शिक्षाको पाठ्यक्रम २०७७ को विकास पनि गरिसकेको छ।

यस प्रारूपले विद्यालय तहमा एक शैक्षिक सत्रमा कम्तीमा २०५ दिन पठनपाठन सञ्चालन हुनुपर्ने र विद्यालयले पाठ्यघण्टा (credit Hour) नघट्ने गरी साप्ताहिक कार्यतालिकाको समयावधि निर्धारण गरी सामान्यतया प्रतिदिन प्रतिविषय एक

घण्टाको एक पिरियड हुने व्यवस्था गरेको छ। कक्षा १ बाट ३ को पाठ्यघण्टा २६ रहेको छ भने वार्षिक कार्य समय ८३२ घण्टा छ। त्यसै गरी कक्षा ४ बाट १० सम्मको वार्षिक पाठ्यघण्टा ३२ र वार्षिक कार्यघण्टा १०२४ रहेको छ। साथै कक्षा ११ र १२ मा कम्तीमा २७ पाठ्यघण्टा वार्षिक ८३४ बढीमा ३२ पाठ्यघण्टा १०२४ कार्यघण्टा पठनपाठन हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।

यस पाठ्यक्रमले विद्यार्थी मूल्याङ्कको अवधारणा नै परिवर्तन गरेको छ। विगतमा मूल्याङ्कनलाई सिकारुले के कति सिके वा सिकेनन् भन्ने कुराका रूपमा वा सिकाइको मूल्याङ्कन वा Evaluation of Learning का रूपमा लिने गरिएको थियो भने यस प्रारूपले सिकारूलाई सिकाउनकै लागि वा सिकाइका लागि वा Evaluation for Learning का रूपमा लिएको छ। विगतमा नतिजा प्रकाशन प्रतिशतबाट हुने गरेकामा यसले आठ स्तरको लेटर ग्रेडिङमा नतिजा प्रकाशन गर्ने व्यवस्था गरेको छ। विद्यार्थी मूल्याङ्कनको प्रक्रिया वा तरिकालाई नै परिवर्तन गरेको छ।

यस प्रारूपले कक्षा ८ को अन्त्यमा स्थानीय तह र कक्षा १० को (SEE) अन्त्यमा प्रदेश स्तरीय माध्यमिक शिक्षा परीक्षा तथा कक्षा ११ र १२ को अन्तिम परीक्षा माध्यमिक शिक्षा (SLCE) प्रमाणीकरण परीक्षा राष्ट्रिय परीक्षा बोर्डले राष्ट्रिय स्तरमा सञ्चालन व्यवस्थापन र प्रमाणीकरण हुने व्यवस्था गरेको छ।

२. एकीकृत पाठ्यक्रमको अवधारणा र आवश्यकता

बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकास गर्ने उद्देश्यबाट दुई वा दुईभन्दा बढी अन्तरसम्बन्धित विषयबिच सहसम्बन्ध स्थापित गर्दै बालबालिकाको सक्रियतालाई केन्द्रमा राखी सैद्धान्तिक ज्ञान तथा सिपलाई व्यावहारिक जीवनसँग आबद्ध गर्ने गरी विकास गरिएको पाठ्यक्रम नै एकीकृत पाठ्यक्रम हो। एकीकृत पाठ्यक्रम भनेको दुई वा दुईभन्दा बढी सिक्नुपर्ने सिकाइ क्षेत्र वा विषयवस्तु वा सिकाइ अनुभवलाई एकीकरण गरेर वा मिश्रित गरेर वा घोलेर तयार गरेको पाठ्यक्रम हो।

विषयवस्तु वा सिकाइ अनुभवलाई एकीकरण गर्ने तरिका पनि फरक फरक छन्। विश्वव्यापी रूपमा त्यस्ता तरिका जम्मा चार प्रकारका वा चार ढाँचा रहेका छन्। पहिलो विषयगत ढाँचा (Disciplinary) हो। यो फरक फरक सिकाइ क्षेत्रलाई फरक फरक विषयका रूपमा तयार गरेको ढाँचा हो। दोस्रो बहुविषयक (Multi-disciplinary) ढाँचा हो। दुई वा दुईभन्दा बढी सिक्नुपर्ने विषयवस्तु वा सिकाइ अनुभवलाई एकीकृत गरी बनाएको पाठ्यक्रम हो। अन्तरविषयक (Interdisciplinary) ढाँचा भनेको दुई वा दुईभन्दा बढी सिक्नुपर्ने विषयवस्तु नभई समग्र विषय वा विधा (subjects/discipline) लाई एकीकृत गरी बनाएको पाठ्यक्रम हो। हाम्रो सेरोफेरो विषय पाठ्यक्रम अन्तरविषय ढाँचाको नमुना हो। यस विषयमा सामाजिक तथा सिर्जनात्मक कला विज्ञान तथा वातावरण र स्वास्थ्य तथा शारीरिक शिक्षा विषयलाई एकीकृत गरिएको छ।

विषयविहीन (Transdisciplinary) ढाँचा भनेको विषयवस्तु स्पष्ट रूपमा सङ्गठित नगरिएको तर सिक्नुपर्ने कुरालाई स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गरिएको पाठ्यक्रम हो। साथै एकीकरण दुई तरिकाबाट गरिएको छ। एउटा विषयवस्तु (Content) मा एकीकरण गरिएको छ भने अर्को शिक्षणका क्रममा शिक्षकले आवश्यकताअनुरूप एकीकरण गरी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्नुपर्छ।

एकीकृत पाठ्यक्रम कार्यान्वयन गर्नुका केही प्रमुख कारण रहेका छन्। सैद्धान्तिक रूपमा नै ज्ञानलाई खण्डीकरण वा fragmentation गर्दा सिकाइ बलियो नहुने हुँदा एकीकरण गरेर शिक्षण गर्नु आवश्यक छ। एउटा समूहलाई विषयगत ढाँचा वा फरक फरक सिक्नुपर्ने कुरा फरक फरक विषय तयार गरी शिक्षण गर्दा र अर्को समूहलाई एकीकरण गरेर शिक्षण गर्दा पहिलो समूहको सिकाइ उपलब्धि कम र दोस्रो समूहको बढी भएकाले गर्दा अनुसन्धानले नै एकीकरण गरेर शिक्षण गर्दा सिकाइ दरिलो हुने कुरालाई प्रमाणित गर्‍यो। एकीकरण गर्दा सिक्नुपर्ने विषय क्षेत्रको पुनरावृत्ति हुन्छ। जस्तै: म र मेरो परिवारबाट अङ्ग्रेजी, नेपाली, गणित र हाम्रो सेरोफेरोमा छलफल अन्तरक्रिया हुन्छ। त्यसैले पुनरावृत्ति हुँदा सिकाइ उपलब्धि वृद्धि हुन्छ। विद्यार्थीको परिवेश तथा व्यावहारिक कुरालाई जोडेर एकीकृत पाठ्यक्रममा शिक्षण गरिने हुँदा सिकाइ बलियो र दिगो हुन्छ र विद्यार्थीले चाँडै सिक्ने हुँदा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा वृद्धि हुन्छ।

३. पुरानो पाठ्यक्रम र एकीकृत पाठ्यक्रमबिचको फरक

कक्षा १ बाट ३ सम्मको पाठ्यक्रमले कक्षाका सबै बालबालिकालाई समतामा आधारित भई सिकाउनै पर्ने अर्थात् सबै बालबालिकाको सिकाइ सुनिश्चित गर्नुपर्ने कुराको निश्चित गरेको छ । यो पाठ्यक्रम विगतको भन्दा धेरै कुरामा फरक रहेको छ । केही प्रमुख भिन्नतालाई तल प्रस्तुत गरिन्छः

क्षेत्र	विगतको पाठ्यक्रम	हालको पाठ्यक्रम
उद्देश्य	उद्देश्यमा आधारित (KSA) साधारण तथा विशिष्टीकृत उद्देश्य पूरा हुन पनि सक्छ नहुन पनि सक्छ ।	सक्षमतामा आधारित (ASK+VA) सक्षमता तथा सिकाइ उपलब्धि जसरी हुन्छ पूरा हुनै पर्छ ।
विषयवस्तु	खण्डीकृत वा विषयगत	एकीकृत विषय क्षेत्रमा आधारित वा बहु र अन्तरविषयक
शिक्षण विधि	बालकेन्द्रित वा विषयवस्तुअनुरूप शिक्षण	मूलतः एकीकृत विधि
क्रियाकलाप	कम क्रियाकलापमुखी	बढी क्रियाकलापमुखी र त्यसको सुनिश्चितताका लागि सिकाइ शृङ्खला भएको
मूल्याङ्कन	रेजामा आधारित प्रतिशतमा नतिजा र सिकाइको मूल्याङ्कन	सिकाइ स्तरमा आधारित शत प्रतिशत वर्षाय क्षेत्रगत मूल्याङ्कन, लेटर ग्रेडिडमा नतिजा र सिकाइका लागि मूल्याङ्कन
अन्य	व्यवहारकुशल सिप समावेश नभएको	जीवनोपयोगी व्यवहारकुशल सिप समावेश भएको
	४५ मिनेटको घन्टी	६० मिनेटको घन्टीको अपेक्षा
	शिक्षकले कम तयारी गरे पनि पुग्ने	शिक्षकले शिक्षण पूर्व पूर्ण रूपमा तयारी गर्नुपर्ने
	अभिभावकको भूमिकामा कमी	हरेक विषय क्षेत्रपश्चात् उपलब्धिकाबारे छलफल हुने हुँदा अभिभावकको भूमिका सक्रिय
	एकाइमा आधारित	विषय क्षेत्रमा आधारित

४. एकीकृत पाठ्यक्रममा सहजीकरण विधि

कक्षा १ बाट ३ सम्म सिकाइ सहजीकरणका हरेक क्रियाकलापलाई तलका सिकाइ सहजीकरणका चरणबाट सञ्चालन गर्नुपर्ने मान्यता छ:

क्र. सं.	चरण
१	सुरूमा विद्यार्थीको परिवेश जोड्ने
२	योजना गरिएको क्रियाकलापबाट के सिकाउन खोजेको हो, बताइदिने
३	उक्त क्रियाकलापमा स्पष्ट उदाहरणसहित नमुना क्रियाकलाप गर्ने वा शिक्षकले गरेर देखाउने
४	उक्त क्रियाकलापमा शिक्षक र विद्यार्थी सँगसगै सहभागी हुने
५	त्यसपछि विद्यार्थीलाई मात्र अभ्यास गर्न अवसर प्रदान गर्ने
६	सिकाइ सुनिश्चितताका लागि मूल्याङ्कन गर्ने
७	यदि केही विद्यार्थीले सिक्न सकेनन् भने उपचारात्मक शिक्षण वा सुधारात्मक शिक्षण वा थप शिक्षण गर्ने

एकीकृत पाठ्यक्रम भन्नासाथ एकीकृत विधि वा एकीकरण गरेर सिकाइ सहजीकरण गर्नुपर्छ भन्ने धारणा छ । पाठ्यक्रमले चाहिँ सिकाइ सहजीकरणको बेला पूर्ण एकीकरण नभई आंशिक एकीकरण हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राखेको छ । शिक्षकलाई कुन क्रियाकलापमा अर्को विषयको कुन क्रियाकलापसँग जोडेर गर्नुपर्छ भन्ने पूर्व जानकारी हुनु आवश्यक छ ।

५. कक्षा १ बाट ३ सम्मको मूल्याङ्कन प्रणाली

पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ अनुसार कक्षा १ बाट ३ सम्मको मूल्याङ्कन प्रणाली शतप्रतिशत विषय क्षेत्रगत रहेको छ । यसका लागि एउटा विषयमा जति ओटा विषय क्षेत्र छन्, त्यति नै पटक परीक्षण वा परीक्षा गर्नुपर्छ । नेपालीमा ११ ओटा विषय क्षेत्र छन् भने ११ पटक परीक्षा वा परीक्षण गर्ने हो । साथै हरेक विषय क्षेत्रमा गरिने परीक्षा वा परीक्षण वा मूल्याङ्कनको आशय उत्तीर्ण वा अनुत्तीर्ण होइन तर उक्त विषय क्षेत्रमा सिक्नुपर्ने कुरा सुनिश्चित भयो कि भएन भनेर यकिन गर्न खोजिएको हो । त्यसैले सबै विद्यार्थीले उक्त विषय क्षेत्रमा सिके भन्ने कुराको सुनिश्चित गरेपश्चात् मात्र अर्को विषय क्षेत्रको शिक्षकले सिकाइ सहजीकरण गर्नुपर्ने मान्यता छ । कक्षा १ बाट ३ सम्मको मूल्याङ्कन अभिलेखीकरण तलको आधारमा गर्नुपर्छ:

क्र. सं.	चरण	के गर्ने हो ?	साधन
१	कार्यसञ्चयिका व्यवस्थापन	१. विद्यार्थीको व्यक्तिगत फाराम २. कार्यपुस्तिकाको विषय क्षेत्रगत मूल्याङ्कनको साधन तथा शिक्षकले तयार गरेको साधन ३. सिकाइ शृङ्खला ४. विद्यार्थीका अन्य कार्य ५. विषय क्षेत्रगत सिकाइ उपलब्धिको फाराम ६. विषयगत एकीकृत फाराम ७. GPA निकाल्ने फाराम ८. विद्यार्थीको ग्रेडसिट	कार्यसञ्चयिका वा व्यक्तिगत फाइल
२	विषय क्षेत्रगत सिकाइ उपलब्धिको परीक्षण	हरेक विषयको हरेक विषय क्षेत्रपश्चात् परीक्षण गर्ने। त्यसका लागि परीक्षण साधनका रूपमा कार्यपुस्तिकाको साधन वा शिक्षकले नयाँ साधन निर्माण गर्ने। त्यसपछि मुख्य सिकाइ उपलब्धिलाई विद्यार्थीको सिकाइ स्तरअनुसार १ देखि ४ सम्म रेटिङ गर्ने	प्रश्नपत्र वा परीक्षण साधन
३	विषय क्षेत्रगत परीक्षणको अभिलेखीकरण	हरेक विषयको हरेक विषय क्षेत्रपश्चात् विद्यार्थीले प्राप्त गर्ने प्राप्ताङ्कलाई विषय क्षेत्रगत परीक्षण अभिलेखीकरण फाराममा रेकर्ड गर्ने। त्यसका लागि पाठ्यक्रममा नै पेज नं १०३ बाट २४६ सम्म दिइएको छ। र उक्त फारामको आधारमा अभिभावकसँग अनिवार्य छलफल गरी हस्ताक्षर गराउने	विषय क्षेत्रगत मूल्याङ्कन अभिलेखीकरण फाराम
४	विषयगत सिकाइ उपलब्धि निकाल्ने	हरेक विषयको हरेक विषय क्षेत्रको प्राप्ताङ्कलाई एकीकृत बनाउने त्यसको ढाँचाको नमुना लेटर ग्रेडिङ पद्धतिको कार्यान्वयनका लागि सहयोगी पुस्तिका २०७९ को पेज नं ७ मा राखिएको छ।	विषय क्षेत्रगत विषयगत एकीकृत फाराम

५	GPA निकाल्ने	WGP निकाल्दै GPA निकाल्ने । त्यसको ढाँचाको नमुना लेटर ग्रेडिड पद्धतिको कार्यान्वयनका लागि सहयोगी पुस्तिका २०७९ को पेज नं ८ मा राखिएको छ ।	विषयगत GPA Calculation फाराम
६	समष्टिगत फाराम तयार गर्ने ।	समष्टिगत फाराम तयार गर्ने । सबै विद्यार्थीको विवरणलाई Computer मा पनि राख्ने र IEMIS मा पनि अपडेट गर्ने	समष्टिगत फाराम
७	ग्रेड सिट तयार गर्ने	विद्यार्थीलाई ग्रेडसिट तयार गरी प्रदान गर्ने । त्यसको ढाँचाको नमुना लेटर ग्रेडिड पद्धतिको कार्यान्वयनका लागि सहयोगी पुस्तिका २०७९ को पेज नं ९ मा राखिएको छ ।	

५ . भावी योजना

समग्रमा एकीकृत पाठ्यक्रमसम्बन्धी शिक्षकको क्षमता विकास गर्नुपर्ने अवस्था माथिका तथ्यले प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसैले सबै तहका सरकार तथा विकास साझेदार संस्थाले यसप्रति गम्भीर ध्यान दिनु आवश्यक छ । माथिल्लो कक्षाको आधार कक्षा नै प्रारम्भिक कक्षा भएकाले यसप्रति सबैको चासो बढ्नु आवश्यक छ । आगामी दिनमा एकीकृत पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि केही सुझाव प्रस्तुत गरिएका छन् :

- (क) सर्वप्रथम सबै स्थानीय तहले एकीकृत पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको वर्तमान अवस्थाबारे Rapid assessment गर्ने
- (ख) सोहीअनुसार सबै विद्यालयमा कक्षा १ बाट ३ सम्म शिक्षण गर्ने दक्ष शिक्षकले कम्तीमा एक जना शिक्षकलाई न्यूनतम तीन दिनको तालिम सञ्चालन गर्ने । उक्त तालिम लिएका शिक्षकबाट विद्यालयमा अरू शिक्षकलाई अनिवार्य तालिम दिने व्यवस्था मिलाउने
- (ग) मासिक सिकाइ केन्द्रित तथा पाठ्यक्रम कार्यान्वयन केन्द्रित विद्यालयमा स्टाफ बैठक बस्ने र त्यसमा छलफल गरी पालिकासमक्ष त्यसको प्रतिवेदन तथा जानकारी बुझाउने प्रबन्ध मिलाउने । साथै यसको प्रभावकारिताको मूल्याङ्कन गर्न एक सर्वे फर्म तयार गरी विद्यालयबाट नियमित प्रतिवेदन पेस गर्ने व्यवस्था गर्ने
- (घ) मासिक रूपमा सहपाठी वा अन्य कुनै व्यक्तिबाट कक्षा अवलोकन गरी छलफल हुने वातावरण सिर्जना गर्ने

- (ड) पालिकाबाट नियमित सुपरिवेक्षण तथा अनुगमन गर्ने
- (च) पालिकाले विद्यालयलाई आवश्यक पर्ने सबै फाराम भएको एउटा नमुना कार्यसञ्चिका फाइल तयार गरी विद्यालयलाई दिने र बजारमा आएका गलत र महँगा ढाँचा किन्ने अभ्यासलाई रोक्ने
- (छ) पालिका स्तरमा वर्षको कम्तीमा दुई पटक पाठ्यक्रम कार्यान्वयन लक्षित समीक्षा कार्यक्रम गर्ने जसमा विद्यालयका सबै प्रअलाई अभिमुखीकरण कार्यक्रममा सहभागी गराउने
- (झ) सङ्घ र प्रदेश वा तालिम केन्द्रबाट दक्ष प्रशिक्षकमार्फत स्थानीय तहका शिक्षाका कर्मचारी तथा एकाइका कर्मचारीको नतिजामूलक क्षमता विकास गर्ने
- (ञ) यस कार्यका लागि आवश्यक स्रोतका लागि तीनै तहका सरकारबिच समन्वय गरी सहकार्यसहित विकास साझेदार संस्थालाई अनिवार्य सहयोग गर्नका लागि अनुरोध गर्ने

५. निष्कर्ष

एकीकृत पाठ्यक्रम विद्यालय तहको शिक्षा सुधारको महत्त्वपूर्ण प्रयास हो। यस पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनु भनेको एउटा कक्षाका सबै बालबालिकाले तोकेको सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्नु हो। विगतमा सबैलाई एकै दृष्टिले हेरेर वा समानताको आधारमा शिक्षण गरिन्थ्यो भने यस पाठ्यक्रमअनुसार सबैले नसिकिकन

अर्को क्रियाकलापमा जान नसक्ने मान्यता राख्ने भएकाले पनि यो समतामूलक शिक्षण हो। यस्तो राम्रो पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन विद्यालय स्तरमा हुन नसकेको देखिन्छ। त्यसैले सबै निकायले उच्च प्राथमिकताका साथ यस पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनमा सहयोग सहजीकरण गर्नु नै आजको प्रमुख दायित्व रहेको छ।

सन्दर्भ सामग्री

- चापागाईँ योगेन्द्र, (२०७९), पाठ्यक्रम लागु मात्र गर्ने कि अनुगमन पनि गर्ने? <https://ypvision.blogspot.com/2022/10/blog-post.html>
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७६, आधारभूत तहको पाठ्यक्रम कक्षा (१-३) पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको वेब पेज <https://moecdc.gov.np/en/curriculum>
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७९, लेटर ग्रेडिङ पद्धति कार्यान्वयनका लागि सहयोगी पुस्तिका २०७९, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको वेब पेज <https://moecdc.gov.np/en/policies-guidelines>
- पाठ्यक्रमविकासकेन्द्र, (२०७६), पाठ्यक्रमप्रारूप २०७६ दोस्रो संशोधनसहित, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको वेब पेज <https://moecdc.gov.np/en/policies-guidelines>

एक्काइसौं शताब्दीले खोजेका हाम्रा विद्यालय

तुलसीप्रसाद आचार्य

लेखसार

राम्रो विद्यालयमा सुरक्षित भवन, सुविधायुक्त फर्निचर र शौचालय, पर्याप्त खेलमैदान, स्वच्छ र सफा वातावरण, नियमित र राम्रो पठनपाठन, अनुशासित र लगनशील विद्यार्थी, समर्पित शिक्षक कर्मचारी, समुदाय एवम् विद्यालयबिचमा असल सम्बन्ध भए सदैब उत्कृष्ट नतिजा हासिल गर्ने अवस्था विद्यमान हुन्छ। विद्यालयमा उपलब्ध स्रोतसाधनलाई उचित र अधिकतम रूपमा प्रयोग गर्दै विद्यालयको उपलब्धिलाई उच्च बनाउन साधन (Input) क्षेत्र, प्रक्रिया (Process) क्षेत्र, प्रतिफल (Outcome) क्षेत्र र प्रभाव (Impact) क्षेत्रमा समेत आदर्श कायम गर्न सकेमा मात्र यो शताब्दीले खोजेअनुसारको आदर्श विद्यालय हुनसक्छ। विद्यालयको भौतिक पक्ष वा साधन क्षेत्र मात्र राम्रो भएर सन्तोष मान्न सकिँदैन। विद्यालयको सञ्चालन र व्यवस्थापनसमेत राम्रो हुनुपर्छ। त्यतिले मात्र पुग्दैन नतिजा सधैं राम्रो आउनुपर्छ। त्यसभन्दा बढी प्रधानाध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकमा राम्रो नतिजाअनुरूपको व्यवहार र शैली देखिनुपर्छ। अन्ततोगत्वा विद्यालयको राम्रो प्रभावले समुदायमा सन्तुष्टि कायम गर्न सक्नुपर्छ। शिक्षाले विद्यार्थीलाई प्रश्नको उत्तर दिन सक्ने बनाउनमा मात्र सीमित नगरी के, किन र कसरी भन्नेबारे प्रश्न गर्न सक्ने वा जिज्ञासु बनाउनु आजको शिक्षाको आवश्यकता हो। कक्षा शिक्षणको दौरानमा उनीहरूलाई प्रश्न गर्न सक्ने बनाउन हरदम उत्प्रेरित गर्नुपर्छ। उनीहरूले जिज्ञासा वा प्रश्नबाट धेरै कुरा सिक्छन्। शिक्षकले आफूलाई सक्षम सहजकर्ताको भूमिकामा सीमित गर्नुपर्छ। आजका प्रत्येक विद्यालयले भविष्यको आफ्नो सपना तय गरेको हुनुपर्छ। उक्त सपना वा दूरदृष्टि भनेको भविष्यमा विद्यालय कस्तो हुने भन्ने बारेको विद्यालयको दूरगामी सोच वा परिकल्पना हो। तय भएको दूरदृष्टिअनुरूप विद्यालयको योजना र कार्यक्रम तयार भई उक्त परिकल्पनालाई साकार बनाउन लागु हुन्छन्। त्यसका लागि विद्यालयमा सुशासन र पारदर्शिता कायम गरेको हुनुपर्छ। सुशासनका लागि विद्यालयले आफ्नो विनियमावली वा मार्गदर्शन वा कार्यविधि तयार गरी सोहीअनुरूप सञ्चालन गरेको हुनुपर्छ। यसका साथै विद्यालयमा सबैले सहजरूपमा देख्ने गरी उजुरी पेटिकाको व्यवस्था गरेको हुनुपर्छ। विद्यालयमा भए गरेका विविध गतिविधि बुलेटिन, पत्रपत्रिका, वेबसाइट सामाजिक संजाल आदिका माध्यमबाट प्रकाशन वा प्रसारण गरेको हुनुपर्छ। परिकल्पना गरेअनुसार विद्यालय बनाउन सबै सरोकारवालाको सार्थक सहभागिता जरूरी छ।

निवृत्त उपसचिव, नेपाल शिक्षा सेवा

१. पृष्ठभूमि

हाम्रो देशमा विद्यालयको सञ्चालन र व्यवस्थापनमा विभिन्न अभ्यास हुँदै आएका छन् । गुरुकुल शिक्षा प्रणालीबाट सुरु भएको औपचारिक विद्यालयीय शिक्षाले शैक्षिक व्यवस्थापनका विभिन्न प्रारूपलाई उपयोग गर्दै आएको देखिन्छ । राणा शासन कालको सुरुआती समयमा उनीहरूका सन्ततिलाई मात्र अङ्ग्रेजी शिक्षा दिने ध्येयले औपचारिक रूपमा केही सीमित विद्यालय पूर्णरूपमा सरकारी लगानीमा खुले । ती विद्यालयमा सर्वसाधारण जनताका छोराछोरीलाई अध्ययन गर्ने अनुमति थिएन । राणाकालका पछिल्ला दिनमा संस्कृत विद्यालय खोलिए र ती विद्यालयमा जनताका छोराछोरीले अध्ययन गर्ने अवसर पाउन थाले तर देशका केही सुगम क्षेत्रमा मात्र सानो सङ्ख्यामा विद्यालय खुलेका कारण सबैका लागि शिक्षाको सहज पहुँच भने थिएन । राणाकालपछि समुदायमा शिक्षाको चेतना हवातै बढ्यो र यत्रतत्र विद्यालय खोल्न समुदाय अग्रसर भए । त्यस समयमा समुदायका शिक्षाप्रेमीले दैनिक रूपमा मानामुठी अन्न सङ्कलन गरेर विद्यालयको सञ्चालन तथा व्यवस्थापनमा सहयोग गरेका प्रेरणादायी अभ्यास पनि हामीले सुनेका छौं । २०२८ सालको नयाँ शिक्षा प्रणाली लागु हुनुपूर्व विद्यालयको व्यवस्थापनको पूर्ण जिम्मेवारी समुदायकै भएको पाइन्छ । त्यसपछि सरकारले समग्र व्यवस्थापनको जिम्मेवारी लिएर विद्यालय शिक्षालाई अगाडि बढाउने कसरत गर्‍यो । त्यो प्रयास प्रभावकारी भएन, समुदायमा विद्यालयको अपनत्वको बोधमा कमी भयो, समुदाय पछि

हट्यो सरकार मात्र अधि बढ्यो । समुदायबाट विद्यालय भावनात्मक रूपमा अलग्गिए, ससानो कुराको अभावमा पनि सरकाकै मुख ताक्ने कुराले प्रश्रय पायो । सरकारी लगानी, रेखदेख, अनुगमन, मूल्याङ्कन पर्याप्त हुन सकेन । विद्यालय खुले तर व्यवस्थित हुन सकेनन् । त्यसपछि विद्यालयको सञ्चालन र व्यवस्थापनमा समुदायको संलग्नता अपरिहार्य ठानियो र आजका दिनसम्म आइपुग्दा समुदायलाई अपरिहार्य अङ्गको रूपमा लिने गरिएको छ ।

विद्यालय शिक्षा विकासका लागि सेती परियोजना, आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना पहिलो, आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना दोस्रो, सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रम, शिक्षक शिक्षा परियोजना, माध्यमिक शिक्षा परियोजना, विद्यालय शिक्षा सुधार कार्यक्रम, विद्यालय शिक्षा विकास कार्यक्रम लागु भए । विद्यालयको भौतिक सुधार, शिक्षण सिकाइमा सुधार, व्यवस्थापनमा सुधार, सिकाइउपलब्धिमा सुधार, पहुँचमा सुधारजस्ता अनेकन् सुधारका क्षेत्रहरूमा भौतिक, आर्थिक र मानवीय लगानी उल्लेख्य मात्रामा भए र भइरहेका छन् ।

नेपाल सरकार र विदेशी दातृ निकायको संयुक्त प्रयासमा विद्यालयको भौतिक पक्षमा अन्य क्षेत्रको तुलनामा बढी प्रगति भएको देखिन्छ । खास गरी २०७२ सालको भूकम्पपछि भूकम्प प्रभावित जिल्लामा दाता राष्ट्र र नेपाल सरकारको साभेदारीमा आधुनिक सुविधायुक्त विद्यालय भवन, शौचालय, फर्निचर निर्माण भएका छन् । लगानी क्षेत्रान्तर्गत पर्ने भवनलगायतका भौतिक

उपलब्धिमा उल्लेख्य सुधार भएअनुसार अन्य क्षेत्रमा अपेक्षाकृत सुधार भएको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा हालको एक्काइसौं शताब्दीले खोजेको हाम्रा विद्यालय कुनकुन क्षेत्रमा के कस्तो अवस्था हुनुपर्ने र विद्यालय के कसरी सञ्चालन भएको हुनुपर्ने भन्ने सन्दर्भमा यो लेख केन्द्रित भएको छ । विद्यालयमा उपलब्ध स्रोतसाधनलाई उचित रूपमा प्रयोग गरी विद्यालयको उपलब्धिलाई उच्चतम बनाउँदै विद्यालयको प्रतिफल (Outcome) क्षेत्र र प्रभाव (Impact) क्षेत्रमा समेत आदर्श कायम गर्न सकेमा मात्र यो शताब्दीले खोजेअनुसारको विद्यालय हुन सक्छ । अन्यथा ५० औं वर्षअघिका विद्यालयकै शैलीमा सञ्चालन भए वर्तमान समयले खोजेअनुरूप हुँदैनन् । समयानुसारको सञ्चालन शैली नभएमा हाम्रो शिक्षा प्रणाली विश्वमा प्रतिस्पर्धी बन्न सक्दैन । विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ अनुसार विद्यालय शिक्षाको दृष्टिकोण “समाजवादउन्मुख सामाजिक न्यायमा आधारित समृद्ध राष्ट्र निर्माणका लागि सक्षम र प्रतिस्पर्धी नागरिक विकास गर्नु” हुने छ भन्ने भएकाले हामीले हाम्रा विद्यालयलाई सोहीअनुरूप तयार गर्न विद्यालयका व्यवस्थापन पक्षले निम्नलिखित पाँचै क्षेत्रको स्तर उच्च बनाउनेतर्फ विशेष ध्यान दिन जरूरी छ ।

२. लगानी (Input) क्षेत्र

लगानी क्षेत्रअन्तर्गत विद्यालयको भवन, कक्षाकोठा, फर्निचर, शौचालय, खानेपानी, खेलमैदान, घेराबार जस्ता समस्त भौतिक पक्षसम्बन्धी कुराका साथै आर्थिक पक्ष, मानवीय पक्षलाई समेट्छ । यस क्षेत्रमा मुख्यतया निम्नलिखित कुरा पर्छन् :

(क) विद्यालयको भौतिक संरचना

विद्यालयको भौतिक पक्षमा मुख्यतया विद्यार्थीले उपयोग गर्न पाउने विद्यालय हाताको क्षेत्रफल पर्याप्त हुनुका साथै सबै विद्यार्थीलाई राष्ट्रिय गान गाउन लाइन लाग्न पर्याप्त हुनुपर्छ । भवन अगाडिको आँगनबाहेकको खेलमैदान विभिन्न प्रकारका खेल खेल्नका लागि पुग्ने गरी हुनुपर्छ । सबै विषय अध्यापनका लागि पर्याप्त हुने गरी कक्षाकोठाको उपलब्धता हुनुपर्छ । कक्षाकोठा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न सुविधायुक्त हुनुपर्छ । विद्यालयमा पर्याप्त सङ्ख्यामा कम्प्युटरको उपलब्धता भई विद्यालय व्यवस्थापनका साथै शिक्षण सिकाइमा समेत आवश्यकताअनुसार खास गरी कक्षा पाँचभन्दा माथिका सबै विद्यार्थीले प्रयोग गर्न पुग्ने गरी हुनुपर्छ र प्रयोग गरिएको अवस्थामा हुनुपर्छ ।

विद्यालय हाताभित्र स्वच्छ, सफा र स्वस्थ खानेकुरासहितको चमेनागृह उपलब्ध हुनुपर्छ । विद्यालय हातामा शुद्ध खानेपानी पर्याप्त हुनुपर्छ । विद्यालयमा छात्रछात्राका लागि अलगअलग शौचालय हात धुने साबुनसहित उपलब्ध हुनुपर्छ । शारीरिक अपाङ्गता भएका विद्यार्थीका लागि सहज पहुँच हुन सक्ने कक्षाकोठा र शौचालय हुनुपर्छ । विद्यार्थीको शारीरिक विकासका लागि पर्याप्त मात्रामा खेलकुद सामग्रीको उपलब्धता भई सबै विद्यार्थीले उपयोग गर्न पाएको हुनुपर्छ । कक्षा १२ सम्मका लागि पुस्तकालय र कक्षा ५ सम्मका लागि बुक कर्नरसमेतको व्यवस्था अनिवार्यरूपमा भई विद्यार्थीले पुस्तक घरमा लगेर समेत अध्ययन गर्न पाउने गरिको व्यवस्था हुनुपर्छ । माध्यमिक

तहमा कम्तीमा तीन विषयका लागि पर्याप्त प्रयोग सामग्रीसहितको अलग अलग प्रयोगशाला कक्ष उपलब्ध भएको र नियमितरूपमा प्रयोग भएको हुनुपर्छ । विद्यालयलाई सुरक्षित राख्न र अन्य बाधा व्यवधानबाट जोगाउन सबैतिर पक्की घेराबार वा कम्पाउन्ड वाल लगाएको हुनुपर्छ । बालमैत्री विद्यालय प्रारूप, २०६६ अनुसार कक्षाकोठामा प्रयोग हुने लेखन पाटीको चौडाइ ७.५ फिट, लम्बाइ ८ फिट र उचाइ विद्यार्थीले समेत प्रयोग गर्न सक्ने गरी व्यवस्थापन भएको हुनुपर्छ । कक्षाकोठामा परम्परागत लामो खालका पाँच छ जना बस्ने नभई एउटा डेस्क बेन्चमा दुई जनासम्म मात्र बस्न मिल्ने हुनुपर्छ । डेस्कको चौडाइ १८ इन्च र पुस्तक र अन्य सामग्री राख्न घर्मा समेत हुनुपर्छ । साथै कक्षाकोठ बिजुली वा सौर्य उर्जा वा अन्य स्रोतबाट व्यवस्थित गरिएको हुनुपर्छ ।

(ख) शिक्षण र गैरशिक्षण मानव संसाधन

विद्यालयमा तहगत, कक्षागत र विषयगत रूपमा पर्याप्त शिक्षक उपलब्ध भएको हुनुपर्छ । तहगत रूपमा योग्यता पुगेका शिक्षक, लैङ्गिक अनुपात (महिला पुरुष) कम्तीमा ३३ प्रतिशत भई स्थायी शिक्षक कम्तीमा ५० प्रतिशत) भन्दा बढी हुनुपर्ने छ । सबै शिक्षक सूचना प्रविधि (कम्प्युटर र इन्टरनेटर, इमेल, वेबसाइट) सम्बन्धी ज्ञान, सिप र क्षमता भएको हुनुपर्ने छ । शिक्षकको औसत उपस्थिति दर ९० प्रतिशतभन्दा बढी र प्रधानाध्यापकको मूल्याङ्कनमा सबै शिक्षकको कार्यसम्पादन स्तर उच्च भएको हुनुपर्ने छ । विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ (दोस्रो संशोधन २०७९) अनुसार शिक्षकमा देहायबमोजिमका आठओटा सक्षमता हुनुपर्ने छः १.विषयवस्तुको

ज्ञान २.सिकाइ सहजीकरणका तौरतरिकासम्बन्धी ज्ञान ३.बालबालिका/सिकारूसम्बन्धी ज्ञान ४. सिकाइ वातावरण तथा कक्षा व्यवस्थापनको ज्ञान ५. सञ्चार तथा सहकार्यसम्बन्धी ज्ञान ६.निरन्तर सिकाइ र पेसागत विकासको ज्ञान ७. कानुनी आधार तथा पेसागत आचार संहितासम्बन्धी ज्ञान ८. सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको ज्ञान सिप अहिलेका कुनै पनि शिक्षक उपर्युक्त ज्ञान सिप र सक्षमताले पूर्ण भई विषयगत रूपमा र जिम्मेवारी वहन गर्न सुयोग्य हुनुपर्ने छ । विद्यालयमा कम्तीमा एक जना आर्थिक र प्रशासनिक कार्यका लागि जनशक्ति हुनुपर्ने र सूचना प्रविधिको जिम्मेवारी वहन गर्न सक्ने प्राविधिक सिपयुक्त थप एक जनशक्ति उपलब्ध हुनुपर्ने छ । माध्यमिक विद्यालयका लागि कम्तीमा दुई जना सहयोगी जनशक्ति उपलब्ध हुनुपर्ने छ ।

(ग) समुदायको सहभागिता र लगानी

विद्यालयको जग्गा, भवन, फर्निचरलगायतका भौतिक पक्ष र आर्थिक पक्षमा भरथेग र सहयोग गर्न अभिभावकको सक्रिय सहभागिता भएको हुनुपर्ने छ । कतिपय विद्यालयमा समुदायबाट जग्गा, भवन, फर्निचर र आर्थिक सहायता उल्लेख्य रूपमा गरेको पाइन्छ । यसका साथै विद्यालयका विविध गतिविधिमा अभिभावकको राम्रो उपस्थिति हुन जरूरी छ । विद्यालयको योजना तथा कार्यक्रम तयारी गर्दा होस् वा विद्यालयले सञ्चालन गरेका क्रियाकलामा होस् अभिभावकको उपस्थितिले विद्यालय र समुदायको राम्रो सम्बन्ध भएको जनाउँछ । विद्यालय र समुदायको सुमधुर सम्बन्धले विद्यालयको संरक्षण र विकासमा ठुलो टेवा पुग्छ ।

३. प्रक्रिया क्षेत्र (Process)

विद्यालयलाई कस्तो बनाउने भन्ने कुराको निक्कै ठोस गर्ने पाँचओटा क्षेत्रमध्येको मुख्य क्षेत्र यो हो। विद्यालयका शैक्षिक र गैरशैक्षिक कार्यप्रक्रियाको राम्रो व्यवस्थापनले विद्यालयको समग्र अवस्थामा राम्रा सूचक देखाउँछन्। विद्यालयका कार्य जसरी सम्पादन हुन्छन् नतिजा उस्तै हात लाग्छन्। तसर्थ प्रक्रिया क्षेत्र विद्यालयको मुटु हो। यस क्षेत्रअन्तर्गत मुख्यतया निम्नलिखित कुरा पर्छन्:

(क) शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप

विषयगत शिक्षण सिकाइमा पाठ योजना हुनै पर्छ। पाठ योजना भएमा त्यस विषयवस्तुमा शिक्षकको तयारी स्वतः पुग्छ। यसबाट कक्षा क्रियाकलाप सङ्गठित रूपमा अधि बढ्छ र शिक्षकमा आत्मविश्वास समेत बढ्छ। पाठ योजना औपचारिक खालको नभएर दिनानुदिन प्रयोग गर्ने खालको हुनुपर्छ जसमा कम्तीमा पनि त्यस दिन गरिने शिक्षणका विषयवस्तु, क्रियाकलाप र मूल्याङ्कनसम्बन्धी कुरा डायरीमा टिपोट गरेको हुनुपर्छ। दैनिक प्रयोगका बाहेक थप शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्ने गरेको हुनुपर्छ। शिक्षण गर्दा विद्यार्थीलाई अधिक छलफल र अन्तरक्रिया गराउने गरेको हुनुपर्छ। शिक्षकले विषय शीर्षकका बारेमा प्रस्तुति गर्नुपूर्व यथेष्ट मात्रामा विद्यार्थीलाई उनीहरूमा त्यसबारे भएको पूर्व ज्ञान सिप उजागर गर्न प्रश्नोत्तर र छलफल गराउनुपर्छ। शिक्षकले विद्यार्थीलाई सोधेका प्रश्नको उत्तर दिन सक्ने बनाउनमा मात्र सीमित नगरी सबैलाई के, किन र कसरी भन्नेबारे प्रश्न गर्न सक्ने बनाउनु आजको

आवश्यकता हो। कक्षा शिक्षणको अन्त्यमा समेत उनीहरूलाई प्रश्न गर्न उत्प्रेरित गर्नुपर्छ। उनीहरूका जिज्ञासा वा प्रश्नबाट उनीहरूले धेरै कुरा सिक्छन्।

(ख) शिक्षणमा प्रविधि तथा अन्य प्रयोग

शिक्षणमा प्रविधि (कम्प्युटर, प्रोजेक्टर, इन्टरनेट, स्मार्ट बोर्ड, मोबाइल) को प्रयोग बरोबरी गरेको हुनुपर्छ। सिकारूको वैयक्तिक भिन्नतामा आधारित सहयोगात्मक शिक्षण हुनुपर्छ। विषयगत र क्रियाकलापगत रूपमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन हुनुपर्छ। सबै विषयका सिकाइ क्रियाकलाप एउटै व्यवस्थापनबाट प्रभावकारी नहुन सक्छन्। विद्यार्थीलाई सिर्जनात्मक कार्य, गृहकार्य तथा परियोजना कार्य आवश्यकताअनुसार दिने गरेको हुनुपर्छ। उनीहरूलाई सधैं सकारात्मक पुनर्बलन (प्रोत्साहन, हौसला) प्रदान गर्ने गरेका हुनुपर्छ। शिक्षकद्वारा सिकाइ सुधार योजना तयारी कार्यान्वयन गर्ने गरेको साथै कार्यमूलक अनुसन्धानलाई शिक्षणको अभिन्न अङ्गको रूपमा लिएर उपयोग गर्ने गरेको हुनुपर्छ। शिक्षकलाई कार्यमूलक अनुसन्धानको ज्ञान, सिप विकासका लागि विद्यालयले कार्यशाला वा गोष्ठी सञ्चालन गरी त्यसबारे शिक्षकको क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्छ।

(ग) विद्यार्थी मूल्याङ्कन र पृष्ठपोषण

निर्माणात्मक ढङ्गबाट नियमित रूपमा विद्यार्थी मूल्याङ्कन गरी प्राप्त सिकाइ अवस्थाअनुसार पृष्ठपोषण गर्ने गर्नुपर्छ। आवधिक परीक्षाका लागि प्रश्नपत्र निर्माण गर्दा सबै तह, कक्षा र विषयमा विशिष्टीकरण तालिका तयार गर्न प्रधानाध्यापकले शिक्षकलाई निर्देश गरेको हुनुपर्छ। उत्तरपुस्तिका

परीक्षण गर्न अनिवार्य रूपमा उत्तरकुञ्जिका तयार गर्न लगाएको हुनुपर्छ । परीक्षाको नतिजा प्रकाशनपछि सबै विषयको परीक्षाफलको विश्लेषण गरेको र सोको अभिलेख राखेको हुनुपर्छ । मौखिक रूपमा विश्लेषण गरियो भनेर पुग्दैन । सम्पादन गरिएका कुराको व्यवस्थित अभिलेख हुनै पर्छ । विश्लेषणपछि विद्यार्थीलाई उचित पृष्ठपोषण दिन गरेको हुनुपर्छ ।

(घ) शिक्षकको पेसागत विकास

विद्यालयमा कार्यरत शिक्षकको पेसागत विकासका लागि विद्यालय तहमा समेत समयसमयमा तालिम, सेमिनार वा कार्यशालाको आयोजना गरेको हुनुपर्छ । उनीहरूलाई उच्च शिक्षाको अवसरका दिनका साथै अन्य विद्यालयको भ्रमण गराई अनुभव आदानप्रदान गराउने गरेको हुनुपर्ने छ । व्यक्तिगत वा समूहगत अनुसन्धान गर्न प्रोत्साहन गरेको हुनुपर्छ । पेसागत विकासका सामग्री जस्तै: पत्रिका, जर्नलको उपलब्धतामा नियमितता र अध्ययनको अवसर दिन प्रयत्न गरेको हुनुपर्छ । विषयगत शिक्षकको बैठक र छलफल आयोजना गर्नुपर्छ । प्रधानाध्यापकले उनीहरूको पेसागत विकाससँग सम्बन्धित अनुसन्धानात्मक कार्य खोजमूलक लेखन र प्रकाशन गर्न सहज वातावरण सिर्जना गर्ने गरेको हुनुपर्छ ।

विद्यालयमा स्रोत कक्षा सञ्चालन तथा शिक्षक तथा कर्मचारीलाई अतिरिक्त जिम्मेवारी प्रदान गरिएको हुनुपर्छ । शिक्षक तथा विद्यार्थीका लेख रचना नियमित रूपमा साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक, द्वैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक स्मारिका, बुलेटिन, पत्रिका वा भित्तेपत्रिकामा समावेश गरी प्रकाशन

गर्ने गरिएको हुनुपर्छ । अन्तरविद्यालय पेसा व्यवसाय र प्रविधि सम्बद्ध अवलोकन भ्रमण र भ्रमणपश्चात् सिकाइको स्थानान्तरण गर्ने अभ्यास गर्नुपर्छ । प्राप्त नतिजा वा उपलब्धि, लगनशीलता र कार्यसम्पादनका आधारमा शिक्षक तथा कर्मचारीलाई पुरस्कृत गर्ने र प्रोत्साहन, सुविधा दिने गरेको हुनुपर्छ । ती कार्यहरूको अभिलेख दुरुस्त हुनुपर्छ ।

(ङ) नेतृत्व र व्यवस्थापन

विद्यालयमा नियमानुसारको विद्यालय व्यवस्थापन समितिको गठन भई वर्षमा कम्तीमा छ पटक बैठक बसेर विद्यालयको शैक्षिक तथा भौतिक सुधारसँग सम्बन्धित निर्णय गरी तिनीहरूको कार्यान्वयनसमेत भएको हुनुपर्ने छ । शिक्षा ऐन नियमावलीअनुसार शिक्षक अभिभावक सङ्घ गठन भई वर्षमा कम्तीमा चारओटा बैठक बसेको हुनुपर्ने र शिक्षक अभिभावक सङ्घको पहलमा प्रत्येक वर्ष तोकिएको समय, ढाँचा र कार्यअनुसार विद्यालयको सामाजिक परीक्षण गरी सोको प्रतिवेदन विद्यालय व्यवस्थापन समितिमाफत अभिभावक भेलामा पेस गरेको हुनुपर्छ । वर्षमा कम्तीमा तीनपटक समग्र र कक्षागत गरी अभिभावक भेला आयोजना गरेको हुनुपर्ने छ । वर्षमा कम्तीमा छपटक शिक्षक स्टाफ बैठक बसेर आवश्यक शैक्षिक सुधारका निर्णय गरी कार्यान्वयनमा पहल गरेको हुनुपर्ने छ । विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक सङ्घ र शिक्षक स्टाफ बैठकका अलगअलग माइन्ट सुरक्षित राखेको हुनुपर्छ ।

(च) दूरदृष्टि र योजना

दूरदृष्टि भनेको भविष्यमा विद्यालय कस्तो हुने भन्ने बारेको विद्यालयको दूरगामी सोच, परिकल्पना वा सपना हो। विद्यालयले सबै सरोकारवालाको सहभागितामा बढीमा चारपाँच वाक्यमा विद्यालयको दूरदृष्टि (Vision) तयार गरी फ्लेक्स वा बोर्डमा ठुला अक्षरमा लेखेर सबैले देख्न सक्ने ठाउँमा राख्नुपर्छ। त्यसै गरी विद्यालयले सबै सरोकारवालाको सहभागितामा शैक्षिक उपलब्धिमा सुधार ल्याउने कार्यक्रमलाई विशेष प्राथमिकतामा र भौतिक तथा अन्य कुरालाई त्यसपछिको प्राथमिकतामा राखेर विद्यालय सुधार योजना (School Improvement Plan-SIP) तयार गरी विद्यालय व्यवस्थापन समितिबाट स्वीकृत गराएर मात्र कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्छ।

(छ) वार्षिक शैक्षणिक योजना र स्थानीय पाठ्यक्रम

विषयगत शिक्षकले आआफ्ना विषयको वार्षिक शैक्षणिक योजना तयार गरी प्रधानाध्यापकबाट स्वीकृत गराएर मात्र सोको कार्यान्वयन गर्नुपर्छ। पाठ्यक्रममा भएको प्रावधानअनुसार विद्यालयले स्थानीय पाठ्यक्रमको निर्माण गर्नुपर्छ वा स्थानीय पालिकाबाट निर्माण भई स्वीकृत भएको पाठ्यक्रम विद्यालयमा अनिवार्यरूपमा तोकिएको पाठ्यघण्टा पठनपाठन गराएको हुनुपर्छ।

(ज) सुशासन र पारदर्शिता

विद्यालयमा सुशासन र पारदर्शिता कायम गर्न विद्यालयले आफ्नो विनियमावली वा मार्गदर्शन वा कार्यविधि बनाएको हुनुपर्छ। यसका साथै

विद्यालयमा सबैले सहजरूपमा देख्ने गरी उजुरी पेटिकाको व्यवस्था गरेको हुनुपर्छ। विद्यालयमा भए गरेका विविध गतिविधि बुलेटिन, पत्रपत्रिका, वेबसाइट सामाजिक सञ्जाल आदिका माध्यमबाट प्रकाशन वा प्रसारण गरेको हुनुपर्छ। विद्यालयका मुख्य मुख्य निर्णय सरोकारवालाको जानकारीका लागि सार्वजनिक गर्ने गरेको हुनुपर्छ।

(झ) लेखा तथा सामाजिक परीक्षण र अभिलेखीकरण

प्रत्येक वर्ष विद्यालयको आयव्ययको लेखा परीक्षण नियमित रूपमा गराई बेरूजु भए फछ्योट गर्नुपर्छ। विद्यालयले सम्पादन गरेका कार्यको नियमानुसार सामाजिक परीक्षण गराई अभिभावक भेलामा प्रतिवेदन अनिवार्य प्रस्तुत गर्नुपर्छ। शिक्षक कर्मचारीको बिरामी विदाको अभिलेख दुरूस्त र अध्यावधिक गरेर राख्नुपर्छ। छात्रवृत्ति पाउने विद्यार्थीको विवरण, पुस्तक र सन्दर्भ सामग्रीको विवरण र विद्यालयको भौतिक सामग्री वा सम्पत्तिको विवरण अद्यावधिक गरी तिनीहरूको अभिलेख व्यवस्थित रूपमा राखेको हुनुपर्छ। विद्यालयले शिक्षा नियमावलीको अनुसूचीमा उल्लिखित फारामलाई प्रयोग गरी आर्थिक तथा जिन्सी विवरणको अभिलेख नियमित रूपमा राखेको हुनुपर्छ।

(ञ) तथ्याङ्क र सूचना प्रदर्शन

विद्यालयका हालका र विगतका कक्षागत छात्रछात्रा सङ्ख्या, जातिगत विद्यार्थी विवरण, कक्षागत नतिजा विवरण, छात्रवृत्ति प्राप्त गर्नेको विवरण, निःशुल्क वृत्ति पाठ्यपुस्तक पाउनेको विवरण, विद्यालय व्यवस्थापन समिति पदाधिकारी

विवरण, शिक्षक अभिभावक सङ्घको विवरण, अभिभावक सङ्ख्या, विद्यालयको सेवा क्षेत्र, विद्यालय रहेको वडा वा पालिकाको नक्सा, बाल क्लब, स्काउट सदन र रेडक्रसको विवरण, शिक्षक विवरणलगायतका कुरा प्रधानाध्यापक वा शिक्षकको कार्यकक्षमा फ्लेक्स वा कार्डबोर्डमा तयार गरी प्रदर्शन गरेर राख्नुपर्छ। आगन्तुकले कार्यकक्ष अवलोकनबाटै विद्यालयको बारे धेरै जानकारी लिन सक्छन्।

(ट) सह कार्यकलाप र अतिरिक्त कार्यकलाप

विद्यालयमा नियमित पठनपाठनका साथै पठनपाठनकै अङ्गको रूपमा सह र अतिरिक्त क्रियाकलापको योजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ। यस्ता क्रियाकलापले विद्यार्थीको प्रतिभा पहिचान र उन्नयन गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ। कतिपय विद्यालयमा योजनाविहीन ढङ्गले यस्ता कार्यक्रम सञ्चालन भएका हुन्छन् भने योजना भए तापनि विद्यालय व्यवस्थापन समितिबाट स्वीकृत नगराई योजनामा भएका कार्यक्रम सञ्चालन भएको पाइन्छ। साथै के कस्ता कार्यक्रम कहिले सम्पन्न भए र ककसको सहभागिता भयो भन्ने कुनै व्यवस्थित अभिलेख राखिएको देखिँदैन। जसरी विद्यालयको वार्षिक कार्यक्रम तयार गरी विद्यालय व्यवस्थापन समितिबाट स्वीकृत गराएर कार्यान्वयन गरिन्छ त्यसरी नै अतिरिक्त क्रियाकलापको पनि योजना बनाई विद्यालय व्यवस्थापन समितिबाट स्वीकृत गराएर मात्र कार्यान्वयन गर्नुपर्छ। विद्यालयले कहिलेकाहीं कुनै कार्यक्रम अन्य विद्यालयलाई समेत सहभागी गराउने हिसाबले समेटेर सञ्चालन गर्नुपर्छ। यसबाट प्रतिस्पर्धात्मक

क्षमताको विकास हुन्छ र स्वमूल्याङ्कनको अवसर पनि हुने गर्छ। पालिका, प्रदेश तथा सङ्घीय तहबाट आयोजना गरिएका प्रतियोगितामा विद्यालयले सकेसम्म सहभागिता जनाउनुपर्छ। यसका साथै विद्यालयमा बालक्लब, रेडक्रस, स्काउट र सदनको गठन गरी विद्यार्थीलाई विभिन्न क्रियाकलापमा सहभागी गराएको हुनुपर्छ।

(ठ) सरसफाइ र प्राथमिक उपचार

विद्यालय भनेको विद्यार्थीको असल आदत निर्माण गर्ने स्थल हो। विद्यार्थीको आदतले विद्यालयको अवस्थाबारे आकलन गर्न सहजै सकिन्छ। जसरी हामी आआफ्नो घरको सफाइ गर्छौं त्यसै गरी विद्यालयलाई पनि उत्तिकै ध्यान दिएर सफा गर्नुपर्छ किनकि विद्यालय पनि छ सात घण्टा बस्ने घर नै हो। सफा, स्वच्छ र हरित विद्यालय बनाउन सबैको सहभागिता हुन जरूरी छ। विद्यालय सफा गर्ने दुई जना तर फोहोर गर्ने सयौं जना भएमा विद्यालय सधैं फोहोर नै हुन्छ। सबै विद्यार्थीलाई फोहोर व्यवस्थापनसम्बन्धी सचेतीकरण गरेको हुनुपर्छ। चौरमा, कम्पाउन्डमा र हरेक कक्षाकोठामा डस्टबिन राखेको हुनुपर्छ र विद्यार्थीलाई आफूले उत्सर्जन गरेको फोहोर डस्टबिनमा मात्रै फाल्ने आदत बसाल्न सिकाउनुपर्छ। कतिपय विद्यालयको कक्षाकोठामा आकर्षक र महंगा डस्टबिन राखेको देखिन्छ तर कागजका टुक्रा र धुलो भुइँभरि असरल्ल भएको पाइन्छ। विद्यालय भवन भव्य हुन्छ, कक्षाकोठा आकर्षक हुन्छ तर सरसफाइको अवस्था दयनीय देखिन्छ। त्यस्तो अवस्था भएमा विद्यालयका विद्यार्थीलाई भन्दा पनि प्रधानाध्यापक तथा शिक्षकलाई सिधै आरोप लाग्ने गर्छ। तसर्थ

सरसफाईमा सबैको सार्थक सहभागिता अनिवार्य हुन्छ। अर्कोतिर विद्यालयमा शौचालयको भवन भव्य हुन्छ, पानी पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध छ तर सरसफाई शून्य हुन्छ। यसमा पनि विद्यार्थीलाई बारम्बार सचेतना गराउनुपर्ने हुन्छ। कतिपय विद्यालयमा छात्राले प्रयोग गरेको स्यानिटरी प्याड नष्ट गर्ने स्थान र आधुनिक विधिको अभाव देखिन्छ। यसतर्फ विद्यालय गम्भीर हुन जरूरी छ। सरसफाई राम्रो भएका विद्यालयको खेलमैदान र कम्पाउन्ड सुन्दर देखिन्छन्। कम्पाउन्ड र मैदानको वरिपरि फूल र बिरूवा लगाएर हरियाली बनाएको देखिन्छ। हरित विद्यालय निर्माणमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ। त्यसै गरी विद्यालयमा सरसफाइका सामग्री, प्राथमिक उपचारका औषधी तथा सामग्री तयारी अवस्थामा राख्नुपर्छ र आवश्यक परेको बेला उपयोग गरेको हुनुपर्छ।

४. उपलब्धि/नतिजा क्षेत्र (Achievement) क्षेत्र

विद्यालयको जग्गा, भवन, कक्षाकोठा, फर्निचर, प्रयोगशाला, शौचालय, आयस्रोत, विषयगत शिक्षक, कर्मचारी र विद्युतीय उपकरण पर्याप्त र सुविधायुक्त भएर मात्र एउटा विद्यालय २१ औं शताब्दी सुहाउँदो हुँदैन। ती कुराका साथसाथै विद्यालयको सिकाइ उपलब्धि राम्रो हुनुपर्छ। औसतमा विद्यार्थीको सिकाइउपलब्धि वा नतिजा दिगो रूपमा उच्च हुनुपर्छ। कक्षाका केही विद्यार्थीको मात्र विषयगत सिकाइउपलब्धि उच्च भएर वा राम्रो जिपिए आएर मात्र भएन यसका लागि समग्र कक्षाका विद्यार्थीको औसत उपलब्धि उच्च भई हरेक वर्ष विद्यालयको स्तर यस्तै भएमा

मात्र राम्रो भएको मान्न सकिन्छ। नतिजा राम्रो आउनका लागि विद्यालयको पठनपाठन प्रभावकारी हुनुपर्छ। विषयगत शिक्षकलाई राम्रो नतिजाका लागि उत्प्रेरित गर्नुपर्छ। शिक्षकलाई लक्ष्यसहितको शिक्षण सुधार योजना (TIP) तयार गर्न लगाई सोही आधारमा शिक्षण गरेर सिकाइमा सुधार गर्न सकिन्छ। शिक्षक र विद्यार्थीको औसत उपस्थिति वा नियमितता ९५ प्रतिशतभन्दा माथि हुन जरूरी छ। विद्यार्थीको विद्यालय छोड्ने र कक्षा दोहोर्‍याउने दर एक प्रतिशत भन्दा कमै हुनुपर्छ।

५. प्रतिफल (Outcome) क्षेत्र

राम्रो विद्यालयमा नतिजा राम्रो भएर मात्र पुग्दैन। अभिभावक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक सङ्घ, शिक्षक र विद्यार्थीको व्यावहारिक सिप पनि नतिजाअनुरूप राम्रो हुनुपर्छ वा देखिनुपर्छ। त्यसो भएमा मात्र विद्यालयको प्रतिफल क्षेत्र राम्रो भएको मान्न सकिन्छ। अधिकांश विद्यार्थीले परीक्षाको नतिजामा राम्रो जिपिए ल्याउनु राम्रो उपलब्धि हो र त्यही उपलब्धिअनुरूप उनीहरूले आफ्नो प्रतिभा क्षमता देखाउन सक्ने सिप प्रतिफल हो। शिक्षकको सन्दर्भमा भन्ने हो भने तालिम प्राप्त शिक्षकको सङ्ख्याले नतिजालाई जनाउँछ भने तालिमको सिप शिक्षणमा उपयोग हुने गर्छ भने त्यसले तालिमको प्रतिफल राम्रो भएको जनाउँछ। विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक सङ्घको गठन समयमै भई पर्याप्त सङ्ख्यामा बैठक हुनु नतिजा वा उपलब्धि हो भने ती बैठकको निर्णयले विद्यालय सञ्चालन र व्यवस्थापनमा सुधार गर्न, नतिजामा सुधार गर्न र पारदर्शिता कायम गर्न सघाउ

पुन्याएको छ भने प्रतिफल क्षेत्र राम्रो भएको जनाउ दिन्छ । तसर्थ उपलब्धि वा नतिजा राम्रो हुनुको साथै विद्यालयको समग्र अवस्थामा सुधारको सङ्केत देखिनु र विद्यालयको शैक्षिक स्तर दिगो रूपमा सुधार हुनु विद्यालयको प्रतिफल क्षेत्र राम्रो भएको मान्न सकिन्छ । नतिजा सङ्ख्यात्मक हुन्छ भने प्रतिफल व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्ने सिप हासिल भएको अवस्था हो । राम्रो नतिजा ल्याएका विद्यार्थीको समग्र कार्यसम्पादन सिप पनि राम्रो देखिनुपर्छ ।

६. प्रभाव (Impact) क्षेत्र

प्रभाव वा असरले व्यवहार र आचरणमा परिवर्तन ल्याएको हुन्छ । उदाहरणका लागि शिक्षकको कुरा गर्ने हो भने शिक्षकलाई तालिम दिएमा तालिम प्राप्त शिक्षक सङ्ख्याले उपलब्धि वा नतिजालाई जनाउँछ भने उनीहरूले तालिममा प्राप्त ज्ञान सिपअनुसार पठनपाठनमा उक्त ज्ञान सिप प्रयोग गरेको अवस्थालाई तालिमको प्रतिफल मानिन्छ । त्यसै गरी तिनै तालिम प्राप्त शिक्षकले सिकाएका विद्यार्थीको समग्रमा राम्रो नतिजा ल्याउन सके र नतिजाअनुरूपको व्यवहार प्रदर्शन गर्न सके वा सिकेको कुरालाई दैनिक व्यवहारमा समेत प्रयोग गर्न थाले भने तालिमको प्रभाव क्षेत्र राम्रो भएको मान्न सकिन्छ । विद्यार्थीको सन्दर्भमा हेर्दा जिपिए प्राप्त विद्यार्थी सङ्ख्या नतिजा हो भने नतिजाअनुरूप देखाउने व्यवहार प्रतिफल हो । ती विद्यार्थीले घर र आफ्नो समुदायमा देखाउने असल व्यवहार समुदायका लागि गर्ने योगदान प्रभाव हो । तसर्थ एक्काइसौं शताब्दीका हाम्रा विद्यालयले तत्कालको नतिजा मात्र राम्रो बनाएर भएन साथसाथै प्रतिफल

र प्रभाव समेत राम्रो भएको विद्यालय विकासमा जोड दिन्छ । सेवाग्राहीको सन्तुष्टि उच्च भएको विद्यालयको प्रभाव क्षेत्र राम्रो भएको मानिन्छ । राम्रो नतिजाले राम्रो प्रतिफल दिनुपर्छ र राम्रो प्रतिफलले राम्रो प्रभाव पार्न सक्नुपर्छ । त्यसो भएमा मात्र समुदाय सुधारमा विद्यालयको योगदान उच्च भएको मान्न सकिन्छ ।

७. निष्कर्ष

आजको युगले खोजेको एउटा आदर्श विद्यालयमा माथि उल्लिखित पाँचओटै क्षेत्रको सन्तुलित विकास र सुधारको अवस्था हो । विद्यालयका साधनअन्तर्गत पर्याप्त र सुविधायुक्त भौतिक साधन र दक्ष मानवीय पक्ष (शिक्षक कर्मचारी) पर्छन् । प्रक्रियाअन्तर्गत विद्यालयको प्रभावकारी कार्यशैली, व्यवस्थापन वा सञ्चालनका तौरतरिका पर्छन् । नतिजा वा उपलब्धिमा शैक्षिक क्रियाकलापबाट प्राप्त भएका उच्चस्तरका देखिने, गणना गर्न सकिने वा मापनीय कुरा पर्छन् । विद्यालयको प्रतिफल भनेको प्राप्त नतिजाअनुरूप विद्यार्थीको ज्ञान, सिप, अभिवृत्ति र व्यवहारमा देखिएका सुधारका कुरा हुन् । नतिजा वा उपलब्धिभन्दा प्रतिफल बढी अर्थपूर्ण र व्यवहारउन्मुख हुने गर्छ । त्यसै गरी प्रभाव भनेको हामीले चाहेको अन्तिम अवस्था हो । प्रतिफललाई व्यवहारमा देखिनु नै प्रभाव हो । प्रभाव भन्नाले विद्यार्थीमा देखिएको प्रतिफलले उनीहरूमा आएका सकारात्मक व्यावहारिक परिवर्तनलाई जनाउँछ । यसमा उनीहरूले सिकेका कुरा व्यवहारमा रूपान्तरण गर्न थाल्छन् । यसले समस्त समाजमा समेत सकारात्मक असर पार्छ वा परिवर्तन ल्याउँछ । एउटा उदाहरणबाट नतिजा,

प्रतिफल र प्रभावलाई छुट्याउने कोसिस गरौं: मानौं, पन्ध्र जना विद्यार्थी पोषणयुक्त खानाको विशेष कक्षामा सहभागी भए भने यो नतिजा हो। उक्त विशेष कक्षाबाट उनीहरू पोषणयुक्त खाना पहिचान गर्न, त्यसका फाइदा बताउन र प्रयोग गर्ने सिप हासिल गर्न सक्ने भए भने त्यो प्रतिफल भयो। केही महिनापछि विद्यार्थीको स्वास्थ्यमा सुधार आएको देखियो र खाजा खाँदा अल्पपोषक खानेकुराको सट्टा घरबाट ल्याएको स्वास्थ्यवर्धक खानेकुरा खाएको पाइयो भने त्यो उक्त विशेष कक्षाको प्रभाव हो। आजका हाम्रा विद्यालयले तत्कालको नतिजामा मात्र ध्यान नदिएर प्रभावस्तरसम्म सुधार ल्याउने ध्येय राख्नुपर्छ।

सन्दर्भ सामग्री

१. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०७६) विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ दोस्रो संशोधन २०७९
२. शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, (२०६६) बालमैत्री विद्यालय प्रारूप, बालमैत्री कक्षाकोठाका न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्ड
३. शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र, (२०७९) विद्यालय कार्यसम्पादन परीक्षण साधन, शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर
४. शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, (२०७९) शैक्षिक स्मारिका २०७९ अङ्क ३, प्रभावकारी विद्यालयको खोजीमा, बद्रीबहादुर पाठक।
५. *Education Sector Working Draft Paper, (2009) External Services Evaluation Unit, Outcome and Impact Level Indicator*

घाटुः नेपाली सांस्कृतिक महलको बलियो ङँटा

होमनाथ पौडेल

लेखसार

नेपाल संस्कृति र परम्परामा सम्पन्न मुलुक हो । यस भूमिमा बसोबास गर्ने सबै जातिका आफ्ना आफ्नै प्रकारका संस्कृति, चलन र परम्परा रहेका छन् । यिनै विविध संस्कृति, चलन र परम्पराले सिङ्गो नेपाली संस्कृतिको निर्माण गरेका छन् । ती संस्कृतिलाई कुनै जाति वा संस्कृति विशेषमा सीमित नगरी साभ्ना नेपाली संस्कृतिको रूपमा हेरिनुपर्छ । यस लेखमा सिङ्गो नेपाली संस्कृतिको एउटा पक्ष घाटुको चर्चा गरिएको छ । घाटु परम्परादेखि नै गुरुड जातिमा अभ्यास गरिँदै आएको मन्त्रसहितको गीतिकथामा आधारित अङ्गविन्यासका साथ कन्याहरूद्वारा प्रस्तुत गरिने लोकनृत्य हो । यो नृत्यको थालनी कहिलेदेखि भयो कुरा स्पष्ट नभए पनि सोरौँ शताब्दीदेखि मादी र मस्युङ्दीको मूल अन्नपूर्ण र लमजुङ हिमालको घाँटीदेखि उत्पत्ति भएको विश्वास गरिन्छ । गुरुड जातिले अभ्यास गरे पनि यसको कथासार ठकुरी राजासँग सम्बन्धित भएकाले यस नाचले जातीय सहिष्णुता र मेलमिलाप कायम गरेको स्पष्ट रूपमा बुझिन्छ । यस क्षेत्रमा प्रचलित अन्य लोक तथा सांस्कृतिक नृत्यहरूजस्तै घाटु नृत्य जुनसुकै समयमा प्रस्तुत गर्न मिल्दैन । निश्चित समयमा निश्चित अनुष्ठान र विधान पूरा गरेपछि मात्र ११ वर्षदेखि १६ वर्षसम्मका सर्वाङ्ग सुन्दरी घाटुलीद्वारा यो नृत्य प्रस्तुत गर्नुपर्छ । यस लेखमा घाटुको परिचय, कथासार, अनुष्ठान विधि, घाटुको महत्त्व, यसको वर्तमान अवस्था, निष्कर्ष एवम् सुभाष र यो लेख तयार पार्ने क्रममा अध्ययन गरिएका सन्दर्भ सामग्रीसमेत उल्लेख गरिएको छ ।

विषय प्रवेश

संस्कृति मुलुकको ऐना हो, जसले समाज विकासको अवस्था भल्काउँछ । संस्कृतिको अर्थ र परिभाषा व्यक्ति, देश, काल र परिस्थितिअनुसार फरक हुन सक्छ । नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०६०) मा संस्कृतिलाई “धेरै समयदेखि देशकालसापेक्ष भई आन्तरिक, वैचारिक तथा परम्परागत धारणाका रूपमा विकसित हुँदै आएको र आचार विचार र

रहन सहन आदिका माध्यमले कुनै राष्ट्र, समाज, जाति आदिको स्वरूप खुटिने यावत् मान्यता, भावना, चिन्तनमनन, भौतिक अभिव्यक्तिसमेतको समूह वा साधन” हो भनी अर्थ्याइएको छ । यसरी हेर्दा कुनै जाति, समाज वा राष्ट्रले आफ्नो भूगोल, इतिहास र हावापानीका आधारमा अभ्यास गर्दै आएका भाषा, लिपि, कला, सङ्गीत र अन्य समसामयिक चलनहरूको योग नै संस्कृति हो ।

शिक्षक, सैनिक आवासीय महाविद्यालय, सल्लाघारी, भक्तपुर

“संस्कृतिमा समाज र राष्ट्रको पूर्ण जीवन पद्धति सन्निहित हुन्छ ।” (दीपक, १९९९: १६५), “संस्कृति अभिजात्य उच्चवर्गको सरोकारको कुरा होइन तर यसले समग्र समाजलाई आफूभित्र समाहित गरेको हुन्छ” । दीपक १९९:१६८ । माथिका यी कथनहरूले कुनै राष्ट्रभित्रको कुनै समाजले अभ्यास गरेका चलनचल्तीहरू त्यस समाजका मात्र नभएर त्यस राष्ट्रका साभा सांस्कृतिक सम्पदा हुन् र यिनीहरूले राष्ट्रको प्रतिनिधित्व गर्ने भएकाले यिनीहरूको संरक्षण गर्नु सबैको साभा दायित्व हो भन्ने कुरा पुष्टि गर्छ ।

नेपाल बहुभाषिक, बहुजातीय र बहुधार्मिक मुलुक हो । नेपालका सबै जातजाति, भाषाभाषी र भौगोलिक क्षेत्रका भाषा साहित्य, कला संस्कृति, गीत सङ्गीत आदिको समष्टिगत स्वरूप नै नेपाली संस्कृति हो । “नेपालभित्रका विभिन्न जातिहरूका संस्कृतिको समष्टिगत रूप नै नेपाली संस्कृति हो” (भट्ट, १९९९) । नेपाली संस्कृतिको निर्माण र अभ्यासबारे सउदाहरण चर्चा गर्दै गोविन्द भट्ट लेख्छन् - “हामीलेचीन र भारतबाट प्रशस्त कुरा सिकेका छौं, तर हामीकहाँ आएर भारतको हिन्दुधर्म र उत्तरको बौद्धधर्मको नेपालीकरण भएको छ ।.....यहाँका हिन्दु भारतीय हिन्दुभन्दा बेग्लै छन्,..... बौद्धधर्म पनि उत्तरको भन्दा फरक छ र यही नै नेपाली संस्कृतिको मौलिकता हो” (ए.ए.) । उपर्युक्त कथनलाई हेर्दा नेपाली संस्कृति नेपालमा निर्मित आफ्नो मौलिकता भएको साभा संस्कृति हो । माथिका सन्दर्भलाई विचार गर्दा, नेपाली जातिले विभिन्न समय, स्थान र

समारोह/अवसरहरूमा निरन्तर अभ्यास गर्ने गरेका कला, साहित्य, भाषा, नृत्य, गीत-सङ्गीत आदिबाट सिर्जना भएको नेपालीपन नै नेपाली संस्कृति हो ।

“सङ्गीत, कला, नृत्य.....आदि समेटेर एउटा विराट संस्कृति बनिएको हुन्छ, यस विराट् स्वरूपको मूल आधार लोकसंस्कृति हो” (डा. सांकृत्यायन, १९९९: १३२) । लोकसंस्कृति हरेक संस्कृतिको जननी हो । लोकअभ्यासबाट नै चलनचल्ती र भाषा संस्कृतिको स्वरूप निर्धारण हुन्छ । यस लेखनीमा नेपालको गण्डकी क्षेत्रका गुरुङ जातिले परम्परादेखि नै अभ्यास गर्दै आएको लोकसंस्कृति घाटुको चर्चा गरिएको छ ।

२ घाटु : परिचय, थालनी र कथासार

“कुमारी युवतिले मन्त्रसहितको गीत गाएर अङ्ग विन्यासका साथ नाचिने पुराना कथामा आधारित गुरुङ जातिको लोकनृत्य” (नेपाली बृहत् शब्दकोश, २०६०) लाई घाटु/घाटु भनिन्छ । यो नृत्यको चलन कहिलेदेखि चल्थो भनी भन्न सक्ने बलियो आधार भेटिँदैन, अतः किंवदन्तीहरूलाई नै यसको आधार मान्नु पर्छ । गुरुङ जातिले अभ्यास गर्दै आएका घाटु र रोदीमा राजा-रानी र दरबारका प्रसङ्ग आउने हुनाले यस क्षेत्रमा गुरुङ राज्यहरू अस्तित्वमा रहेको कालदेखि नै यसको थालनी भएको हुनुपर्छ । “लिच्छवि शक्ति कमजोर हुँदै गएपछि कास्की भेगमा तैनाथ पाई बसेका सामन्तले मौका हेरी स्वतन्त्र हुने चेष्टा गरे” (सुवेदी, २०६०, पृ. २४) भन्ने तथ्यले प्राचीनकालको अन्त्य र मध्यकालको थालनीतिर गण्डकी क्षेत्रमा गुरुङ राज्यको स्थापना भएको र यसै समयको सेरोफेरोबाट घाटुको चलन

चलेको हुन सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । यसको उत्पत्ति स्थानको चर्चा गर्दै क्याप्टेन मीनबहादुर गुरुङ लेख्छन्-“घाटु मादी र मर्स्याङ्दीको मूल, अन्नपूर्ण र लमजुङ हिमालको घाँटीदेखि नै उत्पत्ति भएको हो (गुरुङ, २०५९, पृ. २)” ।

घाटुको शाब्दिक अर्थ, नामकरण र थालनी गर्नुपर्ने अवस्थाबारे ठोस प्रमाण पाइँदैनन् । क्या. मीनबहादुर गुरुङले, त्यसबेलाका राजाहरू सिकार खेलमा सौखिन थिए र सिकार धपाउन घाँटीमा घाँडो लगाई सिपालु कुकुरसमेत लैजान्थे । कुनै समय गुरुबाउहरू यही घाँडो लिएर नाच थालेपछि यसलाई सुरुमा घाँडो नाच भनियो र अपभ्रंश हुँदै घाटु बन्न गयो । हाल पनि सिकलेसलगायतका गाउँमा यसलाई घाँडो नै भन्ने चलन छ भन्ने तथ्य अगाडि सार्छन् (२०५९) । गुरुङको यो विचार सान्दर्भिक लाग्दछ । फुर्सदको बेला गाउँलेहरू भेला भई सामूहिक रूपमा सिकार गर्न जाने, फर्केपछि सबैजना भेला भई मनोरञ्जन गर्दै भोज खाने, नाचगान र खेलठट्टा गर्ने नेपाली सहज चलन पनि हो र यसबेला समाजका मान्यजन गुरुबाउहरूलाई ससम्मान निम्तो गर्ने र उनीहरूले पनि तान्त्रिक विधिबिधान गर्ने परम्परा हुनसक्छ । यस बेला उनीहरू घाँडो धारण गरेर नाचेका हुनसक्छन् । त्यस्तै राजा/मुखिया/सामन्त सिकारबाट फर्कदा चाकरीमा जानु पर्ने परिस्थितिले पनि यो संस्कृति विकास भएको हुन सक्छ । चाकरीलाई सकारात्मक रूपमा लिँदा ठुलाबडाको सम्मान पनि भन्न सकिन्छ । यो नाचमा “११-१६ वर्षसम्मका सर्वाङ्गसुन्दरी” (गुरुङ, २०५९, पृ. १०-११)

सहभागी हुनुपर्ने भएकाले यसको थालनी मालिकको सम्मान गर्ने परम्पराबाटै भएको हुन सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । राजा/मुखिया/सामन्तका कुकुरको घाँडो धारण गरेर नाचु पनि चाकरीकै उदाहरण हो । अहिलेपनि ठुलाबडाको स्वागत वा विदाइमा पञ्चकन्याको उपस्थिति गराउने र उनीहरूले बोलेका कुरामा सही थाप्ने/सकारात्मक हुने चलन पनि सम्मानकै उदाहरण हो ।

यो संस्कृतिको विषयवस्तु र कथासार भने ठकुरी राजासँग सम्बन्धित छ । क्याप्टेन मीनबहादुर गुरुङ (२०५९, पृ. ८-९) का अनुसार सोही शताब्दितर लमजुङका राजा कालु शाहलाई घले राजाले मारेपछि यशोब्रह्म शाहलाई राजा बनाइयो र कालु शाहकी विधवासँग विवाह गराइयो । ती विधवामा कालु शाहको गर्भ थियो । पछि उनले परशुराम शाहलाई जन्माइन् । राजा यशोब्रह्म शाहले आफ्नो भडेकेलो छोरा परशुरामलाई लमजुङको उत्तरी भेगमा पर्ने इलाम पोखरीको राजा बनाए । इलाम पोखरीको नजिकमा कुनै ठकुरीहरू नभएकाले यिनको नवलपुरकी ठकुरी कन्या यम्बावती/हेमावतीसँग विवाह भयो । सुख, शान्ति र वैभवले सम्पन्न यस राज्यमा राजा र रैतीदुनियाँको निकै राम्रो सम्बन्ध स्थापना भएकाले चारैतिर यस राज्यको कीर्ति फैलियो । एकदिन रानी यम्बावतीका कोखबाट बालकृष्ण नामक कुमारको जन्म भयो । कुमारको जन्म भएपछि सबैतिर हर्ष छायो तर एकाएक यस राज्यमा बिघ्न र उत्पात हुन थाल्यो । शत्रु राज्यहरूले यस उपर धावा बोले । गह्रौँ र सतहँसँगको युद्धमा वैशाख पूर्णिमाको

दिनमा राजा परशुरामले वीरगति प्राप्त गरे, रानी सती गइन् भन्ने विषयवस्तु र प्रसङ्गका आधारमा घाटु प्रस्तुत गरिए पनि यसमा अन्य प्रसङ्ग नआउने भने होइनन् । यस सन्दर्भले घाटुको उत्पत्तिका विषयमा दुईओटा तर्क अगाडि साँच्चै । पहिलो कुरा, घाटुको थालनी यही समयबाट भएको हो । यसलाई आधार मान्ने हो भने राजवियोग र राष्ट्रिय सङ्कटले विह्वल जनता करूण रसका गीत र अभिनयका साथ घाटमा गए र घाटेनाचको नामबाट घाटुनाच भएको हुनसक्छ । दोस्रो कुरा चाहिँ घाटु पहिलेदेखि नै अभ्यास र प्रचलमा थियो, पहिलेका प्रसङ्गहरू फरक थिए तर यस क्षणको करूण अवस्थाले घाटुको प्रसङ्ग फेरिएको हुनसक्छ । यसको थालनी, नामकरण वा प्रसङ्ग जेजस्तो भए पनि यसलाई केवल नेपाली संस्कृतिका नामले मात्र चिनिनु सबैभन्दा राम्रो कुरा हो ।

३ घाटु अनुष्ठान विधि

कौरा, सोरठी, ठाडो भाका वा सालैजोजस्तै गरी जुनसुकै समयमा घाटु प्रस्तुत गर्न मिल्दैन । यसका लागि निश्चित अनुष्ठान र विधि सम्पन्न गर्नुपर्छ । सतीघाटु वसन्त पञ्चमीदेखि शुभारम्भ गरेर वैशाख पूर्णिमाका दिनमा साङ्गे गरिन्छ । यही तिथि नै छनोट किन गरियो भन्ने विचार गर्दा वैशाख पूर्णिमाको दिनमा राजा परशुरामले वीरगति प्राप्त गरेका दिन थिए भने वसन्त पञ्चमीको दिन चाहिँ बालकृष्णको जन्मदिन वा युद्ध आरम्भ भएको दिन हुनसक्छ । बाह्रमासे घाटु यी तिथिबाहेक अन्य समयमा पनि प्रस्तुत गर्न मिल्छ । यी दुवैका लागि निश्चित विधान र अनुष्ठान सम्पन्न गर्नुपर्छ ।

गङ्गाजलले स्नान गरी शुद्ध आहार र वस्त्राभूषणले युक्त भएका, ११ वर्षदेखि १६ वर्षसम्मको उमेर समूहका, कतै कुनै खोट नभएका, विशेषतः सर्पले नडसेका, कुकुरले नटोकेका, ढिकीले हात नकुटेका सर्वाङ्गसुन्दरी कन्यालाई गाईको गोबरले लिपेर शुद्ध बनाएको अनुष्ठान मण्डपमा कर्ताको रूपमा आसन ग्रहण गराइन्छ । यी कन्यालाई घाटुली भनिन्छ । यी कन्याहरूले आशन ग्रहण गरी सकेपछि गुरुबाउहरूले इष्टदेवता, प्रकृति र यम्बावती रानीको आवाहन गर्दै स्तुति गान गाइन्छ ।

जागहोरे यम्बावती

जागहोरे अम्बावती जागइला

बाह्रमासे फूल जागइला

चारै देशका चारै कुनाका देवता आवयला । (गुरुङ, २०५९, पृ. १२)

अनुष्ठानका विषयमा चर्चा गर्दै गुरुङ अगाडि लेख्छन् - “घाटु अनुष्ठान आरम्भको पहिलो तीनदिन र समापनका पछिल्ला तीन दिनहरूमा घाटुलीका आँखा पूर्ण बन्द हुन्छन् र भुलेर नाच्छन् । घाटु जगाउने स्तुतिले घाटुलीहरूले आफ्नो ज्यान कमाउँदै कमाएनन् भने गुरुबाउहरूले राम बोल्ने कथा हाल्छन् त्यसपछि यिनीहरूका आडमा देवी चढ्छिन् र काम्दै नाच्न थाल्छन् ” (गुरुङ, २०५९, पृ. १२-१३) । घाटु शुभारम्भका विषयमा चर्चा गर्दै चूडामणि बन्धु लेख्छन् , “रौरा अथवा गुरुबाउहरूले करताल र मादलका तालमा गीत गाउँछन् र इष्ट देवताका साथै स्थानीय देवदेवीहरूको नाम लिएर प्रार्थना गरी देवदेवीलाई आह्वान गर्छन् । बिस्तारै घाटु नाच्ने घाटुलीहरूको

शरीरमा देवताको प्रवेश हुन्छ र उनीहरू आँखा बन्द गरेर मन्द गतिमा भावमग्न भई नृत्य गर्न थाल्छन् ”(बन्धु, २०५८, पृ. २७७)। यी छ दिनबाहेक अरू समय गाउँमा जहाँ जहाँ विशेष कार्य र समारोह पर्छन् ती ती घरमा गई यम्बावती रानी र परशुराम राजाको जीवनीको कुनै भागलाई विधि विधानसहित सुनाउने गर्छन्। ती राजा र रानीको जीवन-मृत्युसँग सम्बन्धित कहानीलाई चारभागमा विभक्त गरिएको छ। हरेक भागलाई डाँडी भनिन्छ (गुरुङ, २०५९)। यसको पहिलो भाग अर्थात् जन्मडाँडीमा यम्बावतीको बाल्यकाल, यौवनावस्था र त्यस बेलाको दिनचर्याका विषयमा चर्चा हुन्छ। विवाह डाँडीमा यम्बावती र परशुराम राजाको विवाह समारोह, रासलीला, गर्भधारण र कुमार बालकृष्णको जन्मसम्मको चर्चा हुन्छ। त्यस्तै सिकार डाँडीमा परशुराम राजाको सिकारको शौखको चर्चा गरिन्छ। कुसुन्डा डाँडी भने करूण रसले भरिएको हुन्छ। यसमा राजारानी परलोक भइसकेपछि उनीहरूले धारणको रूपको चर्चा गरिन्छ। राजारानीले कुसुण्डाको रूपधारण गरी आएको र मानिसहरूसँग संवाद भएको कुरा यस डाँडीमा चर्चा हुन्छ। यो डाँडी नेपालका अन्य जातिमा वायु बकाउने प्रथासँग मिलेको जस्तो मलाई लाग्छ। यी डाँडीका केही उदाहरण यस प्रकार छन् :

धारैको पानी कुवाको पानी
यो हो रे चुलठी धोयो रे चुलठी
यम्बावती चुलठी धोऔला
यम्बावती चुलठी कोरी तेल घसौला

कुसुमे डोरीले बाँधौला । (जन्म डाँडी)
एकै र मासे दुवै र महीन गर्भ रहयो
तीनै मास चारै र महीन गर्भ रहयो

.....
राजा त परशुराम राजा र रानी अम्बावती हर्षित भए
हर्षितका पुत्र काखमा लिए । (विवाह डाँडी)
डाँडै आँठ काठे सिकारै खेलन जाऊँ
आफ्नु धनुकी साथैमा लिएर
आफ्नो कुकुर डाकी बोलाई ल्याऊँ
फिनवा भोजन कुकुरलाई खुवाउँला । (सिकार
डाँडी)

अन्धाअन्धी जोगी जोगिनी
हामी त भइयो वनै कुसुण्डा
फिनवा भोजन छोडेउला

.....
तरुलको रस खाउला । (कुसुण्डा डाँडी) (गुरुङ,
२०५९)

त्यसै गरी परशुराम राजाले दुश्मन राज्यहरूसँग
गरेका युद्ध, उनका बहादुरीका कहानी वीरगति
गाथा, राजाले वीरगति प्राप्त गरेको सन्देश पाएपछि
रानीले गरेको बिलौना, रानी सती जाने बेला
आफन्त, भारदार र रैती दुनियालाई दिएको उपदेश,
रैती दुनियाँले गरेको बिलौना, रानी यम्बावतीको
सतियात्रा आदि पनि प्रसङ्ग मिलाई प्रस्तुत
गरिन्छन् ।

यम्बावती रानीको केशै फुकाई दे
रानीज्यूको गलाको पोते छिनाई दे

रानीज्यूको शिरको सिन्दूर मेटाई दे

रानीज्यूको हातको चुरी फोरीमा दे । (गुरुङ, २०५९, पृ. २३)

४ संस्कृति/घाटुको महत्त्व

नेपालमा बसोबास गर्ने जुनसुकै जाति वा समुदायका मानिसहरूले अभ्यास गरे पनि नेपालमा अभ्यास गरिने हरेक संस्कृति सबै नेपालीका साभा मौलिक सम्पदा हुन् । संस्कृति प्रत्यक्ष देखिने नाचगान, भोजन, वेशभूषा र चलनचल्ती मात्र नभएर देख्न नसकिने तर अनुभव मात्र गर्न सकिने भावनात्मक कुरा पनि हो । यो व्यक्ति, समाज र राष्ट्रको आफ्नोपन भएकाले संस्कृतिविहीन समाज नाम नभएको मानिस जस्तै हुन्छ । घाटुमात्र नभएर कुनै पनि संस्कृति लोप हुनु भनेको त्यो जातिको परिचय हराउनु मात्रै होइन, हाम्रो मुखबाट एउटा दाँत भर्नु जस्तै हो । आफ्नो एउटा कुकुरदाँत भर्दा बुद्धि बङ्गारा सङ्गे छन् भनी चित्त बुझाउने र बाँकी दाँतको संरक्षण र उपचार नगरेमा हामी एकदिन दाँतविहीन बन्न पुग्छौं । त्यसै गरी देशमा रहेका अनेक संस्कृतिमाथि समान ध्यान नपुऱ्याउने र संरक्षण नगर्ने हो भने एक दिन हामी संस्कृतिविहीन हुनेछौं । दाँत नभएकाले जाँतामा पिँधेको सातु खाएर बाँच्नुपर्छ भने संस्कृतिविहीनले बालकको न्वारन र नामकरणदेखि अन्त्येष्टिसम्मका सबै संस्कारमा परसंस्कृतिको आड लिनुपर्छ । संस्कृतिविहीन अवस्थाको चर्चा गर्दै पूर्णप्रकाश नेपाल “यात्री” लेख्छन् - “कदाचित् नेपाली जातिभन्दा तल भरेर सांस्कृतिक सौमनस्य खोज्ने हो भने महासागरको ज्वारभाटामा परेको ढुङ्गाको

दुर्दशा हुन सक्छ” (नेपाल, सन १९९९, पृ. ८०)।

भावनात्मक पक्षलाई छाडेर संस्कृतिको भौतिक पक्षको चर्चा गर्ने हो भने पनि राष्ट्रिय विकासमा यसको अतुलनीय महत्त्व रहेको कुरा पुष्टि गर्न सकिन्छ । नयाँ खोज र अध्ययन अनुसन्धानका लागि संस्कृति सम्बन्धी प्रशस्त विषयवस्तु उपलब्ध हुन्छन्, यो पर्यटन विकासको बलियो आधारसमेत हो । आजको विश्वमा जलवायु परिवर्तनका कारणले हिमालहरू पग्लिँदै, खोलानाला र तालतलैया सुक्दै जाने, जनसङ्ख्या वृद्धिले जैविक विविधता नासिने अवस्था सिर्जना भएको छ । विश्वव्यापीकरण र आधुनिकीकरणका नाममा विश्वबाट आफ्ना मौलिक लोकसंस्कृति ओभ्रेल पर्दै गएका छन् । यस्तो विषम अवस्थामा हामीले आफ्नो संस्कृति जोगाउन सक्थौं भने विश्वको आँखा हामीतिर पर्नेछ र “संस्कृति पर्यटन”को माध्यमबाट प्रशस्त विदेशी मुद्रा आर्जन गर्न सक्नेछौं । नेपाली संस्कृति निर्माण र विकासको आधार यही नेपाल भूमि हो, त्यसैले यहाँका सबै रैथाने जातिका संस्कृतिका आधारभूत पक्षहरूमा समानता छ (पछि उल्लेख हुने छ) । यही समानताले हामीमा अन्तरसांस्कृतिक सद्भावलाई दरिलो बनाउने छ ।

नेपालका बहुल संस्कृतिमध्येको एक घाटु पनि निकै महत्त्वपूर्ण छ । घाटुको विषयवस्तु यम्बावती रानी र परशुराम राजा भएकाले यसले आफ्ना पुर्खाको योगदानको स्मरण गराउँदै वर्तमान समाजप्रति आफ्नो जिम्मेवारी बोध गराउँछ । यो लोकसंस्कृतिको अभ्यासमा गुरुङ जातिले ठकुरी राजाको जीवनीका असल पक्षहरूको चर्चा

गर्छ । यसले परापूर्व कालदेखि नै नेपालीहरूमा अन्तरजातीय र अन्तरसांस्कृतिक सद्भाव कायम रहेको जानकारी दिँदै आगामी पुस्तालाई समेत सहयोग र सद्भावको मार्गदर्शन गर्छ । नेपाल पुरुषप्रधान मुलुक हो तर घाटु अनुष्ठानमा कन्यालाई कर्ताको रूपमा राख्नुपर्ने विधानले समाजमा नारी र पुरुषको समान महत्त्व पुष्टि गर्छ । शुद्ध आहार विहार, वस्त्र आभूषण, गङ्गाजल, गाईको गोबर, दुबो, अबिर, अक्षता आदि सबै नेपाली जातिका सांस्कृतिक अनुष्ठानमा नभई नहुने सामग्री हुन् । यी सामग्रीको प्रयोगका कारणले हरेक नेपाली जातिका आधारभूत सांस्कृतिक पक्षहरूमा समानता रहेको प्रष्ट हुन्छ ।

५ वर्तमान अवस्था

तमु धिं र सङ्ग्राहलयहरूको निर्माण, शब्दकोशको प्रकाशन (२०५९), जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (२०५८) को स्थापना, संवैधानिक आयोगको स्थापना जस्ता राष्ट्रिय र स्थानीय स्तरमा भएका क्रियाकलाप संस्कृति संरक्षण र उत्थानका लागि भएका सकारात्मक पहल हुन् । बसाइँ-सराइँ, व्यस्त जीवनशैली, जागिरे जीवन र मिश्रित बस्तीका कारणले कतिपय रैथानेको आफ्नो संस्कृति अभ्यासमा प्रतिकूलता आएको छ । “एक गाउँ दुई गाउँ गर्दै घाटु हटाउँदै गएको प्रत्यक्ष मैले अनुभव गरेको छु” (गुरुङ, २०५९, पृ. ख) भन्दै क्या. मीनबहादुर गुरुङ यसको गिर्दो अवस्था स्वीकार गर्छन् । “भाषाको मृत्युसँगै संस्कृतिको पनि मृत्यु हुन्छ” (पौडेल, २०५९)। “भाषा र संस्कृतिको सम्बन्ध नडर मासुको सम्बन्धसरह हुन्छ । भाषालाई

संस्कृतिदेखि अलग गर्नु रुखलाई जरादेखि अलग गरी हेर्नु समान हो” (दीपक, १९९९, पृ. १६९) । “गुरुङ सवर्ण जातिको सम्पर्कमा आएकाले घरेलु काममा पनि आफ्नो बोली छोडी नेपाली भाषाको नै व्यवहार गर्छन्” (शर्मा, २००८, पृ. ३७) । साथै हालका दिनमा गुरुङ जातिमा पश्चिमी संस्कृतिको समेत प्रभाव परेको छ । यसले गर्दा सर्वप्रथम यो जातिको भाषा नासिँदै गएको छ भने क्रमशः अन्य सांस्कृतिक अभ्यासमा कमी आएको छ ।

६ निष्कर्ष एवम् सुझाव

तमु/गुरुङ सङ्गठनहरूको आव्हानमा गुरुङ जातिले आफ्नो कला-संस्कृतिसँग सम्बन्धित महोत्सवहरू गर्ने, प्रभातफेरी गर्ने र पर्व मनाउने गरेको पाइन्छ । यसप्रकारका सांस्कृतिक गतिविधि समग्र संस्कृति संरक्षणका लागि पर्याप्त नभए पनि संस्कृतिप्रति मानिसलाई आकर्षित गर्ने पक्षहरू हुन् । यस्ता गतिविधिले सांस्कृतिक अभ्यासमा चासो जगाएका छन् । संस्कृति दैनिकी हो, निरन्तर प्रक्रिया हो अनि भूगोल र इतिहास पनि हो । अतः यो निरन्तर अभ्यासमा आउनुपर्छ । यहाँ भनिएको निरन्तर अभ्यास वा दैनिकीको अर्थ असमय होइन र सती घाटु जहिले नचाए पनि हुन्छ भन्ने होइन । यसको अर्थ वसन्त पञ्चमीदेखि वैशाख पूर्णिमासम्म सती घाटु बिसिन हुन्छ र अन्य प्रकारका गीत-नृत्यको अभ्यास हुनुहुँदैन भन्ने हो । बुढाबुढीले नसक्ने, तन्नेरीतरूनीले नसक्ने अवस्थाले संस्कृति ओभेलमा पर्न गएको हो । यो अवस्थाले दोस्रो पुस्तालाई आफ्नो संस्कृति नौलो लाग्छ र तेस्रो पुस्ताले थाहै पाउँदैन । वास्तवमा यही भएको छ ।

हालका अङ्ग्रेजी स्कुलमा पढ्ने कतिपय केटाकेटीले आफ्नो भाषा सुनेका छैनन्, संस्कृति/चलन देखेका छैनन्। अतः संस्कृति संरक्षणका लागि पुरानो पुस्ताले नयाँ पुस्तालाई यसको ऐतिहासिक भूमिका र महत्त्व दर्साई जिम्मेवारी सुम्पिने र आफूले निर्देशन र अवलोकन गर्नु जरूरी छ। संस्कृतिलाई एक जातिमा सीमित नगरी अन्तरसांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजना गर्दा हरेक जाति आपसी संस्कृतिबारे परिचित हुन्छ र यसले संस्कृतिलाई दीर्घायु बनाउँछ। कुनै पनि संस्कृतिको पछाडि रहेका वैज्ञानिक तथ्यको जानकारी नहुनु श्राद्धमा बिरालो बाँध्ने प्रथाजस्तै हो जसले युवापुस्तालाई विकर्षित गर्दछ। अतः संस्कृतिसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गरी यस पछाडि रहेका तथ्यहरू माथि प्रकाश पार्न सकेमा संस्कृतिको जगेर्ना हुन्छ। आफ्नो संस्कृति संरक्षणका विषयमा चर्चा गर्दै गोविन्द भट्ट लेख्छन्, -“नेपालका विभिन्न जातिका संस्कृतिलाई समावेश गर्ने र तिनको प्रतिनिधित्व हुने किसिमबाट नेपाली राष्ट्रिय संस्कृतिको विकास गर्न अनि संसारका सबै मुलुकसित सांस्कृतिक सम्बन्ध जोड्दै पारस्परिक हित तथा समानताका आधारमा सांस्कृतिक आदान-प्रदान चलाउनु नै आज नेपालका लागि एकमात्र सही सांस्कृतिक नीति हो” (भट्ट, १९९९, पृ. ४२)। यसर्थ संस्कृति संरक्षणका लागि स्थानीय र राष्ट्रिय तहबाट समेत पहल हुनु जरूरी छ।

सन्दर्भ सामग्री

- गुरुड, क्या. मीनबहादुर , (२०५९) , घाटु , पोखरा : डाँफे कला मन्दिर ।
- दीपक, सुवास , (सन १९९९) , संस्कृति र भाषाका कुरा , निर्माण, १९(३४), - १६५,१६८ र १६९ ।
- नेपाल, पूर्णप्रकाश , (सन १९९९) , इयत्ताका दृष्टिले नेपाली संस्कृति । निर्माण, १९ (३४), - ८० ।
- नेपाली बृहत् शब्दकोश ,(२०६०) , काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- पौडेल, होमनाथ , (२०६९, असोज २०) , भाषिक जीवन्तता र जातीय अस्तित्व , पोखरा पत्र राष्ट्रिय दैनिक, पृ. २ ।
- बन्धु, चूडामणि, (२०५८), नेपाली लोक संस्कृति, काठमाडौँ, एकता बुक्स ।
- भट्ट, गोविन्द , (सन १९९९) , हाम्रा राष्ट्रिय संस्कृति र केही प्रश्नहरू , निर्माण, १९(३४), -४२ ।
- शर्मा, बालचन्द्र , (वि.सं.२००८) , नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा , बनारस : माधवप्रसाद शर्मा ।
- सांकृत्यायन, डा. कमला , (सन १९९९) , संस्कृति, निर्माण, १९(३४), - १३२ ।
- सुवेदी, डा. राजाराम , (२०६०) , कास्की राज्यको इतिहास , काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशन ।

पठन संस्कृति विकासमा पुस्तकालयको भूमिका

✍ भावना पौडेल

लेखसार

दिगो विकास वर्तमानको अपरिहार्य आवश्यकता हो। दिगो विकासको परिभाषा र प्रादुर्भाव समयकालअनुसार परिमार्जन र परिष्कृत हुँदै आएको पाइन्छ। भावी पुस्ताको आवश्यकतासँग सम्भौता नगरिकन अहिलेको मानव जीवनस्तरमा सुधार ल्याउनुपर्छ भन्ने मान्यता नै दिगो विकास हो। मानव जीवनलाई सहज र सुखी बनाउन विभिन्न प्राकृतिक स्रोत साधनको आवश्यकता पर्छ। यस्ता साधनस्रोतको यथोचित तर्जुमा र उत्पादन गर्न उद्योगधन्दाको स्थापना गरिन्छ। प्रकृति र संस्कृतिलाई जगेर्ना गर्दै दिगो विकासका हरेक गतिविधि सुगमतापूर्वक सम्पन्न गर्न दक्ष र शिक्षित जनशक्तिको आवश्यकता हुन्छ। साक्षरता शिक्षाको प्रस्थान विन्दु र ज्ञानको कुञ्जी हो। आफ्नो अन्तरनिहित प्रतिभाको प्रस्फुटन गरेर अधिकभन्दा अधिक सक्षमता हासिल गरेर सशक्तीकरणका लागि साक्षरता हुँदै शिक्षित हुनु पहिलो सर्त हो। बालबालिका भनेका भविष्यका कर्णधार हुन्। पुस्तक र पुस्तकालयसँगको नियमित सङ्गतले बालबालिकालाई अनुसन्धानतिर आकर्षित गरी अनुसन्धानशील बनाउँछ। बालबालिकामा पुस्तक र पुस्तकालयप्रति लगाव र आकर्षण गर्ने मुख्य काम अभिभावक र शिक्षकको नै हो। यस लेखको प्रमुख उद्देश्य दिगो विकासका लागि साक्षरता अभिवृद्धि गर्न बालबालिकाको पठन संस्कृति विकासमा पुस्तकालयले के कस्तो भूमिका खेल्छ भनी विश्लेषण गर्ने प्रयास गर्नु रहेको छ। दिगो विकास र साक्षरताबिचको सम्बन्ध, अनि साक्षरता र बालबालिका, पठन संस्कृति तथा पुस्तकालयबिचको सम्बन्धको महत्त्व बारेमा जानकारी प्रदान गर्ने प्रयास गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ।

विषय प्रवेश

भावी पुस्ताको आवश्यकतासँग सम्भौता नगरिकन अहिलेको मानव जीवनस्तरमा सुधार ल्याउनुपर्छ भन्ने मान्यता नै दिगो विकास हो। यसले विकास र वातावरणको सन्तुलित पारस्परिकताको पक्षमा वकालत गरी गुणात्मक विकासको

पक्षपोषण गर्छ। भविष्यलाई असर नपारिकन पुस्तौं पुस्तासम्म विकासको लागि प्राकृतिक स्रोत साधनको समतामूलक उपयोग गरिनुपर्छ भन्ने मूल मर्म दिगो विकासले अँगालेको हुन्छ। दिगो विकासका चुनौतीका कारणहरूमा उच्च जनसङ्ख्या वृद्धिदर, गरिबी, अव्यवस्थित

✍ स.न.पा.-३, बालकोट, भक्तपुर

औद्योगीकरण, प्राकृतिक स्रोतको अवैज्ञानिक प्रयोग आदिको प्रमुख कारण अशिक्षा र पर्याप्त जनचेतनाको अभावलाई लिन सकिन्छ। समस्याको जरो र समाधानको चुरो पहिल्याउन सकारात्मक सोच र ज्ञानको आवश्यकता पर्छ। यस्ता नवीनतम ज्ञान र सिपबाट सुशिक्षित हुनका लागि साक्षर र शिक्षित हुनु अपरिहार्य छ। देशको शासन प्रणाली लगायत योजना कार्यक्रमहरूलाई समयसापेक्ष परिमार्जन र परिष्कृत गरी युग सुहाउँदो समृद्ध नयाँ नेपाल बनाउन दक्ष जनशक्तिको खाँचो पर्छ। प्रकृति र संस्कृतिलाई जगेर्ना गर्दै दिगो विकासका हरेक गतिविधि सुगमतापूर्वक सम्पन्न गर्न दक्ष र शिक्षित जनशक्तिको आवश्यकता हुन्छ (अधिकारी, २०७३, पृष्ठ ४०७)।

अशिक्षा र जनचेतनाको अभावको कारण स्रोतसाधनको सदुपयोग हुन सक्दैन। नागरिकहरू सबल हुनका लागि शिक्षित हुन आवश्यक हुन्छ। साक्षर र शिक्षित नागरिकले मात्र दिगो विकासको कार्यलाई अगि बढाउन सक्छन्। आजका बालबालिका नै भविष्यका बयस्क नागरिक हुन्। बालबालिका शिक्षित हुनका पठन संस्कृतिले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। साक्षर र शिक्षित नागरिकको प्रतिशतले देश विकासको गति समानुपातिक हुने सर्वमान्य मान्यता हो। त्यसैले बालबालिकामा बाल्यकालदेखि नै पठन संस्कृतिको विकास गर्नु आजको आवश्यकता हो। उपलब्ध साधनस्रोतलाई उच्चतम प्रयोग गरी अधिकाधिक आयआर्जन गर्न प्रत्येक व्यक्ति नवीन ज्ञान र सिपबाट सुसज्जित हुनुपर्छ। विज्ञान प्रविधि

र सूचनामा सहज पहुँच भएमा मात्र व्यक्तिको सक्षमतामा बढोत्तरी हुन्छ। यसका लागि मानिसमा बाल्यकालदेखि नै पठन संस्कृतिको विकास हुन आवश्यक रहेको छ (दली, २०७५, पृष्ठ ७८-७९)।

२. साक्षरता

पढ्न र लेख्न जान्ने हुनु नै साक्षर हुनु हो र यो अवस्था नै साक्षरता हो। साक्षरता शैक्षिक यात्राको प्रस्थान बिन्दु हो। साक्षरताले व्यक्तिको उन्नतिको साथसाथै समाजलाई समृद्ध बनाउँछ। दिगो विकासको आधारशिलाको रूपमा साक्षरतालाई लिन सकिन्छ। विकासको तगारोको रूपमा रहेका गरिबी, पछौटेपन, अन्धविश्वासलाई छिमल्न पहिलो औजार साक्षर/शिक्षित हुनुपर्छ। मानवलाई साक्षर औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षा पद्धतिबाट बनाइन्छ। औपचारिक शिक्षा स्वभावैले स्थायी प्रकृतिका संरचना र साधनस्रोतको व्यवस्थाबाट सञ्चालित हुन्छ भने अनौपचारिक आवश्यकताअनुसार अल्पकालीन र दीर्घकालीन प्रकृतिका हुन्छन्। बालबालिकाको लागि साक्षर बनाउने काम प्राथमिक तहको विद्यालयमा औपचारिकबाट हुन्छ भने निरक्षर युवा तथा प्रौढका लागि अनौपचारिक शिक्षाले समेटेको छ। साक्षरताको परिभाषामा पनि विगतको 3Rs (Reading, Writing, and Arithmetical Skill) बाट आगतमा परिमार्जित भएर 7Rs (Reading, Writing, Arithmetic, Rights, Responsibilities, Relationship, Recreation) हुँदै दायरा फराकिलो भएको पाइन्छ (साक्षरता विशेषाङ्क, २०७२, पृष्ठ ९५)।

३. बालबालिका

बाल्यकाल प्रत्येक मानिसको जीवनको सुरुआतकाल हो । कति वर्षदेखि कति वर्षसम्मका लागि बालबालिका भन्ने बारे प्रत्येक व्यक्तिको आआफ्नै तर्क र विचार हुन सक्छ । सन् १९९० मा विश्वका बालबालिकाको हकहितको सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभा (UN Conventions on the Right of the Child) ले पारित गरेको एउटा अन्तर्राष्ट्रिय कानून जसमा विश्वका अधिकांश राष्ट्रले हस्ताक्षर गरेका छन् , ले अठार वर्ष नपुगेका व्यक्तिलाई बालबालिका मानेको छ । त्यसैले नेपालमा पनि १८ वर्षभन्दा कम आयु भएका मानिसलाई बालबालिका मान्ने गरिएको छ । कुनै पनि देशमा आजका बालबालिका नै परिवर्तनका संवाहक र भविष्यका कर्णधार हुन् । बालबालिकासँग नयाँ नयाँ कुरा सिक्ने इच्छा, उत्सुकता र उनीहरू अत्यन्त संवेदनशील हुनाले उनीहरूको सिकाइलाई महत्त्वका साथ हेरिनुपर्छ । बालबालिकाको सिकाइमा पुस्तक र पुस्तकालयले अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । पुस्तक मस्तिष्कका लागि भोजन भएको हुँदा पुस्तकालयले त्यो भोजनको पूर्ति गर्ने कार्य गर्छ ।

४. पठन संस्कृति

सामान्यतया पढ्ने बानी वा संस्कारलाई नै पठन संस्कृति भनिन्छ । निरन्तर, अविरल रूपमा पढ्ने बानी पठन संस्कृतिको रूपमा विकास हुन्छ । जुन समयमा भाषा समृद्ध थिएन र लिपिको विकास भएको थिएन, त्यो समयमा श्रुति स्मृति

अर्थात् सुनेर स्मरण गर्ने विधिमाफत ज्ञानको प्रसारण हुन्थ्यो । त्यसरी नै ज्ञान एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुन्थ्यो । मानिसले व्यवहार, प्रयोग र अनुभवबाट आर्जित ज्ञान, सिप र कलालाई आफ्ना सन्तानहरूमा हस्तान्तरण गर्दै जान्थे । मानव सभ्यताको विकास हुँदै जाने क्रममा मानिसले भाषाको विकास पनि गर्दै गयो । पछि लिपिको विकास भएपछि श्रुति र स्मृतिबाट प्राप्त माथिल्लो पुस्ताबाट तल्लो पुस्तामा प्रसारित गरिएको ज्ञानलाई ग्रन्थमा लिपिबद्ध गर्ने काम हुन थाल्यो । यसरी लेख्य परम्पराको सुरुआत भएपछि मानिसले ज्ञान प्राप्तिको स्रोत पठन कार्यलाई बनाउन थाल्यो । अर्थात् ज्ञान प्राप्तिको स्रोत पुस्तक बन्न थाल्यो । यसरी पठन संस्कृतिको विकास हुँदै गयो । लेख्य परम्परा विकसित हुँदै गएपछि लेख्य सामग्रीको सङ्कलन गरी मिलाएर निश्चित स्थानमा राख्ने चलनको विकास भयो । जुन कालान्तरमा पुस्तकालयको रूपमा विकास भयो ।

५. पुस्तकालय

नेपाली भाषाका दुई शब्द पुस्तक र आलयको समासबाट निर्माण भएको पुस्तकालय शब्दमा पुस्तकले किताब जनाउँछ भने आलयले घर जनाउँछ । पुस्तकालय भन्नाले पुस्तक रहेको घर भनेर बुझ्न सकिन्छ । समग्रमा पुस्तकालय भन्नाले लेखेर, कोरेर, खिचेर वा अन्य कुनै प्रक्रियाबाट तयार पारिएको पुस्तक, पत्रपत्रिका, नक्सा, चार्ट, फिल्म आदि संरक्षण गर्न योग्य सामग्रीलाई

सुव्यवस्थित रूपमा संरक्षण गरेर राखिएको घर भन्ने तथ्य बुझ्न सकिन्छ । वि.सं. १८६९ भदौ १५ मा राजा पृथ्वीनारायण शाहले राज्य विस्तारका क्रममा सङ्ग्रह गरेका विविध हस्तलिखित सामग्रीलाई व्यवस्थित गर्न उनका पनाती राजा गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहले काठमाडौंको वसन्तपुर दरबारमा स्थापना गरेको 'पुस्तक चिताई तहविल' लाई नै नेपालको पहिलो पुस्तकालयको रूपमा लिइन्छ । पुस्तकालय विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । व्यक्तिगत पुस्तकालय, राष्ट्रिय पुस्तकालय, सङ्घ संस्थागत पुस्तकालय, शैक्षिक संस्थागत पुस्तकालय, विशेष पुस्तकालय, सार्वजनिक पुस्तकालय, बाल पुस्तकालय आदि । बालबालिकाको पठन संस्कृति प्रवर्धनमा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण भूमिका व्यक्तिगत पुस्तकालय र बाल पुस्तकालयले खेल्छन् । अरू प्रकारका पुस्तकालयले पनि आफ्नो स्थानबाट भूमिका खेल्छन् ।

कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो घरमा पुस्तक सङ्कलन गरी स्थापित गरिएको पुस्तकालय नै व्यक्तिगत पुस्तकालय हो । घर नै मानिसको पहिलो विद्यालय हो भने बाबुआमा हुन् या दाजुदिदी नै पहिलो शिक्षक हुन् । घरमा नै विभिन्न विषयका राम्रा राम्रा पुस्तकहरूको सङ्ग्रह भएमा बालबालिकामा सानैदेखि पढ्ने बानीको विकास हुन्छ । सम्भ्रान्त परिवारको घरमा विभिन्न प्रकारका मदिराको सङ्ग्रह गरिने गरेको देखिन्छ । उनीहरूले अन्य अनेक वस्तु पनि सङ्ग्रह गर्ने गर्छन् । तर पुस्तकालय भने नहुन सक्छ । घरको शैक्षिक वातावरण बनाउन गृह पुस्तकालयको आवश्यकता पर्छ ।

अभिभावकले घरमा रहेको पुस्तकालयमा उत्कृष्ट पुस्तक सङ्कलन गरी दैनिक अध्ययन गर्ने बानी बसाल्दा बालबालिकाहरूले देखासिकीमा अध्ययन गर्ने बानीको विकास गर्छन् । राम्रा राम्रा पुस्तक आफूले पढ्ने अनि बालबालिकालाई पढ्न लगाई त्यस पुस्तकसम्बन्धी छलफल, अनि चिन्तन मनन गर्ने परिपाटीको विकास गरी बालबालिकालाई पुस्तक र पुस्तकालयप्रति जीवनभर आकर्षित गर्न सकिन्छ । पुस्तकालयले बालबालिकामा साँच्चै नै सकारात्मक प्रभाव पार्छ । पुस्तकालयले घर र विद्यालयभन्दा बेग्लै स्वतन्त्र र बालमैत्री वातावरण सिर्जना गरेर बालबालिकालाई स्वविवेक उपयोग गरी विभिन्न विषयका पुस्तक पढ्न दिएर आफूभित्र रहेको क्षमता र प्रतिभालाई राम्ररी चिन्न, जान्न सिकाउँछ ।

राष्ट्रिय पुस्तकालय देशभरका पुस्तकालयहरूको सर्वोच्च सरकारी निकाय हो । देशमा प्रकाशित तथा देशको बारेमा प्रकाशित सबै प्रकाशनहरूको सङ्कलन गरी स्थापना गरिएको पुस्तकालय नै राष्ट्रिय पुस्तकालय हो । त्यसैले यसलाई राष्ट्रका ज्ञान सामग्रीहरूको सङ्कलक पुस्तकालय पनि भनिन्छ । राष्ट्रिय पुस्तकालयको कार्यमा बाल पुस्तकालय शाखाको सञ्चालन गरी पुस्तकालय सेवा बालबालिकालाई प्रदान गरी बालबालिकामा पठन संस्कृतिको विकास गर्नु पनि हो । शैक्षिक संस्थामा भएका पुस्तकालय नै शैक्षिक संस्थागत पुस्तकालय हुन्, जो शैक्षिक संस्थाको शिक्षण सिकाइ र अनुसन्धानलाई सहयोग पुर्याउने उद्देश्यले शैक्षिक संस्थामा खोलिएका हुन्छन् ।

शैक्षिक संस्थाको कार्यक्रममा सहयोग गर्नु नै यस्तो पुस्तकालयको प्रमुख उद्देश्य हो। विद्यालय पुस्तकालय, क्याम्पस पुस्तकालय, विश्वविद्यालय पुस्तकालय आदि शैक्षिक पुस्तकालयका उदाहरण हुन्। विद्यालयमा रहेको पुस्तकालयमा भएका विभिन्न ज्ञानवर्धक सामग्रीको अध्ययन गरेर बालबालिकाले ज्ञान प्राप्त गरी पाठ्यपुस्तकका अतिरिक्त अन्य ज्ञानवर्धक सामग्रीको अध्ययनबाट बालबालिकाको बौद्धिक विकास तीव्र रूपमा हुन्छ।

निजी वा व्यक्तिगत तथा सामुदायिक लगानीमा खोलिएका पुस्तकालय सर्वसाधारणको पहुँचमा छन् जुन सबैजनालाई निःशुल्क रूपमा पुस्तकालय सेवा दिन सञ्चालन गरिएको हुन्छ, जसलाई सार्वजनिक पुस्तकालय भनिन्छ। बालबालिकादेखि वृद्धवृद्धासम्मका लागि उपयोगी स्थान हो सार्वजनिक पुस्तकालय। बालबालिकाका लागि विभिन्न स्रोतहरू उपलब्ध गराई बाल पुस्तकालय शाखा सञ्चालन गरी बालबालिकाको पठन संस्कृतिमा सार्वजनिक पुस्तकालयले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। अनुसन्धानकर्ता र व्यावसायिक व्यक्तित्वलाई सेवा गर्ने उद्देश्यले एकै विषयमा मात्र पुस्तक सङ्कलन गरी स्थापना गरिएको पुस्तकालयलाई विशिष्ट पुस्तकालय भनिन्छ। नेपाली भाषा साहित्यसम्बन्धी पुस्तकहरूको सङ्कलन रहेको मदन पुरस्कार पुस्तकालय, सामाजिक विषयहरूसँग सम्बन्धित पुस्तकहरू रहेको सोसल साइन्स पुस्तकालय, कानुनसम्बन्धी पुस्तक रहेको कानुन पुस्तकालय, धार्मिक

पुस्तकको सङ्कलन रहेको धार्मिक पुस्तकालय आदि विशिष्ट पुस्तकालयका उदाहरण हुन्। खास विषयमा मात्र सङ्कलन हुने हुनाले यस्तो पुस्तकालयमा सङ्ख्याका आधारमा थोरै सङ्कलन हुन्छ। कानुन पुस्तकालयमा गएर बालबालिकाले पुस्तकहरू पढ्दा उनीहरूले कानुनसम्बन्धी कुराहरू सबै नबुझ्न सक्छन् तर उनीहरूले दस बिस प्रतिशत मात्र बुझेको अवस्थामा पनि त्यो विषयमा उनीहरूको ज्ञानमा वृद्धि हुन्छ। रूचि बढ्न सक्छ। धार्मिक पुस्तकालयमा गएर धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज, दर्शन आदि विषयका पुस्तकहरू पढ्दा उनीहरूमा आफ्नो धर्म संस्कृतिप्रति रूचि बढ्छ। सम्मानको भावनाको विकास हुन्छ। नेपाली भाषा साहित्यसम्बन्धी पुस्तकहरूको सङ्कलन रहेको मदन पुरस्कार पुस्तकालय गएर अध्ययन गर्दा नेपाली भाषा साहित्यको रस बसी नेपाली भाषा साहित्यप्रति प्रेम र सम्मानको भावना आई रूचि बढ्न सक्छ (पुस्तकालय दर्पण, २०७१, पृष्ठ १०५-१०७)।

बालबालिकालाई इन्टरनेटको कुलतबाट बचाउने भरपर्दो माध्यमका रूपमा पुस्तकालय रहेको छ। ई पुस्तकालय अर्थात् इन्टरनेटमा उपलब्ध हुने पुस्तकालय नै डिजिटल पुस्तकालय हो। वर्तमान समयमा हातहातमा मोबाइल र ल्यापटप नहुने मानिस कम नै हुन्छन्। सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको व्यापक विकासले एउटा मोबाइल फोनको माध्यमबाट संसारका पुस्तकालय र तिनमा राखिएका पुस्तक हेर्न सकिने अवस्था निर्माण भएको छ। त्यसैले डिजिटल पुस्तकालयमा सबैको सहज

पहुँचको अवस्था निर्माण हुँदै छ । बालबालिकाको पठन संस्कृति प्रवर्धनमा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण भूमिका बाल पुस्तकालयले खेल्छ । बालबालिकाको रुचि र आवश्यकताअनुसार विभिन्न ज्ञानका सामग्री, खेलौना र सेवा उपलब्ध गराई सञ्चालन गरिएको पुस्तकालय नै बाल पुस्तकालय हो । बाल पुस्तकालयमा बाल साहित्यका पुस्तकहरू हुन्छन् जसको उद्देश्य मनोरञ्जन दिनुका साथै बालबालिकाको बौद्धिक, मनोवैज्ञानिक, नैतिक, चारित्रिक आदि विकास गरी समग्रमा व्यक्तित्व विकास गर्नु हो । विद्यालयमा एउटा निश्चित पाठ्यक्रमभित्रका सीमित समयमा पढाइने सीमित विषयहरूले बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासमा पर्याप्त योगदान पुऱ्याउन सक्दैन । यस्तो अवस्थामा बाल पुस्तकालयले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । बाल पुस्तकालयमा बालबालिकाले विभिन्न पृष्ठभूमि र उमेरका साथी बनाउन पाउँछन् । उनीहरूले प्रत्येक साथीबाट अलग अलग विषयको ज्ञान पाउँछन् । हरेक साथीबाट अलग अलग गुण सिक्छन् । यसबाट बालबालिकाहरूको विद्यालयको पढाइमा सुधार आउँछ । पुस्तकालयमा आउने ठुला मानिससँग नयाँ नयाँ कुराहरू सिक्ने मौका पाउँछन् । जसबाट बालबालिकामा अभूत बढी पढ्ने इच्छा जागृत भएर आउँछ । खेलेर खेर फालिने समय पुस्तकालयमा गएर जान्ने र सिक्ने मौका बालबालिकाहरूले पाउँछन् । विनम्रता र अनुशासित हुन सिक्छन् । समग्रमा भन्दा पढ्नका लागि राम्रो वातावरण उपलब्ध गराई बाल पुस्तकालयले बालबालिकाको पठन संस्कृतिको

विकास र प्रवर्धनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । बालबालिकालाई अनुसन्धानशील बनाई पठन संस्कृति प्रवर्धनमा पुस्तकालयले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ ।

पहिलेको समयमा अध्ययन गर्नका लागि अध्ययन सामग्रीको खोजीमा पुस्तकालयमा जानु पर्थ्यो । मानिसमा पढ्ने भोक तीव्र थियो । बालबालिकामा पनि अध्ययनको भोक तीव्र हुन्थ्यो । आजको समयमा प्रशस्त अध्ययन सामग्री उपलब्ध छन् । पछिल्लो समयमा भएको सूचना प्रविधिको विकासले विभिन्न सामाजिक सञ्जालमा पनि उपयोगी विषयवस्तु प्रशस्त अध्ययन गर्न सकिन्छ । ठुलो सङ्ख्यामा अध्ययन सामग्री उपलब्ध भए पनि पठन संस्कृति ह्रासोन्मुख छ । आज विद्यालयमा समेत बालबालिकाहरूलाई देशको समसामयिक घटना, देशको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आदि विषयवस्तुहरूको ज्ञान र जानकारी नदिई उत्कृष्ट नतिजाको धाक दिन केवल पाठ्यपुस्तक केन्द्रित भएर अध्यापन गर्ने कार्यले विद्यार्थीमा पठन संस्कृतिको अभाव देखिन्छ । विद्यालयहरूमै पठन संस्कृतिको ह्रास हुन थालेपछि त्यहाँबाट उत्पादन हुन जनशक्ति कस्तो होला अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यसैले बालबालिकाहरूमा पठन संस्कृतिको विकास गर्न पुस्तकालयतर्फ आकर्षित गर्ने कार्य घरमा अभिभावकको र विद्यालयमा शिक्षक शिक्षिकाको हुन्छ ।

विद्यालयमा पुस्तक तथा पुस्तकालय उपलब्ध हुनु र पठन संस्कार हुनु अलग कुरा हुन् । धेरै विद्यालयमा विद्यालयमै भएका बाल साहित्यका पुस्तक पनि बालबालिकालाई हेर्न नदिने गरेको पाइन्छ । अभिभावकले आफ्ना बालबालिकालाई रामायण, महाभारत, स्वस्थानी, लघुकौमुदी, मुन्धुम पुस्तक उपहार विरलै दिन्छन् । हामी कहाँ पुस्तक उपहारको संस्कार नै छैन भन्दा पनि हुन्छ । आर्थिक रूपले विपन्न र विकट ग्रामीण भेगमा पुस्तक उपलब्ध नहुनु अस्वभाविक होइन तर सहरी क्षेत्र र पुस्तक सहज रूपमा उपलब्ध हुने क्षेत्रमा समेत सोही अवस्था छ । जुनसुकै स्थानमा बस्ने, जुनसुकै वर्गका भए पनि धेरै अभिभावक बालबालिकालाई पाठ्यक्रम बाहिरका पुस्तक दिए पढाइ बिग्रन्छ भन्ने ठान्छन् । यो मनोविज्ञानबाट अभिभावक र शिक्षक बाहिर निस्कनु आवश्यक रहेको छ, जुन बालबालिकाको पठन संस्कृति विकासका लागि आवश्यक छ ।

६. सुभावा

घर कति सभ्य छ भनेर शौचालय र भान्साकोठाले बताउँछ, देश कति सभ्य छ भनेर पुस्तकालयले बताउँछ भनेर विभिन्न विद्वान्ले भनेका छन् । आज देशैभरि स्मार्ट सिटी र स्मार्ट गाउँको बहस चलिरहेको बेला त्यहाँका विद्यालय, कलेजहरूमा वा पालिकाहरूमा सुविधा सम्पन्न पुस्तकालय छैन भने तिनीहरूलाई स्मार्ट भन्ने कि नभन्ने भन्ने पनि नयाँ बहस गर्ने समय आएको छ । प्रविधिको विकास र भौतिक पूर्वाधारहरूको विकासले मात्र स्मार्ट भइँदैन भनेर बुझ्न र बुझाउन आवश्यक

रहेको छ । पठन संस्कृतिको विकास गर्नका लागि बालबालिकाको कलिलो मनमास्तिष्कमा पुस्तकालय त्यस्तो एउटा रमाइलो ठाउँ हो जहाँ बिनागुरु, बिनागृहकार्यको बोझ, बिनाडर त्रास नयाँ नयाँ कुरा सिक्न र जान्न सकिन्छ भन्ने भावना जगाउन पुस्तकालयले विभिन्न किसिमका ज्ञानवर्धक, शिक्षावर्धक, मनोरञ्जनात्मक, प्रतियोगितात्मक कार्यक्रम समयसमयमा नियमित रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्छ । वादविवाद प्रतियोगिता, वक्तृत्वकला प्रतियोगिता, हाजिरीजवाफ प्रतियोगिता, निबन्ध लेखन प्रतियोगिता आदि जस्ता प्रतियोगिता सञ्चालन गरेर बालबालिकालाई पुस्तकालयतर्फ आकर्षित गर्नुपर्छ । पुस्तक र पुस्तकालयको अनेकौँ असल गुणका कारणले नै गर्दा प्रसिद्ध वैज्ञानिक एवम् भारतका पूर्व राष्ट्रपति स्व. ए.पि.जे अब्दुल कलामले एउटा उत्तम पुस्तक सयौँ राम्रा साथी बराबर हुन्छ, पुस्तकालय असल साथी जित्तकै हुन्छ भनेर भन्नुभएको छ । पुस्तकालयले बालबालिका मात्र नभएर हरेक उमेर समूहका मानिसमा साक्षरता अभिवृद्धि गर्न महत्त्वपूर्ण खेल्छ ।

७. निष्कर्ष

दिगो विकासका लागि साक्षरताको आवश्यकता पर्छ । साक्षरताको विकासका लागि पठन संस्कृतिको विकास हुन आवश्यक छ । पठन संस्कृतिको विकास बाल्यकालदेखि नै हुन आवश्यक छ जसमा पुस्तकालयले अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । त्यसैले करले नभई रहरले पढ्ने वातावरण बनाउन उत्प्रेरणा जगाउने खालका विभिन्न कार्यक्रम तत्काल उपलब्ध गराउने व्यवस्था भएमा

बालबालिकामा पठन संस्कृतिको विकास सहज रूपमा हुन्छ । समग्रमा भन्नुपर्दा बालबालिकाको पठन संस्कृति प्रवर्धनमा पुस्तकालयको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण र अमूल्य भूमिका हुने भएकाले राज्यले देशभरका सबै स्थानीय तह र सबै वडामा कम्तीमा एउटा सुविधासम्पन्न पुस्तकालयको स्थापना गरी बालबालिकालाई त्यसतर्फ आकर्षित गर्न आवश्यक रहेको छ । पुस्तकालय शिक्षित समाज निर्माण गर्ने महत्त्वपूर्ण आधार हो । बालबालिकालाई प्रारम्भिक तहदेखि नै पुस्तकालय गई अध्ययन गर्ने संस्कृतिको विकास गरेमा मात्र देशमा अध्ययन अनुसन्धान र अन्वेषणको वातावरण निर्माण हुन्छ । मानव अनुसन्धानशील प्राणी हो । यही अनुसन्धानशीलता तथा बौद्धिक क्रियाशीलताले गर्दा नै मानिसले ढुङ्गे युगबाट आजको विज्ञान प्रविधिको युगको द्वार खोलेको हो । कुनै पनि विषयवस्तु माथि अत्यन्तै व्यवस्थित, वैज्ञानिक तथा सूक्ष्म ढङ्गबाट अध्ययन गरी समस्या समाधानका लागि वा नयाँ नयाँ कुरा पत्ता लगाउने कार्यलाई अनुसन्धान भनिन्छ । पुस्तक र पुस्तकालयसँगको नियमित सङ्गतले बालबालिकालाई अनुसन्धानतिर आकर्षित गरी अनुसन्धानशील बनाउँछ । बालबालिकामा पुस्तक र पुस्तकालयप्रति लगाव र आकर्षण गर्ने मुख्य काम अभिभावक र शिक्षकको नै हो । विश्वमा सर्वोत्कृष्ट विद्यालय शिक्षा प्रणाली मानिएका स्विडेन, डेनमार्क, नर्वे, फिनल्यान्ड जस्ता देशमा अभिभावकले आफ्ना बालबालिकालाई पुस्तकालयहरू लगेर घुमाउने चलन रहेको छ । नेपालमा पनि अभिभावकले यो कार्य गर्न आवश्यक रहेको छ । बालबालिकामा

बाल्यकालदेखि पठन संस्कृतिको विकास भएमा भविष्यमा उनीहरू सबल र सफल नागरिकको रूपमा रूपान्तरण हुन्छन् । यसका लागि आजदेखि नै तदारुकताका साथ अघि बढ्नु सबैको कर्तव्य हो ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, सुरेश (२०७३), “शासन प्रणाली तथा समसामयिक विषय”, करियर काउन्सिलिङ सेन्टर प्रा.लि.,सामाखुसी, नेपाल ।

पुस्तकालय दर्पण, (२०७१), पुस्तकालय विकास मञ्च, काठमाडौं, नेपाल ।

साक्षरता विशेषाङ्क, (२०७२), अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, सानो ठिमी, भक्तपुर ।

दली, इन्दिरा, (२०७५), “ज्ञान र सूचना समाजमा डिल्लीरमण कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालय”, डिल्लीरमण कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालय, लाजिम्पाट, काठमाण्डौं । □□□

पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रमको परिचय, महत्त्व र वर्तमान अवस्था

सुरेशकुमार जोशी

लेखसार

शिक्षा मर्यादित र गुणस्तरीय जीवन मापनको आधारस्तम्भ हो। व्यक्तिको चौतर्फी विकाससँगै सम्भावित रोजगारी तथा उद्यमशीलताको विकासमा शिक्षाले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। शिक्षालाई रोजगारसँग जोड्दै स्वावलम्बी, आत्मनिर्भर जनशक्ति निर्माणमा केन्द्रित गरी सैद्धान्तिक सिकाइलाई कामसँग जोड्दै व्यावहारिक ज्ञान र सिपसँग आबद्ध गर्नु अनावश्यक छ। राष्ट्रको सर्वाङ्गीण विकासको मुख्य आधार शिक्षा भएकाले यो समाज, राष्ट्र र विश्वपरिवेशसँगै तालमेल मिलाउँदै स्वरोजगार र रोजगारसँग जोडिनु आवश्यक छ। सामाजिक आर्थिक रूपान्तरणको मुख्य आधार नै शिक्षा भएको हुनाले यसलाई मुख्य औजारको रूपमा स्वीकार गरेर शिक्षालाई सिपसँग, सिपलाई श्रमसँग, श्रमलाई उत्पादनसँग र उत्पादनलाई बजारसँग जोड्दै उद्यमी, व्यावसायिक, सिपयुक्त, स्वावलम्बी नागरिक उत्पादनमा केन्द्रित गरी विद्यालय शिक्षामा पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रमलाई समावेश गरी सुखी र समृद्ध नेपाल, सुखी नेपालीको उद्देश्यलाई पूरा गर्न सबैका लागि सिप पढ्दै कमाउँदै कमाउँदै, पढ्दै र रमाउँदै भन्ने आदर्शलाई विद्यालय शिक्षामा जोड्नु आवश्यक छ। सबैलाई सिप, देश हुन्छ समृद्ध भन्ने वाक्यका साथ हामी सबैको चाहना सिपयुक्त नेपाल बनाउने हाम्रो अभियानका साथ शिक्षालाई दैनिक जीवनका कामसँग आबद्ध गरी पढाउने भन्दा सिकाउने कुरामा केन्द्रित भई शिक्षालाई व्यावहारिक र समाज रूपान्तरणको रूपमा अगाडि बढाउँदै आर्थिक विकाससँगै जोड्नु आवश्यक छ।

१. परिचय

विद्यालय तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीमा स्वआर्जनको माध्यमबाट उद्यमशीलता, स्वावलम्बन, प्राविधिक सिप तथा व्यावसायिक सोचको विकास गरेर आत्मनिर्भर बनी गुणस्तरीय शिक्षाका माध्यमले जीवनलाई सुखी र खुसी

बनाउन पढाइसँगसँगै कमाइ अर्थात् सिद्धान्तसँगै व्यावहारिक ज्ञान दिनका लागि पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रमको अवधारणा अघि सारिएको छ। विद्यालय तहको शिक्षामा कामप्रति सजग बनाउँदै श्रमको सम्मान गर्ने र उद्यमशीलताको माध्यमबाट व्यावसायिक सिपयुक्त एवम् स्वावलम्बी नागरिक बन्नमा सहयोग पुऱ्याउने कुरामा जोड दिँदै आर्थिक र सामाजिक रूपान्तरणको माध्यमको रूपमा

निर्देशक, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

यसलाई प्रयोग गरी रोजगार र स्वरोजगारसँग यसलाई जोड्न खोजिएको छ। विद्यालय तहमा विद्यार्थीमा सैद्धान्तिक ज्ञानसँगै व्यावहारिक व्यावसायिक स्वावलम्बन र आत्मनिर्भरसम्बन्धी सिपको विकास गर्दै पढेको ज्ञानलाई व्यवहारमा प्रयोग गरी आफ्नो दैनिक जीवनमा काम गर्ने बानीको विकास गराउन र श्रमप्रति सकारात्मक धारणा निर्माण गरी आत्मनिर्भर जनशक्ति निर्माणमा यसले महत्त्वपूर्ण योगदान दिन्छ। आर्थिक अभावका कारण माध्यमिक शिक्षा पूरा गर्न नसक्ने अवस्थामा रहेका तथा आफैं कमाइ गरी अध्ययनलाई निरन्तरता दिनुपर्ने अवस्थामा रहेका विद्यार्थीको आवश्यकतालाई दृष्टिगत गरी आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ को बजेट तथा कार्यक्रममा पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रमको व्यवस्था भई हालसम्म कार्यक्रमले निरन्तरता पाएको छ। सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत स्वआर्जन गरी अध्ययन गर्न इच्छुक तथा गरिबीको कारणबाट आयआर्जन गरी पढ्नुपर्ने अवस्थाका विद्यार्थीमा उद्यमशीलता स्वावलम्बन प्राविधिक तथा व्यावसायिक सोच विकास गरी आत्मनिर्भर जीवनयापनका लागि गुणस्तरीय शिक्षाका लागि विद्यालयमार्फत आयआर्जनको अवसर प्रदान गरी पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेको छ।

२. पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रमको महत्त्व

(क) पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रमले विद्यार्थीलाई स्वआर्जन गरी अध्ययनका लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ। ससाना कार्य गर्न कम लागत र पुँजीमा आयआर्जनको अवसर

प्रदान गरी जीवनलाई सार्थक तुल्याउन यसले योगदान प्रदान गर्छ।

- (ख) उद्यमशीलताको सोच निर्माण गरी उद्यम गर्न प्रेरित गर्छ। उद्यमबिना गुणस्तरीय जीवनको कल्पना हुन सक्दैन। त्यसैले उद्यमशीलतातिर यसले अगाडि बढाउन प्रेरित गर्छ।
- (ग) स्वावलम्बनलाई आत्मसात गर्दै स्वावलम्बी जीवनयापन गर्न यसले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरी आत्मनिर्भर जीवनका लागि आधारस्तम्भको कार्य गरी ज्ञानलाई सिपमा परिणत गर्न योगदान प्रदान गर्छ।
- (घ) प्राविधिक सिपको विकास गरी गुणस्तरीय जीवनयापनमा सहयोग पुऱ्याउँछ। व्यावसायिक सोचको विकास गरी व्यावसायिक बन्नेतर्फ यसले प्रेरित गर्छ। व्यावसायिक सोचको निर्माणले आत्मनिर्भरतातर्फ डोऱ्याउँछ। आत्मनिर्भर जीवनका लागि व्यावसायिक सोच र व्यावसायिकतामा जोड दिँदै व्यवसायको अवलम्बन गरी आर्थिक स्वनिर्भरतातर्फ डोऱ्याउन सहयोग गर्छ।
- (ङ) पाठ्यक्रममा आधारित विभिन्न ज्ञान, सिप प्रवृत्तिलाई दैनिक क्रियाकलापसँग जोड्दै पढाइसँगसँगै सिकेका ज्ञान सिपलाई दैनिक जीवनसँग जोडी पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रमलाई सैद्धान्तिक ज्ञानभन्दा व्यावहारिकतातर्फ अगाडि बढ्न यसले प्रेरित गर्छ। सुखी र

समृद्ध जीवनका लागि गुणस्तरीय शिक्षा र पढाइ निरन्तरतामा सहयोग पुऱ्याउँछ ।

३. कार्यक्रम किन आवश्यक छ ?

शिक्षालाई सिपसँग, सिपलाई श्रमसँग, श्रमलाई उत्पादनसँग र उत्पादनलाई बजारसँग जोडी भविष्यमा उद्यमी, व्यावसायिक, सिपयुक्त र स्वावलम्बी समाज निर्माणमा सहयोग पुऱ्याई राष्ट्रको आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउन यसको आवश्यकता रहेको छ:

- (क) सिकाइसँगै कार्यस्थल अनुभव प्रदान गर्ने अर्थात् सैद्धान्तिक ज्ञानलाई व्यावहारिक ज्ञानमा रूपान्तरण गर्नुपर्छ । जुन कुरालाई सिकाउँछौं त्यसलाई कसरी व्यावहारिक अभ्यासद्वारा जीवनमा कसरी प्रयोग गर्न सकिन्छ ? त्यस बारेमा जानकारी दिनका निम्ति कार्यक्रम आवश्यक छ ।
- (ख) विद्यालय तहमा पढाइ सँगसँगै अभ्यास प्रयोगात्मक काम गरी उत्पादनतर्फ केन्द्रित भई उत्पादन तथा सेवा एकाइ स्थापना गरी शिक्षक प्रशिक्षक र विद्यार्थीको सहभागितामा आयआर्जनका कार्यक्रम गर्न अभिप्रेरित गर्छ ।
- (ग) पढाइसँगै गराइ अर्थात् कामसँग जोडेर सिकाइ गर्ने र सिकाइसँगै वस्तु तथा सेवाको उत्पादनमा जोड दिन र श्रम चेतना बढाउनका निम्ति यस किसिमका कार्यक्रम आवश्यक छ ।

- (घ) उत्पादनसँगै बजारीकरणको कुरालाई जोड दिँदै उत्पादनको खपत लगायत आवश्यक सेवा उत्पादनको उपयुक्त स्थानको खोजी गरी बजारीकरणका लागि उपयुक्त स्थानको खोजी गर्न प्रेरित गर्छ ।

४. वर्तमान अवस्था

आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ देखि विद्यालय तहमा पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रम सञ्चालन गर्न देशभरका १४० ओटा विद्यालय छनोट गरेर स्थानीय तहमा वित्तीय हस्तान्तरण गरी कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिइएको छ । आ.व. २०७९/०८० मा १०० ओटा विद्यालयमा पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रम सञ्चालन गर्न १०० ओटा विद्यालय थप गरी देशभर २४० ओटा विद्यालयमा पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेको छ । पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रम सञ्चालनका लागि छनोट भएका विद्यालयलाई सम्बन्धित स्थानीय तहमार्फत पेस भएका प्रस्ताव र आवश्यकताका आधारमा विभिन्न सातओटा क्षेत्रमा काम गर्न रकम उपलब्ध गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ । उक्त क्षेत्र निम्नानुसार छन् :

- (क) कृषि बाली विज्ञान, पशु विज्ञान, वागवानी
- (ख) इन्जिनियरिङ, सिभिल इलेक्ट्रोनिक, कम्प्युटर
- (ग) पर्यटन तथा हस्पिटालिटी
- (घ) वन तथा वातावरण
- (ङ) निर्माण
- (च) अटो मोबाइल
- (छ) व्यावसायिक कीट (मौरी पालन च्याउ र रेसम खेती)

उल्लिखित क्षेत्रमा सबभन्दा बढी कृषि क्षेत्रमा प्रस्ताव पेस भएका र कृषि कार्यक्रम विद्यालयले सञ्चालन गरेको अवस्था रहेको छ। उक्त क्षेत्रमा अनुदान प्राप्त गरी पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रमका लागि छनोट भएका विद्यालयले आफ्नो प्रस्तावअनुसार स्थानीय तहसँगको समन्वय सहकार्य र सम्झौताअनुसार निम्नानुसारको व्यवस्थापन सक्ने छन् :

- (क) उत्पादन तथा सेवा एकाइ सञ्चालनका लागि विद्यालयको स्वामित्वमा रहेको वा भाडामा लिएको जग्गामा उत्पादनमूलक प्रकृतिको संरचना तयार गर्ने
- (ख) उत्पादन तथा सेवा एकाइका लागि आवश्यक पर्ने औजार उपकरण तथा अन्य सामान खरिद र कार्यस्थलसँग सञ्चालित प्रयोगशाला वा वर्कसप स्थापना गर्ने
- (ग) पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रमको उद्देश्यअनुरूप विद्यार्थीको सक्रियता विद्यालयको जग्गामा वा विद्यार्थीले आफ्नै जमिनमा वस्तु उत्पादन गरी बिक्री वितरण गर्ने
- (घ) स्थायी प्रकृतिका भौतिक पूर्वाधार संरचना निर्माणका लागि खर्च नगर्ने

५. अवसर

कार्यक्रमप्रति सबैको सकारात्मक धारणा रहेकाले सबैको सहयोगमा कार्यक्रम सञ्चालन गरी उच्च प्रतिफल हासिल गर्न सकिने अवस्था रहेको छ।

- (क) विद्यार्थीको सहभागितामा सामूहिक रूपमा काम गर्नुपर्ने भएकाले सामूहिक भावनाको विकास भई श्रमप्रति सम्मान गर्ने र उद्यमशीलतामा सहयोग पुग्ने
- (ख) अभिभावक माथिको आर्थिक निर्भरता कम हुने र विद्यार्थीले स्वआर्जन गरी खर्च व्यवस्थापन गर्ने भएकाले स्वाभिमानमा वृद्धि हुने
- (ग) खर्चको अभावमा बिचैमा पढाइ छाड्ने प्रवृत्तिमा कमी आउने
- (घ) तहगत समन्वयमा कार्यक्रम सञ्चालन हुँदा कार्यक्रमको प्रभावकारितामा वृद्धि हुने
- (ङ) स्थानीय तहसँगको समन्वय बढ्ने तथा भौगोलिक अवस्थाअनुकूलको कार्यक्रम विकास र विस्तार हुने अवस्था सिर्जना हुने

६. कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेका समस्या

- (क) कार्यक्रम सञ्चालनमा एकरूपता कायम गर्न नसकिनु
- (ख) विद्यालय छनोट र स्रोत परिचालनमा ढिलाइ हुँदा अप्ठ्यारो अवस्था सिर्जना हुनु
- (ग) शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाइ, स्थानीय तह, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, विद्यालय र समुदायबिचमा समन्वयको नहुनु
- (घ) विद्यालयले सञ्चालन गरेको कार्यक्रम र बजारको कामबिच तालमेल नहुनु

- (ड) कार्यक्रमको लाभग्राही पूर्णरूपमा विद्यार्थी हुनुपर्नेमा विद्यालय हुने खतरा देखिनु
- (च) कार्यक्रम सञ्चालनमा स्थानीय तहबाट हुनुपर्ने सहयोग तथा साझेदारी न्यून हुनु र विनियोजित अनुदान समेत भुक्तानीमा कटौती गरी दिने गरेको गुनासो रहनु
- (छ) कार्यक्रमको नियमित अनुगमन हुन नसक्नु
- (ज) कार्यक्रमको प्रतिवेदन प्रणाली (Reporting system) कमजोर रहनु
- (झ) स्थानीय तहले कार्यक्रम सञ्चालन अनुगमनको स्वामित्व कम लिनु
- (ञ) आर्थिक क्रियाकलाप पारदर्शी र खुला बनाउन नसकिनु

७. कार्यक्रमका चुनौती

- (क) कार्यक्रमलाई पूर्ण रूपमा विद्यार्थी केन्द्रित बनाई अध्ययनसँग जोडेर सञ्चालन गर्नु
- (ख) कार्यक्रम सञ्चालनमा एकरूपता कायम गरी उच्चतम प्रतिफल प्राप्त गर्नु
- (ग) कार्यक्रमको स्थायित्वका लागि स्रोतको व्यवस्थापन गर्नु
- (घ) विभिन्न तह एवम् निकायबाट उपलब्ध स्रोतलाई एकीकृत गरी सञ्चालन गर्नु
- (ङ) कार्यक्रमको नतिजामूलक अनुगमन गरी अनुदानलाई उपलब्धिसँग जोड्ने प्रणालीको विकास गर्नु

८. अबको बाटो

कार्यक्रम सञ्चालनमा देखिएका उल्लिखित पक्षसँग तालमेल गर्दै पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउन निम्नलिखित कुरामा ध्यान दिनु आवश्यक छः

- (क) स्थानीय आवश्यकताअनुकूलको कार्यक्रम सञ्चालनमा जोड दिनुपर्ने
- (ख) शिक्षालाई सिप-श्रम-उत्पादन-बजार सबै चरण पूरा गर्नेतर्फ पहल गरिनुपर्ने
- (ग) प्राप्त अनुदानलाई बिउ पुँजीको रूपमा प्रयोग गरी स्थायित्व दिनुपर्ने
- (घ) स्थानीय लगानीलाई प्रोत्साहन गरी सहभागिमूलक कार्यक्रम बनाउनु पर्ने
- (ङ) उत्पादनबाट जीवनस्तर सुधार भएको महसुस गराउन सक्ने गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न व्यवस्थापनमा इमान्दारिताको वृद्धि गरिनुपर्ने
- (च) अनुदान रकम समयमा नै प्राप्त गर्न सक्ने संयन्त्र निर्माण गरिनुपर्ने
- (छ) स्थानीय तहले पनि थप सहयोग गरी कार्यक्रमको स्थायित्वमा ध्यान दिनुपर्ने
- (ज) उत्कृष्ट र नतिजामूलक काम गर्ने विद्यालयलाई पुरस्कृत गर्ने व्यवस्था मिलाउने
- (झ) शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाइलाई समन्वयकारी भूमिकाका लागि क्रियाशील गराउने

- (ज) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारबिच समन्वयमा प्रभावकारिता ल्याउने
- (ट) प्रभावकारी अनुगमन प्रणालीको विकास गरी नतिजाको आधारमा अनुदान प्रणालीको व्यवस्था गरिनुपर्ने ।

९. निष्कर्ष

सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत स्वआर्जन गरी अध्ययनलाई निरन्तरता दिन इच्छुक तथा गरिबीको कारणबाट आयआर्जन गरी पढ्नुपर्ने अवस्थामा रहेका विद्यार्थीलाई उद्यमशीलता, स्वावलम्बन, प्राविधिक सिप तथा व्यावसायिक सोचको निर्माणसहित आत्मनिर्भर जीवनयापनका लागि गुणस्तरीय शिक्षा, रोजगार र स्वरोजगारका अवसरको सुनिश्चितता गर्नुपर्छ । पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालनमा ल्याउन सबै निकायबिच सहकार्य, समन्वय, सहयोग, समझदारी र समावेशिता आवश्यक छ । आयआर्जनका अवसर सिर्जना गरी विद्यालय तहबाटै कामप्रति सजग गराएर श्रमप्रतिको सकारात्मक सोचको विकास गराउँदै कार्यक्रमको दिगोपनाको खोजी गर्नु पनि आवश्यक छ । विद्यालयलाई सैद्धान्तिक ज्ञान सँगसँगै व्यावहारिक सिप र काम सिकाउने थलोका रूपमा विकास गरी शिक्षालाई सामाजिक र आर्थिक रूपान्तरणको माध्यम बनाउनुपर्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- राष्ट्रिय शिक्षा नीति, सिंहदरबार: २०७६ शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
- राष्ट्रिय विज्ञान प्रविधि तथा नवप्रवर्तन नीति, २०७६ सिंहदरबार: शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
- पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०७८ सिंहदरबार: शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
- विद्यालयमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा सञ्चालन निर्देशिका, २०६९ (संशोधनसहित) सिंहदरबार: शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र
- व्यावहारिक अभ्यास कार्यान्वयन निर्देशिका, २०७३, (प्राविधिक तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्) शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र
- पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रम अभिमुखीकरण स्रोत सामग्री, २०७९ शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र
- कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिका २०७९/०८० सानोठिमी: शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र
- TVET Sector Strategic Plan (2023-2032) MoEST

विद्यार्थी आरोग्यता र सिकाइ प्रभावकारिता

गोपालप्रसाद बस्याल

लेखसार

सिकाइ क्रियाकलाप बालबालिकाका रुचि तथा आवश्यकताअनुकूल भएमा उनीहरू सिकाइमा सक्रिय भएर लाग्न सक्छन् । सिकाइ क्रियाकलाप छनोट र सञ्चालनमा बालबालिकालाई सहभागी गराउने, उनीहरूका विविध आवश्यकता सम्बोधन हुने गरी क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने, बालबालिकालाई सक्रियतापूर्वक क्रियाकलापमा सहभागी भई सिक्ने अवसर प्रदान गर्ने जस्ता बालकेन्द्रित सिकाइ क्रियाकलाप प्रयोग गर्न सके सिकाइ प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । यस लेखाइमा बालकेन्द्रित सिकाइ व्यवस्थापन के र कसरी गर्ने भन्ने सम्बन्धमा छलफल गरिएको छ । यस क्रममा सर्वप्रथम बालकेन्द्रित सिकाइको अवधारण स्पष्ट गरी यसको उचित व्यवस्थापन के र कसरी गर्ने भन्ने सम्बन्धमा छलफल गरिएको छ । यसका लागि बालकेन्द्रित सिकाइका प्रमुख विशेषता पहिचान गरी प्रत्येक विशेषतामा नेपालका विद्यालयमा भएका अभ्यासको समीक्षा गरी बालकेन्द्रित सिकाइ प्रक्रियाको अभ्यासको समग्र लेखाजोखा गरिएको छ । यस लेखमा नेपालका विद्यालयमा बालकेन्द्रित सिकाइ प्रक्रियाको अभ्यास सुधार गर्नका लागि आगामी मार्ग के हुन सक्छ भन्ने कुरा निष्कर्षका रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : विद्यार्थी आरोग्यता, सिकाइ उपलब्धि, सकारात्मक संवेग, सामाजिक सम्बन्ध, संज्ञानात्मक पक्ष, प्रभावी पक्ष, उत्प्रेरक तत्त्व ।

१. विषय प्रवेश

शिक्षण सिकाइका क्षेत्रमा शिक्षक र विद्यार्थी आरोग्यतालाई प्रभावकारी सिकाइका लागि एउटा प्रमुख आधारका रूपमा पछिल्ला करिब ४० वर्षदेखि लिँदै आइएको हो । तथापि नेपालमा कोभिड-१९ पछि मात्र सिकारूको स्वस्थता र तन्दुरुस्तीले सिकाइमा प्रभाव पार्छ भन्ने विषयवस्तुमा बढी चर्चा गर्न थालिएको छ । अङ्ग्रेजी शब्द well-being को नेपाली रूपान्तरण गर्दा पूर्ण रूपमा अर्थभाव

समेट्ने खालको शब्द अभाव भए पनि आरोग्य वा कल्याण वा मङ्गल (कुशल मङ्गल) भन्ने शब्दलाई समानार्थीका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । काउन्सिल अफ युरोपका अनुसार आरोग्यता र सिकाइ उपलब्धिको प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेको छ । विद्यार्थी आरोग्यता सिकाइका लागि पूर्वसर्त हो भने उच्चस्तरको सिकाइ उपलब्धिका कारण विद्यार्थी आरोग्यतामा सकारात्मक प्रभाव पर्छ ।

शिक्षक, मोहन कन्या मा. वि. तानसेन, पाल्पा

विद्यार्थी आरोग्यताको अवस्था विद्यमान रहेमा मात्र उनीहरूले प्रभावकारी सिकाइ गर्न सक्छन् भन्ने मान्यताका आधारमा विद्यार्थीको अवस्था पहिचान गर्ने, सकारात्मक अवस्था निर्माणका लागि पहल गर्ने र त्यसैअनुसार शिक्षण सिकाइ रणनीति निर्धारण गर्न सकेमा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि सुधार हुने देखिन्छ। यही दृष्टिकोणका साथ कक्षा ९-१२ अध्ययन गर्ने १४१ जना छात्रछात्रामा गरिएको प्रश्नावली वितरणबाट प्राप्त उत्तरहरूको व्याख्या र विश्लेषण गरी यो लेख तयार गरिएको छ। विद्यार्थी आरोग्यतामा केन्द्रित यस अनुसन्धानात्मक कार्यमा ती विद्यार्थीबाट प्राप्त तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा विद्यार्थी भविष्यप्रति आशावादी त छन् तर कार्यप्रति निष्ठापूर्वक लगाव, सामाजिक सम्बन्ध, सहभागिता र खुसीजस्ता पक्षमा बढी सकारात्मक अनुभूति गर्न सकेको पाइएन र यसले उनीहरूको आरोग्यता र सिकाइ वा अन्य कार्य र व्यवहारमा कम सहजीकरण गरेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ।

२. अवधारणात्मक परिचय

आरोग्यता वा कुशल मङ्गल (wellbeing) भनेको यस्तो सकारात्मक अवस्था हो जसमा मानिसले आफ्ना सामाजिक सम्बन्ध, समानतामूलक अवसर, प्रतिफल दिने कार्य, आर्थिक तथा शारीरिक सुरक्षा, स्वास्थ्य, सांस्कृतिक कार्यमा सहभागिता र प्रकृतिसँग सम्बन्ध कायम गर्न सकेको अनुभूति गर्छन्। मानिसले समाजमा आफ्नो व्यक्तिगत लक्ष्य

प्राप्तिको अनुभूति गर्छ। आरोग्यतालाई सिकाइका लागि उत्प्रेरक वा प्रभावी पक्षका रूपमा शिक्षा क्षेत्रको एउटा मुख्य एजेन्डाका रूपमा विश्वभरि स्थापित गरिएको छ (Govorova, Benítez, and Muñiz, 2020)। यसै गरी अर्को परिभाषाअनुसार आरोग्यता भनेको सकारात्मक शारीरिक, सामाजिक र मानसिक अवस्था हो। दुखाइ, असुविधा वा अभावको अवस्था नहुनु मात्र कल्याण होइन। मानिसको व्यक्तिगत कार्यबाट मात्र नभई सामूहिक असल सम्बन्धबाट यसको प्राप्ति हुन्छ। यसबाट मानिसले आफूलाई सुरक्षित, जीवनको लक्ष्य प्राप्तमा सफल ठान्छन् र जीवनदेखि खुसी हुन्छन्। आरोग्य (कुशल मङ्गल)ले दुईओटा विधिलाई समेटेको छ। विषयगत वा आत्मकेन्द्रित विधिले जीवन सन्तुष्टि र सकारात्मक संवेगलाई लक्षित गर्छ भने मनोवैज्ञानिक विधि जीवनको उद्देश्य र अन्य व्यक्तिसँगको सम्बन्धसँग सम्बन्धित रहेको छ। आरोग्यको व्यापक अर्थ लगाउँदा असल अनुभूति गर्नु र कुशलतापूर्वक कार्य गर्नु भन्ने जनाउँछ। विद्यार्थीको सन्दर्भमा हेर्दा उनीहरू विद्यार्थी, साथी, परिवार वा विद्यालयको सदस्य, समाजको सदस्य, कुनै क्लब वा समितिको सदस्यजस्ता भूमिकामा समेत अब्बल व्यवहार र अनुभूति गर्छन्। उच्च आरोग्यता भएको विद्यार्थीले विद्यालयमा राम्रो उपलब्धि प्राप्त गर्ने मात्र नभई भविष्यमा रोजगारी प्राप्त गर्ने र समाजका लागि समेत असल कार्य गरी

राष्ट्रकै लागि योगदान गर्ने (Cárdenas, Lattimore, Steinberg, and Reynolds, 2022) हुन्छ । असल कार्य भन्नाले सहयोगी सम्बन्ध, प्रगति वा विकास र कार्य सम्पादन गर्न सक्ने विश्वास वा आत्मबललाई मान्नुपर्ने हुन्छ । निरन्तर परिवर्तन भइरहने जटिल परिस्थितिमा सफल जीवन बिताउनका लागि शिक्षा प्रदायकले विद्यार्थी आरोग्यता र सिकाइ बिचको सम्बन्धलाई सहयोग पुग्ने नवीन तरिका अपनाउनुपर्छ । यसका लागि सिकाइ क्रियाकलापमा विद्यार्थीको सहभागिता र आरोग्यताको अवस्थाको विकास गरी विद्यार्थीले उच्च सिकाइ उपलब्धि प्राप्त गर्ने र शैक्षिक अनुभवमा रमाउने वातावरण सिर्जना गर्न शिक्षक एवम् अन्य विद्यालय परिवारको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । अधिकतम आरोग्यताको अवस्थामा मात्र विद्यार्थीहरू पूर्ण रूपमा सिकाइ प्रक्रियामा सहभागी हुन्छन् । यसका लागि सिकारूले आफ्नो संवेग बुझ्ने र सिकाइ प्रक्रियामा त्यसको उपयोग गर्ने क्षमता प्राप्त गर्नु जरूरी हुन्छ । ती क्षमताले सिकारूको अध्ययन, पेसा र आरोग्यतामा सहयोग गर्छ ।

३. अनुसन्धान विधि

सिकारूको कुशल मङ्गलमय अवस्था थाहा पाउनका लागि पाल्पा जिल्लाको सदरमुकाम तानसेनस्थित चारओटा माध्यमिक विद्यालयका कक्षा ९ देखि १२ सम्म अध्ययनरत जम्मा १४१ जना छात्रछात्रा सर्भेक्षणमा सहभागी थिए । यी

सबै जना सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू हुन् । यिनीहरूको छनोटको कुनै निश्चित आधार बनाइएको थिएन । पूर्व सूचनाबिना कक्षामा उपस्थित विद्यार्थीलाई प्रतिक्रियाका लागि प्रश्नावली दिइएको थियो । जम्मा २० ओटा अवस्थामा सधैं नहुने, कहिलेकाहीँ, प्रायः, सधैंजसो र लगभग सधैं गरी पाँचओटा प्रतिक्रियामा छनोट गर्ने कार्य दिइएको थियो । मूलतः युनिभर्सिटी अफ पेन्सलभानियाका प्राध्यापक मार्गरेट एल कर्न, लिस्बेथ बेन्सन, एलिजाबेथ ए स्टेनवर्ग र लरेन्स स्टेन्वर्गले तयार गरेको सहभागिता, लगाव, आशावादी, सम्बन्ध र खुसी (EPOCH) मोडेलमा आधारित भई तथ्याङ्क सङ्कलन साधन निर्माण गरिएको थियो । विद्यार्थीको वैयक्तिक स्वतन्त्रता र गोपनीयताको कदर गर्दै नाम उल्लेख गर्न लगाइएन । यसरी प्राप्त तथ्याङ्कलाई परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै शैलीको मिश्रित अनुसन्धानात्मक ढाँचाअनुसार प्रस्तुति, व्याख्या र विश्लेषण गरी निष्कर्षका लागि द्वितीय स्रोतको समेत सहयोग लिइएको छ ।

४. तथ्याङ्क प्रस्तुति, व्याख्या र विश्लेषण

युनिभर्सिटी अफ पेन्सलभानियाका मनोविज्ञानका प्राध्यापक डा. मार्टिन सेलिगम्यानले सन् २०१२ मा फ्लावरिस नामक पुस्तकमा वेलबिड्डका लागि सकारात्मक, संवेग, सम्बन्ध, अर्थपूर्ण र प्राप्त (पर्मा) मोडलको प्रस्तुति गरेका छन् । यही

मोडलको परिमार्जितस्वरूप इपोक मोडलका पाँच सकारात्मक विशेषताको अवस्थाका आधारमा सिकारूको आरोग्यता वा मङ्गलमय अवस्थाको अध्ययन गरिएको थियो। यी पक्षमा सबल अवस्था विद्यमान रहेमा उच्चस्तरको कुशल-मंगल वेलबिडङको अवस्था रहने र यसले सिकाइ वा कार्यमा उच्चता प्राप्त गर्न सफलता मिल्ने मानिएको छ। यी पाँच विशेषतालाई नै प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य क्षेत्र बनाइएको छ।

विद्यार्थी प्रतिक्रियाको सारांश : इपोक मोडलअनुसार सबै कथन सकारात्मक प्रकृतिका छन्। वास्तवमा सकारात्मक मनोविज्ञानले नै मानिसमा अधिकतम कार्यक्षमता प्रदान गर्छ। यी विशेषताको वितरणका आधारमा वैयक्तिक र संस्थागत कार्य र व्यवहारको

सम्बन्ध देखिन्छ। प्रस्तुत अध्ययनमा विद्यार्थीले आफूलाई गरिने व्यवहारप्रति केही अपेक्षा राखेको पाइन्छ। आफूलाई हेरचाह गर्ने व्यक्ति नभएको प्रतिक्रिया ११ जना, आफू हँसिलो हुन नसक्ने पाँच जना, आफ्नो खुसी बाँड्ने साथीसम्म नभएका पाँच जना र जीवनप्रति माया नलाग्ने पाँच जना देखिन्छन्। कार्यमा लगाव नहुनेको सङ्ख्या पनि उल्लेख्य छ। यससँग सम्बन्धित कथनमा ४१ ओटा प्रतिक्रियामा शून्य लगाव रहने पाइयो। अर्कोतर्फ जीवनलाई सधैं माया गर्ने ११५ जना, भविष्यप्रति आशावादी १०३, आफूले हेरचाह गर्ने १०५ छन्। आफूलाई हेरविचार गर्नेमा शून्य अवस्था ११ जनाको छ भने सधैं कोही व्यक्ति हुनेमा १०६ जनाले छनोट गरेका छन्। तालिका १ मा विद्यार्थीका प्रतिक्रियाको सारांश हेर्नुहोस् :

तालिका १ : विद्यार्थी प्रतिक्रिया (सर्भेक्षणमा सहभागी जम्मा सङ्ख्या १४१)

विशेषता कथन	सधैं नहुने	कहिले काहीं	प्रायः	धेरै जसो	लगभग सधैं	उत्तरदाता सङ्ख्या
१. मलाई राम्रो भएको कुरा सुनाउने व्यक्ति छ।	४	१७	११	४२	६७	१४१
२. म सुरू गरेपछि सिध्याउँछु।	०	१८	१६	५	९९	१३८
३. मेरो भविष्यप्रति आशावादी छु।	०	०	०	३८	१०३	१४१
४. म खुसी महसुस गर्छु।	०	१०१	१३	१५	१२	१४१
५. कुनै काम गर्दा खुब रमाउँछु र समय बितेको थाहै हुँदैन।	०	३२	३६	३९	३४	१४१
६. म प्रशस्त रमाइलो गर्छु।	०	१०७	३	१५	१६	१४१
७. म जे गरिरहन्छु ध्यानपूर्वक गर्छु।	५	३५	२४	४६	२८	१३८

८. मलाई जीवनप्रति माया छ ।	५	०	६	१३	११५	१३९
९. विद्यालयको कार्य नसध्याउन्जेल गरिरहन्छु ।	११	६५	२३	१८	१७	१३४
१०. मलाई समस्या परेको बेलामा साथ दिने हुनुहुन्छ ।	८	४४	६	१०	७०	१३५
११. काममा लाग्दा अरू सबै बिर्सन्छु ।	२०	५२	२८	३४	०	१३४
	होइन	थोरै मात्र	करिब करिब	प्रायः हो	धेरै जसो	
१२. कुनै नयाँ कुरा अध्ययन गर्दा समयको पर्वाह गर्दिनँ ।	५	३५	०	१५	८५	१४०
१३. अनिश्चित समयमा जे हुन्छ असाध्यै राम्रा हुन्छ भन्ने लाग्छ ।	०	५७	३८	५	३०	१३०
१४. मलाई वास्तवमै हेरचाह गर्ने व्यक्ति हुनुहुन्छ ।	११	६	५	११	१०६	१३९
१५. मलाई राम्रो हुँदै छ भन्ने सोच्छु ।	०	२३	२३	३०	६५	१४१
१६. मलाई हेरचाह गर्ने साथी छन् ।	६	१०	०	२०	१०५	१४१
१७. कुनै कार्य गर्ने योजना बनाएपछि त्यो गरिछाड्छु ।	०	३२	१२	३२	६५	१४१
१८. जतिसुकै अप्ठेरो भए पनि कार्य सार्थक हुन्छन् भन्ने ठान्छु ।	०	०	२७	२८	७५	१३०
१९. म मेहनती हुँ ।	०	१२	१०	३२	८५	१३९
२०. म हँसिलो व्यक्ति हुँ ।	५	२५	४	३५	७२	१४१

विद्यार्थीले प्रतिक्रियाको छनोट गर्दा केही गम्भीर प्रवृत्ति देखा परेका छन् । केही विद्यार्थीले अनिश्चितताको समयमा भविष्यमा राम्रै हुन्छ भनेर सोचन नसक्ने र ती विद्यार्थी हँसिलो व्यक्ति हुँ भन्न नसकेको अवस्था छ । यिनीहरूले प्रायः कथनमा कहिलेकाहीं भन्ने छनोट गरेर आफूप्रति कम मूल्य राखेको पाइयो । यसै गरी आफ्नो जीवनप्रति माया नभएको, भविष्यमा राम्रो हुन्छ भन्ने अपेक्षा गर्न नसक्ने, हँसिलो मुखाकृतिसमेत देखाउन नसक्ने भनी प्रतिक्रिया पनि दिएका छन् । एउटै व्यक्तिका यस प्रकारका प्रतिक्रिया हुनुले ती विद्यार्थीको स्वमूल्याङ्कनमा आफूलाई गौरव गर्न नसकेको पाइयो । यी प्रतिक्रिया दिने विद्यार्थीले पनि कुनै पनि कथनमा अधिकांश रूपमा मिलेको भन्नेमा छनोट गरेको पाइएन । यसै गरी केही विद्यार्थीले आफूलाई

माया गर्ने कोही नभएको छनोट गरेको र त्यही विद्यार्थीले आफूलाई हँसिलो खुसियाली रूपमा प्रस्तुत हुन नसकेको पनि बताएका छन्। प्रतिक्रिया नदिने सङ्ख्या भने कम छ। विशेष गरी कार्यमा लगाव राखेर फत्ते गर्ने भन्ने सम्बन्धमा दिइएका कथनमा र कार्य फत्ते हुन्छन् र राम्रै हुन्छ भन्ने अपेक्षा गर्ने कथनमा पनि केही विद्यार्थीले प्रतिक्रिया दिएका छैनन्। तालिका २ मा इपोक मोडेलअनुसारका पाँचओटा विशेषतामा विद्यार्थीको छनोटलाई सारांशमा तल देखाइएको छ :

तालिका २ : इपोक मोडेलअनुसार विद्यार्थी प्रतिक्रियाको वर्गीकृत अवस्था

विशेषता कथन	सधैं नहुने	कहिले काहीं	प्रायः	धेरै जसो	लगभग सधैं
सम्बन्ध १,६,११,१६	३०	१८६	४२	१११	१८८
दृढ लगाव २,७,१२,१७	१०	१२०	५२	९८	२७७
आशावादी ३,८,१३,१८	५	५७	७१	८९	३२३
खुसी ४,९,१४,१९	२२	१७३	५१	७६	११४
सहभागिता ५,१०,१५,२०	१३	१२१	६९	११४	२४१

सम्बन्ध सम्बन्धको अर्थ माया गरिने, सहयोग प्राप्त र अरूले आफूलाई महत्त्व दिएको अनुभूति गर्नु हो। यसको अर्थ हाम्रो साथमा मानिस हुनु मात्र होइन कि नजिक वा आत्मीयता हुनु हो। इपोक मोडलको सम्बन्ध पक्षमा सबैभन्दा धेरै (३०) प्रतिक्रिया आफ्नो सन्दर्भमा कहिल्यै पनि लागु नभएको भन्ने रोजेका छन् भन्ने सधैं सान्दर्भिक हुन्छ भन्नेमा पनि कम मात्र प्रतिक्रिया (१८८) दिएका छन्। (तालिका नं. २ हेर्नुहोस्।)

दृढ लगाव : लगाव भन्नाले जुनसुकै व्यवधान भए पनि कुनै पनि कार्यप्रति दृढ सङ्कल्पित भई कार्यमा लगाव राख्ने र लक्ष्य हासिल गरेरै छाड्ने प्रवृत्ति हो। यस प्रकारको विशेषता भएका व्यक्ति

जब कुनै अप्ठ्यारो वा चुनौतीमा काम गर्न उत्प्रेरित हुन्छन्। यसका लागि यस सर्भेक्षणमा दिइएका पाँचओटा कथनमा विद्यार्थीले मिश्रित प्रतिक्रिया दिएका छन्। मात्र १० ओटा प्रतिक्रियाले शून्य लगाव हुने बताएका छन् भने कहिलेकाहीं १२० र लगभग सधैं लगाव रहनेमा २७७ छनोट दिएका छन्।

आशावादी : अधिकांश विद्यार्थीले आफू सधैं आशावादी (३२३ प्रतिक्रिया) रहेको बताएका छन्। पूर्ण रूपमा आशावादी नरहेको भन्नेमा पाँचओटा रोजाइ परेका छन्। आशावादी भन्नाले भविष्यप्रति आशा र भविष्यको बारेमा आत्मविश्वास हुनु हो। आशावादी मानिसले नकारात्मक घटनालाई

तत्कालीन परिस्थितिजन्य घटनाका रूपमा लिने र भविष्य राष्ट्र हुन्छ भन्ने विश्वास गर्छन् ।

खुसी : खुसी भन्नाले जीवनमा सामान्यतया खुसी अनुभूति गर्नु र सधैं खुसी हुन नसकेको अवस्थामा समेत प्राप्त परिस्थितिप्रति चित्त बुझाउँदै जीवनसँग सन्तुष्ट रहनु नै खुसी हुनु हो । यस सर्भेक्षणमा सबैभन्दा कम (१४४) विद्यार्थी सधैं खुसी रहेको बताएका छन् । कहिलेकाहीं मात्र लागु हुने छनोटमा सम्बन्ध (१८६) र खुसी (१७३) रहेको छ । यसप्रकार विद्यार्थीले खुसी र सम्बन्ध हुने पक्षमा दिएका प्रतिक्रियामा तादात्म्यता देखिन्छ ।

सहभागिता : सहभागिताले कुनै पनि कार्य पूर्ण रूचि भएको, कार्यमा तल्लीन र समावेशी सहभागिता भन्ने बुझिन्छ । यस प्रकारको विशेषताले कार्यप्रति निरन्तर लागि रहने र कार्यमा बहने संस्कृति भन्ने बुझाउँछ । विद्यार्थीका प्रतिक्रियाको योग हेर्दा मिश्रित अवस्था देखिन्छ । सहभागितासँग सम्बन्धित चारओटा कथनमा १३ ओटा छनोटले यी विशेषता कहिल्यै पनि लागु नहुने बताएका छन् । यस्तै धेरै जसो लागु हुने र लगभग सधैं भन्नेमा क्रमशः ११४ र २४१ रोजाइ देखिएको छ ।

आरोग्यताका सहयोगी र जोखिम तत्त्व : दक्षिण अष्ट्रेलियाको शिक्षा तथा बालबालिका सेवा विभाग (DECS) का अनुसार आरोग्यताका विभिन्न सहयोगी तथा चुनौतीजन्य तत्त्व हुन्छन् । उदाहरणका लागि बृहत् राजनीतिक अवस्थाका साथै अर्थसामाजिक परिवेश, समुदाय, परिवार र स्वयं व्यक्तिसँग सम्बन्धित कतिपय पक्षको प्रभाव

आरोग्यताका लागि सकारात्मक वा नकारात्मक तरिकाले पर्ने हुन्छ । चरम गरिबी वा चरम विलासिताले समस्या निम्त्याउँछ । त्यस्तै सबैसँग सकारात्मक सम्बन्ध, सुरक्षित अनुभूति गर्नु, अपनत्वको भावना हुनु, सामाजिक सम्बन्धमा रहनु, सफलताका लागि अवसर प्राप्त र सफलताको कदरजस्ता व्यवहार आरोग्यताका लागि सकारात्मक हुन्छन् । घर, समुदाय, विद्यालयमा यी व्यवहार र अनुभूति प्राप्त बालबालिकाको आरोग्यता धेरै मात्रामा राम्रो हुन्छ । यसका विपरीत कक्षाशिक्षणका क्रममा वा विद्यालयका अन्य कार्यमा आफू बहिष्कृत भएको अनुभूति गर्ने, बुलिङको शिकार भएको, सहपाठीबाट तिरस्कृत, असफल र कमजोरीलाई सही तरिकाले व्यवस्थापन गर्न नसक्ने बालबालिकाको आरोग्यता कमजोर हुन्छ । कमजोर आरोग्यताको असर सिकाइमा पर्ने भएकाले उल्लिखित जोखिमपूर्ण व्यवहार खेपिरहेको बालबालिकाको सिकाइस्तर कमजोर रहन्छ ।

विशेषता र सिकाइ सम्बन्ध : इपोक मोडलअनुसार मानिसका सकारात्मक मनोवैज्ञानिक विशेषताको प्रभावका बारेमा केही अध्ययन भएका छन् । उदाहरणका लागि सन् २०१४ मा चान, ओउ र रेनाल्ड्सले गरेको अध्ययनप्रतिवेदनअनुसार नागरिक सहभागिताका कारण उच्च जीवन सन्तुष्टि, उच्च शैक्षिक उपलब्धि र आपराधिक क्रियाकलापमा संलग्नतामा कमी आएको बताइएको छ । त्यस्तै कुनै कार्यप्रति दृढ र लगाव भएका व्यक्ति राम्रो शिक्षा हासिल गरी रोजगार प्राप्त गर्ने र टिक्ने

पाइएको सोही वर्ष गरिएको अर्को अध्ययनले देखाएको छ । त्यस्तै कार्भर, सियर र सेजेस्टर्मले सन् २०१० मा गरेको अध्ययनले आशावादी विशेषता भएका व्यक्ति जीवनप्रति धेरै सन्तुष्टि, परिस्थितिसँग तालमेल मिलाउने रणनीति हुने, अति कम मात्र डिप्रेसन र मानसिक अस्वस्थताको सङ्केत, राम्रो शारीरिक अवस्था, लामो आयु, कम मात्र मुटु रोग, र बढी सामाजिक सम्बन्ध हुने गरेको बताएको छ । जति बढी सामाजिक सम्बन्ध त्यति बढी प्रौढ आरोग्यताको अवस्था भएको पाइएको छ । त्यस्तै खुसी बढी अनुभूति गर्ने मानिसमा राम्रो स्वास्थ्य र कम मात्र जोखिमयुक्त व्यवहार र डिप्रेसन नहुने जस्ता व्यवहार पाइएको सन् २०१२ मा गरिएको एउटा अध्ययनले देखाएको छ । यसरी विभिन्न अध्ययनका आधारमा प्राप्त निष्कर्ष हेर्दा मानिसका सकारात्मक अनुभूतिले सिकाइ, शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्य, सामाजिक सम्बन्ध, र जीवनप्रति सकारात्मक भाव विकास भई सधैं खुसी र आशावादी सकारात्मक जीवन बाँच्ने आधार बन्ने कुरा निश्चित देखिन्छ ।

५. प्राप्ति र निष्कर्ष

यस सर्भेक्षणको विद्यार्थी प्रतिक्रिया हेर्दा अधिकांश विद्यार्थीको अवस्थामा विविधता पाइन्छ । कक्षामा एउटै बेन्चमा बसिरहेका विद्यार्थीले कथनहरूमा प्रतिक्रिया दिँदा पनि एकरूपता देखिएन । छनोटमा विविधता र छिरलिएको पाइयो । त्यसो त सदरमुकामका विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थी विभिन्न पारिवारिक, सामुदायिक र वैयक्तिक

भोगाइ वा अनुभव भएका हुने भएकाले उनीहरूको प्रतिक्रियामा विविधता आउनु स्वाभाविक हो । विद्यार्थीले अनुभूति गरेका व्यवहारमा केही असन्तुष्टि देखिन्छ । केही विद्यार्थीले आफूलाई स्याहार गर्ने व्यक्ति नभएको, आफ्नो खुसी साट्टने व्यक्ति नभएको र यसप्रकारले सम्बन्धमा नकारात्मक अवस्था रहेकामा आफूले अरूलाई स्याहार गर्न पनि नभएको प्रतिक्रिया दिएकाले उनीहरूको सामाजिक सम्बन्ध कमजोर देखिन्छ । आफूलाई एक्लो महसुस गर्ने विद्यार्थीको उपलब्धि कस्तो रहला सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । यस्तै लगावले जीवनको सन्तुष्टि दिने गर्छ तर अध्ययनका क्रममा यो पक्षसमेत कमजोर पाइएको छ । यसले प्रतिस्पर्धा वा कार्य सफलताका लागि कम मात्र बल दिन्छ । आशावादी विशेषताको सम्बन्ध सन्तुष्टिसँग हुन्छ । अर्थपूर्ण जीवनको कल्पना गरी कार्य गर्नु यसको विशेषता हो । अध्ययनका क्रममा अधिकांश विद्यार्थी आशावादी र सुन्दर भविष्यको आशा बोकेको देखिन्छ । यसले गर्दा उनीहरूमा केही लगनशीलता र सकारात्मक उत्प्रेरणा प्राप्त भएको हुनुपर्छ । तथापि विद्यार्थी अपेक्षित मात्रामा खुसी भएको पाइएन । आशावादी हुनुबाहेक अन्य विशेषतामा कमजोर अवस्था देखिएका कारण हाम्रा विद्यार्थीको वेलबिड अवस्था उत्साहजनक देखिँदैन । यसको दुष्क्रका कारण एकातिर विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा असर गर्ने र अर्कोतर्फ उनीहरूमा मानसिक, शारीरिक र सामाजिक स्वास्थ्यमा समेत आवश्यक सकारात्मक अवस्थाको कमीका कारण परिस्थिति

जटिल देखिन्छ । यसप्रकारको अवस्थामा फुटकर हस्तक्षेपको प्रभाव न्यून देखिनु स्वाभाविक हो । तसर्थ इपोक मोडलले जोड दिएका यी पाँच विशेषताको विश्लेषण गरी यिनले विद्यार्थीको सिकाइमा पारेका प्रभावको थप अध्ययन गर्ने र नकारात्मकलाई सकारात्मक अवस्थामा लैजान आवश्यक निर्णय लिनुपर्ने देखिन्छ ।

सकारात्मक अनुभूतिजन्य अनुभव, सन्तुष्टि, कक्षा तथा अन्य सामाजिक जीवनमा समेत सफल कार्यक्षमता प्रदर्शन गर्ने अवस्था रहेमा राम्रो अनुभूति र राम्रो कार्यक्षमता (सिकाइ उपलब्धि) प्रदर्शन गर्न सकेमा विद्यार्थी आरोग्यता वृद्धि हुने र बदलामा सिकाइ उपलब्धिस्तरसमेत वृद्धि हुने निश्चित छ । आरोग्यताका कारण विद्यार्थीमा समस्या समाधान, प्रभावकारी सञ्चार, सन्तुलित आहारविहार, सद्व्यवहार, चुनौतीको सामना गर्ने आत्मबल लगायतका सिपको विकास हुन्छ । यी सिपका सहायताले सिकाइ उपलब्धि बढाउन सजिलो हुन्छ ।

विद्यालयमा केही सकारात्मक अवस्था निर्माण गर्नु आवश्यक छ । यसका लागि शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सबैले पालो पाउने, सबैका विचारलाई सम्मान गर्ने आदि आदर्श व्यवहारको रूटिन निर्माण गरी सिकाइ वातावरण खुला, कलात्मक र रूचिपूर्ण बनाउने, भौतिक संरचना निर्माण गर्ने र भौतिक वातावरणसमेत आकर्षक बनाउनु आवश्यक छ । त्यसै गरी शिक्षणसिकाइमा बालबालिकाको सहभागिता सफलताका लागि

पाठ्यक्रम र शिक्षण विधिप्रविधिको मुख्य भूमिका हुने भएकाले यी पक्षमा विशेष ध्यान जानुपर्छ । बालबालिकाको आरोग्यता र सिकाइका लागि शिक्षक र विद्यार्थीका साथै समुदाय, परिवार र अन्य सरोकारवाला निकायबिच सहकार्य हुनु जरूरी छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- Cárdenas, D., Lattimore, F., Steinberg, D., & Reynolds, K. J. (2022). Youth well-being predicts later academic success. *Scientific Reports*, 12 (2134). 10.1038/s41598-022-05780-0.
- Council of Europe. *Improving wellbeing at school*. <https://www.coe.int/en/web/campaign-free-to-speak-safe-to-learn/improving-well-being-at-school>.
- E P O C H . https://docs.google.com/forms/d/1eamBshwjtJyQDsWG72qum8Czi_J2llZ3Q7r5FE5ojEA/viewform?usp=send_form
- Govorova, E., Benítez, I., & Muñiz, J. (2020). How Schools Affect Student Well-Being: A Cross-Cultural Approach in 35 OECD Countries. *Frontiers in Psychology*, 11, 10.3389/fpsyg.2020.00431.
- Learner Wellbeing Framework 2007 DECS.
- OECD (2017). *PISA 2015 Results (Volume III), p.40. Students' Well-Being*. Paris, France: OECD Publishing.
- Seligman, M. E. P. (2012). *Flourish: a visionary new understanding of happiness and well-being*. Amazon.

विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रणाली : समस्या र समाधानका उपाय

राजेन्द्रप्रसाद भट्ट

लेखसार

पाठ्यक्रमले राखेका सक्षमता विद्यार्थीले के कति मात्रामा पूरा गरे, सो अनुरूप ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिको विकास भयो भएन र व्यवहारमा सो काम गर्न सक्षम भए कि भएन भनी पत्ता लगाउनु भनेको विद्यार्थीको सही तरिकाले मूल्याङ्कन गर्नु हो। नेपालमा औपचारिक शिक्षाको आरम्भ भएपछि विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा विभिन्न तौरतरिका अपनाइए। हाल कक्षा तीनसम्म शिक्षण सिकाइका क्रममा हुने मूल्याङ्कन पद्धति कार्यान्वयनमा छ भने माथिल्लो कक्षामा आन्तरिक तथा बाह्य दुवै तरिकाले मूल्याङ्कन गरिन्छ। आन्तरिक मूल्याङ्कन पद्धतिलाई विद्यार्थीको उपस्थिति, विद्यार्थीले गरेका प्रयोगात्मक/ परियोजना कार्य, त्रैमासिक परीक्षाको समग्रताको रूपमा हेर्न सकिन्छ। विद्यालयले अझै पनि यसलाई पाठ्यक्रमले भनेअनुसार लागु गर्न सकिरहेका छैनन्। यस पद्धतिको बारेमा जानकार नहुनु, व्यक्तिपिच्छे फरक बुझाइ हुनु, अक्षराङ्कन पद्धतिप्रति अभ्यस्त नहुनु, विद्यालयमा पुग्दो मात्रामा शिक्षक दरबन्दी नहुनु आदि कारणले विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रणालीलाई विद्यालयको सिकाइसँग जोड्न सकिएको छैन।

१. भूमिका

सामान्य अर्थमा मूल्याङ्कन भनेको अवलोकन तथा अन्य माध्यमबाट प्राप्त सूचनाका आधारमा कुनै कार्यप्रति हेर्ने दृष्टिकोण वा मूल्य निर्धारण हो। यसले कुनै ठोस वस्तुको निर्णयका लागि आधार प्रदान गर्छ। विद्यार्थी मूल्याङ्कन भनेको विद्यार्थीको सिकाइमा के कस्तो सिकाइ उपलब्धि भयो वा उद्देश्यअनुसारको उपलब्धि प्राप्त भयो वा भएन भनी हेर्ने प्रक्रिया हो। यसलाई सरल भाषामा भन्ने हो भने पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका

उद्देश्यअनुरूपका ज्ञान, सिप र व्यवहार विद्यार्थीले हासिल गरे गरेन वा कति मात्रामा हासिल गरे भनेर लेखाजोखा गर्ने कार्य नै विद्यार्थी मूल्याङ्कन हो।

२. विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा वर्तमान अभ्यास

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ कार्यान्वयन आएसँगै विद्यालय शिक्षामा पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कनमा व्यापक फेरबदल भएको छ। राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ अनुरूप प्रारम्भिक

शाखा अधिकृत, शिक्षा विकास तथा समन्वय इकाइ, कञ्चनपुर

बालविकास तथा शिक्षाको पाठ्यक्रम, आधारभूत तह (कक्षा १-३) को पाठ्यक्रम, आधारभूत तह (कक्षा ४-५) को पाठ्यक्रम, आधारभूत तह (कक्षा ६-८) को पाठ्यक्रम, माध्यमिक तह (कक्षा ९-१०) को पाठ्यक्रम र माध्यमिक तह (कक्षा ११-१२) को पाठ्यक्रम गरी विद्यालय शिक्षाका अलग अलग छोटो खण्डका पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा रहेका छन्। पाठ्यक्रमले विद्यार्थी मूल्याङ्कनको प्रमाणीकरण अक्षरमा गर्ने पद्धतिको सुरुआत गरेको छ। अक्षराङ्कन पद्धतिको सुरुआत वि. सं. २०७१ को एस. एल. सी. परीक्षामा प्राविधिक धारका विद्यार्थी र वि. सं. २०७२ को एस. एल. सी. परीक्षामा सबै समूहका विद्यार्थीको परीक्षाबाट भएको हो। (नेपालमा विद्यालय शिक्षा पद्धतिमा अक्षराङ्कन पद्धतिसम्बन्धी अध्ययन कार्यदलको प्रतिवेदन, २०७७)

३. कार्यक्रमगत अवस्था

अनौपचारिक तथा वैकल्पिक शिक्षाका सम्बन्धमा हाल नेपाल सरकार शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रमार्फत विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेका छन्। साक्षर नेपाल वर्ष कार्यक्रम सञ्चालन, निरन्तर शिक्षा, आजीवन सिकाइ, सामुदायिक सिकाइ केन्द्र, अनौपचारिक तथा वैकल्पिक शिक्षा कार्यक्रम, अनौपचारिक प्राथमिक विद्यालय, खुला विद्यालय, अनौपचारिक प्रौढ विद्यालय, परम्परागत

शिक्षा (गुरुकुल, गुम्बा, मदर्सा), राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपमा आधारित शैक्षिक सामग्री विकास तथा परीक्षणजस्ता कार्यक्रम रहेका छन्।

३.१ प्रारम्भिक बालविकास तथा शिक्षा पाठ्यक्रममा मूल्याङ्कन पद्धति

हाल आधारभूत तहलाई प्रारम्भिक बालविकास शिक्षादेखि कक्षा ८ सम्म लिइँदै आएको छ। उक्त तहको पहिलो खण्ड प्रारम्भिक बालविकास शिक्षामा खेल, मनोरञ्जनद्वारा सिकाउनुपर्ने भनिएकाले पाठ्यक्रममा आधारभूत सिप सिकाइका क्षेत्र र विषयगत सिप सिकाइका क्षेत्र भनी विषयवस्तु समावेश गरिएको छ। मूल्याङ्कनको स्पष्ट आधार उल्लेख नगरिए तापनि यस अवस्थामा बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मकलगायतका सिप र केही भाषिक, गणितीयलगायतका विषयगत सिपको मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने भएकाले निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली आवश्यक पर्छ।

३.२ आधारभूत तह (कक्षा १-३) को पाठ्यक्रममा मूल्याङ्कन पद्धति

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ ले निर्देशित गरेअनुरूप आधारभूत तह (कक्षा १ - ३) को पाठ्यक्रम एकीकृत ढाँचामा निर्माण भएको छ। विषयवस्तुलाई अन्तरविषयक (Interdisciplinary) र थिम (Theme) गत रूपमा बहुविषयक (Multidisciplinary) ढाँचामा

एकीकरण गरिएको छ। साथै कक्षाकोठा शिक्षणका क्रममा Pedagogical Integration पनि गर्नुपर्ने हुन्छ, अन्यथा पाठ्यक्रमले कल्पना गरेको एकीकृत सिकाइ सम्भव छैन। आधारभूत तहको यस खण्डमा विद्यार्थीको निरन्तर मूल्याङ्कन गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। शतप्रतिशत आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्ने गरी मूल्याङ्कनको ढाँचाको विकास गरिएको छ। यस खण्डको पाठ्यक्रममा जम्मा २६ पाठ्यघण्टा (Credit Hour) अर्थात् वार्षिक कार्यघण्टा ८३२ छुट्याइएको छ।

(क) विद्यार्थीको लेखाजोखा तथा कार्यसञ्चयिका व्यवस्थापन

मूल्याङ्कनका विविध साधनको प्रयोग गरी विद्यार्थीको समग्र पक्षको अभिलेख राख्ने व्यवस्थालाई लेखाजोखा तथा कार्यसञ्चयिका व्यवस्थापन भनिन्छ। सामान्यतया: यसभित्र कक्षा कार्य, परियोजना कार्य, उपलब्धि परीक्षा, व्यवहार परिवर्तन (अवलोकन), हाजिरीलगायत विद्यार्थीसँग सम्बन्धित अन्य अभिलेख राख्नु पर्छ। यसलाई कक्षा १ मा विद्यार्थी भर्ना हुने बेला तयार गर्नुपर्छ भने विद्यार्थी माथिल्लो कक्षामा स्तरोन्नति हुँदा यसलाई पनि विद्यार्थीसँगै स्तरोन्नति गर्नुपर्छ। अवधारणागत रूपमा हेर्दा विद्यार्थीको विद्यालय परिवर्तन हुँदा कार्यसञ्चयिका पनि विद्यार्थीसँगै पठाउनुपर्ने हो, तर व्यवहारमा भएको पाइँदैन। यद्यपि कक्षा १ देखि ३ सम्म चाहिँ यसलाई

अनिवार्य व्यवस्थापन गर्नुपर्छ। निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन लागु भएका कक्षामा कार्यसञ्चयिका (Portfolio) को झनै महत्त्व झल्किन्छ।

(ख) मूल्याङ्कनका तरिका र साधन

कक्षा १ देखि ३ का विद्यार्थीको उपलब्धिको मूल्याङ्कन गर्नका लागि कक्षा सहभागिता, लिखित तथा मौखिक कार्य, परियोजना तथा प्रयोगात्मक कार्य, अवलोकन, विद्यार्थीको कार्यको प्रदर्शन, घटनावृत्त अभिलेख, छोटो परीक्षा, स्व र सहपाठी मूल्याङ्कन, अभिभावकको प्रतिक्रिया जस्ता साधनको प्रयोग गरिन्छ।

(ग) विद्यार्थीको उपलब्धिस्तर र त्यसको सामान्य व्याख्या

उल्लिखित मूल्याङ्कनका तरिका तथा साधनमध्ये उपयुक्त तरिका तथा साधन प्रयोग गरी प्रत्येक सिकाइ उपलब्धिमा विद्यार्थीको उपलब्धि परीक्षण गरेर उपलब्धिस्तरलाई निम्नानुसार रेटिङ गर्नुपर्छ: यसरी सिकाइस्तर १ वा २ भएमा सुधारात्मक सिकाइको योजना निर्माण गरी कम्तीमा उपलब्धिस्तर ३ पुऱ्याउने प्रयास गर्नुपर्छ। पटक पटकको प्रयासबाट पनि कुनै विद्यार्थीको उपलब्धिस्तरमा सुधार हुन नसकेमा यसको कारण खोजी गरी उपचारात्मक सिकाइको योजना बनाउनुपर्छ भने अन्यलाई अग्रिम सिकाइमा सरिक गराउनुपर्छ।

उपलब्धिस्तर	मापन	उपलब्धिस्तरको सामान्य व्याख्या
कमजोर (Below Basic)	१	मुख्य सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्न नसकेको, सबैजसो सिकाइ उपलब्धिका लागि सुधारात्मक सिकाइ आवश्यक रहेको
सामान्य (Basic)	२	मुख्य सिकाइ उपलब्धि आंशिक रूपमा हासिल गरेको तर सुधारात्मक सिकाइ आवश्यक भएको
राम्रो (Proficient)	३	मुख्य सिकाइ उपलब्धि हासिल गरेको
उच्च (Advanced)	४	माथिल्लो स्तरको उपलब्धि हासिल गरेको

(घ) निश्चित समय, थिम वा कक्षाको अन्तमा सिकाइ उपलब्धि प्रतिशत निकाल्नका लागि देहायको सूत्र प्रयोग गर्नुपर्छ :

$$\text{उपलब्धि प्रतिशत} = \frac{\text{उपलब्धिस्तरको अङ्कको जोड}}{४ \times \text{मूल्याङ्कन गरिएका सिकाइ उपलब्धिको सङ्ख्या}} \times १००$$

मानौं कक्षा १ को कुनै विद्यार्थीले गणित विषयमा भएका २३ ओटा सिकाइ उपलब्धिमा ७२ उपलब्धिस्तर अङ्क प्राप्त गर्छ भने माथिको सूत्रअनुसार उसको ७८.२६ % वा B+ ग्रेड हुन आउँछ ।

३.३ आधारभूत तह (कक्षा ४-८) को पाठ्यक्रममा मूल्याङ्कन पद्धति

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ ले कक्षा ४ र सोभन्दा माथिको पाठ्यक्रम विषयगत हुने भनेको छ । सोहीअनुरूप आधारभूत तह (कक्षा ४-५) र आधारभूत तह (कक्षा ६-८) को पाठ्यक्रम निर्माण भई विभिन्न सातओटा विषय अध्ययनका लागि तोकिएको छ । वार्षिक पाठ्यघण्टा (Credit Hour) ३२ अर्थात् वर्षभरि १०२४ घण्टा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी आधारभूत तह (कक्षा ४-८) मा विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई आन्तरिक ५०% र बाह्य मूल्याङ्कन (अन्तिम परीक्षा) ५० % हुने गरी विभाजन गरिएको छ ।

आन्तरिक मूल्याङ्कनलाई तीनओटा आधारमा विभाजन गरिएको छ । उपस्थिति र सिकाइ सहभागिताअन्तर्गत विद्यार्थीको उपस्थितिमा दुई अङ्कभार र कक्षाकोठामा सिकाइमा सहभागितामा दुई अङ्कभारको व्यवस्था गरिएको छ । प्रयोगात्मक / सिर्जनात्मक कार्य, परियोजना कार्य र प्रस्तुतीकरणलाई विषयअनुसार फरक फरक धारमा वर्गीकरण गरिएको छ । प्रतिएकाइ कम्तीमा एक प्रयोगात्मक / परियोजना कार्य गराउने पर्ने अनिवार्य गरिएको छ ।

त्रैमासिक परीक्षा आन्तरिक मूल्याङ्कनकै अभिन्न अङ्ग हुन् । एक शैक्षिक सत्रमा कम्तीमा दुई पटक त्रैमासिक परीक्षा सञ्चालन गर्नुपर्छ । प्रत्येक त्रैमासिक परीक्षाको भार १० अङ्क हुन्छ । प्रत्येक त्रैमासिक परीक्षा सञ्चालन गर्दा विशिष्टीकरण तालिकाअनुसार ५० पूर्णाङ्कको प्रश्नपत्र निर्माण गरी प्राप्ताङ्कलाई १० मा रूपान्तरण गरी अभिलेख राख्ने व्यवस्था गरिएको छ । जति पटक त्रैमासिक परीक्षा गरे पनि शैक्षिक सत्रको अन्तमा औसत निकाली आन्तरिक मूल्याङ्कनको प्राप्ताङ्कमा रूपान्तरण गरिन्छ । जस्तै: कुनै विद्यार्थीले प्रथम त्रैमासिकमा ५० पूर्णाङ्कको प्रश्नपत्रमा ४० अङ्क र दोस्रो त्रैमासिकमा ५० पूर्णाङ्कको प्रश्नपत्रमा ३५ अङ्क प्राप्त गरेमा प्रत्येक पटक १० अङ्कमा रूपान्तरण गर्दा पहिलो ८ र दोस्रो ७ हुन आउँछ । दुवै परीक्षाको औसत $8 + 7/2$ गरी ७.५ अङ्क हुन आउँछ ।

उपस्थिति र सिकाइ सहभागिता, प्रयोगात्मक/परियोजना कार्य र त्रैमासिक परीक्षाको प्राप्ताङ्कलाई जोडी आन्तरिक मूल्याङ्कनमा प्राप्त गरेको अङ्क निकालिन्छ । जस्तै: कुनै विद्यार्थीको नेपाली विषयको उपस्थिति र सिकाइ सहभागितामा ३, प्रयोगात्मक / परियोजना कार्यको औसतमा २८ र त्रैमासिक परीक्षाको औसतमा ७.५ अङ्क प्राप्त गरेमा आन्तरिक मूल्याङ्कनको जम्मा प्राप्ताङ्क ३८.५ हुन आउँछ । शैक्षिक सत्रको अन्तमा अन्तिम परीक्षा सञ्चालन गरी त्यसमा प्राप्त गरेको अङ्क राखी लेटर ग्रेडिङ्ग निर्देशिका २०७८ अनुसार ग्रेडसिट उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

३.४ माध्यमिक तह (कक्षा ९-१२) को पाठ्यक्रममा मूल्याङ्कन पद्धति

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ ले माध्यमिक तहको पहिलो खण्ड (कक्षा ९-१०) मा वार्षिक ३२ पाठ्यघण्टा र माध्यमिक तहको दोस्रो खण्ड (कक्षा ११ -१२) मा वार्षिक २७ देखि ३२ घण्टालाई पठनपाठनको समयावधि तोकेको छ । माध्यमिक तह (कक्षा ९ - १०) पाठ्यक्रम २०७८ र माध्यमिक तह (कक्षा ११ - १२) पाठ्यक्रम २०७६ दुवै खण्डको पाठ्यक्रममा विद्यार्थी मूल्याङ्कनका आधार उस्तै रहेका छन् । जसमा आन्तरिक मूल्याङ्कन र बाह्य मूल्याङ्कन (अन्तिम परीक्षा) गरी दुई भागमा बाँडिएको छ ।

उपस्थिति र सिकाइ सहभागितामा उपस्थितिमा १ अङ्कभार र सिकाइमा सक्रिय सहभागितामा २ अङ्कभार छुट्याइएको छ । प्रयोगात्मक/परियोजना कार्य, सिर्जनात्मक कार्य र प्रस्तुतिमा १६ अङ्क छुट्याइएको छ । मूल्याङ्कनको यस कार्यलाई विषयपिच्छे फरक फरक आधार तथा रेटिङ दिइएको छ । हालको विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रणालीमा । प्रयोगात्मक / परियोजना कार्यको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ । प्रतिएकाइ कम्तीमा एक प्रोजेक्ट अनिवार्य गराउनुपर्ने हुन्छ ।

त्रैमासिक परीक्षा शैक्षिक सत्रमा कम्तीमा दुई पटक सञ्चालन गर्नुपर्छ । यसका लागि ६ अङ्कभार छुट्याइएको छ । प्रथम त्रैमासिक परीक्षा सञ्चालन गर्दा ७५ पूर्णाङ्कको प्रश्नपत्र निर्माण गरी प्राप्ताङ्कलाई ६ अङ्कमा रूपान्तरण गर्नुपर्छ ।

यसै गरी दोस्रो त्रैमासिकको पनि ७५ पूर्णाङ्कमै परीक्षा सञ्चालन गरी प्राप्ताङ्कलाई ६ अङ्कमा रूपान्तरण गर्नुपर्छ। जति पटक त्रैमासिक परीक्षा गरे पनि शैक्षिक सत्रको अन्तमा औसत निकाली आन्तरिक मूल्याङ्कनको प्राप्ताङ्कमा रूपान्तरण गरिन्छ। जस्तै: कक्षा ९ को कुनै विद्यार्थीको पहिलो त्रैमासिक परीक्षामा कुनै विषयमा ७५ पूर्णाङ्कमा ६० र दोस्रो त्रैमासिकमा सोही विषयमा ५५ अङ्क प्राप्त गरेछ भने दुवै प्राप्ताङ्कलाई ६ अङ्कमा रूपान्तरण गर्दा पहिलोको ४.८ र दोस्रोको ४.४ अङ्क आएको मानी अभिलेख राख्ने र वर्षभरिको आन्तरिक मूल्याङ्कनमा त्रैमासिक परीक्षाबापतको अङ्क राख्दा दुवैको औसत निकाली $4.8 + 4.4 / 2 = 4.6$ राख्नुपर्छ।

उपस्थिति र सिकाइ सहभागिता, प्रयोगात्मक/परियोजना कार्य र त्रैमासिक परीक्षाको प्राप्ताङ्कलाई जोडी आन्तरिक मूल्याङ्कनमा प्राप्त गरेको अङ्क निकालिन्छ। जस्तै: कक्षा ९ को कुनै विद्यार्थीको नेपाली विषयको उपस्थिति र सिकाइ सहभागितामा २, प्रयोगात्मक/परियोजना कार्यको औसतमा १२ र त्रैमासिक परीक्षाको औसतमा ४.६ अङ्क प्राप्त गरेमा आन्तरिक मूल्याङ्कनको जम्मा प्राप्ताङ्क १८.६ हुन आउँछ। शैक्षिक सत्रको अन्तमा अन्तिम परीक्षा सञ्चालन गरी त्यसमा प्राप्त गरेको अङ्क पनि राखी लेटर ग्रेडिङ्ग निर्देशिका २०७८ अनुसार ग्रेडसिट उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।

आधारभूत तह (कक्षा १ - ३) को हकमा आन्तरिक मूल्याङ्कन गरी प्राप्त प्राप्ताङ्कलाई ग्रेड प्वाइन्ट र ग्रेडमा रूपान्तरण गरी अन्तमा ग्रेड प्वाइन्ट औसत

(GPA) निकालेर ग्रेडसिट उपलब्ध गराइन्छ। विद्यालयस्तरको अन्य कक्षाका हकमा तोकिएको आन्तरिक र बाह्य मूल्याङ्कनको प्राप्ताङ्कलाई अलग अलग रूपमा ग्रेडमा रूपान्तरण गर्नुपर्छ। यसरी ग्रेडमा रूपान्तरण गर्दा उल्लिखित ग्रेड वर्गान्तरलाई आवश्यकतानुसार कक्षा ४-८ को हकमा ५०/५० प्रतिशत र कक्षा ९-१२ को हकमा २५ प्रतिशत र ७५ प्रतिशतमा रूपान्तरण गर्नुपर्छ। आन्तरिक मूल्याङ्कन र अन्तिम परीक्षाको प्रत्येक विषयको अलग अलग ग्रेड निकाली विषयगत रूपमा अन्तिम ग्रेड पत्ता लगाई अन्तमा Grade Point Average निकाल्नुपर्छ।

लेटर ग्रेडिङ निर्देशिका २०७८ का अनुसार विषयगत रूपमा आन्तरिक तर्फ C र सैद्धान्तिक तर्फ D ग्रेड प्राप्त गर्न नसक्ने विद्यार्थीलाई मूल प्रमाणपत्र प्राप्त नहुने कुरा उल्लिखित छ।

४. विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रणालीमा देखिएका समस्या / चुनौती

(क) विद्यार्थी मूल्याङ्कनसम्बन्धी अवधारणात्मक समस्या रहेका छन्। मूल्याङ्कनलाई मापनको रूपमा मात्रै हेरिएको छ। लिखित परीक्षाको आधारमा कक्षा उकास्नेसँग मात्रै यसलाई हेर्ने गरिएको छ। वास्तवमा मूल्याङ्कनलाई सिकाइसँगै र सिकाइको अभिन्न अङ्गका रूपमा लिन सकिएको छैन।

(ख) निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई बोझको रूपमा लिइएको छ । हुन पनि कक्षा १-३ मा साँच्चिकै निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्ने हो भने शिक्षकले शिक्षण र मूल्याङ्कनलाई निरन्तरता (Continuous) नै दिनुपर्छ । पटके र शैक्षिक सत्रको अन्तमा मूल्याङ्कनको सिट भरेर मात्रै निरन्तर मूल्याङ्कन हुनेवाला छैन । विद्यार्थीको सिकाइ स्तर १ र २ आएकाको उपचारात्मक शिक्षण गर्नु पनि निरन्तर मूल्याङ्कन नै हो ।

(ग) अधिकांश विद्यालयमा परिवर्तित पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन प्राणालीबारे अस्पष्टता रहेको पाइन्छ । यसबारे सम्बन्धित निकायले पनि सबै शिक्षकलाई अभिमुखीकृत गर्न नसकेको पाइएको छ । साथै आन्तरिक मूल्याङ्कन पद्धतिलाई न्यून मात्रामा प्रयोगमा ल्याइएको छ । अझै पनि त्रैमासिक र वार्षिक लिखित परीक्षा नै विद्यार्थी मूल्याङ्कनका आधारका रूपमा प्रयोगमा ल्याइएको छ ।

(घ) पाठ्यक्रमले सोचेअनुसारको मूल्याङ्कनका चरण अपनाई विद्यार्थीका सबै पक्षको मूल्याङ्कन गरी लेखाजोखा गर्नका लागि सम्बद्ध अरूमा पनि हेरिनुपर्छ । समयमै पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिकासहित कक्षा कोठा एक आदर्श कक्षाकोठा जस्तो हुनुपर्छ ।

(ङ) आन्तरिक मूल्याङ्कनलाई औपचारिकतामा मात्रै लिइँदै गरेको छ । यसको महत्त्व बुझ्न सकिएको छैन ।

(च) हामीले विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्दा के जान्यो, के जानेन भनेर पुरातन विद्यार्थी मूल्याङ्कनकै परिपाटीमा गर्थौं । मूल्याङ्कनको शाब्दिक अर्थ मूल्य प्रदान गर्नु हो । विद्यार्थीको ज्ञान, सिप, अभिवृत्तिको विकास कसरी, कुन दिशामा भइरहेको छ भन्ने कुरा शिक्षकले जान्नु आवश्यक छ ।

(छ) पाठ्यक्रमले शिक्षाका उद्देश्य/ सक्षमता तय गरेको हुन्छ । विद्यालयमा पढाउने, क्रियाकलाप गराउने र मूल्याङ्कन गर्ने पनि ती उद्देश्य पूरा गराउनका लागि हो । यसमा लिखित परीक्षा / केही समयको अन्तर्वार्ता ले उसको व्यवहार परिवर्तनलाई बुझ्न सकिने अवस्था छैन । यसका लागि नै निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन चाहिन्छ । पटके लिखित, मौखिक कार्य या क्षणिक कामचलाउ आन्तरिक मूल्याङ्कनका आधारले शिक्षाका उद्देश्य व्यवहारमा मापन गर्न सकिँदैन ।

५. विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रणालीमा देखिएका समस्या समाधानका उपाय

- मूल्याङ्कनको अवधारणा स्पष्ट हुनु आवश्यक देखिन्छ । जबसम्म मापन र मूल्याङ्कनमा स्पष्ट मार्कलाइन हालिँदैन, मूल्याङ्कनलाई निर्णय गर्ने आधारको रूपमा मात्रै हेरिन्छ, जुन मूल्याङ्कनको अधुरो अर्थ हो । हामीले हाम्रो मन मस्तिष्कबाटै यसलाई फ्याँकिदिनु जरूरी छ ।

(क) अर्को कुरा दोष दिने प्रणालीको अन्त्य हुनुपर्छ। माथिल्लो तहमा अध्यापन गर्ने शिक्षकले तल्लो तहमा सिक्नुपर्ने कुरा सिकी नआउनाले उक्त कक्षाको सिकाइ उपलब्धि पूरा गराउन नसकिने बताउँछन्। आधारभूत तहको प्रारम्भिक खण्ड (कक्षा १ - ३) तिर छलफल गर्दा सबै कुराको दोषी त निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन पो रहेको कुरा थाहा पाइन्छ।

(ख) निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनका लागि शिक्षकले आवधिक मूल्याङ्कनभन्दा बढी समय दिनुपर्ने हुन्छ। उपचारात्मक शिक्षण, Action Research गर्न, विभिन्न फाराम, सूची भरेर अभिलेख राख्नका लागि पनि थप समय चाहिन्छ। यी फाराम वर्षको अन्तमा भरेर काम छैन। घटनाविशेष / मासिक / त्रैमासिक रूपमा फाराम भरेमा निरन्तरको अर्थसँग मिल्छ। त्यसका लागि एक शिक्षकको भागमा धेरै विद्यार्थी हुनु हुँदैन। एकै शिक्षकले धेरै विद्यार्थीको निरन्तर मूल्याङ्कन गर्न सक्दैन। एकै शिक्षकले सात/सात पिरियड पढाइराख्नुपर्ने अहिलेको अवस्थामा कमी ल्याउनु जरूरी छ।

(ग) मूल्याङ्कनलाई एकाङ्गी भएर हेर्न नसकिँदो रहेछ। शिक्षण सिकाइ राम्रो भयो, विद्यार्थीहरूले राम्ररी सिके, पढे भने मूल्याङ्कन गर्न पनि सहज हुने रहेछ। विद्यालयको भौतिक सेवा सुविधा, शैक्षिक सामग्री उपलब्धता र प्रयोग, असल

मनोवैज्ञानिक वातावरणमा पाठ्यक्रमले राखेको सिकाइ उपलब्धि पूरा गराउनु पनि सहज हुन्छ। तसर्थ विद्यालय स्रोत साधनले भरिपूर्ण हुनुपर्छ र शिक्षण सिकाइमा त्यसको उपयोग भएको हुनुपर्छ।

(घ) हालको निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिको मापन गर्दा रेटिड स्केल १ र २ प्राप्त भएमा थप उपचारात्मक / निदानात्मक शिक्षण गरे पछि मात्र मूल्याङ्कन गर्ने भनिएको छ। ३ रेटिड नपुगेसम्म निरन्तर मूल्याङ्कन गरिरहनुपर्छ। यस कार्यका लागि विद्यालयमा शिक्षकले अथक प्रयास गर्नुपर्ने हुन्छ। साथै अभिभावकहरूले पनि आफ्नो जिम्मेवारी भुल्नु हुँदैन। विद्यालय भर्ना गरेकै छु भन्ने भरेमा पढाइ, सिकाइमा केही जिम्मेवारी छैन भन्ने चाहिँ होइन। तसर्थ घर परिवारमा विद्यार्थीलाई पढाइको समय व्यवस्थापन, उत्प्रेरणा, अभिभावकले जानेबुझेका सिकाइदिनुका साथै शिक्षकसँग छोराछोरीको पढाइसम्बन्धी सरसल्लाह गरी राख्नुपर्छ। तब मात्रै माथि उल्लिखित १/ २ रेटिड आएकाको पनि ३ रेटिडसम्म पुऱ्याउन सकिन्छ।

(ङ) राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ अनुसारको मूल्याङ्कन प्रणाली अधिकांश विद्यालय/ शिक्षकलाई थाहै छैन। यसमा सङ्घ र प्रदेशका विद्यालय शिक्षा हेर्ने निकाय, स्थानीय तह, निजी विद्यालयका सङ्गठन,

शिक्षकका सङ्घसङ्गठन र अन्य संस्थाले कार्यक्रम राखी सबै शिक्षकलाई यसको अर्थ, औचित्य र तरिकाबारे बुझाउनु आवश्यक छ। यसमा पनि आन्तरिक मूल्याङ्कनलाई बढी महत्त्व दिनुपर्छ। यसको मर्म बुझ्नु र बुझाउनु आवश्यक छ।

(च) सबै शिक्षकसँग कम्प्युटर र यसको सिप हुनु आवश्यक छ। कागजी फारामको प्रयोग गर्दा विद्यालयको वर्तमान मसलन्द खर्चले पुग्दैन। तसर्थ मूल्याङ्कनका लागि मसलन्द खर्च बढाउनुपर्ने देखिन्छ।

(छ) सिकाइको अर्थ व्यवहारमा परिवर्तन हो। मूल्याङ्कनले व्यवहारमा परिवर्तन आयो, आएन भनेर हेर्ने / पत्ता लगाउने हो। तसर्थ मूल्याङ्कनले बालबालिकामा भएको ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिको व्यवहारमा अवलम्बन भएको छ छैन भनेर हेर्नुपर्छ। मूल्याङ्कनले बालबालिकाको समग्र व्यवहारमा आएको परिवर्तन नाप्न सक्नुपर्छ। जसका लागि चैत्रको परीक्षाले मात्रै मापन हुँदैन। वर्षभरिको पढाइ, लेखाइ, साथीसंगीसँगको व्यवहार, शिक्षकसँगको व्यवहार, घरमा अभिभावकलाई काममा गरेको सहयोग, अशक्तलाई गरेको सहयोग यावत कुराहरूको समग्र अध्ययनका आधारमा मूल्याङ्कन गर्नु जरूरी छ।

ठ. निष्कर्ष

सिकाइ भनेको सिकेको कुरा व्यवहारमा उतार्नु हो। शिक्षण सिकाइका क्रममा सिकेको कुरालाई व्यवहारमा उतारे नउतारेको पत्ता लगाउनको लागि विद्यार्थीहरूको मूल्याङ्कन गरिन्छ। हालको विद्यालय शिक्षामा प्रारम्भिक कक्षामा विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रणाली पूर्णतः आन्तरिक मूल्याङ्कन पद्धतिमै आधारित छ भने कक्षा ४ र सोभन्दा माथि आन्तरिक मूल्याङ्कन र आवधिक परीक्षा गरी दुई भागमा बाँडिएको छ। सिद्धान्ततः यसो भए तापनि आन्तरिक मूल्याङ्कन प्रणाली त्यति प्रभावकारी हुन सकेको छैन। विद्यार्थीको तीन घण्टे जाँचको आधारमा उसको सम्पूर्ण पक्षको मूल्याङ्कन भइरहेको हुँदा राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ बमोजिमको विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रणाली अपनाएर बालबालिकाको सही मूल्याङ्कन गर्नु आवश्यक छ। सुरुआतमा प्रारम्भिक कक्षा १-३ को मूल्याङ्कन प्रणालीलाई प्रभावकारी आवश्यक लागु गर्नु जरूरी छ।

सन्दर्भ सामग्री

डा. झा र अन्य (२०७७), नेपालको विद्यालय शिक्षा पद्धतिमा अक्षराङ्कन पद्धतिसम्बन्धी अध्ययन कार्यदलको प्रतिवेदन २०७७।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०७२), विद्यालय शिक्षामा अक्षराङ्कन पद्धति कार्यान्वयन कार्यविधि, २०७२ सानोठिमी, भक्तपुर।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०७६), आधारभूत तह (कक्षा १ - ३) को पाठ्यक्रम २०७६, सानोठिमी, भक्तपुर।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०७६), माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०७६ (कक्षा ११ - १२) (अनिवार्य विषय), सानोठिमी, भक्तपुर।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०७६), राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६, सानोठिमी, भक्तपुर।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०७७), आधारभूत शिक्षा (कक्षा ६ - ८) पाठ्यक्रम २०७७, सानोठिमी, भक्तपुर।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०७७), प्रारम्भिक बालविकास तथा शिक्षाको पाठ्यक्रम २०७७, सानोठिमी, भक्तपुर।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०७८), आधारभूत शिक्षा पाठ्यक्रम २०७८ (कक्षा ४ - ५), सानोठिमी, भक्तपुर।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०७८), माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०७८ (कक्षा ९ - १०), सानोठिमी, भक्तपुर।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०७८), लेटर ग्रेडिड निर्देशिका, २०७८ (संशोधनसहित), सानोठिमी, भक्तपुर।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७९), लेटर ग्रेडिड पद्धतिको कार्यान्वयनका लागि सहयोगी पुस्तिका २०७९, सानोठिमी, भक्तपुर।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०८०), विद्यार्थी सिकाइका लागि आन्तरिक मूल्याङ्कन मापदण्ड २०८०, आधारभूत तह (कक्षा ४ - ८) (अनिवार्य विषय), सानोठिमी, भक्तपुर।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०८०) विद्यार्थी सिकाइका लागि आन्तरिक मूल्याङ्कन मापदण्ड २०८०, माध्यमिक तह (कक्षा ९ - १२) (अनिवार्य विषय), सानोठिमी, भक्तपुर।

भट्टराई, प्रा. होमनाथ समेत (२०८०) शिक्षामा मापन र मूल्याङ्कन, जुपिटर प्रिन्टिड एन्ड पब्लिसिड हाउस प्रा. लि., बागबजार, काठमाडौं।

शिक्षक मासिकको वेबसाइट (<https://shikshakmasik.com/>)

□□□

शिक्षक पेसागत विकास: वर्तमान अवस्था र भावी दिशा

राजु श्रेष्ठ

लेखसार

गुणस्तरीय शिक्षाको प्रमुख आधार शिक्षक हुन् । योग्य, दक्ष, सक्षम, अनुभवी, अभिप्रेरित र उच्च मनोबलयुक्त शिक्षकले मात्र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई गुणस्तरीय बनाउन सक्छ । यही वास्तविकतालाई केन्द्रबिन्दुमा राखी सङ्घीय संरचनाअनुकूल हुने गरी शिक्षक पेसागत विकासका नीति, योजना, कार्यक्रम तथा क्रियाकलाप तर्जुमा र कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्छ । यही पृष्ठभूमिको सेरोफेरोमा रहेर यो लेख तयार पारिएको छ ।

१. विषय प्रवेश

शिक्षण एक पेसा हो । शिक्षण पेसा ज्ञान निर्माण तथा सिप विकास गर्ने पेसा हो । शिक्षण पेसामा आबद्ध व्यक्ति प्रोफेसनल/व्यावसायिक हुन् । व्यावसायिक हुन नयाँ ज्ञान तथा सिप नियमित रूपमा सिक्दै र सिकाउँदै जाने गुण हुनुपर्छ । शिक्षक पेसागत रूपमा योग्य, दक्ष, सक्षम, उत्प्रेरित र उच्च मनोबलयुक्त हुनु अनिवार्य सर्त हो । शिक्षकको मनोबल र उत्प्रेरणाको तहले कस्तो विद्यार्थी उत्पादन गर्ने भन्ने विषय निर्धारण गर्छ । यही कारणले शिक्षक सिकाइलाई शैक्षिक नीति, योजना तथा कार्यक्रमको प्राथमिकतामा राखी शिक्षक र सिकाइको सम्बन्धलाई सुमधुर बनाउने प्रयास गरिएको हुन्छ । शिक्षक र सिकाइलाई जोड्दै लैजानुपर्छ जुन शिक्षक पेसागत विकासका कार्यक्रमबाट सम्भव हुन्छ । शिक्षकमा हुने मानवीय सम्भावना तथा

क्षमतालाई कार्यसम्पादनमा रूपान्तरण गर्ने प्रक्रिया, प्रयास, कार्यको समष्टिगत नतिजा हो शिक्षक पेसागत विकास हो । त्यसै गरी शिक्षकको पेसागत जीवनको विविध आयामका सूचक मा आएको सकारात्मक परिवर्तनको अवस्था पनि हो शिक्षक पेसागत विकास । यसो भन्दा शिक्षकको पेसागत जीवनको विविध आयाम के के हुन सक्लान् भन्ने प्रश्न उठ्न सक्छ । शिक्षक सक्षमता प्रारूप, २०७२ ले उल्लेख गरेका सक्षमतालाई शिक्षक पेसागत जीवनका आयाम मान्न सकिन्छ जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ:

- (क) विषयवस्तुको ज्ञान
- (ख) शिक्षण सिकाइका तौर तरिकाको ज्ञान
- (ग) बालबालिका / सिकारुको ज्ञान
- (घ) सिकाइ वातावरण तथा कक्षा व्यवस्थापन

उपसचिव, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

- (ड) सञ्चार तथा सहकार्य
- (च) निरन्तर सिकाइ तथा पेसागत विकास
- (छ) कानुनी आधार तथा पेसागत आचारसंहिता
- (ज) सूचना तथा सञ्चार प्रविधि
- नेपालमा शिक्षक पेसागत विकासका लागि विगतमा विभिन्न प्रयास भएका थिए। वर्तमान अवस्थामा शिक्षक पेसागत विकास प्रारूप (२०७२) ले परिकल्पना गरेको खाकाभित्र रहेर विभिन्न प्रकारका तालिम कार्यक्रम सञ्चालनमा ल्याइएका छन्। शिक्षक पेसागत विकासको अवधारणालाई औपचारिक रूपमा विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम (२०६६-२०७२) बाट मात्र प्रारम्भ भएको हो। शिक्षक पेसागत विकासको अवधारणालाई देहायका बुँदामा समेत प्रस्तुत गर्न सकिन्छः
- (क) नयाँ ज्ञान तथा अनुभव हासिल गर्दै जानु
- (ख) पेसागत विज्ञता (expertise) हासिल गर्नु
- (ग) व्यावसायिकता (professionalism) हासिल गर्नु
- (घ) व्यावसायिक परिपक्वता (maturity) हासिल गर्नु
- (ड) नयाँ ज्ञान तथा सिप अद्यावधिक गर्दै जानु
- (च) पेसागत जिम्मेवारी र भूमिकामा परिवर्तन ल्याउनु

२. शिक्षक पेसागत विकास कार्यक्रम किन ?

विद्यालयले शिक्षकलाई नतिजामुखी भएर काममा पनि लगाओस् र शिक्षकलाई आवश्यक पर्ने ज्ञान तथा सिप आर्जन गर्ने अवसर पनि उपलब्ध गराओस जसबाट विद्यालयमा सिक्ने र सिकाउने वातावरण सिर्जना भई विद्यालय एक सिकाइ सङ्गठन (learning organization) को रूपमा विकास हुन सक्छ। जुन शिक्षक पेसागत विकास कार्यक्रमको मूल मर्म हो। अझ विशिष्ट रूपमा उल्लेख गर्नुपर्दा देहायका कारणले गर्दा शिक्षक पेसागत विकासमा जोड दिनुपर्ने हुन्छः

- (क) वास्तविक ज्ञान के हो ? कस्तो ज्ञानलाई वास्तविक ज्ञान भनिन्छ? भन्ने बारेमा कसैले पनि भविष्यवाणी / पूर्वानुमान गर्न सक्दैनन्। विभिन्न सिकाइका सिद्धान्तले पनि वास्तविक ज्ञानका स्रोतका रूपमा छलफल, अन्तरक्रिया, संवादलाई नै मान्छन्। तसर्थ पेसागत रूपमा शिक्षकलाई नियमित छलफल, अन्तरक्रिया, संवाद गर्ने अवसर प्रदान गर्नुपर्छ। जुन अवसर शिक्षक पेसागत विकास कार्यक्रमले प्रदान गर्न सक्छ।
- (ख) शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया सधैं अनुमानित र अपूर्ण नै रहन्छ। पूर्ण शिक्षण र सिकाइ भन्ने कुरा नै हुँदैन। नयाँ नयाँ ज्ञान तथा सिप सिक्ने र सिकाउने प्रक्रिया निरन्तर

चलिरहन्छ । त्यसैले निरन्तर अद्यावधिकको आवश्यकता पर्छ । जुन शिक्षक पेसागत विकास कार्यक्रमले प्रदान गर्न सक्छ ।

(ग) प्रत्येक विद्यालयमा फरक फरक अनुभव, विचार तथा विज्ञता भएका शिक्षक हुन्छन् । अनुभव, ज्ञान तथा सिपको पारस्परिक आदानप्रदान गर्नु नै शिक्षक पेसागत विकासको अर्को महत्त्वपूर्ण स्रोत हो । जुन शिक्षक पेसागत विकास कार्यक्रमको क्षेत्रभित्र पर्छ ।

(घ) कक्षाकोठा भनेका विद्यार्थीले मात्र सिक्ने थलो होइन । शिक्षकले पनि सिक्न सक्छन् । कक्षाकोठालाई अनुसन्धानको थलो बनाई निरन्तर ज्ञान तथा सिप विकासको थलो बनाउनुपर्छ । जुन कुरा शिक्षक पेसागत विकासको कार्यक्रमले प्राथमिकतामा राख्छ ।

(ङ) विज्ञता स्थानीय परिवेशअनुसार निर्माण तथा आर्जन गर्दै जाने हो । यसका लागि पर्याप्त अवसरको सिर्जना गरिदिनुपर्छ । जुन कुरा शिक्षक पेसागत विकास कार्यक्रममा समावेश गरिएको हुन्छ ।

(च) परिवर्तित समयानुसार पछिल्ला समयमा आएर शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा कसैले स्थापित गरिदिएको सिद्धान्त, विधि तथा तौरतरिकालाई असल अभ्यास को रूपमा

अनुशरण गर्नुभन्दा पनि परिवेश सुहाँउदो अनुकूलनयोग्य सिकाइको खोजी र क्षमताको विकास गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता स्थापित हुँदै जान थाले । यसका लागि शिक्षकहरूमा ग्रहणशील क्षमता (adaptive capacity) र अनुकूलन क्षमता (adoptive capacity) को विकास आवश्यक पर्छ । जुन कुरा शिक्षक पेसागत विकासको आदर्श गन्तव्य (ideal destinations) कै रूपमा रहेका हुन्छन् ।

(छ) शिक्षक भनेका प्रतिपादित सिद्धान्तका उपभोगकर्ता मात्र होइनन् । नयाँ ज्ञान तथा सिद्धान्तका प्रतिपादक पनि हुन् । तसर्थ निरन्तर सोध, खोज र प्रयोगको अवसर प्रदान गर्नुपर्छ । शिक्षकमा उपभोगकर्ता र प्रतिपादकको भूमिका विकास गर्ने लक्ष्य शिक्षक पेसागत विकास कार्यक्रम हुन्छ ।

(ज) प्रतिस्पर्धा गर्नुभन्दा सहकार्य गर्नु पेसागत विकासको दृष्टिकोणले फाइदाजनक हुन्छ । तसर्थ शिक्षकका विषयगत समिति, समुदाय तथा सञ्जालको निर्माण र प्रयोग गरी सहकार्यात्मक वातावरण निर्माण गरिदिनुपर्छ । जुन पेसागत विकास कार्यक्रमका रणनीति हुन् ।

(झ) शिक्षण सिकाइ कार्य एक जटिल, अनिश्चित, र अन्योलपूर्ण वातावरणमा सञ्चालन हुने

कार्य पनि हो। यस्तो परिवेशले शिक्षकमा पेसागत उत्थानशीलता (professional resilience) र विद्यार्थीमा प्राज्ञिक उत्थानशीलता (academic resilience) विकासको अपेक्षा गरेको हुन्छ। शिक्षक पेसागत विकास कार्यक्रमको अर्को आदर्श गन्तव्य (ideal destination) भनेको शिक्षकमा पेसागत उत्थानशीलता विकास गर्नु पनि हो।

३. अध्ययन अनुसन्धानको प्राप्ति

शिक्षक पेसागत विकासका लागि गरिएका प्रयास र विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिबिच प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहनुपर्छ। शिक्षकको निरन्तर पेसागत विकास कार्यलाई विद्यार्थी सिकाइ उपलब्धिसँग आबद्ध गरिनुपर्छ (राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६)। यसै सैद्धान्तिक अवधारणाअनुसार शिक्षक पेसागत विकास कार्यक्रम सञ्चालन भए नभएको बारेमा विभिन्न सङ्घसंस्थाबाट बेला बेलामा अध्ययन अनुसन्धान भएको छ।

राष्ट्रिय योजना आयोगको नेतृत्व र शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको सहयोगमा नीति अनुसन्धान तथा परामर्श केन्द्रले सञ्चालन गरेको एक अध्ययन प्रतिवेदन, २०७६ अनुसार नेपालमा शिक्षक तालिमको अवस्थाको बारेमा केही निष्कर्ष देहायानुसार रहेका छन्:

- (क) विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि न्यूनतमभन्दा कम भएको
- (ख) शिक्षक तालिमले विद्यार्थीको सिकाइ सुधार गर्न असमर्थ रहेको
- (ग) शिक्षकको कमजोर क्षमता, उत्प्रेरणाको अभाव र स्रोत साधनको न्यूनताको अवस्था रहेको

ब्रिटिस काउन्सिल, नेपालको सन् २०२२ को The status of teacher education and development in Nepal भन्ने शीर्षकमा गरिएको अनुसन्धानले देहायका पक्षलाई औँल्याएको छ:

- (क) तीन तहका सरकारबिच शिक्षक पेसागत विकासका लागि स्पष्ट जिम्मेवारी र भूमिकासहितको कानुनी खाकाको अभाव रहेको
- (ख) स्थानीय तहमा पर्याप्त स्रोत साधन, जनशक्ति, प्राविधिक विज्ञताको अभावका कारण शिक्षकलाई पेसागत सहयोग पुग्न नसकेको
- (ग) शिक्षक पेसागत विकास र शिक्षक सहायता प्रणालीलाई एकीकृत ढङ्गबाट सञ्चालन गर्न नसकिएको

शिक्षा तालिम केन्द्र, बागमती प्रदेशको तालिम प्रभावकारिता अध्ययन प्रतिवेदन, २०७९ मा देहायका निचोड उल्लेख गरिएको छ:

(क) शिक्षकको तालिममा सहभागिता सिकाइ र आवश्यकताभन्दा पनि बढुवाका लागि अड्क प्राप्त गर्ने उद्देश्यबाट अभिप्रेरित हुने गरेको

(ख) शिक्षकले तालिमका अवसर समान र न्यायिक हिसाबले पाएका छैनन् । यसो हुनुमा विभिन्न वर्गका शिक्षक हुनु पनि एक कारण रहेको

विद्यालयमा अपेक्षित रूपमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रभावकारी नहुनुमा शिक्षक मात्र दोषी छैन । समग्र शैक्षिक प्रणाली नै जिम्मेवार छ भन्ने पक्ष विश्व बैङ्क २०१८ को प्रतिवेदनले औँल्याएको छ । उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ । "The problems are driven not only by service delivery failings in schools but also by deeper systemic problems." शिक्षक पेसागत विकास, शिक्षण प्रक्रिया र विद्यार्थी सिकाइको सम्बन्ध बुझ्न समग्रता (holistic) मा हेर्नुपर्ने हुन्छ ।

४. शिक्षक पेसागत विकासका कार्यक्रम प्रभावकारी नहुनुका कारण

शिक्षक पेसागत विकासको एउटा तरिका अर्थात् रणनीति हो शिक्षक तालिम । नेपालमा शिक्षक तालिमलाई शिक्षक पेसागत विकासको प्रमुख रणनीतिको रूपमा अवलम्बन गरिएको छ । विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानले शिक्षक तालिम अपेक्षित रूपमा प्रभावकारी हुन नसकेको पक्ष पनि

औँल्याएका छन् । शिक्षक तयारी, छनोट, शिक्षण पेसामा सामेल (onboarding), सामाजिकीकरण, विकास, उपयोग तथा पुनः प्रयोग यस्ता पक्ष हुन् । यी विभिन्न चरणमा रहेका समस्याका कारण विशेष गरी शिक्षक तालिम र समग्रमा शिक्षक पेसागत विकासमा सोचे जस्तो प्रभावकारिता हासिल गर्न सकिएको छैन । परिणामस्वरूप गुणस्तरीय शिक्षाका दुईओटा पक्षमा हामी चुक्न पुगेका छौं । पहिलो त शिक्षकमा पेसागत व्यावसायिकता हासिल गर्न सकिएको छैन भने दोस्रो विद्यार्थीमा अपेक्षित सिकाइ उपलब्धि सुनिश्चित गर्न सकिएको छैन । शिक्षक पेसागत विकासलाई अपेक्षित रूपमा प्रभावकारी बनाउन नसक्नुका प्रमुख कारणलाई देहायनुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छः

१. नीतिगत स्पष्टता नहुनु: शिक्षक पेसागत विकासका नीतिगत प्रावधान (policy statements) राज्यका विभिन्न दस्तावेजमा छरिएर रहेका छन् । एकीकृत नीतिगत व्यवस्था गर्न सकिएको छैन । यसले गर्दा अन्य शैक्षिक कार्यक्रमले छायामा पारेको देखिन्छ ।
२. मौजुदा नीतिगत तथा कानुनी दस्तावेजमा भएको शिक्षक तालिमसम्बन्धी व्यवस्था अव्यावहारिक प्रकृतिका छन् । यसले गर्दा व्यावहारिक ढङ्गबाट कार्यान्वयनमा जान सकेको छैन ।

३. सङ्घीय संरचनामा तीन तहका सरकारबिच शिक्षक पेसागत विकासको क्षेत्रमा कार्यक्षेत्रगत अस्पष्टता, भूमिका र जिम्मेवारीमा अन्योल देखिन्छ ।
४. शिक्षक सक्षमता प्रारूपलाई शिक्षक तयारी, छनोट, विकास र उपयोगको जीवनरेखा (lifeline) का रूपमा स्वीकार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिएको छैन ।
५. शिक्षक तयारी गर्दा विद्यालय शिक्षासँग सम्बन्धित राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपमा व्यवस्था गरिएका प्रावधानलाई आधार बनाउन सकिएको छैन ।
६. शिक्षक छनोटका कोर्सलाई पनि शिक्षक सक्षमता प्रारूप र समयको मागमा आधारित बनाउन सकिएको छैन ।
७. शिक्षक छनोटपश्चात् शिक्षकलाई पेसामा सामेल (onboarding) गराउने सेवा प्रवेश तालिमलाई सघन रूपमा प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिएको छैन ।
८. सेवा प्रवेशको सुरुका दिनमा शिक्षकलाई पेसामा सम्मिलन (assimilation) हुनु र सामाजिकीकरण (socialization) गराई ग्रहणशील क्षमता र अनुकूलन हुन सक्ने क्षमता विकास गराउने शिक्षक मेन्टरिङ/कोचिङलाई पनि प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिएको छैन ।
९. शिक्षक पेसागत विकासका लागि तालिम प्रदायक निकाय पर्याप्त सङ्ख्यामा व्यवस्था गर्न सकिएको छैन । हाल प्रदेश तहमा सातओटा शिक्षा तालिम केन्द्र क्रियाशील छन् । यो सङ्ख्या पर्याप्त भने होइन ।
१०. शिक्षक पेसागत विकासका लागि स्थापित तालिम प्रदायक निकायको संस्थागत सुशासन कमजोर देखिएको छ ।
११. राज्यले शिक्षक पेसागत विकासका लागि पर्याप्त लगानी गर्न सकेको छैन । प्राथमिकताबिना शिक्षक तालिमका कार्यक्रम छरिएका छन् ।
१२. शिक्षक तालिम भनेको राजनीतिक नेतृत्वले भ्रम फैल्याउने क्षेत्र भएको छ । जस्तै कुनै एक आर्थिक वर्षमा ५०/६० हजार शिक्षकलाई तालिम प्रदान गर्ने लक्ष्य भए पनि सोको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक व्यवस्था गर्न सकिएको छैन ।
१३. प्रत्येक आर्थिक वर्षमा शिक्षक तालिमका कार्यक्रममा स्रोत विनियोजन गर्दाको अवधारणाअनुसार शिक्षक तालिम कोटा बढाउदै गए पनि आवश्यकता कति हो भन्ने नै थाहा छैन ।

१४. तालिम प्राप्त शिक्षकको विवरणलाई अद्यावधिक गर्दै तालिम नलिएका शिक्षकलाई तालिमको अवसर प्रदान गर्न सकिएको छैन ।
१५. Integrated Educational Management Information System (IEMIS) मा शिक्षक तालिमका गतिविधिलाई अद्यावधिक गरी स्वचालित बनाउन सकिएको छैन ।
१६. Cross- sectoral collaboration मा समस्या देखिएको छ ।
१७. शिक्षक पेसागत विकासका लागि नेपालको सन्दर्भमा शिक्षक तालिमलाई मात्र प्रयोगमा ल्याइएको छ । अन्य विकल्पको उपयोग गर्न सकिएको छैन ।
१८. शिक्षक पेसागत विकासका कार्यक्रम निर्धारण गर्दा तथ्यमा आधारित (evidence based) भन्दा पनि विचारमा आधारित (opinion based) भएको छ । तथ्य र प्राथमिकताले बोल्नुभन्दा पनि नीति निर्माता/निर्णयकर्ताको विचार हावी भयो ।
१९. तथ्य र मूल्यबिच सन्तुलन कायम गरी शिक्षक पेसागत विकासका कोर्स विकासलाई नतिजामूलक, सहभागितामूलक तथा अनुसन्धानमा आधारित बनाई तथ्यपरक बनाउन सकिएको छैन ।
२०. सङ्घीय संरचनाअनुसार शिक्षक पेसागत सहायता प्रणाली (Teacher Professional Support System- TPSS) को स्पष्ट खाका कोर्न सकिएको छैन ।
२१. राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी सङ्घ संस्थाबाट सञ्चालित शिक्षक पेसागत विकासको कार्यक्रमलाई राष्ट्रिय प्रणालीमा समाहित गर्न सकिएको छैन ।
२२. शिक्षकलाई पेसागत ज्ञान तथा सिप विकासका लागि आवश्यक पर्ने अध्ययन स्रोत सामग्री पर्याप्त मात्रामा विकास गरी hard copy र soft copy उपलब्ध गराई अध्ययन संस्कारको विकास गर्न सकिएको छैन ।
२३. शिक्षक पेसागत विकासका मापदण्ड, कार्यविधि, पाठ्यक्रम, स्रोत सामग्री विकासमा One-size-fits-to-all-approach or fix-it approach को अवलम्बन भएको देखिन्छ । जसले गर्दा कार्यान्वयनकर्ता र लक्षित वर्गको स्वामित्व र अपनत्वभावको विकास गर्न सकिएको छैन ।
२४. तालिम प्रदायक निकायमा विषय विज्ञको सङ्ख्या ज्यादै न्यून रहेको अवस्था छ । यसले गर्दा पनि पर्याप्त मात्रामा शिक्षकलाई पेसागत सहायता प्रदान गर्न सकिएको छैन ।

२५. तालिम प्रदायक निकायमा विषय विज्ञहरूको पेसागत ज्ञान तथा सिप पर्याप्त मात्रामा विकास गर्ने कार्यक्रम नियमित र निरन्तर रूपमा सञ्चालन गरी उच्च उत्प्रेरित र स्वनिर्देशित तथा स्वचालित बनाउन नसक्दा सिकाइ र सहयोग पद्धतिको विकास गर्न सकिएको छैन ।
२६. तालिम प्रदायक निकायबाट तालिम प्रदान गर्ने रोस्टर प्रशिक्षकलाई विषयवस्तुमा Competent र Confident हुने गरी विकास गर्न सकिएको छैन ।
२७. तालिम प्रदान गर्दाको परिवेश र कक्षाकोठाको परिवेश (context matching) बिच फरक हुनाले पनि सोचे जस्तो तालिममा सिकेका ज्ञान तथा सिप कक्षाकोठामा प्रवेश गर्न सकेका छैनन् ।
२८. शिक्षक पेसागत विकासका कार्यक्रमलाई न्यायिक र समन्यायीक पनि बनाउन बाँकी नै छ ।
२९. शिक्षक विकासअन्तर्गत सञ्चालन हुने शिक्षक पेसागत विकासका कोर्स अधिक मात्रामा केन्द्रीकृत भए, आपूर्तिमा आधारित (supply based) भए र शिक्षकको आवश्यकतामा आधारित भन्दा पनि अन्य विषयवस्तु dictate गरेको जस्तो भयो । यसले गर्दा शिक्षकले अपनत्वबोध गर्न सकिरहेका छैनन् ।

३०. शिक्षक पेसागत विकासका कार्यक्रम cascade model मा सञ्चालित भए यसले गर्दा कार्यान्वयनको तहसम्म पुँदा पेसागत विकासका कार्यक्रमको मर्म र भावनामा नै तोडमोड आउने अवस्था रह्यो ।
३१. शिक्षकले तालिमलगायत विभिन्न माध्यमबाट सिकेका ज्ञान तथा सिपको कक्षाकोठामा प्रयोग भयो या भएन ? शिक्षकलाई कक्षा शिक्षणमा के कस्ता समस्या आइपरे र कस्तो सहायता आवश्यक पच्यो ? भन्ने जस्ता विषयमा सहजीकरण गरिने supervision, monitoring र follow up लाई स्वचालित रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिएन ।

४. अबको बाटो

शिक्षकमा भएको ज्ञान तथा सिपको मूल्य अभिवृद्धि (value add) गर्ने तरिका हो शिक्षक तालिम । शिक्षक तालिम त्यति बेला प्रभावकारी हुन्छ जति बेला शिक्षकसँग दुईओटा क्षेत्रको पर्याप्त ज्ञान हुन्छ । पहिलो, विषयवस्तुमा पूर्ण ज्ञान र दोस्रो, शिक्षण विधि तथा तौरतरिकाको राम्रो ज्ञान । यी दुवैमा राम्रो ज्ञान भएको शिक्षक एक कुशल शिक्षकको रूपमा स्थापित हुन सक्छ । हाम्रो सन्दर्भमा प्रायः शिक्षकमा दुवै पक्षको ज्ञानमा कमी देखिन्छ । यसको फलस्वरूप शिक्षक पेसागत विकासका कार्यक्रम प्रभावकारी हुन सकिरहेका

छैनन् । विश्व बैङ्क (२०१८) ले पनि शिक्षक पेसागत विकासका कार्यक्रम डिजाइन र डेलिभरी गर्दा कम्तीमा पनि देहायका तत्त्वलाई ध्यान दिनुपर्छ भनी उल्लेख गरेको छ । जुन हाम्रो सन्दर्भमा पनि मननयोग्य हुन सक्छ:

१. विद्यार्थी अर्थात् सिकारू
२. शिक्षक
३. शिक्षण तरिका/विधि/शैली
४. विषयवस्तु
५. सहायता पद्धति

उल्लिखित पक्षलाई ध्यानमा राख्दै नेपालको सन्दर्भमा शिक्षक पेसागत विकासका कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउन र विद्यार्थीको नतिजासँग जोड्न देहायका कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१. नीतिगत स्पष्टता आवश्यक पर्छ । निजामती कर्मचारीका लागि छुट्टै तालिम नीति भए जस्तै शिक्षक पेसागत विकासका लागि एकीकृत शिक्षक पेसागत विकास नीति निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ ।
२. शिक्षक पेसागत विकास नीति तर्जुमा गर्दा नतिजामूलक र तथ्यपरक बनाई समयसारिणी सहितको कार्ययोजनालाई नीतिको अभिन्न अङ्ग बनाउनुपर्छ ।
३. नीतिगत व्यवस्थालाई कार्यान्वयनमा ल्याउन सङ्घीय शिक्षा ऐन जारी गर्नुपर्छ ।

४. राष्ट्रिय शिक्षक सक्षमता प्रारूप विकास गरी उक्त प्रारूपलाई शिक्षक तयारी, छनोट र विकासका कार्यक्रम डिजाइन र डेलिभरीको जीवनरेखाकै रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्छ ।

५. सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिच शिक्षक पेसागत विकासको सन्दर्भमा कार्यक्षेत्रगत, जिम्मेवारी र भूमिकामा समेत स्पष्टता बनाउन आवश्यक देखिन्छ ।

६. प्रदेशमा रहेका शिक्षा तालिम केन्द्रको भूमिकालाई स्पष्ट बनाई चुस्त र कामयावी बनाउनुपर्छ ।

७. सङ्घीय सरकारको शिक्षक पेसागत विकास नीतिअनुकूल हुने गरी प्रदेश सरकारले पनि शिक्षक पेसागत विकास नीति निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्छ ।

८. सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको भूमिका र जिम्मेवारी स्पष्ट देखिने गरी शिक्षक पेसागत सहायता पद्धति को कार्यान्वयन कार्यढाँचा तयार पार्नुपर्छ ।

९. विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना (School Education Sector Plan- SESP) को लक्ष्यअनुसार तालिम प्रदायक निकायको सङ्ख्या बढाउनका लागि सम्भाव्यता अध्ययन (feasibility study) तत्काल सुरु गर्नुपर्छ ।

१०. स्थानीय तहलाई शिक्षक सुपरिवेक्षण र निगरानीका लागि स्पष्ट कार्यदिश प्रदान गर्नुपर्छ ।
११. विद्यालयको प्राधानाध्यापकलाई शिक्षकको पेसागत विकासको सारथी बनाउनुपर्छ ।
१२. शिक्षक पेसागत विकासको कार्यक्रमअन्तर्गत हाल सञ्चालनमा रहेको कार्यक्रममा विविधीकरण गर्नुपर्छ । हालको अवस्थामा तालिमलाई नै प्रमुख रणनीतिका रूपमा अवलम्बन गरिएको छ ।
१३. शिक्षक पेसागत विकासको कार्यक्रमलाई विद्यालयमा आधारित बनाउनुपर्छ । Paradigm shift गर्नेपर्ने देखिन्छ ।
१४. विद्यालयमा आधारित शिक्षक मेन्टरिङका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्छ ।
१५. शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र (ERO) को विद्यार्थी उपलब्धि परीक्षणको नतिजालाई आधार मानी शिक्षक पेसागत विकास र शिक्षक पेसागत सहायता पद्धतिको कार्यक्रम डिजाइन र डेलिभरीमा जोड दिनुपर्छ ।
१६. शिक्षक पेसागत विकासका विषयवस्तु र कार्यक्रमलाई स्थानीयकरण गर्न प्रदेश र स्थानीय तहमा पाठ्यक्रम विकास, प्रशिक्षक विकास, सामग्री लेखन तथा तालिम कार्यक्रम सञ्चालनको अधिकार क्षेत्र तल्ला तहका सरकारमा प्रत्यायोजन गर्नुपर्छ । सङ्घले गुणस्तर कायम गर्न आवश्यक मापदण्ड तयार गरिदिनुपर्छ । आवश्यकताअनुसार प्रदेश र स्थानीय तहलाई क्षमता विकासमा सहजीकरण गरिदिनुपर्छ ।
१७. शिक्षकमा अध्ययन र अनुसन्धानको संस्कृति विकास गर्न फिलप मोडेलको शिक्षक पेसागत विकास सबै तालिम प्रदायक निकायले अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ । फिलप मोडलले शिक्षकमा सिकाइ संस्कृति (learning culture) विकास गर्न सहयोग गर्छ ।
१८. स्वनिर्देशित र स्वनियमनमा आधारित सिकाइमा जोड दिँदै शिक्षकलाई आफ्नै प्रयत्नमा सिक्ने वातावरण सिर्जना गरिदिनुपर्छ ।
१९. अनलाइन, अफलाइन, भर्चुअल तथा मिश्रित शिक्षक तालिमका विधि अवलम्बन गरी शिक्षक सिकाइका विविध मार्गहरूलाई अभ्यासमा ल्याउनुपर्छ ।
२०. स्थानीय, प्रदेश र केन्द्र तहमा आवधिक रूपमा शैक्षिक सम्मेलन (educational symposium) सञ्चालन गरी शिक्षकमा भएका राम्रा र नविन अनुभव तथा अभ्यासलाई आदानप्रदान गर्न पाउने अवसर सिर्जना गरिदिनुपर्छ ।

२१. स्थानीय तहमा विषयगत शिक्षकका समिति गठन गरी आवधिक रूपमा बैठक, छलफल, सम्मेलन आयोजना गरी एकअर्काबाट सिक्ने र सिकाउने (learning from each other) संस्कार विकास गराउनुपर्छ ।
२२. शिक्षक पेसागत सञ्जाल (teacher professional network) निर्माण र परिचालन गरी शिक्षक पेसागत विकासमा ध्यान दिनुपर्छ ।
२३. शिक्षक तालिम विद्यालय शिक्षाको पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक कार्यान्वयन गर्ने गरी डिजाइन र डेलिभरीमा ध्यान दिनुपर्छ ।

६ निष्कर्ष

शिक्षक पेसागत विकास कुनै एउटा प्रयास, घटना, परिवेश तथा तरिकाबाट हुने होइन । विविध सन्दर्भ, विधि तथा तरिका र निरन्तर प्रयासको प्रतिफल हो शिक्षक पेसागत विकास । यसका लागि स्वनिर्देशित र स्वनियमनमा आधारित स्वतस्फूर्त रूपमा संलग्न भई शिक्षकले आफ्नो पेसागत विकास गर्न सक्नुपर्छ । त्यसैले भनिन्छ शिक्षकले आफ्नो पेसागत वृद्धि, विकास, उन्नयन र समृद्धिका लागि आफैं निर्णायक भूमिका रहनुपर्छ । यस अभियानमा शिक्षकको स्वप्रयासको साथ साथै संस्थागत सहयोग पनि उत्तिकै मूल्यवान् रहन्छ । अन्त्यमा शिक्षक पेसागत विकास एकल तथा सयुक्त प्रयास र विविध सन्दर्भ, सोध, खोज, आविष्कारको

प्रतिफल हो । सोहीअनुसार नीतिगत, कानुनी, संगठनात्मक, कार्यक्रम, व्यवहार तथा आचरणगत र वातावरणमा सुधार गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- राष्ट्रिय शिक्षा नीति (२०७६), सिंहदरबार, नेपाल सरकार, शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय ।
- नेपालमा शिक्षक तालिम र माध्यमिक तहमा विद्यार्थीको सिकाइ नीतिसार (२०७६), सेन्टर फर पलिसी रिसर्च तथा कन्सल्टेन्सी, काठमाडौं ।
- नेपालको संविधान (२०७२), काठमाडौं, कानुनी किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं ।
- शिक्षक पेसागत विकास (२०७२) सानोठिमी, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र,
- शिक्षक सक्षमता प्रारूप (२०७२), सानोठिमी, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र,
- World Development Report (2018), Learning to realize education's promise, World Bank Group.
- The status of teacher education and development in Nepal (2023), British Council, Nepal.

शिक्षाको गुणस्तर सुधारका लागि स्थानीय सरकारको रणनीति

✍ विकास शर्मा

लेखसार

नेपालको संविधानमा सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको सुनिश्चिततासँगै देश सङ्घीयतातर्फ अघि बढ्न पुग्यो । जसअन्तर्गत राज्य पुनःसंरचनामार्फत तीनै तहको निर्वाचन दोस्रो पटक पनि सम्पन्न भई देशमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकार गठन भई सञ्चालनमा आएका छन् । तीन तहको सरकारसँगै तिनका प्रमुख काम, कर्तव्य तथा अधिकार पनि तोकिएको छ । जसअन्तर्गत माध्यमिक तह (१२ कक्षा) सम्मको शिक्षाको जिम्मेवारी स्थानीय तहको काँधमा आइपुगेको छ । विद्यालयको गुणस्तरीय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय शिक्षा नीति, शिक्षा ऐन, विद्यालय क्षेत्र विकास योजना, विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम, विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना कार्यान्वयनमा ल्याएको छ भने दिगो विकास लक्ष्यअन्तर्गत शिक्षासम्बन्धी लक्ष्य हासिल गर्नका लागि नेपाल सरकारले राष्ट्रिय कार्यढाँचा पनि बनाएको छ । जसअन्तर्गत सबैका लागि समानुपातिक तथा गुणस्तरीय शिक्षा र जीवनपर्यन्त सिकाइको परिकल्पना गरिएको छ । साथै विद्यालयको संस्थागत विकास तथा शैक्षिक सुशासनलगायत सञ्चार तथा सूचना प्रविधिको प्रयोगलाई प्रवर्धन गर्ने भनिएको छ । नेपालको राष्ट्रिय शिक्षा नीति/कार्यक्रम तथा दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नका लागि स्थानीय तह पनि विभिन्न कार्यक्रममार्फत् अगाडि बढिरहेका छन् । स्थानीय सरकारले पनि आफ्नो क्षेत्रको शैक्षिक गुणस्तर सुधारका लागि आवश्यक तत्परता देखाउनु समय सान्दर्भिक ठहर्छ । प्रत्येक स्थानीय सरकारले आफ्नो क्षेत्रको शैक्षिक सुधारका लागि त्यहाँको वर्तमान भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक अवस्थाको पहिचान गरी तत्काल अवलम्बन गर्नुपर्ने शैक्षिक रणनीति तयार गर्नका लागि पनि सम्भाव्यता अध्ययन गर्नु जरूरी हुन्छ । यसबाट सम्बन्धित स्थानीय सरकारको समग्र शैक्षिक अवस्थाको बारेमा अध्ययन गरी सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्रको पहिचान हुन गई आवश्यक सुभाव प्राप्त हुने, वर्तमान अवस्थामा शिक्षण सिकाइलाई स्तरीयता प्रदान गर्न उपयुक्त शिक्षण सिकाइ प्रणाली अवलम्बनका उपाय पत्ता लाग्ने र शिक्षाको गुणस्तरलाई अभिवृद्धि गरी क्षमतावान् विद्यार्थी उत्पादनका निम्ति आवश्यक भौतिक पूर्वाधार तथा प्रविधिको प्रयोगका लागि उपयुक्त प्रकारको मार्गदर्शन हासिल गर्ने नै हो । यसरी गरिने सम्भाव्यता अध्ययन र त्यसले उपलब्ध गराउने सुभावले समग्र स्थानीय निकायको शैक्षिक स्थितिको उल्लेख्य सुधारमा सहयोग पुग्ने प्रायः निश्चित नै छ ।

१. विषय प्रवेश

जनताको सबैभन्दा नजिकको सरकारका रूपमा स्थानीय तह रहेको छ । लोकतन्त्रलाई परिणाममुखी बनाउन र त्यसमा जनताको सहभागिता अभिवृद्धि गराई आफ्ना लागि आफैँ योजना बुन्ने र कार्यान्वयन गर्ने प्रक्रियामा समेत जोडिने अवसर सुनिश्चित गराउन स्थानीय सरकारको आवश्यकता महसुस गरिएको हो ।

बहुजाति र बहुभाषी मुलुकमा सबै समुदायको सङ्घ र प्रदेशमा मात्रै प्रतिनिधित्व र सहभागिता सम्भव हुन सक्दैन । नयाँ संविधानमार्फत स्थानीय तहमा पनि समुदायको समावेशी प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरिएको छ । स्थानीय सरकारलाई संविधानले दिएका अधिकार र दायित्वको कुशल कार्यान्वयनको जरूरी छ । आफ्ना दैनिक समस्या समाधान गर्न आमजनताले सिंहदरबार र प्रादेशिक सरकारको कार्यालय धाउनुपर्ने बाध्यता अन्त्य गर्न पनि स्थानीय सरकार सबल र सक्षम हुन जरूरी छ ।

लोकतन्त्रले विकेन्द्रीकरणलाई अनिवार्य सर्तका रूपमा लिने गर्छ । सङ्घीयता पनि विकेन्द्रीकरणको एक उच्चतम नमुना हो । जनतासँग प्रत्यक्ष जोडिने, उनीहरूको योजनालाई तत्काल सम्बोधन गर्न सक्ने र नीति निर्माणदेखि कार्यान्वयन प्रक्रियासम्म जनताको प्रत्यक्ष संलग्नतालाई सुनिश्चित गर्ने दायित्वका साथ नेपालमा स्थानीय तहको व्यवस्था गरिएको छ । नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेबमोजिम सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन

मन्त्रालयले साविकका गाविस तथा नगरपालिकाको ठाउँमा देशभर ७५३ ओटा स्थानीय निकायको स्थापना गरेको हो ।

नेपालको संविधानको अनुसूची ८ तथा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ को परिच्छेद ३ को दफा ११ मा स्थानीय सरकारको काम, कर्तव्य तथा अधिकारको व्याख्या गरिएको छ । जसअन्तर्गत बुँदा ज मा आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षासम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड, योजना निर्माण, कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन र नियमनको अधिकारको व्याख्या गरी स्थानीय तहलाई जिम्मेवार बनाएको छ ।

उक्त ऐनले प्रारम्भिक बाल विकास तथा शिक्षा, आधारभूत शिक्षा, अभिभावक शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, खुला तथा वैकल्पिक निरन्तर सिकाइ, सामुदायिक सिकाइ, विशेष शिक्षासम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड, योजना निर्माण, कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन र नियमन, सामुदायिक, गुठी र सहकारी विद्यालय स्थापना, अनुमति, सञ्चालन, व्यवस्थापन तथा नियमन, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमको योजना तर्जुमा, सञ्चालन, अनुमति, अनुगमन, मूल्याङ्कन र नियमन, मातृभाषामा शिक्षा दिने, विद्यालयको अनुमति, अनुगमन तथा नियमन, गाभिएका वा बन्द गरिएका विद्यालयको सम्पत्ति व्यवस्थापन, गाउँ तथा नगर शिक्षा समिति गठन तथा व्यवस्थापन, विद्यालय व्यवस्थापन समिति गठन तथा व्यवस्थापन, विद्यालयको नामकरण, सामुदायिक विद्यालयको

जग्गाको स्वामित्व, सम्पत्ति अभिलेख, संरक्षण र व्यवस्थापन, विद्यालयको गुणस्तर अभिवृद्धि तथा पाठ्यसामग्रीको वितरण, सामुदायिक विद्यालयको शिक्षक तथा कर्मचारीको दरबन्दी मिलान, विद्यालयको नक्साङ्कन अनुमति, स्वीकृति, समायोजन तथा नियमन, सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक पूर्वाधार निर्माण, मर्मतसम्भार, सञ्चालन र व्यवस्थापन, आभारभूत तहको परीक्षा सञ्चालन, अनुगमन तथा व्यवस्थापन, विद्यार्थी सिकाइ उपलब्धिको परीक्षण र व्यवस्थापन, निःशुल्क शिक्षा, विद्यार्थी प्रोत्साहन तथा छात्रवृत्तिको व्यवस्थापन, ट्युसन, कोचिङ जस्ता विद्यालय बाहिर हुने अध्यापन सेवाको अनुमति तथा नियमन, स्थानीयस्तरको शैक्षिक ज्ञान, सिप र प्रविधिको संरक्षण, प्रवर्धन र स्तरीकरण, स्थानीय पुस्तकालय र वाचनालयको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन, माध्यमिक तहसम्मको शैक्षिक कार्यक्रमको समन्वय र नियमन, सामुदायिक विद्यालयलाई दिने अनुदान तथा सोको बजेट व्यवस्थापन, विद्यालयको आयव्ययको लेखा अनुशासन कायम, अनुगमन र नियमन, शिक्षण सिकाइ, शिक्षक र कर्मचारीको तालिम तथा क्षमता विकास, अतिरिक्त शैक्षिक क्रियाकलापको सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरेको छ । उक्त अधिकार प्रयोगको निमित्त स्थानीय तहले आफूअनुकूल नीतिनियम बनाउने तथा कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा पनि स्थानीय पालिकाको शिक्षा क्षेत्रको गुणस्तर सुधारका लागि तत्तत् पालिकाको आफ्नै शैक्षिक रणनीति बन्नु अति आवश्यक छ ।

स्थानीय पालिकाको समग्र शैक्षिक क्षेत्रको वर्तमान अवस्था, शिक्षाको गुणस्तर, भौतिक पूर्वाधारको स्थिति र पर्याप्तता, शिक्षकको पर्याप्तता, विषयगत क्षेत्रको दक्षता, शैक्षिक क्षेत्रमा भएका विद्यमान समस्याको पहिचान तथा सुधार गर्नुपर्ने कुराको समग्र मूल्याङ्कन गरी शैक्षिक क्षेत्रको सुधार गर्न आवश्यक रणनीति पहिचानको निमित्त पनि प्रत्येक स्थानीय सरकारको आआफ्नै शैक्षिक रणनीतिको दस्तावेज बन्नु आजको आवश्यकता हो । यसका माध्यमबाट प्रत्येक पालिकाको शैक्षिक क्षेत्रको वस्तुस्थिति र प्राप्त भएका निष्कर्षका आधारमा आगामी दिनमा गर्नुपर्ने शैक्षिक सुधारका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न उपयोगी हुने छ ।

२. विद्यमान अवस्थाको विश्लेषण

शैक्षिक क्षेत्रको गुणस्तर सुधार गर्न उपयुक्त प्रकारको शैक्षिक क्षेत्र सुधार रणनीति तयार गरी कार्यान्वयन गर्नु स्थानीय सरकारको दायित्व हो । स्थानीय सरकारको शैक्षिक रणनीतिका मुख्य उद्देश्यहरू निम्नअनुसार रहेका छन् :

- (क) स्थानीय तहको शैक्षिक अवस्थाको बारेमा गहन अध्ययन गरी समग्र शैक्षिक क्षेत्रको गुणस्तर सुधारका क्षेत्र पहिचान गर्नु
- (ख) शिक्षण सिकाइ प्रक्रियालाई गुणस्तरीय बनाई सिर्जनशील, दक्ष, प्रतिस्पर्धी, उत्पादनशील र नव प्रवर्तनशील मानव स्रोतको विकासका लागि उपयुक्त शिक्षण सिकाइ प्रणाली अवलम्बनका निमित्त सुभाव हासिल गर्नु

(ग) शिक्षाको गुणस्तरलाई अभिवृद्धि गरी क्षमतावान् विद्यार्थी उत्पादनका लागि आवश्यक भौतिक पूर्वाधार तथा प्रविधिको प्रयोगको उपयुक्त प्रकारको सल्लाह तथा सुझाव प्राप्त गरी स्थानीय तहको शैक्षिक क्षेत्रको गुणस्तर सुधारका निम्ति सहयोग पुऱ्याउनु

स्थानीय तहको शैक्षिक रणनीति तयार गर्ने क्रममा गरिने सम्भाव्यता अध्ययन गर्दा मिश्रित विधि अवलम्बन गर्नु उपयुक्त हुन्छ। जसअनुसार गुणात्मक तथा सङ्ख्यात्मक विधिद्वारा प्रश्नावली सर्वेक्षण र सरोकारवालासँग अन्तर्वार्ता र समुहगत छलफलद्वारा तथ्याङ्क सङ्कलन गरी सोको विश्लेषणका आधारमा शैक्षिक रणनीति लेखन कार्य गर्नु उपयुक्त हुन्छ। द्वितीय स्रोतका तथ्याङ्क, उपलब्ध स्थानीय, राष्ट्रिय तथा केही अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधान, सङ्घीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय कानुनी व्यवस्था आदिको पनि अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्नु उचित हुन्छ।

२.१ अध्ययनका लागि क्षेत्र छनोट

सम्भाव्यता अध्ययन गर्दा एउटा पालिकाको सम्पूर्ण क्षेत्रफललाई अध्ययन क्षेत्र मानेर अनुसन्धान गर्नु उपयुक्त हुन्छ। उदाहरणका लागि हाम्रो देशको भूबनोटका कारण कतिपय मानव बस्तीमा सातआठ ओटा घरधुरी मात्र रहेको यथार्थ पनि हाम्रो सामुन्ने छ। यस्ता बस्तीमा सातआठ जना विद्यालय जाने उमेरका केटाकेटी हुन सक्छन्। तर नजिकको विद्यालय निकै टाढा हुने भएकाले

पढाउनुपर्छ भन्ने चेतना हुँदाहुँदै पनि अभिभावकले आफ्ना केटाकेटी पढाउन असमर्थ रहेको अवस्था हुनसक्छ। अब यसलाई कस्तो शैक्षिक रणनीति बनाएर सम्बोधन गर्ने भन्ने दायित्व सम्बन्धित पालिकाको हुन्छ।

२.२ द्वितीय स्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन

सम्भाव्यता अध्ययनको क्रममा विभिन्न समयमा प्रकाशित सान्दर्भिक शैक्षिक प्रतिवेदन, अध्ययन सामग्री, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख, रचनालगायतका सामग्रीको अध्ययन तथा समीक्षा गरिनु प्रभावकारी हुन्छ। युनिसेफ, युनेस्को, नेपाल सरकार शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयबाट प्रकाशित शैक्षिक प्रतिवेदन, सम्बन्धित स्थानीय तहको वेबसाइट र प्रोफाइलगायतका अध्ययन सामग्रीलाई सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा समीक्षा गरी आवश्यक तथ्याङ्क तथा सूचना सङ्कलन गर्नु उचित हुन्छ। कुनै पनि लक्षित पालिकासँग सम्बन्धित शैक्षिक प्रतिवेदन तथा तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि पालिकाको शिक्षा शाखासँग समन्वय गर्नु अति आवश्यक छ।

२.३ सरोकारवालासँग छलफल तथा सर्वेक्षण

सम्भाव्यता अध्ययनका क्रममा प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि सम्बन्धित निकाय र स्थानमा पुग्नुभन्दा पहिले आवश्यक तयारी गर्नु जरूरी हुन्छ। त्यसपछि अध्ययनका निम्ति छनोट गर्नुपर्ने मुख्य स्थान र क्षेत्रको पहिचान र छनोट, अध्ययन गर्ने विधि तथा सामग्रीको निर्माण तथा तयारी र अध्ययनमा संलग्न हुने सहभागीको पहिचान तथा

छनोट गर्नुपर्छ । यसमा अपनाउनु पर्ने सम्पूर्ण चरणहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ । सम्बन्धित पालिकाको समन्वय तथा सहकार्यमा (रुजुसुची) तयार गरी अध्ययन तथा अनुसन्धानमा एकरूपता कायम गर्ने रणनीति तयार पार्नुपर्छ । यसको मुख्य उद्देश्यअनुरूपका अध्ययन सामग्री, सूचना, जानकारी तथा पहिले भएका प्रमाण जुटाउनु उपयुक्त हुन्छ । जसका कारण अध्ययनको उद्देश्यलाई सहज र सरल बनाउनका निम्ति सहयोग पुग्छ ।

सर्वेक्षण प्रश्नावली, मुख्य व्यक्तिसँगको अन्तर्वार्ता तथा समूहगत छलफलका निम्ति आवश्यक रूजु सूची (चेक लिष्ट) विज्ञको प्रत्यक्ष सङ्गणता र पालिकासँगको सहयोगमा तयार पार्नुपर्छ । सर्वेक्षणकर्ताहरूलाई पर्याप्त मात्रामा तालिम प्रदान गरी सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलनका निम्ति सम्बन्धित कार्यस्थलमा परिचालन गरिनुपर्छ ।

२.३.१ प्रश्नावली सर्वेक्षण

प्रश्नावली सर्वेक्षणलाई सम्भाव्यता अध्ययनको एक प्रमुख विधिको रूपमा लिँदा प्रभावकारी हुन्छ । प्रश्नावली सर्वेक्षणका निम्ति आवश्यक सङ्ख्यामा सर्वेक्षणकर्तालाई वस्तुगत अध्ययनका निम्ति कार्यक्षेत्रमा परिचालन गरिनुपर्छ । स्थानीय पालिकाभिन्न भएका सम्पूर्ण विद्यालयलाई आधार मानेर प्रत्येक विद्यालयमा एक एकओटा प्रश्नावली सर्वेक्षण गर्नु उचित हुन्छ ।

स्थलगत सर्वेक्षणका निम्ति एउटा सशक्त तथा अनुभवी टोलीको छनोट गर्दा राम्रो हुन्छ ।

उक्त टोलीमा प्रमुख अनुसन्धानकर्ता (टिम लिडर), अनुसन्धान परामर्शदाता, स्थलगत सुपरिवेक्षक, सर्वेक्षणकर्ता, स्टार्टिसियन र डाटा इन्ट्री गर्ने व्यक्तिको सहभागिता हुनु उपयुक्त हुन्छ । तथ्याङ्क सङ्कलनकर्तालाई परिचालन गर्नुभन्दा पहिले आवश्यक अभिमुखीकरण प्रदान गरिनुपर्छ । तथ्याङ्क सङ्कलकलाई सहयोग पुऱ्याउन तथा सुपरिवेक्षणका निम्ति मुख्य सर्वेक्षणकर्तालाई पनि सँगसँगै परिचालन गर्दा राम्रो हुन्छ ।

२.३.२ मुख्य जानकार व्यक्तिसँगको छलफल तथा अन्तर्वार्ता

यस विधिअन्तर्गत लक्षित विद्यालयका प्रधानाध्यापकसँग मुख्य सूचना व्यक्तिको रूपमा अन्तर्वार्ता लिनुपर्छ । प्रत्येक वडा कार्यालयमा एक एक जनाको दरले सबै वडाका वडा अध्यक्ष र पालिकाका शिक्षा शाखा प्रमुख र अन्य सम्बन्धित व्यक्तिसँग पनि अन्तर्वार्ता लिनुपर्छ ।

२.३.३ लक्षित समूह छलफल

विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी, शिक्षक, अभिभावक सङ्घका सदस्य तथा अध्यक्षसँग सामूहिक छलफल गरी प्राप्त निष्कर्षलाई प्रतिवेदनको रूपमा तयार गर्नुपर्छ । छलफलमा मुख्यगरी विद्यालय पूर्वाधार तथा चुनौती, शिक्षाको गुणस्तर, सिकाइ विधि, प्रयोगात्मक कक्षा, शिक्षकको क्षमता, भौतिक पूर्वाधारको अवस्था तथा पर्याप्तता, समुदायको सहभागिता तथा संलग्नता, विद्यार्थी भर्ना दर, प्रविधि मैत्री प्रशिक्षण तथा सिकाइलगायतका प्रश्न समावेश गर्दा राम्रो हुन्छ ।

२.४ सङ्कलित तथ्याङ्क विश्लेषण तथा प्रतिवेदन

लेखन

सर्वेक्षण तथा विभिन्न छलफलद्वारा प्राप्त भएका तथ्याङ्कनलाई सङ्कलन गरी त्यसमा भएका शुद्धाशुद्धिलाई सच्याई तथ्याङ्क विश्लेषण गर्ने सफ्टवेयर (SPSS v. 20 & Excel) मा कोडिङ गरी डाटा प्रविष्ट (इन्ट्री) गर्नुपर्छ। तथ्याङ्क विश्लेषणबाट प्राप्त भएका कुरालाई टेबल, ग्राफ तथा चार्टमा प्रस्तुत गर्दा राम्रो हुन्छ। गुणात्मक तथ्याङ्कलाई विषयवस्तु विश्लेषण विधिबाट विश्लेषण गरिन्छ। पहिचान भएका तथ्यलाई विश्लेषणात्मक तथा व्याख्यात्मक तरिकाबाट व्याख्या तथा विश्लेषण गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

३. सुझाव

कुनै पनि स्थानीय सरकारले आफ्नो शैक्षिक रणनीति निर्धारण गर्दा सर्वप्रथम त नीतिगत गन्तव्यमा स्पष्टता आउनु जरूरी हुन्छ। त्यसैले यहाँ केही सम्भाव्य नीतिगत गन्तव्य सुझावको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसैको आधारमा सम्भाव्यता अध्ययन प्रतिवेदनले प्रस्तावित गर्ने शैक्षिक रणनीति तय गरिनु उचित हुन्छ।

- (क) शिक्षासम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम अनिवार्य आधारभूत शिक्षा र माध्यमिक तहसम्मको निःशुल्क शिक्षाको हक सुनिश्चित गर्नका लागि स्थानीय तहअन्तर्गतका क्षेत्रमा पर्ने विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकालाई शिक्षाको पहुँचमा ल्याउनु
- (ख) निरक्षरता उन्मुलन गर्ने सङ्घीय सरकारको नीतिअनुसार अनौपचारिक शिक्षाको अवसर

प्रदान गरी स्थानीय तहलाई व्यवहारतः पूर्ण साक्षर पालिका बनाउनु

- (ग) स्थानीय तहभित्र रहेका सामुदायिक विद्यालयमा उपयुक्त बालमैत्री वातावरण सिर्जना गरी गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्नु
- (घ) पालिकाअन्तर्गतका विद्यालयको सञ्चालन तथा व्यवस्थापनमा शैक्षिक सुशासन कायम गर्नु
- (ङ) बालबालिकालाई विभिन्न प्रकोपको जोखिम, द्वन्द्व, हिंसा तथा दुर्व्यवहारबाट उत्पन्न हुने डर, त्रास तथा भयबाट मुक्त गराउन प्रत्येक विद्यालयलाई सुरक्षित र शान्ति क्षेत्र बनाउनु
- (च) विद्यालयमा अध्ययनरत बालबालिकाको मूल्याङ्कन पद्धतिलाई व्यावहारिक, वैज्ञानिक र प्रभावकारी बनाउनु
- (छ) विद्यालय सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा सुपरिवेक्षण पद्धतिलाई नियमित तथा प्रभावकारी बनाउनु
- (ज) प्रारम्भिक बालविकास उमेरका बालबालिकालाई गुणस्तरीय प्रारम्भिक बाल विकास शिक्षाको पहुँचमा वृद्धि गराउनु
- (झ) विद्यालयमा विद्यार्थी सङ्ख्या, कक्षा र विषयगत आधारमा शिक्षकको व्यवस्थापन गर्दै शिक्षकको पेसागत विकासमा स्थानीय पालिकाले सघाउनु
- (ञ) स्थानीय भाषा, धर्म र संस्कृतिको संरक्षणका लागि धार्मिक प्रकृतिको विद्यालय सञ्चालनमा प्रोत्साहन गर्नु

(ट) प्राविधिक तथा व्यावसायिक माध्यमिक शिक्षालाई विस्तार गरी क्रमशः स्थानीय तहभित्रका सबै बालबालिकाको पहुँचमा पुऱ्याउनु

४. निष्कर्ष

गुणस्तरीय शिक्षा, समानताका मुख्य सिद्धान्त र तत्त्वलाई ध्यानमा राखेर स्थानीय तहका शिक्षाका रणनीति निर्माण गरिनु आजको आवश्यकता हो । यसबाहेक समावेशीकरण, शिक्षक व्यवस्थापन, विद्यार्थी मूल्याङ्कन, स्थानीय पाठ्यक्रम, सुरक्षित सिकाइ वातावरण, निजीकरण, सुशासन र जवाफदेही, आजीवन सिकाइ र प्रौढ शिक्षा र शिक्षाको अधिकारका लागि संवैधानिक र विश्वव्यापी प्रतिबद्धता पूरा गर्न आवश्यक आर्थिक लगानी चुनौतीपूर्ण छ ।

स्थानीय सरकारको मातहतका विद्यालयमा अनिवार्य र निःशुल्क आधारभूत शिक्षा तथा निःशुल्क माध्यमिक शिक्षा भनिएको छ । तर व्यवहारमा विद्यालय मर्मत सुधारको नाममा अभिभावकबाट उपहार, चन्दा र निःशुल्क प्रावधानभन्दा बाहिरका पाठ्यपुस्तकमा शुल्कसमेत लिने गरिन्छ । शिक्षाका लक्ष र यसका विविध पक्षमा स्पष्टताको अभाव नै स्थानीय तहको शैक्षिक रणनीति निर्माणको दिशामा देखा पर्न सक्ने प्रमुख चुनौती हुन् । यसैगरी वर्तमानमा शिक्षाको नतिजा सुधार गर्ने र सुनिश्चित

गर्ने सम्बन्धमा विद्यमान सङ्घीय शिक्षाका नीति स्पष्ट छैनन् । आधारभूत सिपसहितको शिक्षाले विद्यार्थीलाई सक्षम बनाउँछ । यस पक्षमा पनि नीतिगत स्पष्टताको नितान्त अभाव देखिन्छ ।

शिक्षामा स्थानीय क्षमता अभिवृद्धि र प्रभावकारी संयन्त्र विकास गर्नेलगायतका विषयमा स्थानीय शैक्षिक रणनीतिको दस्तावेज प्रखर हुन जरूरी देखिन्छ । स्रोत उत्पादन, शिक्षामा समानता र समावेशीकरण प्रवर्धन गर्न सुदृढ प्रणालीको स्थापना गर्ने दिशामा स्थानीय सरकारले आफ्नो शैक्षिक रणनीतिको दस्तावेजभित्र समेट्नु पर्छ । यसको अन्य विकल्प देखिँदैन ।

सन्दर्भ सामग्री:

Flash report (2078) – CEHRD

UNESCO publications

An Exploratory Study on Local Education Policies In Nepal —NCE Nepal, 2020 AD

Educational Strategy of DARMA Rural Municipality of Rukum District, Nepal

□□□

अनौपचारिक शिक्षाको विकास र विस्तार समृद्धिको आधारः

✍ बाबुकाजी कार्की

लेखसार

अनौपचारिक शिक्षा औपचारिक शिक्षाको जननी हो । अनौपचारिक शिक्षाले संस्कार, संस्कृति, रीतिरिवाज, चालचलन, मानव सभ्यताको विकास र समरक्षण एवम् संवर्धन पौराणिक कालदेखि गर्दै आएको छ । पौराणिक कालका विद्वान ऋषिमुनि विदुषी कुनै औपचारिक शिक्षाका उपज होइनन् बरू अनौपचारिक प्रकृतिका धार्मिक सङ्घसंस्थाले दिएका शिक्षाको उपज हुन् । औपचारिक शिक्षाको इतिहास अनौपचारिक जति लामो छैन । आदिकालदेखि अनौपचारिक शिक्षाबाट उत्पादित पोख्त विद्वानको उपज औपचारिक शिक्षा हो । अनौपचारिक शिक्षाको महिमा मानव जीवनलाई सशक्त र सफल बनाउन अनुपम छ । औपचारिक शिक्षाको पाठ्यक्रम, शिक्षण संस्थाको संरचना, कक्षा सञ्चालन समय र पढ्ने उमेर आदिले ज्ञान, सिप हासिल गर्ने दायरा साँघुरो बनाएको हुन्छ । जबकी अनौपचारिक शिक्षाले आवश्यकता, चाहना र समयको मागअनुसार जुनकुनै समय र स्थानमा हासिल गर्न सकिने विशेषता राखेको हुन्छ । दक्ष जनशक्ति उत्पादनमा व्यवस्थित अनौपचारिक शिक्षाको खाँचो टड्कारो देखिन्छ । साथै गरिबी, अन्धविश्वासलगायत समाजका पछौटेपनलाई छिमल्न साक्षरता निर्विकल्प अस्त्र हो । समृद्धिको आधार अनौपचारिक शिक्षाको विकास र विस्तारको सन्दर्भसहित प्रस्तुत लेखमा साक्षरताको महत्त्वबारे चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली: अनौपचारिक शिक्षा, अनौपचारिक विद्यालय, साक्षरता, अक्षर साक्षरता, पारिवारिक साक्षरता, राष्ट्रिय योग्यता प्रारूप, वैकल्पिक विद्यालय

विषय प्रवेश

सिकाइ गर्भधारणदेखि मृत्युपर्यन्तसम्म चलिरहने प्रक्रिया हो । विभिन्न माध्यम र किसिमले जीवनोपयोगी ज्ञान र सिप हासिल गरेर समाजमा आफ्नो उपस्थितिलाई सशक्त बनाउन आवश्यक दक्षता अनौपचारिक र औपचारिक माध्यमबाट

आर्जन गर्नुपर्ने हुन्छ । आजको २१ औँ शताब्दीमा विज्ञान र प्रविधिको तीव्र गतिमा विकास र विस्तार भइराखेको जगजाहेर नै छ । आधुनिक प्रविधिको अधिकतम प्रयोग गरी समृद्धि ल्याउन औपचारिक शिक्षाका विषयवस्तु कतिपय सन्दर्भमा बासी भइसकछन् । आफूमा भएका मौजुदा ज्ञान सिपलाई निरन्तर अद्यावधिक गरी सफल जीवन जिउन

✍ पूर्व उपसचिव, नेपाल सरकार

व्यवस्थित र सर्वसुलभ अनौपचारिक शिक्षाको विकास र विस्तार गर्नुको विकल्प छैन ।

शिक्षारूपी रथको औपचारिक र अनौपचारिक दुई पाङ्गा एकअर्काका परिपूरक हुन् । औपचारिक शिक्षामा देखिएका कतिपय विकृति, विसङ्गति र क्षतिलाई निरुत्साहित र न्यूनीकरण गर्न अनौपचारिक शिक्षाको निसङ्कोच योगदान रहन्छ । अनौपचारिक शिक्षाको प्रस्थान बिन्दु साक्षरता हो । निरक्षर साक्षर भइसकेपछि उसको अध्ययन र अनुभवको दायरा फराकिलो हुँदै जान्छ । जसबाट आफ्नो योग्यता क्षमतालाई आवश्यकताअनुसार परिमार्जन परिष्कृतकासाथै सशक्तीकरण गर्दै सक्षमता हासिल गर्न सहज हुन्छ । जसबाट उसको आयआर्जन स्वभावैले बढ्नगर्ई जीवनस्तर सुदृढ हुन्छ । आर्थिकरूपमा सबल अभिभावकका बालबालिकाले सहज पारिवारिक वातावरणमा शिक्षा आर्जन गर्ने अवसर पाउँछन् । उनीहरूको विद्यालयमा उपस्थिति र उपलब्धिस्तर निसन्देह उच्च हुन्छ नै । अनौपचारिक शिक्षाको विकास र विस्तारले औपचारिक शिक्षाको उपलब्धिमा पनि प्रत्यक्ष परोक्ष योगदान पुऱ्याइरहेको हुन्छ । अनौपचारिक शिक्षालाई कुनै पनि अर्थमा ओभ्रेलमा पार्नु भनेको विकासको गतिलाई पछि धकेल्नु हो । अनौपचारिक शिक्षामार्फत विभिन्न विधाका बहुसाक्षरताका कार्यक्रम सञ्चालनका अभ्यास

प्रचलनमा भएको पाइन्छ । समयको मागअनुसार साक्षरताको परिभाषा 3R (Reading, Writing, Arithmetic) अर्थात् 7R (Reading, Writing, Arithmetic, Rights, Responsibility, Relationship, Recreation) सम्म पुगेको छ । तर अक्षर साक्षरता (Letter literacy) सबै खाले साक्षरताको प्रस्थान बिन्दु हो ।

अक्षर साक्षरता शिक्षा आर्जनको पहिलो खुड्किलो हो । साक्षरताले सामान्यतया साधारण लेखपढ गर्न सक्ने भन्ने बुझिए तापनि कुनै पनि विषयवस्तुसम्बन्धी सामान्य ज्ञान र सिप नभएमा निरक्षर भएको मानिन्छ (अशिके, २०६५) दैनिक जीवनमा आइपर्ने र प्रयोग हुने सामग्री कम्प्युटर, मोबाइलगायत कतिपय उपकरणलाई उचित प्रयोग गर्न तत्सम्बन्धमा साक्षर हुनुपर्छ । साक्षरता आफ्नो प्रतिभाको उत्खनन र आविष्कार गरी सक्षमता हासिल गर्ने कुन्जी हो । देश विकासका लागि साक्षर र शिक्षित नागरिकको उच्च प्रतिशतसँग समानुपातिक हुने यथार्थ हो । सदिआँदेखि समाजमा जरा गाडेर बसेको निरक्षरतालाई लरतरो प्रयासबाट निर्मूल पार्न सकिँदैन । साक्षरतामा अभिवृद्धि गर्न निरक्षरहरूको मानसिक एवम् मनोवैज्ञानिक सोचमा परिवर्त ल्याउनुपर्ने हुन्छ । निरक्षरताले निरक्षरलाई मात्र पिरोलेको हुँदैन । यसले समाजको हरेक वर्गलाई यसबाट प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष असर पारिराखेको हुन्छ । निरक्षरताको कारणबाट अज्ञानताबस घरपरिवार र

समाजमा गम्भीर दुर्घटना भएका धेरै उदाहरणहरू छन् ।

निरक्षरको अज्ञानको कारणले शिक्षितको जीवनमा त्यस्ता कैयौं घटना घटेका छन् । फलफूल, तरकारी, बालिनाली र उत्पादित अन्नमा कीटनाशक औषधीको अज्ञानतावश गरिने अवैज्ञानिक प्रयोगबाट उत्पादित वस्तुको उपभोक्ता निरक्षर मात्रै हुँदैनन् । ट्राफिक चिह्न र बत्तीको अज्ञानको कारणबाट शिक्षित र सम्पन्नको मोटरमा निरक्षर ठोकिँदाको परिणाम दुवैले भोग्नुपर्दैन र ? तसर्थ समाजका हरेक तह र तप्काका व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष परोक्ष रूपमा ढिलो चाँडो असर निरक्षरताले पारेको हुन्छ । निरक्षरताले निरक्षरलाई मात्र असर पारको हुन्छ भन्ने सोचाइ राखेर साक्षरता कार्यक्रमरूपी राष्ट्रिय अभियानलाई नजरअन्दाज गर्नु अदूरदर्शिता हो (कार्की, २०६६) । निरक्षरता हरेक व्यक्ति, समाज, समुदाय, देश र अन्ततः समग्र विश्वकै लागि नै अभिशाप हो । यो अभिशापको कारण र निराकरण बारेमा सूक्ष्म अध्ययन र मूल्याङ्कन गरी आवश्यक कदम चाल्न ढिलो भइसकेको छ । साक्षर बनाउने क्रममा बालबालिकालाई औपचारिक शिक्षाअन्तर्गत प्राथमिक विद्यालय र विद्यालय जाने उमेर काटिसकेका १५ देखि ६० वर्षका युवा प्रौढ तथा विभिन्न कारणबाट विद्यालयको पहुँचबाहिर रहेका ६ देखि १४ वर्षका बालबालिकालाई साक्षर

बनाउने अभिभारा विगतमा अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले लिएको थियो (अशिके, २०६४) । अहिले पनि करिब तीन प्रतिशत बालबालिका विद्यालय प्रवेश गरेका छैनन्, जो भविष्यका निरक्षर हुन् । त्यस्तै बिचैमा पढाइ छाड्ने सङ्ख्या पनि उच्च छ । निरक्षर अभिभावकका बालबालिका कि त विद्यालय जाँदैनन् गए पनि अनियमितताका कारण उनीहरूको उपलब्धिस्तर न्यून हुनु स्वाभाविकै हो । यसरी साक्षरता अभियान औपचारिक शिक्षाको विकृति, विसङ्गति र क्षति सम्बोधनका लागि पनि उत्तिकै महत्त्व राख्छ ।

नेपालमा अनौपचारिक शिक्षा

नेपालको संविधानले आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क हुने गरी मौलिक हकको व्यवस्था गरेको छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले आधारभूत र माध्यमिक शिक्षासहित अनौपचारिक शिक्षा, खुला तथा वैकल्पिक शिक्षा र निरन्तर सिकाइ, अभिभावक शिक्षा र सामुदायिक सिकाइ नीतिको व्यवस्थापनसमेत स्थानीय तहबाट हुने उल्लेख छ । अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन २०७५ र नियमावली २०७७ ले आधारभूत शिक्षालाई थप व्यवस्थित गरेको छ । पन्ध्रौं पञ्चवर्षीय योजनाले अनौपचारिक शिक्षा तथा वैकल्पिक सिकाइमार्फत सिकेका ज्ञान तथा सिपलाई आयमूलक कार्यक्रमसँग आबद्ध गरी

जीवनपर्यन्त सिकाइलाई सुनिश्चित गर्ने रणनीति अवलम्बन गरेको थियो । दिगो विकास लक्ष्यले सन् २०३० सम्म सबैका लागि समावेशी तथा गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्दै आजीवन सिकाइलाई प्रवर्धन गर्ने लक्ष्य राखेको छ । यसप्रकार अनौपचारिक शिक्षालाई व्यवस्थित एवम् प्रभावकारी बनाउन विभिन्न नीति तथा रणनीतिहरू अवलम्बन गर्दै आएको पाइन्छ । वि.सं २०५६ मा अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रको स्थापना भएपश्चात् आधारभूत प्रौढ साक्षरता, निरन्तर शिक्षा, अनौपचारिक प्रौढ विद्यालय, सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको स्थापना र सञ्चालन, वैकल्पिक विद्यालय जस्ता सञ्चालन गर्दै आएको देखिन्छ । अनौपचारिक शिक्षाका यस्ता कार्यक्रमलाई व्यवस्थित गर्न आवश्यक नीति, नियम र निर्देशिकाको तर्जुमा पनि गरिँदै आएको देखिन्छ । अनौपचारिक शिक्षा नीति २०६३, अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका २०६४, अनौपचारिक शिक्षा तथा निरन्तर सिकाइ कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिका २०७२, साक्षर नेपाल अभियान (२०६९-७२) अवधारणा पत्र राष्ट्रिय साक्षरता अभियान कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका २०६५, प्रौढहरूका लागि सञ्चालित अनौपचारिक विद्यालय सञ्चालन निर्देशिका २०६५ र राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ समेतको आधारमा विविध कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिँदै आएको छ ।

३. साक्षरतासम्बन्धी कार्यक्रम

साक्षर औपचारिक र अनौपचारिक पद्धतिबाट बनाइन्छ । औपचारिक शिक्षा स्वभावैले स्थायी प्रकृतिका संरचना र साधनस्रोतको व्यवस्थाबाट सञ्चालित हुन्छन् भने अनौपचारिक आवश्यकताअनुसार अल्पकालीन र दीर्घकालीन प्रकृतिका हुन्छन् । बालबालिकाका लागि साक्षर बनाउने काम प्राथमिक तहको विद्यालयमा हुन्छ भने निरक्षर युवा तथा प्रौढका लागि अनौपचारिक शिक्षाले समेटेको छ ।

नेपालमा साक्षरतासम्बन्धी औपचारिक कार्यक्रमको सञ्चालन वि.सं. २००४ मा आधार शिक्षाको कार्यक्रम सञ्चालनसँगै आधारभूत साक्षरता कार्यक्रमको सञ्चालन भएको पाइन्छ । वि.सं. २०१३ मा पहिलोपटक अनौपचारिक शिक्षाअन्तर्गत प्रौढ शिक्षाको सुरुआत भएको थियो । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति २०२८ले प्रौढ शिक्षाअन्तर्गत साक्षरता र कार्यमूलक साक्षरता गरी दुई प्रकारले सञ्चालन गर्ने नीति लिएको थियो । राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदनले प्रौढ शिक्षा शाखालाई अनौपचारिक शिक्षा महाशाखाका रूपमा विकास गर्न सुझाव दिएको थियो । वि.सं २०४५, २०६५ र २०६९ समेत तीन चरणमा सात वर्षसम्म राष्ट्रिय अभियानको रूपमा प्रौढ साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गरेको थियो । औपचारिक शिक्षाको पहुँचबाहिर रहेका बालबालिकालाई पुनः

औपचारिक शिक्षाकै मूलप्रवाहमा ल्याउनका लागि Flexible Schooling Programme (FSP) र School Out Reach Programme (SOP) समेत सञ्चालन गरिएको थियो (अशिके, २०६३) ।

साक्षरता प्रतिशतमा प्रगति दर

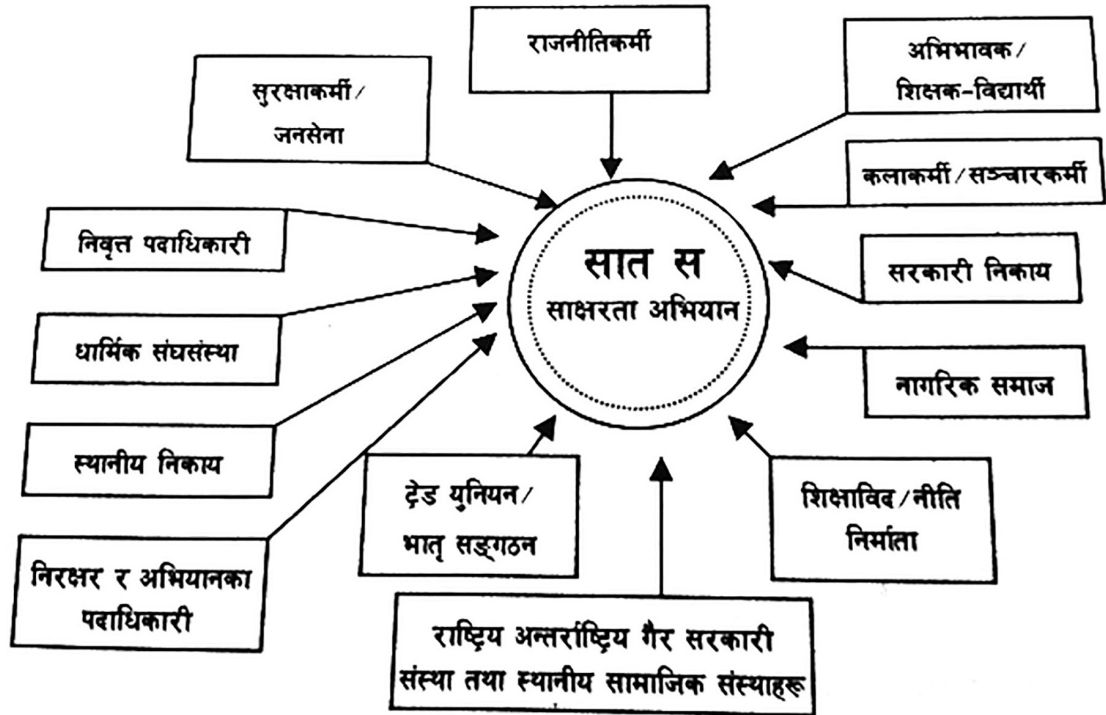
साल	साक्षरता प्रतिशत		
	पुरुष	महिला	जम्मा
२००७	-	-	२.०
२००८	९.५	०.७	५.३
२०१८	१६.३	१.८	८.९
२०२८	२३.६	३.९	१४.०
२०३८	३४.४	१२.०	२३.४
२०४३	५१.८	१८.०	३४.८
२०४८	५४.५	२५.०	३९.६
२०५४	६७.९	३७.८	५२.६
२०५८	६५.१	४२.५	५३.७
२०६८	७५.१	५७.४	६५.९
२०७८	८३.६	६९.४	७६.२

स्रोत: तथ्याङ्क विभाग

नेपालमा निरक्षरलाई साक्षर बनाउन सदिऔँदेखि संस्थागत, व्यक्तिगत वा समूहगत गुरुकुल, मदरसा, गुम्बा आदि माध्यमबाट साक्षर बनाउने परम्परा चल्दै आएको पाइन्छ । सरकारी स्तरमा विसं २००४ देखि साक्षरताका लागि विविध कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको पाइन्छ । अहिले ७ दशकभन्दा बढी समय खर्चिदा पनि निरक्षरतामुक्त देश बन्न नसक्नुका विविध कारण हुन सक्छन् । साक्षरता प्रतिशत एकातर्फ समुदाय विशेष पनि फरक हुन्छ । मारवाडी, कायस्थ, थकाली, बाहुन, नेवार, क्षेत्रीको साक्षरता प्रतिशत उच्च हुनुको पछाडि सामाजिक, आर्थिक स्थितिले पनि असर पार्छ भने अर्कोतर्फ सुविधा सम्पन्न सहर बजारमा भन्दा दुर्गम गाउँहरू साक्षरता प्रतिशत न्यून छ । जहाँ करिब ८० प्रतिशत जनसङ्ख्या ग्रामीण क्षेत्रमा बस्छन् । साक्षरताका कार्यक्रम लक्षित वर्गको अवस्था र आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने खालको हुनु जरुरी छ ।

४. सात स र साक्षर नेपाल

विगत दशकौंसम्म निरक्षरलाई साक्षर बनाउने अभियानले जसपाउने उपलब्धि हासिल गर्न नसक्नुका धेरै कारण हुन सक्छन् । निरक्षर कहाँ छन् ? वस्तुपरक तथ्याङ्क सूचना प्राप्त गर्न नसक्नु, निरक्षरलाई कसरी कक्षामा ल्याउने ? पढ्न आइसकेका लाई तोकिएको अवधिभर पढ्ने जाँगर चलाएर जतनसाथ कसरी टिकाइ राख्न सकिएला ? कसरी पर्याप्त साधनस्रोत जुटाएर सार्थक कार्यक्रम परिचालन गर्न सकिएला ? र नवसाक्षरलाई पुनः निरक्षर हुन नदिन वा साक्षरतालाई दिगो बनाउँदै निरन्तर शिक्षा हासिल गर्ने अवसर कसरी प्रदान गर्न सकिएला ? यी र यस्तै खाले चुनौतीलाई सम्बोधन गर्न सबैको आआफ्नो क्षेत्रबाट जाँगरिलो एवम् रचनात्मक सदभाव, सहयोग, सहकार्य, समन्वय समर्पण, स्वामित्व र समीक्षा (सात स) (काकी, २०६६) को अहम् भूमिका हुन्छ ।

निरक्षरता उन्मूलन गर्न सरकार वा कुनै एक संस्थाको प्रयासले मात्र सहज सम्भव देखिँदैन । विगत लामो समयदेखि सरकार केही सरोकार पक्षले गरेका प्रयाशमा आशातीत सफलता नमिलेको तितो यथार्थ तथ्य र तथ्याङ्कले पुष्टि गरेको छ । त्यसकारण निरक्षरता उन्मूलनका लागि सरकार र सरोकार पक्ष जस्तै सबै सरकारी निकाय, पेसागत सङ्घसङ्गठन, गैरसरकारी सङ्घसंस्था, जिम्मेवार पदमा बसेका व्यक्तित्वलगायतको निश्चित समय तोकेर गरिने सामूहिक प्रयाशमा मात्र सुगमतापूर्वक लक्ष्यमा पुग्न सकिएला कि ? हामीले विभिन्न

देशहरूले अपनाएको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरूबाट पनि पाठ सिक्नु दूरदर्शिता ठहर्छ ।

विश्वका कतिपय देशहरूले निरक्षरता उन्मूलनका लागि साक्षरता अभियान सञ्चालन गरेर उल्लेख्य उपलब्धि पनि हासिल गरेका छन् । युनेस्कोको मापदण्डअनुसार १५ वर्ष माथिका कुल जनसङ्ख्याको ९६ प्रतिशत पढ्न लेख्न बनाउन सके त्यस राष्ट्रलाई निरक्षर मुक्त घोषणा गर्न सकिन्छ । त्यसै मापदण्डअनुसार क्युवाले सन् १९६१, भेनेजुएलाले सन् २००५ र बोलिभियाले ३० महिनाको प्रयासपछि निरक्षरमुक्त राष्ट्र घोषणा गरेका छन् ।

साक्षरता अभियानलाई सफल बनाउन विद्यमान साधनस्रोत र नीतिनियमलाई अभि व्यवस्थित गर्नुपर्ने देखिन्छ । विगतको अनुभवबाट अभियानलाई नतिजामुखी बनाउन केही चुनौतीहरू देखापरेका छन् । नेपाल जस्तो जातजाति धर्म संस्कार मूल्यमान्यतामा विविधता तथा भौगोलिक विकटता भएको देशमा साक्षरता अभियानबाट जनतालाई सशक्तीकरण गर्दै समृद्ध नयाँ नेपालको परिकल्पनालाई साकारपार्न सबै नेपालीहरूको आआफ्नो औकातअनुसार जाँगरिलो सद्भाव, सहयोग, सहकार्यको विकल्प छैन । साक्षरतासम्बन्धी कार्यक्रमहरूका चुनौती र अवसरको पहिचान गरी सोअनुकूलको नीति, रणनीति र कार्यक्रम अवलम्बन गर्न सकेमा निरक्षरता उन्मूलनमा सहजता आउने वास्तविकता हो ।

५. चुनौती

- (क) तथ्याङ्कको भरपर्दो एवम् अध्यावधिक गर्दै दिगो व्यवस्थापनको खाँचो । निरक्षर कहाँ छन ? पहिचान गरी खुट्याउन नसक्नु । निरक्षरहरूलाई कक्षामा कसरी ल्याउने ? आवश्यक रणनीति नहुनु । कक्षामा आएका निरक्षरलाई अन्तसम्म कसरी टिकाइ राख्ने ? उत्साहप्रद आकर्षक योजना नहुनु
- (ख) अनौपचारिक शिक्षामा सारै कम बजेट छुट्याएको कारणबाट पर्याप्त साधनस्रोतको अभावले गुणस्तरीयता कायम गर्न बाधा पुग्नु
- (ग) साक्षरता अभियानको पाठ्यक्रम पाठ्यसामग्री र कार्यक्रम सञ्चालनको समयवाधि बारेमा पर्याप्त अध्ययन अनुसन्धान गरेर लागु गर्न नसक्नु
- (घ) पर्याप्त राजनीतिक प्रतिबद्धताको अभाव । प्रतिबद्धता क्राइटेरिया (Criteria) भन्दा कार्यकर्तामा आधारित हुनु
- (ङ) साक्षर भइसकेपछि पुनः निरक्षर बन्ने प्रवृत्ति रहनु । साक्षर भएकालाई निरन्तर शिक्षाका लागि पहुँच सुनिश्चित गर्ने खालको व्यावहारिक दूरगामी नीति नहुनु
- (च) अनौपचारिक शिक्षाको महत्त्व बुझाएर वास्तविक सेवाग्राहीमा अपनत्वको भावनाको विकास गरी विश्वासको वातावरण सिर्जना

गर्न नसक्नु । सहभागी प्रौढहरू पढेर के हुन्छ ? भन्ने निराशाजनक मानसिकतामा परिवर्तन नआएकाले भाग्यवादी र रुढीवादी विचारबाट ग्रसित हुनु

(छ) साक्षरता कार्यक्रममा काम गर्ने व्यक्ति, संस्था, निकायलाई जिम्मेवारी पूरा गरेको आधारमा पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था नहुनु

(ज) अनुगमन निरीक्षण फितलो रहनु । साथै प्राप्त अनुगमन निरीक्षण प्रतिवेदनमाथि यथेष्ट अध्ययनको कमी

(झ) सरकारी, गैरसरकारी सङ्घसंस्थाबिचमा समन्वयमा कमी हुनु

६. अवसर

साक्षरता देश विकासका लागि आधार स्तम्भ हो र हरेक निकायको लक्ष हासिल गर्न कम्तीमा पनि सेवाग्राही साक्षर वा शिक्षित हुनुको विकल्प छैन भन्ने यथार्थलाई आत्मसात गरी राज्यका सबै सरकारी गैरसरकारी सङ्घसंस्थाको पहिलो प्राथमिकतामा साक्षरता अभियान पर्नुपर्छ । साक्षरता अभियानलाई अधिकाधिक उपलब्धमूलक बनाउन सम्भाव्य अवसरहरू पहिचान गरी कार्यान्वयन गर्न विलम्ब गर्नु हुँदैन ।

(क) नेपालको संविधानले आधारभूत शिक्षालाई मौलिक हकको रूपमा सुनिश्चित गरेको छ ।

(ख) शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले भरखरै राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपको नीति ल्याएको छ । जसअनुरूप व्यक्तिमा रहेको मौजुदा योग्यता परीक्षण गरेर प्रमाणीकरण गरिने छ । यसबाट एकातर्फ थप अध्ययनका लागि बाटो खोलेको छ भने अर्कोतर्फ आफ्नो प्रमाणित क्षमताअनुसार रोजगारी पाउने सम्भावना सुनिश्चित गरेको छ ।

(ग) देशभरि छरिए रहेका ३२ हजारभन्दा बढी विद्यालयलाई साक्षरता अभियान र (आफ्नो सेवाक्षेत्रभित्र) सञ्चालन गर्न प्रोत्साहित गर्ने रणनीति सार्थक हुन सक्छ ।

(घ) धार्मिक सङ्घ संस्था : मदरसा, गुम्बा, गुरुकुल, आमा समूह, क्लब, एवम् गैरसरकारी, सङ्घसंस्था, वन उपभोक्ता समिति प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद् (CTEVT), गरिबी निवारण कोष, निर्धन बैङ्क, रेडक्रस, जेसिस आदि सङ्गठित संस्थाहरूले साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गरेका छन् । यिनीहरूको कार्यक्रमलाई एकीकृत गर्दै स्थानीय तहले सञ्जाल गठन गरी सञ्चालनमा एकरूपता ल्याउनसक्ने सम्भावना छ ।

(ङ) सामाजिक सुरक्षाको सुविधाहरू वृद्ध, अपाङ्ग, विधवा भत्ता तथा विद्यार्थीले पाउने छात्रवृत्ति प्राप्त गर्न कमसेकम आफू र आफ्ना

अभिभावकलगायतका परिवारका सदस्यलाई साक्षर बनाउनुपर्ने वाध्यकारी नीति अवलम्बन गर्न सम्बन्धित स्थानीय तह तत्पर भएको अवस्था छ ।

(च) साक्षरता अभियानमा निरक्षरता उच्च रहेको वर्ग जस्तै महिला, दलित, जनजाति र पिछडिएका वर्गलाई अधिकाधिक सहभागी बनाउन सहजकर्ता, स्थानीय निरीक्षक एवम् कक्षामा आउने सहभागीको प्राथमिकता दिने नीति लिइएको छ ।

(छ) साक्षरता कार्यक्रमलाई परिमार्जित परिष्कृत गर्दै नतिजामुखी बनाउनुपर्छ । साक्षर शिक्षित भएपछि मात्र दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्न सकिन्छ । उनीहरूको पौरखको बढोत्तरीबाट मात्रै समृद्ध नयाँ नेपालको परिकल्पना यथार्थतामा बदलिने वास्तविकता सबै क्षेत्रमा महशुस हुन थालेको छ ।

७. सुधारका लागि सुभाव

अनौपचारिक शिक्षाको दायरा फराकिलो भएकाले यसको सुधारका लागि अपनाइने उपायहरू विविध हुन सक्छन् । अनौपचारिक शिक्षाको विकास र विस्तारका लागि निरन्तर पहलकदमी चाल्न सरकार र सरोकार पक्षले प्राथमिकताको साथ महत्त्व दिनुपर्ने हुन्छ । अनौपचारिक शिक्षाको दिगो व्यवस्थापनका लागि सफल साक्षरता कार्यक्रमको पनि उत्तिकै महत्त्व

रहने वास्तविकता हो । नेपालको सन्दर्भमा मौजुदा अनौपचारिक शिक्षा र साक्षरता कार्यक्रमलाई सुदृढ गर्न विभिन्न कदम चाल्नुपर्ने देखिन्छ ।

(क) सङ्घीय संरचनाअनुसार अनौपचारिक शिक्षा तथा साक्षरताका कार्यक्रममा प्रभावकारिता ल्याउन स्थानीय तहले उच्च प्राथमिकता दिनुपर्ने

(ख) सङ्घ र प्रदेश सरकारले समयानुकूल अनौपचारिक शिक्षाका नीति नियमहरू निर्माण र परिमार्जन गर्दै जानुपर्ने । साथै अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालनका लागि पर्याप्त बजेट स्रोतसाधनको व्यवस्था गर्नेतर्फ ध्यान दिनुपर्ने

(ग) विश्वसनीय तथ्याङ्क/सूचना प्रणालीलाई विद्युतीय व्यवस्थापन गर्दै, निरन्तर अध्यावधिक (Update) बनाई राख्नुपर्ने

(घ) साक्षरतालाई जीवनयापनसँग जोड्नुपर्ने बैङ्ककृषि, शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, कृषि, बिउ विजन आदिमा विशेष छुटको व्यवस्था गर्नुपर्ने

(ङ) प्रौढहरूलाई आवश्यकताअनुसार चस्मा वितरण गर्नुपर्ने

(च) विद्यार्थीको उच्चतम श्रेणीका लागि निरक्षरतालाई साक्षर बनाए बापत अतिरिक्त अङ्क प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने

- (छ) परिवारिक साक्षरता (Family Literacy) लाई प्रोत्साहित गरिनुपर्ने
- (ज) जागिरका लागि साक्षर बनाएबापत वान्छनीय योग्यताको रूपमा मान्यता दिने
- (झ) धार्मिक सङ्घसंस्थाको आस्थासँग साक्षरताको महत्त्वलाई जोडेर लानुपर्ने
- (ञ) राजनीतिक दलहरू दर्ता वा उम्मेदवारीको लागि निरक्षरता उन्मूलनको केही प्रतिशतलाई अनिवार्य गर्नुपर्ने
- (ट) राजनीतिक दलहरूले भातृ सङ्घ सङ्गठन कार्यकर्तालाई साक्षरता अभियानमा जवाफदेहीपूर्ण परिचालन गर्नुपर्ने
- (ठ) अभियानको भाव अर्थअनुसार सघनतापूर्वक सबै शिक्षक कर्मचारी सुरक्षाकर्मीलगायत सरकारी गैरसरकारी सङ्घ संस्थालाई निश्चित समयावधि तोकेर सबैलाई दृढ सङ्कल्पसहित परिचालन गर्नुपर्ने
- (ड) निरक्षरतामुक्त क्षेत्र घोषणा गर्दै जाने किसिमले राष्ट्रको सम्पूर्ण जनशक्ति परिचालन गरी जतिसक्दो चाँडो निरक्षरतामुक्त देश घोषणा गर्ने अठोट गर्नुपर्ने
- (ढ) अनुगमन निरीक्षणलाई वस्तुनिष्ठ पारदर्शी र जवाफदेही बनाउनुपर्ने

(ण) प्रत्येक साक्षर शिक्षित नेपालीले अर्को एकजना निरीक्षरलाई पढाउन प्रोत्साहित गर्न Each one Teach one को रणनीति अवलम्बन गरिनुपर्ने ।

७. अन्तमा,

साक्षर नेपाल कार्यक्रम काम हो बखान होइन । वर्तमानमा साक्षर नेपाल कार्यक्रमलाई अभियानका रूपमा सञ्चालन गर्न नीतिनियममा समयानुकूल परिमार्जन, भरपर्दो तथ्याङ्कको व्यवस्थापन, जवाफदेही र जिम्मेवारीको स्पष्ट व्यवस्थालगायतका विभिन्न प्रयास भएको पाइन्छ । निरक्षरताले समाजका हरेक वर्गलाई प्रत्यक्षरूपमा नकरात्मक असर पारिराखेको हुन्छ । साक्षरताका कार्यक्रम स्वभावैले निरक्षरको चाहना, आवश्यकता, पहुँचको सुनिश्चता र मौजुदा साधनस्रोतलाई उच्चतम प्रयोग गर्ने खालको हुनुपर्छ । उनीहरूको दैनिक जीवनमा तत्काल प्रयोग हुने विषयवस्तु र विधिको चयन गरी निरक्षरमैत्री साक्षरता कक्षा वातावरण बनाउनुपर्छ । जसले वर्तमानमा देखिएका कक्षामा नआउने, बिचैमा पढाइ छोड्ने जस्ता नकारात्मक प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्न मदत पुग्छ । उनीहरूले दैनिक जीवनमा भोगेका समस्यालाई साक्षरता अभियानमा सम्बोधन गर्न सकेमा निश्चय नै जाँगरिलो सहभागिता जुटाउन सकिन्छ । तसर्थ साक्षरता अभियानले निरक्षरलाई मात्र लाभ नभई शिक्षित एवम् सबैखाले पेसाकर्मी र तिनीहरूको

दैनिक जीवनलाई सहज बनाउन आवश्यक अनेक अवसर पछ्याउन र प्राप्त गर्न अत्यावश्यक पखेटा हो साक्षरता। त्यसैले “सबैका लागि साक्षर नेपाल र साक्षर नेपालका लागि सबै” को रूपमा आत्मसात गरी समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली भन्ने राष्ट्रिय आकाङ्क्षा पूरा गर्न अनौपचारिक शिक्षालाई सबलीकरण गर्दै साक्षरता अभियानरूपी राष्ट्रिय महायज्ञमा सबैको जाँगरिलो र जवाफदेही सहभागिता खाँचो रहनेतर्फ हेक्का पुनु जरुरी छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- कानुन तथा न्याय मन्त्रालय(२०७२), नेपालको संविधान, कानुन किताब व्यवस्था समिति: काठमाडौं ।
- शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय(२०७६), राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६, काठमाडौं : लेखक ।
- शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय(२०७७), राष्ट्रिय योग्यता प्रारूप, २०७७, काठमाडौं : लेखक ।
- शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र(२०७९), शैक्षिक स्मारिका, २०७९, सानोठिमी: लेखक ।
- शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र(२०८०), शैक्षिक स्मारिका, २०८०, सानोठिमी: लेखक ।
- अशिके (२०६३), अनौपचारिक शिक्षा नीति २०६३, सानोठिमी: लेखक ।
- अशिके (२०६४),अशिके शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका २०६४, सानोठिमी: लेखक ।
- अशिके .(२०६५) राष्ट्रिय साक्षरता अभियान कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका २०६५ (पहिलो संशोधन २०६६), सानोठिमी: लेखक ।
- कार्की, बी.के (२०६५) “जोखिममा साक्षरता अभियान” कान्तिपुर दैनिक (२५ पुष २०६५) कान्तिपुर पब्लिकेशन सुविधानगर, काठमाडौं ।
- कार्की, बी.के (२०६६) “साक्षर बनौ क्षमता बढाऔं” गोरखापत्र दैनिक, (१ फाल्गुण २०६६) गोरखापत्र संस्थान, धर्मपथ, काठमाडौं ।

स्थानीय शिक्षा योजना : तर्जुमा र कार्यान्वयन

धनसूदन चौलागाईं

लेखसार

नेपालको संविधानले सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको मूल संरचना सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको हुने तथा राज्य शक्तिको प्रयोग तीनओटै तहले संविधान र कानूनबमोजिम गर्ने, सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो अधिकारभित्रको आर्थिक अधिकारसम्बन्धी विषयमा कानून बनाउने, वार्षिक बजेट बनाउने, निर्णय गर्ने, नीति तथा योजना तयार गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रको विषयमा स्थानीय स्तरको विकासका लागि आवधिक, वार्षिक, रणनीतिक र विषयक्षेत्रगत मध्यमकालीन तथा दीर्घकालीन योजना बनाई लागु गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ। संविधानबमोजिम आधारभूत र माध्यमिक तहको शिक्षासम्बन्धी अधिकार स्थानीय तहमा रहेको हुँदा स्थानीय तहले विद्यालय शिक्षाको प्रभावकारी व्यवस्थापन र गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न विषय क्षेत्रगत योजनाको रूपमा स्थानीय शैक्षिक योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ। स्थानीय स्रोत, साधन, ज्ञान र सिपको पहिचान, सङ्कलन र त्यसको अत्युत्तम परिचालन, शिक्षाको विकासमा स्थानीय सरोकारवालाको सहभागिता र अपनत्व गराउन, विद्यालय शिक्षाका समस्याको पहिचान र समाधान, विद्यालयबाहिर रहेका शतप्रतिशत बालबालिका विद्यालय शिक्षाको पहुँचमा ल्याई शिक्षासम्बन्धी मौलिक हकको सारभूत कार्यान्वयन, शिक्षासम्बन्धी राष्ट्रिय उद्देश्य र दिगो विकास लक्ष्यलगायत नेपाल सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा गरेका प्रतिबद्धता पूरा गर्न स्थानीय शिक्षा योजनाको तर्जुमा र कार्यान्वयन अपरिहार्य छ। प्रस्तुत लेखमा स्थानीय शिक्षा योजना निर्माण र कार्यान्वयनको वर्तमान अवस्था, समस्या, सम्भावना र भावी दिशाबारे चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

१. विषय प्रवेश

सीमित स्रोत र साधनको समुचित परिचालन गरी निश्चित समयमा लक्षित उपलब्धि हासिल गर्न विगतको अनुभव तथा वर्तमान अवस्थाको विश्लेषणका आधारमा भविष्यमा गरिने कार्यको व्यवस्थित खाका नै योजना हो। योजना व्यवस्थापन प्रक्रियाको आधारभूत तत्त्व र सीमित स्रोतको दक्षतापूर्ण परिचालन गर्ने साधन पनि हो। नेपालमा वि.सं. २०१३ बाट योजनाबद्ध विकासको थालनी

भएसँगै आवधिक योजनाको तर्जुमा र कार्यान्वयन सुरु भयो र हाल पन्ध्रौँ पञ्चवर्षीय योजना कार्यान्वयनमा छ। योजना विभिन्न प्रकारका हुन्छन् जसमा विषयक्षेत्रगत योजना पनि एक हो। पछि आएर क्षेत्रगत योजनाको रूपमा शिक्षा क्षेत्रको योजना पनि तर्जुमा र कार्यान्वयन सुरु भयो। राज्य प्रणालीमा अधिकारको विकेन्द्रीकरणसँगै शिक्षा योजनाको तर्जुमा र कार्यान्वयनमा पनि विकेन्द्रीकरण गरियो र आ.व. २०५६/०५७ तिर विद्यालय सुधार योजनाको निर्माण र कार्यान्वयनको अभ्यास थालनी भयो।

शाखा अधिकृत, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

त्यस्तै केही समयपछि तत्कालीन अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले केही जिल्लाका गाउँ विकास समिति र नगरपालिकामा गाउँ/नगर शिक्षा योजना निर्माणको कार्यक्रम ल्याए पनि नतिजामुखी रूपमा कार्यान्वयनमा आउन भने सकेन ।

नेपालको वर्तमान संविधान जारी भएसँगै मुलुक सङ्घीय प्रणालीमा प्रवेश गर्‍यो । संविधान र कानूनबमोजिम राज्य शक्तिको प्रयोग गर्ने सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहका सङ्घीय एकाइको व्यवस्था छ । तीनओटै तहले आफ्नो अधिकारभित्रको आर्थिक अधिकारसम्बन्धी विषयमा कानून बनाउने, वार्षिक बजेट बनाउने, निर्णय गर्ने, नीति तथा योजना तयार गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था संविधानले गरेको छ । त्यस्तै गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रको विषयमा स्थानीय स्तरको विकासका लागि आवधिक, वार्षिक, रणनीतिक र विषयक्षेत्रगत मध्यमकालीन तथा दीर्घकालीन योजना बनाई लागु गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ । संविधानले शिक्षासम्बन्धी हकलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ । विद्यालय शिक्षा स्थानीय तहको अधिकार र जिम्मेवारीमा रहेको छ । विषयक्षेत्रगत योजनाको रूपमा स्थानीय शिक्षा योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गरी विद्यालय उमेरका सबै बालबालिका विद्यालय शिक्षाको पहुँचमा ल्याई शिक्षासम्बन्धी मौलिक हकको सारभूत कार्यान्वयन गर्ने अधिकार र जिम्मेवारी स्थानीय तहमा रहेको छ । यसबाट शिक्षासम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, आवधिक योजना, विद्यालय

शिक्षा क्षेत्र योजना र नेपालले अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा प्रतिबद्धता जनाएको दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गरी राष्ट्रिय समृद्धिको आकाङ्क्षा पूरा गर्न मद्दत पुग्ने हुन्छ । साथै स्थानीय स्रोतको पहिचान र परिचालनमार्फत स्थानीय आवश्यकताको सम्बोधन र राष्ट्रिय समृद्धिमा टेवासमेत पुग्ने हुन्छ । कतिपय स्थानीय तहले स्थानीय शिक्षा योजना तयार गरी कार्यान्वयन सुरु पनि गरेका छन् । तर स्थानीय तह सञ्चालनको छ वर्षको अवधिमा स्थानीय शिक्षा योजनाको तर्जुमा र कार्यान्वयनले अपेक्षित गति लिन सकेको छैन ।

१.१ स्थानीय शिक्षा योजनाको आवश्यकता

सीमित स्रोत र साधनको अत्युत्तम उपयोग गर्दै निश्चित समयभित्र व्यवस्थित रूपमा तोकिएको उद्देश्य हासिल गर्ने तार्किक एवम् रणनीतिक प्रक्रिया योजना हो । सङ्घीय प्रणालीको अवलम्बनसँगै स्थानीय तहमा साधन, स्रोत र कार्य जिम्मेवारी पनि थपिएको छ । नागरिकका आकाङ्क्षा उर्लिटो क्रममा छन् भने साधन स्रोत तिनलाई सम्बोधन गर्न पर्याप्त छैन । उपलब्ध सीमित स्रोतलाई प्राथमिकीकरण गरी तत्कालीन आवश्यकता सम्बोधनका साथै दीर्घकालीन लाभका क्षेत्रमा नतिजामुखी उपयोग गर्नु आवश्यक छ । यसका लागि विद्यमान अवस्थाको तथ्यपरक विश्लेषण तथा भावी लक्ष्य निर्धारण र सोही अनुरूप स्रोत विनियोजन गर्नुपर्ने हुन्छ । शिक्षामा गरिने लगानीको विनियोजन कुशलता र कार्यान्वयन दक्षता, शैक्षिक व्यवस्थापनमा स्थानीय सरोकारवालाको

सहभागिता र अपनत्व कायम गर्दै विद्यालय शिक्षामा पहुँच, दक्षता र गुणस्तरीयता अभिवृद्धिका लागि स्थानीय शिक्षा योजना अपरिहार्य छ।

१.३ स्थानीय शिक्षा योजना तर्जुमाका आधार

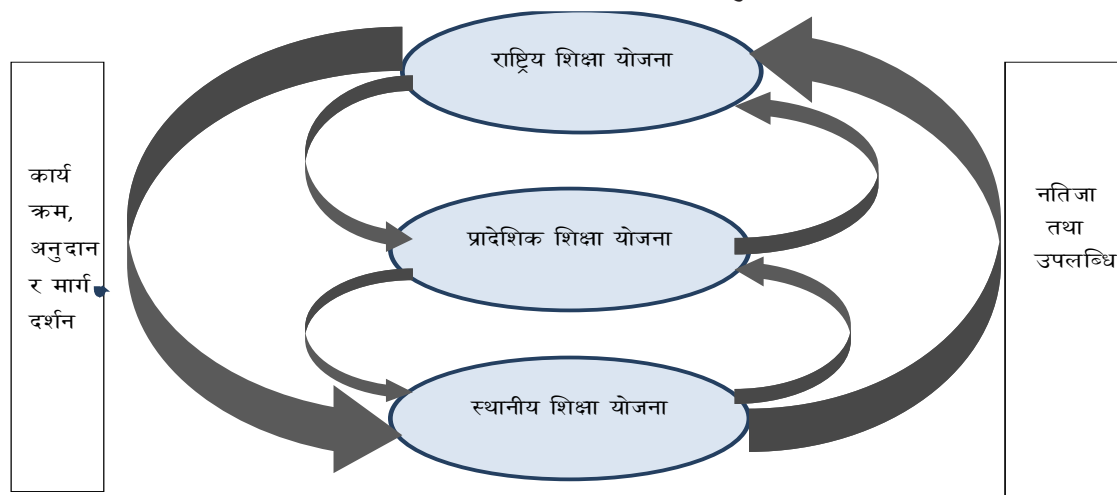
स्थानीय तहले राष्ट्रिय नीति र योजनाका मूलभूत लक्ष्यलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर स्थानीय आवश्यकता, परिवेश, समस्या र सम्भावना अनुकूल नीति, योजना र कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने संवैधानिक आसय रहेको छ। स्थानीय तहले आफ्नो शिक्षा योजना निर्माण गर्दा निम्नलिखित कुरालाई आधारको रूपमा लिनुपर्छ :

- (क) नेपालको संविधान
- (ख) विद्यमान ऐन, नियम र नीति
- (ग) राष्ट्रिय, प्रदेश र स्थानीय तहको दीर्घकालीन सोच
- (घ) राष्ट्रिय र प्रादेशिक आवधिक योजना
- (ङ) दिगो विकास लक्ष्य
- (च) नेपाल सरकार तथा प्रदेश सरकारको मार्गदर्शन
- (छ) स्थानीय तहमा सहभागी राजनीतिक दलका घोषणापत्र
- (ज) स्थानीय तहका प्रमुख समस्या र सम्भावना उल्लिखित आधारका साथै निम्नलिखित विषयमा ध्यान दिई स्थानीय शिक्षा योजना तर्जुमा गर्नुपर्छ:
- (क) नेपालको संविधानमा उल्लिखित मौलिक हक, राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीति, स्थानीय तहका अधिकार सूची

- (ख) स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले गरेका शिक्षासम्बन्धी व्यवस्था र प्रथमिकतामा राख्नुपर्ने विषय
- (ग) अन्तरतह सहकार्य र समन्वय साथै छिमेकी स्थानीय तहका शिक्षा योजनासँगको सामञ्जस्य
- (घ) दिगो विकास, विपत् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन, खाद्य तथा पोषण सुरक्षा, लैङ्गिक सशक्तीकरण र समावेशी विकास, बालमैत्री स्थानीय शासन जस्ता अभियानमूलक विकास उपलब्धिसँग अन्तरसम्बन्धित विषय
- (ङ) स्थानीय विशिष्टताबमोजिम शिक्षासम्बद्ध दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बन्धित सूचक हासिल गर्न समावेश गर्नुपर्ने विषय
- (च) विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना (२०२२/०२३-२०३१/०३२) र दिगो विकास लक्ष्य नं ४ नेपाल राष्ट्रिय कार्यढाँचा
- (छ) अपाङ्गता भएका, पछाडि परेका तथा सीमान्तकृत वर्ग र समुदायका बालबालिकालाई शिक्षाको पहुँच सुनिश्चित गर्न मद्दत पुग्न कार्यसँग सम्बन्धित विषय
- (ज) विगतमा तर्जुमा भएका स्थानीय शिक्षा योजना, आवधिक, विषय क्षेत्रगत रणनीति तथा गुरुयोजना
- (झ) गाउँ/नगरपालिकाको वस्तुस्थिति विवरण

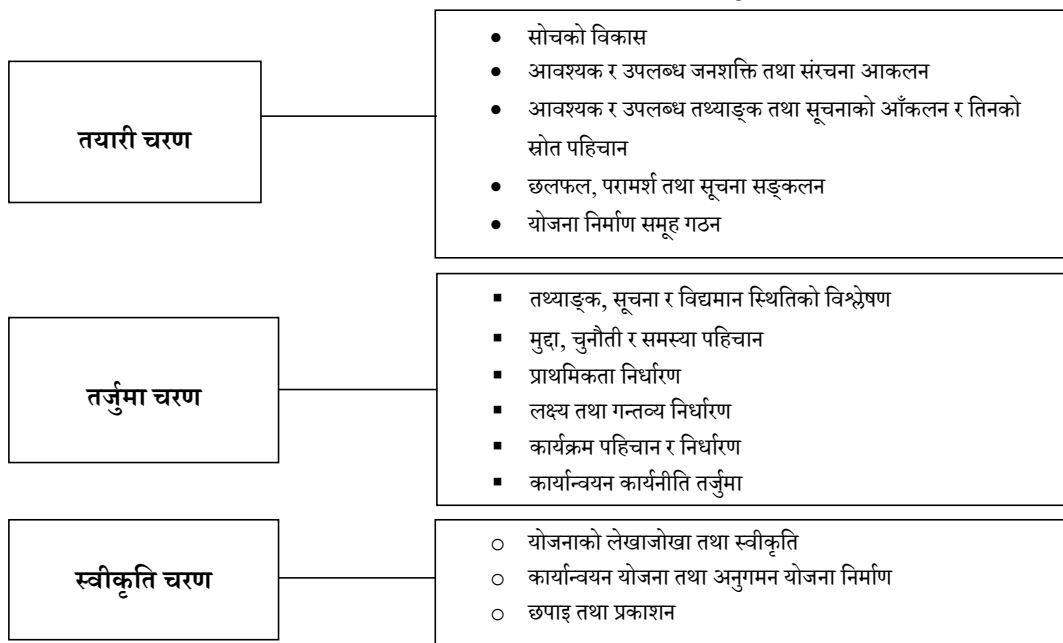
१.४ शिक्षा योजनाको तहगत अन्तरसम्बन्ध र समन्वय

प्रदेश र स्थानीय तहले राष्ट्रिय तथा स्थानीय तहले प्रदेशको नीति, कानून, योजना र मापदण्डको अनुकूल हुने गरी आफ्ना योजना तथा कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन तथा सङ्घले पनि प्रदेश र स्थानीय तहलाई तथा प्रदेशले स्थानीय तहलाई सहयोग र सहजीकरण गर्नुपर्ने संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाको पृष्ठभूमिमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका शिक्षा योजनाको अन्तरसम्बन्ध निम्नानुसार रहेको देखिन्छ:

२.६ स्थानीय शिक्षा योजना निर्माण प्रक्रिया

स्थानीय शिक्षा योजना निर्माण गर्दा सामान्यतया चरणबद्ध रूपमा निम्नानुसार प्रक्रिया अवलम्बन गरिन्छ :

१.७ स्थानीय शिक्षा योजनाको सामान्य रूपरेखा
शिक्षा योजनाको दस्तावेज सामान्यतया निम्नानुसार
हुने गरी तयार गर्नुपर्छ :

परिच्छेद एक : परिचय

- (क) पृष्ठभूमि
- (ख) विद्यमान अवस्था
- (ग) समस्या
- (घ) चुनौती
- (ङ) अवसर

परिच्छेद दुई : योजनाका लक्ष्य

- (क) दूरदृष्टि
- (ख) लक्ष्य
- (ग) उद्देश्य
- (घ) रणनीति
- (ङ) कार्यनीति
- (च) अपेक्षित मुख्य उपलब्धि
- (छ) मुख्य कार्य सम्पादन सूचक तथा परिमाणात्मक लक्ष्य

परिच्छेद तीन : शिक्षा क्षेत्रका मुख्य उपक्षेत्र

- (क) प्रारम्भिक बालविकास तथा शिक्षा
- (ख) आधारभूत शिक्षा
- (ग) माध्यमिक शिक्षा
- (घ) पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन
- (ङ) शिक्षक व्यवस्थापन र विकास
- (च) अनौपचारिक शिक्षा र जीवनपर्यन्त सिकाइ
- (छ) प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा

परिच्छेद चार : अन्तरसम्बन्धित विषय तथा क्षेत्र

- (क) शिक्षामा समता र समावेशीकरण
- (ख) दिवा खाजा, विद्यालय स्वास्थ्य र पोषण
- (ग) आपत्कालीन तथा सङ्कटकालीन अवस्थामा शिक्षा
- (घ) विद्यालय भौतिक पूर्वाधार विकास
- (ङ) सूचना तथा सञ्चार प्रविधि

परिच्छेद पाँच : सुशासन तथा व्यवस्थापन

- (क) संस्थागत क्षमता विकास
- (ख) योजना कार्यान्वयनको प्रबन्ध
- (ग) अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

परिच्छेद छ : लगानी तथा वित्तीय प्रबन्ध

परिच्छेद सात : योजनाको नतिजा खाका

२. विद्यमान अवस्थाको विश्लेषण

२.१ नीतिगत व्यवस्था

स्थानीय शिक्षा योजना निर्माणका लागि निम्नलिखित व्यवस्था नीतिगत आधारको रूपमा रहेका छन् :

नेपालको संविधान

मुलुकको मूल कानूनको रूपमा रहेको नेपालको संविधानले नै स्थानीय तहले आफ्नो अधिकारभित्रको आर्थिक अधिकारसम्बन्धी विषयमा कानून बनाउने, वार्षिक बजेट बनाउने, निर्णय गर्ने, नीति तथा योजना तयार गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसबाट स्थानीय तहलाई स्थानीय स्तरमा योजनाको निर्माण र कार्यान्वयनको अधिकार र दायित्व दुबै सुम्पेको

छ। अनुसूची ८ मा आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा स्थानीय तहको अधिकारमा रहेको छ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

ऐनको दफा २४ मा गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रका विषयमा स्थानीय स्तरको विकासका लागि आवधिक, वार्षिक, रणनीतिक र विषयक्षेत्रगत मध्यमकालीन तथा दीर्घकालीन योजना बनाई लागु गर्नुपर्ने, यसरी योजना बनाउँदा नेपाल सरकार र प्रदेश सरकारको नीति, लक्ष्य, उद्देश्य, समयसीमा र प्रक्रियासँग अनुकूल हुने गरी सुशासन, वातावरण, बालमैत्री, जलवायु परिवर्तनअनुकूलन, विपत् व्यवस्थापन, लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण जस्ता अन्तरसम्बन्धित विषयलाई ध्यान दिनुपर्ने गरी प्राथमिकताका क्षेत्रसमेत तोकेको छ। गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको काम, कर्तव्य र अधिकारअन्तर्गत दफा ११ज (१) मा प्रारम्भिक बालविकास तथा शिक्षा, आधारभूत शिक्षा, अभिभावक शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, खुला तथा वैकल्पिक निरन्तर सिकाइ, सामुदायिक सिकाइ र विशेष शिक्षासम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड, योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन र नियमनको अधिकार स्थानीय तहमा रहेको छ।

त्यस्तै दफा ११ज(३) मा प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमको योजना तर्जुमा, सञ्चालन अनुमति, अनुगमन, मूल्याङ्कन र नियमनको अधिकार स्थानीय तहमा रहेको छ।

पन्ध्रौँ योजना २०७६/०७७ - २०८०/०८१

तीनओटै तहको समन्वयात्मक प्रयासबाट शिक्षाका लक्ष्य हासिल गरिने उल्लेख छ।

राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६

प्रारम्भिक बालविकास, आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षा, अनौपचारिक, वैकल्पिक शिक्षा तथा आजीवन सिकाइ, निरन्तर सिकाइ तथा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र, अभिभावक शिक्षा, खुला तथा दूर शिक्षा, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम र विद्यालयको गुणस्तर अभिवृद्धिसम्बन्धी योजना र कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन स्थानीय तहको जिम्मेवारी हुने।

विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना (२०२२/०२३-२०३१/०३२)

यस योजनाले स्थानीय शिक्षा योजनाको बारेमा प्रत्यक्ष उल्लेख नगरे पनि स्थानीय शैक्षिक व्यवस्थापन प्रभावकारी बनाई शिक्षाका लक्ष्य हासिल गर्ने आशयका नीति तथा रणनीति तय गरेको छ।

शिक्षा ऐन, २०२८

स्थानीय तहभित्रका विद्यालयको व्यवस्थापनका लागि गाउँ/नगर शिक्षा समिति रहने व्यवस्था गरेको छ।

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय र अन्तरसम्बन्ध) ऐन, २०७७

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका क्षेत्रगत योजना, नीति तथा कार्यक्रममा एकरूपता, निरन्तरता एवम् गुणस्तरीयता कायम गर्न तथा कार्यान्वयनमा

प्रभावकारिता ल्याउन विषयगत समिति रहने व्यवस्था छ। यसले क्षेत्रगत योजनाको तर्जुमा र कार्यान्वयनमा तहगत सरकार तथा निकायबिच सहकार्य, समन्वय र अन्तरसम्बन्ध कायम गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ।

२.२ सबल पक्ष एवम् हालसम्मका प्रयासबाट प्राप्त उपलब्धि

नेपालको संविधानमा नै विद्यालय शिक्षाको व्यवस्थापनसम्बन्धी अधिकार स्थानीय तहमा रहेको र विद्यालय शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, खुला तथा वैकल्पिक निरन्तर सिकाइसम्बन्धी योजनाको तर्जुमा र कार्यान्वयनको अधिकार स्थानीय तहमा रहेको पृष्ठभूमिमा निम्नलिखत सबल पक्ष रहेका छन्।

अधिकांश स्थानीय तहले शिक्षा योजना निर्माण गरी कार्यान्वयन गरेका छन् जसबाट निम्नलिखत उपलब्धि हासिल भएका छन्—

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रबाट स्थानीय तहका शिक्षा अधिकृतका लागि शिक्षा योजना तर्जुमासम्बन्धी क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन भई शिक्षा योजना प्रक्रियामा संलग्न जनशक्तिको क्षमता विकास तथा संस्थागत सहजीकरण गर्ने काम भएको छ।

शिक्षा योजना बनाई कार्यान्वयन गर्ने स्थानीय तहले विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिकालाई भर्ना गराई शिक्षाको पहुँच सुनिश्चित गर्न प्रत्यक्ष मद्दत पुगेको छ।

स्थानीय स्रोतको पहिचान, सङ्कलन र त्यसको दक्षतापूर्ण परिचालनमा मद्दत पुगेको छ।

स्थानीय पाठ्यक्रमका माध्यमबाट स्थानीय आवश्यकताका विषयमा ज्ञान र सिप हासिल गर्ने अवसर प्राप्त भएको छ।

स्थानीय तहमा शिक्षा योजना निर्माण र कार्यान्वयनको अभ्यास व्यवस्थित हुँदै गएको छ।

स्थानीय आवश्यकता, समस्या र सम्भावना अनुकूल शैक्षिक मुद्दाको सम्बोधन गर्न मद्दत पुगेको छ।

शैक्षिक व्यवस्थापनमा स्थानीय सरोकारवालाको सार्थक सहभागिता जुटाई शैक्षिक सुधारमा अपनत्व र नतिजामा उत्तरदायित्व कायम गर्न मद्दत पुगेको छ।

शिक्षामा लगानी गर्न इच्छुक विकास साझेदार र गैरसरकारी संस्था परिचालनका लागि प्राथमिकताका क्षेत्र पहिचान गर्न मद्दत पुगेको छ।

साक्षर स्थानीय तहको सङ्ख्या बढ्दै गएको तथा साक्षर नेपाल घोषणाका लागि आधार तयार हुँदै गएको छ।

२.३ दुर्बल पक्ष एवम् समस्या

स्थानीय शिक्षा योजना निर्माण र कार्यान्वयनमा निम्नलिखित दुर्बल पक्ष रहेका छन् जसले स्थानीय शिक्षा योजना निर्माण र कार्यान्वयनले अपेक्षित गति लिन सकेको छैन :

(क) स्थानीय तहमा शिक्षा योजना निर्माण र कार्यान्वयनका लागि दक्ष जनशक्तिको अभाव हुनु

- (ख) कतिपय स्थानीय तहमा शिक्षासम्बन्धी न्यूनतम जनशक्तिको व्यवस्था हुन नसक्नु
- (ग) योजना निर्माणका लागि आवश्यक सूचना र तथ्याङ्कको अभाव हुनु
- (घ) शिक्षा योजनाको निर्माण र कार्यान्वयन तथा शिक्षासम्बन्धी अधिकार र दायित्वबारे स्थानीय जनप्रतिनिधिको क्षमता विकास अपेक्षित रूपमा हुन नसक्नु
- (ङ) योजना प्रक्रियामा संलग्न कर्मचारीको क्षमता विकास, साधन स्रोत र प्रविधिमा पहुँच नहुनु
- (च) योजना निर्माण गर्दा स्थानीय सरोकारवालाहरूसँग व्यापक छलफल, परामर्श र उनीहरूको सार्थक सहभागिता नहुनु
- (छ) स्थानीय आवश्यकता र समस्यालाई योजनाले समेट्न नसक्नु र त्यस्तो योजना कार्यान्वयनमा अपनत्वको कमी हुनु
- (ज) निर्मित योजना कार्यान्वयन, अनुगमन र सुधारको दायित्व स्पष्ट नहुनु
- (झ) योजनाको कार्यान्वयन, आवधिक समीक्षा र सुधार गर्दै निर्धारित लक्ष्य प्राप्त गर्नेतर्फ ध्यान नदिइनु
- (ञ) बढी महत्त्वाकाङ्क्षी लक्ष्य निर्धारण हुनु
- (ट) योजनाका लक्ष्य र उपलब्ध तथा प्रक्षेपित स्रोतबिच तादात्म्यता हुन नसक्नु
- (ठ) शिक्षा क्षेत्रलाई प्राथमिकतामा नराखिनु
- (ड) विद्यालय सुधार योजना निर्माण र कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन नसक्नु

- (ड) शिक्षासम्बन्धी साझा अधिकारको विस्तृतीकरण र विद्यालय शिक्षासम्बन्धी सङ्घीय ऐन निर्माण हुन नसक्दा विद्यालय शिक्षाको व्यवस्थापनमा अन्योलता र जटिलताको अवस्था रहनु
- (ढ) तहगत सरकारका निकाय, गैरसरकारी सङ्घसंस्था, विभिन्न निकाय र सरोकारवालाबिच प्रभावकारी समन्वय र सञ्चार नहुनु

२.४ अवसर

स्थानीय तहमा शिक्षा योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनका लागि निम्नलिखित अवसर रहेका देखिन्छन् :

- (क) योजना निर्माण र कार्यान्वयनका लागि स्थानीय तह संवैधानिक र कानुनी अधिकार सम्पन्न हुनु
- (ख) स्थानीय तहको शिक्षासम्बन्धी आफ्नै प्रशासनिक संरचना र जनशक्ति हुनु
- (ग) शिक्षा योजना निर्माण र कार्यान्वयनका लागि स्थानीय तहबाट थप स्रोतको परिचालन हुने अवस्था रहनु
- (घ) सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय/ शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रबाट योजना निर्माण र कार्यान्वयनका लागि निरन्तर सहजीकरण तथा जनप्रतिनिधि र कर्मचारीको क्षमता विकास हुने अवस्था रहनु

- (ड) निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूले शिक्षा क्षेत्रको योजनाबद्ध विकासका लागि अपेक्षित अग्रसरता र चासो नलिनु
- (च) स्थानीय तहबिच शिक्षाको विकासका लागि प्रतिस्पर्धात्मक भावनाको विकास हुँदै जानु
- (छ) विकास साझेदार तथा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी सङ्घसंस्था स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणको लागि सहयोग गर्न तत्पर रहनु
- (ज) स्थानीय सरोकारवालामा योजनाको आवश्यकता र महत्त्वबोध हुँदै जानु

२.५ चुनौती

स्थानीय तहमा शिक्षा योजना निर्माणमा सामान्यतः निम्नलिखित चुनौती रहेका देखिन्छन् :

- (क) आवश्यक सूचना र तथ्याङ्कको प्रयोग गरी योजनालाई तथ्यमा आधारित बनाउनु
- (ख) योजना निर्माणका लागि अनुभवी र दक्ष जनशक्तिको व्यवस्था गर्नु
- (ग) योजना निर्माणलाई स्थानीय आवश्यकतामा आधारित र व्यावहारिक बनाउनु
- (घ) योजना कार्यान्वयनका लागि आवश्यक स्रोत र साधनको प्रबन्ध गर्नु
- (ङ) शिक्षाको विकासमा सबै राजनीतिक दल, गैरसरकारी क्षेत्र, नागरिक समाज लगायत सबै सरोकारवालाको सार्थक सहभागिता गराउनु

- (च) निजी लगानीमा सञ्चालन भएका विद्यालयको नियमन प्रभावकारी बनाई यिनीहरूलाई सेवामूलक बनाउनु
- (छ) राष्ट्रिय नीति र स्थानीय आवश्यकता तथा सम्भावनाबिच सामञ्जस्य कायम गर्दै योजनाको निर्माण गर्नु
- (ज) सीमित स्रोत र असीमित आवश्यकताबिच सामञ्जस्य गर्दै कुशलतापूर्वक विनियोजन गर्नु
- (झ) लक्ष्य र नतिजाबिचको विद्यमान अन्तरलाई कम गर्ने गरी कार्यक्रम निर्धारण र स्रोत विनियोजन गर्नु
- (ञ) योजना तर्जुमाको उत्तरदायित्व किटान गर्दै समयमै योजनाको तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन र सोका आधारमा समीक्षा तथा पुनरवलोकन गर्ने परिपाटीको विकास गर्नु
- (ट) योजना कार्यसँग सम्बन्धित दक्ष, विज्ञ समूहसहितको स्थायी संरचनाको व्यवस्था गर्नु
- (ठ) स्थानीय स्तरमा व्यवस्थित, भरपर्दो र विश्वसनीय शैक्षिक तथ्याङ्क आधारको व्यवस्था गर्नु
- (ड) योजना प्रक्रियामा सबै राजनीतिक दल, जनप्रतिनिधि र सरोकारवालाबिच साझा धारणा निर्माण गर्नु
- (ढ) कार्यान्वयनमा सबै सरोकारवालाको सहभागिता जुटाउनु

३. सुझाव

नयाँ संविधान जारी भएसँगै राज्यको पुनःसंरचना भई गठन भएका स्थानीय तहले स्थानीय आवश्यकता र सम्भावनाअनुसारको शिक्षा योजनाको निर्माण र कार्यान्वयन गरी शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धि र दक्ष मानव स्रोतको विकासमार्फत राष्ट्रिय समृद्धिको लक्ष्यमा पुग्न निम्नानुसार गर्नुपर्छ :

- (क) सबै स्थानीय तहमा खण्डीकृत तथ्याङ्कसहितको व्यवस्थित, भर पर्दो र प्रविधिमा आधारित तथ्याङ्क आधार तयार गर्ने
- (ख) प्रत्येक स्थानीय तहमा शिक्षा सेवाका न्यूनतम दरबन्दी पदपूर्ति हुनुपर्ने
- (ग) स्थानीय तहभित्रका सबै विद्यालयमा अनिवार्य रूपमा विद्यालय सुधार योजना निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था गर्ने
- (घ) सङ्घीय र प्रदेश तहबाट स्थानीय तहलाई शिक्षा योजना निर्माण र कार्यान्वयनसम्बन्धी तालिम र प्रशिक्षण कार्यक्रम निरन्तर रूपमा सञ्चालन गरी क्षमता विकास र सहजीकरण गर्ने
- (ङ) शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी कार्यको उत्तरदायित्व स्थानीय कानूनबाटै किटान गर्ने र यस सम्बन्धमा स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिको क्षमता विकास गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने
- (च) शिक्षाविद्लगायत सबै स्थानीय सरोकारवालासँग योजना निर्माणका विभिन्न

चरणमा सघन छलफल र अन्तरक्रिया गरी सुझाव र पृष्ठपोषण लिने

- (छ) स्थानीय आवश्यकता, समस्या र सम्भावनालाई प्रत्यक्ष सम्बोधन गर्ने र विद्यमान क्षमताले कार्यान्वयन गर्न सकिने गरी योजनाका लक्ष्य, कार्यक्रम र क्रियाकलाप निर्धारण गर्ने
- (ज) कार्यान्वयनको दायित्व, कार्यान्वयन संयन्त्र आदिको व्यवस्था योजनामा नै गर्ने
- (झ) योजना कार्यान्वयनको नियमित अनुगमन र सोका आधारमा वार्षिक रूपमा समीक्षा र सुधार गर्दै लैजाने व्यवस्था गर्ने
- (ञ) तहगत सरकारका शिक्षासम्बन्धी साझा अधिकारलाई स्पष्ट पार्ने गरी शिक्षासम्बन्धी सङ्घीय ऐन अविलम्ब निर्माण हुनुपर्ने
- (ट) शिक्षा योजना निर्माण, कार्यान्वयन र अनुगमनमा तहगत सरकार र तिनका विभिन्न निकाय तथा अन्य सरोकारवालाबिचको समन्वय, सञ्चार र सहकार्य प्रभावकारी बनाउनुपर्छ ।
- (ठ) योजना निर्माण र कार्यान्वयनमा उत्कृष्ट कार्य गर्ने कर्मचारीलाई पुरस्कृत गर्दै नवप्रवर्तन र सृजनशीलतालाई प्रोत्साहित र पुरस्कृत गर्ने व्यवस्था गर्ने
- (ड) शिक्षा योजना निर्माण र कार्यान्वयनको प्रभावकारिताको मूल्याङ्कन गरी शैक्षिक विकासको लागि सङ्घीय र प्रदेश तहबाट स्थानीय तहलाई कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान दिने व्यवस्था गर्ने

४. निष्कर्ष

स्थानीय तहको शैक्षिक विकासका लागि स्थानीय शिक्षा योजना निर्माण र कार्यान्वयन महत्त्वपूर्ण छ। स्थानीय तहमा शिक्षा योजना निर्माणका लागि बलियो तथ्याङ्क आधार, जनशक्तिको क्षमता विकासका साथै संस्थागत क्षमता विकास हुन आवश्यक छ। स्थानीय आवश्यकता र विशिष्टता, समस्या, सम्भावना, तथ्यमा आधारित भएर निर्माण भएको योजना नै कार्यान्वयनयोग्य र नतिजा दिन सक्ने हुन्छ। योजना प्रक्रियाका सबै चरणमा सरोकारवालाको सार्थक सहभागिता गर्दै आवश्यक स्रोत र साधन, कार्यान्वयन संयन्त्र र जिम्मेवारीसमेतको कार्यान्वयन योजनासहित शिक्षा योजना निर्माण गरी कार्यान्वयनमा लैजान सकिनेमा विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धि र दक्ष जनशक्तिको आधार तयार गर्न सकिन्छ। यसबाट स्थानीय तहको सामाजिक विकास, शिक्षासम्बन्धी राष्ट्रिय लक्ष्य र दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्दै समष्टिमा राष्ट्रिय समृद्धिमै टेवा पुऱ्याउन सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपाल सरकार, (२०७२) नेपालको संविधान, काठमाडौँ: कानून किताब व्यवस्था समिति।
- नेपाल सरकार, (२०७४) स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४, काठमाडौँ: कानून किताब व्यवस्था समिति।
- नेपाल सरकार, (२०७५) अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन २०७५, काठमाडौँ: कानून किताब व्यवस्था समिति।
- नेपाल सरकार, (२०७३) शिक्षा ऐन, २०२८, काठमाडौँ: कानून किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल सरकार, (२०७७) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय र अन्तरसम्बन्ध) ऐन, २०७७, काठमाडौँ: कानून किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल सरकार, (२०७३) शिक्षा नियमावली, २०५९, काठमाडौँ: कानून किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल सरकार, (२०७७) अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी नियमावली, २०७७, काठमाडौँ: कानून किताब व्यवस्था समिति।

राष्ट्रिय योजना आयोग, (२०७६), पन्ध्रौँ योजना (२०७६/०७७-२०८०/०८१), काठमाडौँ: लेखक।

राष्ट्रिय योजना आयोग, (डिसेम्बर २०१७), दिगो विकास लक्ष्य (वर्तमान अवस्था र भावी मार्गचित्र : २०१६-२०३०), काठमाडौँ: लेखक।

राष्ट्रिय योजना आयोग, (२०७८), स्थानीय तहको योजना तर्जुमा दिग्दर्शन, काठमाडौँ: लेखक।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, (२०७६), राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६, काठमाडौँ: लेखक।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, (२०७३), विद्यालय क्षेत्र विकास योजना (२०७३/०७४- २०७९/०८०), काठमाडौँ: लेखक।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, (२०७८), विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना (२०२२/०२३- २०३१/०३२), काठमाडौँ: लेखक।

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, (२०७९), स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी मार्गदर्शन २०७९, काठमाडौँ: लेखक।

Development of Schools Education in Nepal

✍️ Bishnu Bahadur GC, PhD

Abstract

The history of school development is not very long in Nepal. During the 104-year-long Rana Reign, school education was almost neglected. After the establishment of democracy in 1951, the importance of education was realized by people, and schools were opened across the country. This article is an attempt to cover the same context of the opening of the schools and their contribution to education in the country. The modality of school kept changing as government, semi-government, and private in different times and situations. Regardless of their type, schools contributed to the development of human resources and the nation. The quality of education also improved in the latter days. In other words, education achieved much more in the latter days despite some lacking in our education system and practice. Thus, the final result of the article is to communicate the lapses that we all need to explore and the means to solve them.

Introduction

A school is an educational institution designed to provide learning spaces and learning environments to students. In schools, students are under the direction, guidance, and supervision of teachers. Children go to schools to learn from the teachers and peer groups, and that is a child-friendly environment. Listening, reading, writing, and speaking are the main sources of learning for them. Most students spend their time in classrooms, however, out-of-classroom programs are also in practice nowadays. School is a place to learn for life. In schools, pupils develop their personalities. Schools teach them

about religion, language, mathematics, science, ethics, contemporary issues, etc. The school has its premises, physical structures, instruments, and system. School is a foundation for the future career of students, where they spend a crucial time of their lives. School life may vary from country to country. In Nepal, an academic institution where Grades 1–10 students attended classes used to be called a school in the past. But now school covers the classes from nursery (pre-school) to grade 12. The journey of students covered by the schools is formal and compulsory in most countries, including Nepal. The development of

✍️ Ex-Under Secretary, GON

schools in Nepal is a new phenomenon compared to other countries, which I will discuss after this.

Development of Schools

Education Before 1951

Traditionally, education in Nepal was based on religion. The purpose of education was to teach religious philosophy to people of high castes. According to the Encyclopedia of History of Education, in the Indian subcontinent, early education commenced under the supervision of a Guru.

The Hindu system of education was offered through the Gurukuls or the Ashrams, and the Buddhist education through the monastery or Gumbas of the congregation of highly learned 'Gurus'. The priests (Gurus) served as teachers or managers of the religious and educational institutions. Guru was all in all for the education of the children. This was practiced in the Indian subcontinent including Nepal.

Modern educational history of Nepal began with the establishment of Durbar High School (the first public school in Nepal) in 1853 (1910 BS) during the Rana regime (1846-1950). Education was beyond the reach of the majority of people in those days. Education virtually was prohibited to ordinary people in the actual sense of the term. Only a few people, who could afford to send their

children outside Nepal, especially to India, benefited from the light of the education.

In 1882, a small group of people in different communities were allowed to establish and run schools to provide education to the common man. So, education gradually became accessible to an increasing percentage of the high-caste Nepalese people. As education was not organized, several systems of schools were providing a classical and religious type of education. Until 1951, there were only a few schools, i.e., 321 primary schools and 11 high schools in the country. The enrollment ratio was 0.9%, (Thapa 2011). The schools were given a small amount of grants from the state and were managed by the local community. No modern private schools existed before 1951 and those schools, which were in operation, were quasi-state schools.

After 1951

Following the overthrow of the Rana rule, Nepal entered into a new era of democracy. This led the rapid expansion of education with wider implications for social change. Social workers, education lovers, and others were inspired to contribute to the field of education. In this vein, they considered education as a means to social prestige, employment, and professional opportunities. Advancements in

technology, communication, and the increasing relation to the outside world also influenced the expansion and development of education. Manandhar (2003) says that with the advent of democracy in 1951, there was a surge in the education sector and this led to the rapid growth of educational institutions through the efforts of the state and the local communities (p.5).

Public schools were coming up in many parts of the country and in the meantime private schools were also introduced in this period. The first private school established in Nepal was Tribhuvan Adarsha School at Pharping in 1951. There were very few private schools before 1971 (2028, BS), which probably could be counted on the fingers, however, statistics available do not reveal any exact number. Many of such schools were established in the public lands or buildings and were not much guided by profit motives. There were two types of schools called as general schools and private or boarding schools (MOE, 1971). On the whole, education in Nepal expanded rather rapidly between 1951 and 1971.

After 1971

The National Education System Plan (NESP) under the fourth five-year development plan (1970-1975) was the most prominent initiatives to establish a national education system in the

country. Manandhar (2003) says that this system stressed on centralized form of education that had similarities with the higher education priorities of post-colonial, newly independent countries emerging in the fifties and sixties in Asia and Africa (p. 6).

As the government had other responsibilities too, it could not provide resources to all schools. Due to the constraints of budget and social pressure, the government was compelled to modify its education policy in 1980 and the schools were permitted either to continue receiving government grants or to change back to private status. All the schools previously owned by private individuals were again converted into private schools and grants to such schools were withdrawn. The Education Act was amended to allow privately owned schools to open again with private resources. During the Sixth Five-year Plan (1981-86), the government adopted a policy of not starting new government aided public schools. However, the demand generated by rapid population growth and increasing awareness towards education in society continued to open or upgrade the schools with community efforts as 'proposed schools' without any financial aid from the government.

The situation created severe resource constraints for the community schools had an adverse effect on the quality of

public education. On the other hand, private schools continued to flourish and attracted the general public, especially in the urban areas demonstrating better results in the national level School Leaving Certificate (SLC) exams.

During the Seventh Plan period (1986-91) also, community schools did not receive any financial aid from the government (GC, 2021, p. 46). As a result, some of the schools collapsed and the remaining were also in operation in pitiable conditions. These reasons combined with a good reputation and no stringent regulations on the part of government made rapid growth of private schools during the decade of eighties.

The Royal Higher Education Commission, 1983 (RRHEC, 2040) formed under the chairmanship of Mr. Rana Dhir Subba recommended for a higher education in the country. At the beginning of this period, education was centralized but towards the end, schools were handed over to locals and the community.

After the Restoration of Democracy in 1990

An interim government was formed in 1990 with the mandate to accomplish the general election within one year's time. The Government formed the National Education Commission (NEC) to give a new direction to the educational system. This commission submitted its report in 1992, where it spelled out some issues

and problems in the private school sector and recommended some measures. The commission recommended 23 points including the issues and problems, observed in private schools. The New Education Regulation 1992 was formulated in the same year. The High-Level National Education Commission (HLNEC) was formed in 1998 to address the problems in education.

Both NEC 1992 and HLNEC, 1998 showed dissatisfaction with the unregulated and more profit-oriented education of private schools (Sharma, 2014). NEC, 1992 recognized the importance of competition through the private sector for the improvement of quality education (Sharma, 2014). The suggestions of HLNEC were similar to those recommended by NEC but differed in the types and ownership of private schools.

Report of the Education Related High Level Working Committee, 2001 (RERHLWC, 2058) led by Dr. Nirmal Prasad Pandey studied on the sixteen subject area including the types of schools. The team made demarcation between two forms of schools and defined private schools. In this definition private schools were those approved by the government on condition that they do not receive government funding.

As time progressed, globalization, liberalization, privatization, provisions

of World Trade Organization suppressed the world into a capitalist society leading to the further expansion of private schools. During this period, education got high priority from donors, and big projects were launched in the country.

2004 Onward

A group of many countries at Jomtien in Thailand, known as Jomtien Declaration, 1990 proclaimed education as a universal right and made the commitment to meet the basic learning needs of every citizen in every society. The commitments followed by the Dakar conference in 2000 on Education for All which adopted its targets and strategies within the framework for action to meet the basic learning needs of all the member countries. Nepal also adopted Education for All (EFA), National Plan of Action, and 2001-2015. Education for All programme was then implemented in Nepal.

Education for All, 2004-2009

EFA drew the goals from the Dakar Framework of Action, formulating six program components: (1) expanding and improving early childhood development; (2) ensuring access to education for all children; (3) meeting the learning needs of all children including indigenous peoples and linguistic minorities; (4) reducing adult illiteracy; and (5) eliminating gender disparity and (6) improving all aspects of quality education (MOE, 2009). Therefore, Education for

All is a long strategy having a vision for access to quality education focusing on marginalized citizens.

School Sector Reform Program (SSRP) 2009-2015 (Sector wide Plan)

This plan is a continuation of EFA, Secondary Education Support Program (SESP) and other projects that have contributed to the field of education. The aim of this plan/program was to improve the quality and relevancy of school education. This is integrated plan for technical, structural and managerial aspect at school education. The plan provided a strategic framework for the Annual Strategic Implementation Plan (ASIP) and Annual Work Plan and Budget (AWPB). This was a Five Years costed program made on the basis of seven year plan. This program has been extended until 2023 by the name of School Sector Development Plan.

In the beginning of the program Dadeldhura, Kapilbastu, and Rasuwa were chosen as the pilot district, and from 2009/2010 onward it was implemented throughout the country. Among the major components of the program, structural and functional reforms are the ones where schools/grades and curricula are to be integrated, and school management and governance functions and examination structure are to be changed. Another component is strengthening policy functions with the establishment of the

Education Policy Committee (EPC). Capacity development at all levels is another important component.

The provisions made in the SSRP are being incorporated into the Education Act and Regulation. All these plans and programs were primarily for the development of public education in Nepal. However, this plan also envisaged the contribution of the private sector to the development of education in Nepal.

School Sector Development Plan (SSDP) (2016-2023)

The School Sector Development Plan (SSDP) a continuation of the School Sector Reform Plan is to ensure equitable access to quality education for all (MOE, 2016). The main drivers of the plan's content are the achievements, lessons learned, and unfinished agenda of the Education for All program (EFA, 2004-2009) and the School Sector Reform Plan (SSRP, 2009-2016). The vision of this plan is to contribute to the development of self-sustainable, competitive, innovative, and value-oriented citizens for the socio-economic transformation of the nation (MOE, 2009). The main dimensions of the plan are equity, quality, and efficiency.

In the process of development of schools in Nepal, different periods, situations and programs played a big role and in the background of these stages the number of schools has reached 34,368. Among these schools, the number of public

schools is 26454, whereas the number of private and religious schools is 6760 and 1154 respectively (Economic Survey 2021-22). Compared to the data of 2017 (DOE, 2017) the total number of schools as well as a number of public schools has gone down and this may be due to the merger policy of the Government.

Contribution of schools

Different initiatives and programs helped expand schools and school education in Nepal. In the year, 2022 (2079-80 BS) 4,84,939 students from both public and private schools attempted Secondary Education Exams (SEE) and their results were declared on 06, July 2023. According to the results (nepalupdates), the highest number of students secured Grade point 2.0-2.4 which means that 21.1.8% students secured this GPA similarly 18.4% students secured 2.4 to 2.8, 14.92% students secured 2.8-3.2, and 11.35 secured 3.2-3.6 only 4.63% students secured 3.6 and above. For the first time in school education in Nepal, were less encouraging academic achievements compared to the year 2022-23. The highest number of students secured C grade marks followed by C+ in 2015. The percentage of students getting A+ grades this year was 3.76 just higher than the year in 2018 (2075-76). In the year 2018, the percentage of students getting A+ was 3.7. But, in the year 2022 (2079-80), the percentage of students getting this GPA was higher by approximately 1%;

(4.63% vs. 3.76). Similarly, the highest number of students secured a 2.0-2.4 GPA in the year 2079 and a C Grade 1.6-2.0 was secured by the highest number of students in the year 2072. This seems a little change or progress on the part of students' achievement. This means there is an improvement in the quality of our teaching and learning as well. A big research made about the contribution of schools to education and overall development of the nation would tell detailed information. This small article is limited with the secondary and little information, but its intension is to open an avenue for a bigger and broader scope of the area.

Conclusion

The data covered in this article show various phases of school development where the number of schools seems to have reached the peak as the situation of merging schools occurred and it was implemented in some cases. Various programs and schemes were in place in the past and at present and these schemes led to improved quantity and quality of education in the country. The quality and result system of education also has been more scientific and practical where many of the grade 10 students got promotions to higher level of study or job market. Therefore, a little better situation has been realized in the latter days. For example, there was a time when the School Leaving Certificate had

been considered an Iron Gate. Out of a hundred who attended this exam, hardly 50 students could get through SLC, the Iron Gate for their further studies or job market. In the year 1992, the pass rate was 24.56 (Thapa, 2011), Now, after 2015, Nepal Government has developed a new grade point system in the country. This system helped students to escape from the phobia of the Iron Gate. Meaning that the concept of pass and fail has been erased from the system.

Many schemes and approaches have been introduced in the system in order to ease and contribute to education, but looking at the situation of manpower, its mobilization, and nation building, we still lack more in our education system, overall system, and its practices. More and more youths are leaving the country for studies or job and those staying back in the country are also not satisfied with the present scenario. Moreover, the scenario of the country is not in favor of new generations and nation-building. In this context where we lack: an education system or an overall system? Although little hopes were observed on the part of school education, end results are to be realized from all corners and in all areas. Thus, this article is more inquisitive to see the changes in all sphere of life through the initiatives of Government, researchers, social reformers, and educators.

References

- Adhikari, P. (2018). Pariksha 2075 [Examination 2018]. Bhaktapur: Office of the Controller of Examination.
- Awasthi, L. D. (2004). Exploring monolingual school practices in multilingual Nepal. (Unpublished PhD dissertation paper) Denmark: The Danish University of Education
- Budathoki, S. B. and Bhatta, P. (2013). Understanding private education scape(s) in Nepal. Privatization in Education, Research Initiative, 57
- Constitution of Nepal- (2072). Retrieved from https://www.moljpa.gov.np/wp-content/uploads/2017/11/Constitution-of-Nepal-English-with-1st-Amendment_2.pdf
- Department of Education. (2011). Gurukul. Kathmandu: Author
- Department of Education (2017). Flash I Report 2074 (2017-018). Bhaktapur: Author
- Department of Education. (2017). Flash I Report 2074(2017/18). Bhaktapur, Nepal: Author
- Department of Education. (2017). Flash II report 2073(2016-017). Bhaktapur, Nepal: Author.
- Education and Human Resource Development Centre [EHRDC, 2018]. School Education related Activities-10 (Full marks 214). Dec, 31, 2018, (pp.9-11). Kathmandu: Gorkhapatra
- Education Review Office (2018). National Assessment of Student Achievement 2017. Bhaktapur: Author.
- Encyclopedia.(n.d.). History of education in the Indian subcontinent. Retrieved from http://en.wikipedia.org/wiki/history_of_education_in-the_Indian-subcontineent on 2/16/2014
- GC, B. B. (2018). World Trade Organization and private investment in education of Federal Nepal. In Kapri, K.P.,Adhikari,K.R.,Ghimire, P.and et.al. (Eds.), Siksha[Education] (pp.135-145). Bhaktapur: Curriculum Development Centre (CDC).
- GC, B.B. (2021). Private schools in Nepal: Choice, Performance and Equity. [Unpublished PhD dissertation paper] India: Singhania University
- HLNEC (1998). HLNEC report. Kathmandu: Author
- Kafle, B. D. (2018). Inclusive practice in education. In Poudel, L.N.(ed.), Shaikshik Smarika [Educational Souvenir] (pp.138-147). Bhaktapur: Education and Human Resource Development centre.
- Manandhar, M. D. (2003). Equity, access, quality and the Nepalese higher education sector. Kathmandu: Ace Institute of Management.
- Ministry of Education (1998). Report of the study group relating to the management of the schools in the private sector (unpublished). Kathmandu: Author
- Ministry of Education. (2016). School Sector Development Plan 2016-2023. Kathmandu: Author.
- Ministry of Education. (2009). School Sector

- Reform Plan 2009-2015. Kathmandu: Author*
- Ministry of Law and Justice. (1971). Education Act of Nepal (1971). Kathmandu: Author.*
- Ministry of Law and Justice. (1992). Education regulation of Nepal. (1992). Kathmandu: Author*
- Office of the Controller of Examinations (2015). School leaving Certificate (SLC) examinations Statistics 2070 B.S. (2014). Bhaktapur: Author*
- Panta, N. (2013). Nepalma Gurukul Sikshyako Aitihāsik Prishthabhumi [Historical background of Classical/Gurukul education in Nepal]. In Subedi, G. P, Adhikari, S.R. and Sapkota, R. S. (Eds.). Gurukul. Kathmandu: Purkot Offset Press.*
- Poudel, L. N. (2018). National Assessment of Student Achievement 2017: Key features and implication towards quality of school education. In Poudel, L.N.(ed.), Shaikshik Smarika [Educational Souvenir] (pp.12-20). Bhaktapur: Education and Human Resource Development centre.*
- Nepal updates (n.d.)Retrieved from nepaliupdates.com/see-result-check-see-result-with-marksheet*
- Sharma, G.N. (1999). Educational history of Nepal. Lumbini Books Store: Kathmandu*
- Sharma, G.N. (2014). Nepalka Shikshya Aayogaka pratibedanharu [Reports on Education Commissions of Nepal]. Makalu Publication: Kathmandu*
- Thapa, A. (2011). Does private school competition improve public school performance? The case of Nepal (Unpublished doctoral dissertation). Columbia University.*

Diverse Role: A Right-Duty Dichotomy in Educational Services

✍ Balakrishna Chapagain, PhD

"Dialogue between teachers and students does not place them on the same footing professionally; but it does mark the democratic position between them"

- Paulo Freire

Abstract

This article discusses the roles of students, teachers, head teachers and SMC as right holder and duty bearer in relation to making educational service effective. It also explores the determinants of this diversity of roles of right holders and duty bearers. Receiving data from the interview with students, teachers and some chairpersons, it has been concluded that the roles change as of the situations change.

Introduction

This article is a synopsis of a part of my doctoral thesis on the interface between right holders and duty bearers in school educational services. The findings presented in this article are the result of research in schools with students, teachers, head teachers, and SMC chairpersons. It explores students' and teachers' perceptions on the determinants of relationships between them. It also represents the perception of head teachers and SMC chairpersons, who play the main roles of managers in delivering educational services to students. Their expression indicates that when the roles of actors

change, the strategy of establishing the relationship between them also changes. It also explores their views while their roles alter in different situations. At the same time, the factors that strengthen the relationship between teachers and students and their diverse roles in the right-duty dichotomy are presented here with reference to their perceptions. The relationship between the actors in educational services is a product of their diverse roles in different situations.

Determinants of diverse roles

Different actors in the education sector realized their diverse roles. For example, students expressed their roles as duty

✍ Education chief, Gaidakot, Municipality, Nawalparasi East

bearers, right holders, or both; teachers also expressed it in the same way. Their perception shows that the role of a person is determined either by the authority or by the self. Teachers identified their duty to teach/help students learn and demanded their rights to get services from the government for their capacity development. Students identified their role as right holders to receive education and at the same time, their role as duty bearers in the sense that they had to obey their seniors and some of the tasks they must accomplish. Teachers perceived their duty as the implementation of the authority rights and their rights as the obligation of the government to support them. The right duty dichotomy of actors determines their relation to make educational service effective. Views of the teachers and students indicated that there are internal and external factors to determine their different roles. The internal factors consisted of interest, expectation, and authority while the external factors were situation and relationship.

Interest, expectation, and authority determine the role. People are different by nature. Their interest and expectation of each individual differs because of their innate nature and their surroundings. The students expressed their diverse roles because of their multiple expectations in different situations; for example at home, school, and in the entire society

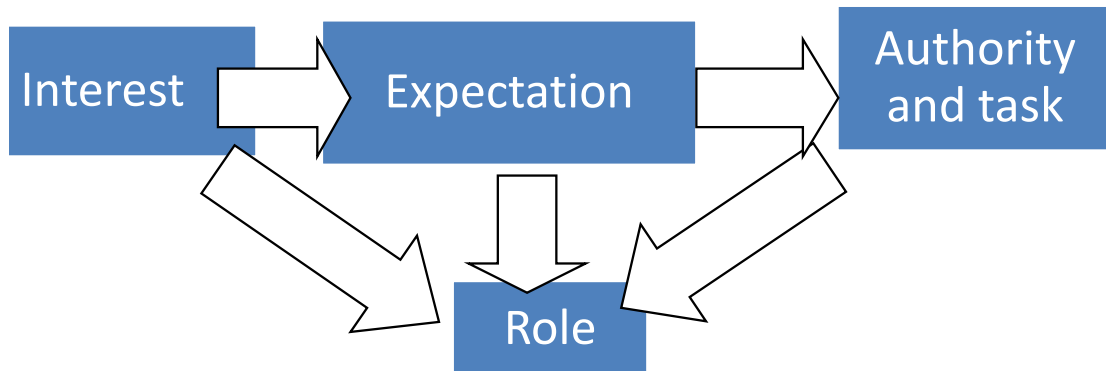
where they live. Their expectation from home and society was different because their status in society and at home was different; for example as a son, brother, nephew, and other relationships in the society.

Teachers expressed that their professional and private lives demand different roles. They had to make their efforts to satisfy their students in the school, as was their duty. Their perceptions about their role in private life were different from what the students expressed. From the teacher's expression, I came to know that teachers realized their performance according to their roles in different settings. When their role was to provide services to others, they regarded themselves as a duty bearer. When they thought of this task as their authority over students, it was teachers' right. That means their role was to serve others instead of being served by others in one setting and vice versa in another. These determining factors are the interest of the person, the expectation of the person, and the community in which s/he lives; authority given to undertake tasks given to the person; and the role that the person performs.

Headteachers reflected their role as duty bearers at school. However, they perceived their role as right holders with respect to government agencies. They claimed their role at school is to serve students directly and lead teachers to

explore their full potentialities. In the same line, the SMC chairperson regarded their roles as duty bearers at school. They expressed that their main duty was to make all persons at school work smoothly. Here I noted that the head teachers and SMC chairperson did not reflect their role at home and in society. They claimed that their roles as head teachers and SMC chairperson were for school not for home and in society. The chart below shows how these three factors work for determining the roles of the different actors while they divide them into right holders and duty bearers.

Figure 1. Determinant of Role from Different Situation

Situation and relationship determine the role. Human being is a social creature. S/he has to adapt to various circumstances and establish relationships with different actors in society (Hussain & Ali 2014). An individual cannot control the whole social situation but s/he should be adjusted to the existing situation and live relationship. Students expected different behaviors from different actors

for different purposes. They believe in teachers for their learning in spite of different results. This means different situations demand different roles by the same person. Students claimed that when an individual is unknown about the new situation s/he doesn't change his/her role. Teachers expressed that their role at home and school differ but it is the same to serve others in both places. They have to provide services to students at the school by teaching and they serve their family members by arranging appropriate resources according to their demands. The head teachers and SMC chairpersons also indicated that different situations determine the roles performed

by an individual. As a duty bearer, they realized to serve students and teachers. At the same time when they demanded resources from other agencies, they felt them to be the right holders depending on the contexts and relation with different members of the society.

The informants' expressions conclude the situation and relationship are

interchangeable and determine the role of the individual. The findings aligned with the principle of reciprocity, which defines the give-and-take relationship in the social world (Ritzer, 2000). Ritzer added that there are no simple cause and effect relationships among elements of the social world. There is no clear dividing line between fact and value and there are no hard and fast dividing lines among phenomena in this social world, which causes different roles of individuals in different situations (Ritzer, 2000).

Rights and duty: A result of diverse roles and different relations

People have to perform various roles to get various results. For example, a student is supposed to perform domestic chores to feed his/her belly. At the same time, s/he is the right holder of the parents to be educated as educating the child is the duty of the parents. This makes her/him a duty bearer at home; at the same time, s/he is the right holder for her/his parents. But the same student changes into a right holder in school. However, teachers expect them to be duty-bearers. The same is true with the teachers as well. This shows that we all are right holders (UN, 1948) and the duty bearers depending on our role to perform. Objectives and aligned tasks the combinations of available resources and strategy to accomplish the targeted objectives determine the roles as right holders and duty bearers. The

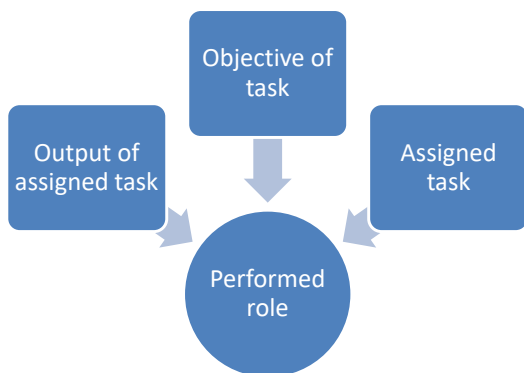
rules and regulations, set procedures of organization and commitment as well as the internal desire of an individual can achieve the results from the tasks assigned to him/her. Students defined the higher learning achievement of students as the objective of the schools and ultimately the teachers. This view coincides with Oliver and Anderson (1994) who claimed that an individual motivation to work is directed by his/her expectation, which is always tied up with the result of the performed role (Oliver & Anderson 1994). The student's expression indicated that her role changes in different settings at home and school. These changing roles determine whether she performs as a right holder or a duty bearer.

Teachers argued that rights could be enjoyed from the active participation of right holders and committed works of duty bearers. By committed work, they meant the effort of the doer to achieve the targeted objectives. The right holders are willing to develop their full potentiality and the duty bearers take responsibility to ensure education as a right, a social good, and a responsibility of society as a whole (Calude, 2005). Some teachers argued that the demand side of rights determines the role of individuals in the supply side. When there is a strong voice to enjoy educational rights, the corresponding duty-bearer accomplishes his/her role smoothly. Other teachers argued that the responsibility assigned

by higher agencies determines the duty bearer's role while the inborn rights are the determinants of the right holders' role. The teacher's view focuses on own capability to use right. If the right holders are not able to claim their rights, duty bearers might not be compelled to provide services to right holders. There should be strong cohesion between the voices of right holders with the commitment of duty bearers for effective service to use the rights of right holders (Naseema, 2004).

From the duty bearers' expression, I came to understand that the assigned task, its objective, and the output of the task depends upon different roles performed in a different situation. Below is the diagram that shows the relationship between the task and the role of different actors.

Figure 2. Relation of Role and Task

The chart above shows that objectives, tasks, and outputs are directed towards the role of a person. It also indicates that the role of task performer, objective

setter, and output expected synergies at one point. This point enables people to be the right holder or duty bearer as per the situation they are in. When the objective alters, then the task as well as its output alters due to the changed role of actors.

I noticed that the job holders (Teachers and head teachers) at school realized their multiple roles at the same place. The teachers regarded their role as duty bearers to serve students and the right holders to get services from the school. Headteachers realized their roles as duty bearers in school for different purposes. However, they did not claim their role as right holders in school. Nevertheless, their role could be right holders with respect to various levels of government.

All the right holders and duty bearers participants argued that rights could be enjoyed from the active participation of right holders and committed works of duty bearers. Students claimed that their main tasks in their schools are to learn and actively participate in the school functions as directed by the teachers. The students argued that an opportunity to receive education is their fundamental right. They understand fundamental rights as the rights, that must be granted by the government to its citizens. Sabina said that education as a fundamental right of people supports each individual to enjoy their human rights as human beings (CESCR, 1999). She added that enjoying own rights mandates respecting

other's rights too. Acceptance of certain roles and duties helps people to live in a prosperous society. When a person is a right holder s/he could demand the service from the providers and when s/he is a duty bearer, s/he should provide the demanded services from the available resources or should seek from external sources to satisfy the service users. This view focuses on one's capability to use right according to various relations. If the right holders are not able to claim their right, it is not a compulsion for duty bearers to make them enjoy their corresponding rights. There should be strong cohesion between the voices of right holders with the commitment of duty bearers for effective service (Naseema, 2004).

From the teachers' view, I came to know that their views were in line with Leary and Meads (cited in Peter, 2010) that it is the teachers' role to transfer and transfer the knowledge to the students where they are regarded as having the knowledge and the 'right' answer. According to Peter, a teacher is responsible for the students' learning and it is expected that the transfer of knowledge will happen through didactic teacher centered methodologies (Pearson, 2011). The view emphasizes the teacher's power over student's activities. An active role

is expected from teachers and a passive role from students.

These different views on rights and duty reveal the idea of Hodgkinson (1962) claimed society is an organism consisting of specialized parts, each of which performs a specialized function necessary for the successful operation of the whole 'creature'. Different organizations have special functions, and the individuals are associated with these organizations resulting in their different roles and functions in society.

Right holder: Powerful government agency

There were some conflicting arguments that teachers are right holders as they utilize more facilities in the name of acts, rules, and regulations. This idea focuses that the right holders have power to demand more facilities for themselves. This view coincides with the famous Nepali proverb "*Thulalai Chain, Sanalai Ain*". It means the powerful agents enjoy different facilities and services and those who do not hold power are excluded from any kind of support. Right from this perspective do not identify students as right holders, because of their powerless position in society. It identified right holders as the government agencies who grasp the powers of the educational system. Those people who hold the governing powers and are able to exercise the power are the right holders. In their

view, the teachers are not duty-bearers. They simply defined themselves as government employees who perform the tasks that are assigned to them and are the right holders for being a government employee.

Right holders: Beneficiaries of educational service

Right holders, from another perspective, claimed that the beneficiaries are the right holders of educational services. It indicates that the right holders are those who are entitled as the 'receivers of something from the providers'. This view indicates that teachers have the knowledge to provide educational services to the students and are not the right holders. The right holders are those who are able to use their rights properly from the delivered services. The active rights holders can enjoy their rights from the duty bearers. The active right holders are those who can claim their services for their happiness that are managed by the existing rules and regulations. This view is close to UNICEF (2013), which highlights that people who do not have access to basic services are not able to demand better service from providers. Information and power are the tools that help people understand the services they are entitled to and the mechanisms available to them to demand a definite level of services (UNICEF, 2013). Teachers argued that those who cannot demand the services are not able to utilize even

the basic services.

Duty bearers: Workers to deliver educational service

Many teachers argued that the service providers in the name of individuals, i.e., teachers, head teachers, and education office at the local municipality are the duty bearers of educational service. For example, an authority who has the responsibility and accountability to deliver the services to the users is the duty bearer. The teachers who fulfill the rights of students are duty-bearers. Additionally, duty-bearers are those who deliver services according to the mandates of these organizations. Teachers expressed that duty bearers follow the rules and regulations of the concerned higher to lower government agencies and implement the plans and programs of higher level. From the teachers' view, I came to know that teachers have supremacy of the knowledge to teach students. Students regard the teacher as a full pot of knowledge who has all the right answers. The teachers want the passive role of students to listen and obey the teachers. The passive nature of students makes them to accept all the knowledge provided by the teachers (Peter, 2010). The head teachers and SMC chairpersons claimed that they would succeed in school when they worked as a facilitator and not as a boss in school.

Teacher-student relationship factors

The participant identified different factors to establish the relationship of teachers and students. Interviewee teachers and students expressed the importance of their relationship differently in the following paragraphs:

Personal interaction enhances the relation. Students identified their need for personal interaction with teachers in order to increase their tendency to learn. There exist many barriers in the learning environment of students in contrast to student's expectations. Students expressed that when teachers know their problems and behave accordingly, they feel easy to share with teachers. When teachers listened to student's aspirations to learn, they could freely express their interest in learning matters without any hesitation. Students feel secure and safe in school because of their relations with teachers (Connel, 1990). Hamre et al. (2012) posit that teachers need to be actively engaged in interactions with children in order for learning to occur. In the classroom observation, I found that the quality of teacher and student interaction plays an important role in learning. When students feel supported by their teachers, they feel secure within themselves and with others. The students seemed to be more active in learning

when the teachers interacted with them.

Teachers expressed their view that the interaction with students can make the class silent. They also felt the teacher-student relationship supports academic pressure; and creates a positive learning environment at school. This relation increases the expectations of teachers from their students. When students internalize the academic values and expectations appreciated by teachers, it creates positive relations with teachers. For this to happen, the relations pressured teachers to be dutiful and responsive towards the teaching profession. Second, the relation pressured students toward academic excellence and learning behavioral engagement. The relationship between these two actors creates an environment emphasizing academic excellence generating the expectation that students will work hard to achieve academic excellence (Lee, 2012).

Headteachers indicated that teachers' behaviour with students determines their relationship with students. Students make their views on different subjects according to their relation with teachers. Informant's views summarize the views of O'Neill and others which state that quality and satisfaction from the delivered educational services depend upon relation between teacher and student (O'Neill & Todd-Mancillas,

1992; Pianta, et. al., 2002; Riggs, 2009). In the same line, Hamre et al. (2012) posit that interaction between teachers and students increases the rate of learning to occur (Hamre, et al., 2012).

Demand and supply create relations. Most of the students indicated the need for relation with teachers. They claimed that the clue to their success in education is due to the teachers who cared about them. At the same time, they pointed out that, it is possible when students are keen to be close to teachers. They explained when students desired to be close to teachers; it was possible to be close to them in various ways like getting higher marks, making attractive handwriting, etc. Some of the students indicated that teachers were not interested in being close with students. Further, it was difficult to establish relationships youth young male teachers because the girls were afraid of their colleagues suspecting that they could accuse them if they had hidden relations with young teachers. However, they found it easy to establish relations with female teachers who listened to their voices and understood their personal problems too. It was easy for them to express their problems with female teachers. Various expressions revealed to me that the internal desire and demand of students enable to establish relations between teachers and students. However, different expressions of students indicated that the interest

and intellectuality of students help them to make good relation with teachers. Teachers' interests depend on students' learning and when felt that students are listening to them and desire to know more from teachers also enables the teacher-student relationship (Good, Biddle, & Brophy, 1976; Riggs, 2009; Fosnot, 2005). When a teacher listens and talks to children it helps them become learners who think critically and deeply about what they read and write and it increases teachers' understanding of how a particular learner acquires knowledge and therefore becomes responsive to the learner's needs (Fosnot, 2005). However, Good et al. (1976) indicated the demand of either side for their relations, which can enhance better service.

The teachers' expressions highlighted the supply side to establish relations with students. They emphasized that if students follow their instructions and obey their suggestions, the relationship between teachers and students strengthens. According to teachers, if students were eager to increase their learning achievement and wanted support in the extra time from teachers, they were always ready to support them. However, they must be alert and sensitive towards their necessity.

According to the constructivist approach to learning, a learning environment within a school can strengthen relations between teachers and students where

students are engaged in activity, discourse, interpretation, justification, and reflection (Fosnot, 2005). Teachers wanted student's activities according to their instruction and direction. From teachers' point of view, it is good for them and promotes relations with students but it may hamper students' creativity. Students are taught making a mistake is a sin; it promotes rote learning and vomiting of knowledge provided by the teachers. In the case of our education system, teachers dictatorship has suppressed students creativity. However, the relationship can be supported by a constructive approach to teaching. According to Fosnot (2005), the constructivist teacher encourages consideration of others' points of view and mutual respect, allowing the development of independent and creative thinking. He adds, that setting up relationships, reflecting on their actions, and modeling and constructing explanations helps individuals understand the meaning. DeVries and Zan (1994) also pointed out those interpersonal relations are the context for the child's construction of the self, of others, and of subject matter knowledge. Trust and respect maintain relations. Most of the students informant indicated that teachers' trust in them motivated them to learn. Teachers are very knowledgeable and are prestigious in the society. When teachers believe in a student's interest

in learning activities and trust their capability, students also respect teachers and it maintains the relation between them. In contrast, with these views, some of the students expressed their dissatisfaction with teachers, as they did not trust their capabilities which made them feel dominated by teachers. The students pointed out the importance of trust and respect to make a change in student's life. Their expressions coincide with Downey's view which expresses, "Students need teachers to build strong interpersonal relationships with them, focusing on strengths of the students while maintaining high and realistic expectations for success" (Downey, 2008, p.57). But in my professional life, I have rarely found such teachers who have a keen interest in newcomers in school who have poor performance. They establish good relations and motivate the students who are more active and energetic to develop him/herself and have higher learning achievement.

The duty bearer informants expressed that mutual relation with students and teachers is possible when they are sincere and obedient to teachers. When students are disciplined and curious to learn, teachers can maintain a good relationship with them and trust them. This problem of teachers is indicated by Ravitch (2010) who expresses that more emphasis on test scores and the omission of other important goals of education

may actually weaken the love of learning and the desire to acquire knowledge. Different expressions of the teachers and students insisted to me that teachers can have good relations with students from two perspectives. First, students with good habits at home were so in school too and they were disciplined in school. They had higher learning achievements and were close to teachers. Second, the low performers in school had bad habits in their home and they were careless in school too. A general effort is not sufficient to improve their habit. Teachers had no relation with them. This is explained by Cazden (2001) in his words, "children's intellectual functioning, at school, at home, is intimately related to the social relationship in which it becomes embedded. Familiarity facilitates responsiveness, which plays an important part in learning" (p.17). These views emphasize the importance of creating a learning environment that incorporates building an effective interpersonal relationship with students and relies on trust and respect. It is clear that teachers' interest in students as individuals has a positive impact on their learning. In the same line, Crow and Crow (2008) stated that the diverse role and imitation explores the trust and relationships between teachers and student. Trust and respect from both sides have different expectations from the opposite side. In the same line,

Marzano (2003) explains that the core of an effective teacher-student relationship is a healthy balance between dominance and cooperation.

Caring and supportive behaviour establishes relationships. The student informants claimed that they had close relations with those teachers who cared for them in their learning situations and other individual interests. When they had trouble understanding the given subject, some of the teachers behaved indifferently and some of them cared about that. Some of the students explained that it is impossible for them to be in close relation with the teachers because of their low learning achievement. At the same time, some of the other students claimed that teachers care about them intensively. They tried to teach by repeating the course or they brought additional instructional materials to clarify the difficult contents. It is interesting to note the students' responses in the opposite sense. The clever and higher learning scorer student explained that teachers care about them and support their learning difficulty. The situation coincided with that of Cazden's view, who writes, "Learning takes place because of the relationships between the teacher and each student, as an individual, both in whole class, lessons and in individual seat work assignments. Now each student became a significant part of the official learning

environment" (Cazden, 2001, p. 131). This showed that care and support mattered in the student-teacher relationship which was related to the activities of students regarding their study. Another study conducted by Baker (1999) pointed out that students were satisfied with the school if they perceived their relationship with their teacher as a caring and supportive one. Few of the teachers were in contradictory opinions about the issue. They expressed that close relations with students made them disobedient. I thought it was a hanging of the traditional concept of teacher' students' relations.

The head teachers expressed that the school is the second mother of a child. Children shape their lives according to the environment and education at school. That is why they believed intensive care and supportive behavior from school to students and teachers are essential for effective educational services. SMC chairperson claimed that parents believe that schools should provide a good environment and special care to their children. For them, teachers' and head teachers' behavior is important to maintaining this care and special support to students. Along the same line research by Crosnoe, Johnson, and Elder (2004) pointed out that good student-teacher relationships can be a resource to schools and the students can be a bond between schools and their entire society. Support from the teachers can exist in the form of

guidance. Spiro (1988) indicated that real-time guidance by teachers could build strong relationships with their students because they have intimate knowledge of how their students learn.

Culture and social status determine the relationships. The students with whom I interacted expressed that it was easy to establish a close relationship with those teachers who have similar traditions and cultures as that of students. Similar mother tongues, religious beliefs, and cultural traditions bring teachers and students close to each other. Student's expressions pointed out that the local teachers are more familiar with students from two aspects. First, the cultural similarity brought near to them. It enhanced their usual interaction to share their own feelings and opinions. Second, socio-economic status of teachers and students brings them closer to each other. It has been realized that the socio-economic status of individuals maintains a wall between them, which is a barrier to make close relation. In this line, Hamre and Pianta (2006) identified that teachers should learn about students' lives outside of the classroom as a way to connect with students on a deeper level in order to build a relationship with them.

To understand and make relations between teachers and students, social status is a hidden factor. People do not express this reason, but it matters. I have a bitter experience of this during my field

visit. In my study, one of my participants from grade 8 expressed to me, "I am in this grade for the second time as I failed the examination. I suspect that I may fail this year too. If this happens, I will never come to school for study purpose". When I went to next time to meet her in grade nine, she was absent. When I asked about her in the school, the head teacher explained that she failed 2nd time and she was absent in the class though the new session had started 20 days earlier. He said that the class teacher and he went to her house to persuade her to attend school, but she denied it. But at the same time, the teacher informants explained that it is difficult to teach students of different cultures. They complained that there are not sufficient resources to handle the students of diverse cultures. The situation tells us that the cultural connection between teachers and students has influenced the relationship between them. This relation determines the attitudes and beliefs of teachers about students as explained by Pianta et al. (2002).

Equality strengthens good relations. Most of the students with whom I had interaction, expressed that they liked those teachers who were fair and treated them equally. Students expressed their feelings differently. They pointed the teacher's behavior was the main factor in determining the relationship between them. Some of the students

expressed that teachers' equal treatment of their students was important to them. They further claimed that they had a good relationship with their teachers. However, most of the students expressed that teachers behaved with biases. They loved those students who were intelligent and had higher learning achievement. The students claimed that they had weak relations with the teachers because of their lower learning achievement.

The common understanding of the students was in line with (1987) alike Giddens who claimed that the nature of work and the way of performing the tasks are different for each individual in different situations. The roles specify generalized expectations to which an individual has more or less closely to conform in a particular situated context. The objectives of the task, the resources, and the process of doing the work determine the role of performer. The thinking and perception of any individual about some objects or events depends upon their innate nature. The diverse expressions of students from same school, class, and environment on a single subject support this claim. The role performed by the same individual in different situations depended on relationships with others. Students expected close and strong relations with teachers at the same time others expected their own behavior towards teachers must be respectful and formal.

Teachers expressed that they treated all students equally and viewed them in a similar fashion. At the same time, they added that they did not want to hear lots of praise from their peers and their students. It makes them embarrassed. They did not make close relations with those students who did not like them. Teachers expected non-formal and weak relations with students while some of them expected close but dominant relations with students. Peter's (2010) view of teacher's power over students showed the dominant nature of power expected by the teachers. Headteachers expressed that equal behavior for each individual is not possible. However, it is possible to behave equally for those who have similar performance in assigned tasks. The different views came out of the various situations and roles they have to perform in their daily lives (Hussain & Khan, 2014).

Summary

The importance of the right holder and duty bearer in relation to making educational service effective is explored in this article. The participant's expressions pointed out the different factors to make good relations between teachers and students for effective service. One, right holders should raise their voices for the service they desire. This view focused on the self's capability to exercise rights. If the right holders are not able to claim their rights, duty bearers

are not compelled to make them enjoy their rights. It says that there should be strong cohesion between the voices of right holders and the commitment of duty bearers for effective service to use the rights of right holders (Naseema, 2004). Two, education and learning are two interrelated and inseparable topics. Different actors in the education sector have a similar understanding of their diverse roles. Students have also identified their roles as duty bearers and right holders; teachers also expressed their diverse roles in different situations. This double-role reality is either determined by the attached authority or determined by the self. Here, I sense the service provision of education is a bipolar process of providing and gaining knowledge at the same time.

The expression of the right holders and duty bearers of educational services revealed that human being is a right holder and duty bearer at different context because of his/her diverse role in the society. Diverse roles are the result of different tasks s/he has to perform in her/his daily activities. It depends upon the individual's interest, expectations, authority, and assigned tasks. People's right is an innate property that seeks service from the government and own opportunity to adopt the task and performance without hampering others' well-being. Right as acquired property seeks power over others (CESCR, 1999).

Relations between these two actors increase the interaction that promotes academic excellence. The expressions of my Participants link the idea that their roles differ according to their status in the individual or social setting. Further, both actors of my research theme, the students and the teachers emphasized the relation between them for effective educational services. The relationship between teachers and students increases the supporting and caring behavior and provides satisfaction from the mutual services. It also increases trust and respect (Downey, 2008). From these perspectives and findings, I came to conclude that various factors including culture and hegemony determine the relationship between students and teachers. The head teachers' and SMC chairpersons' perception indicated that not only the relationship between teachers and students but also the relation between different actors in school and society is essential for effective educational services.

References

- Baker, J. A. (1999). *Teacher-student interaction in urban at-risk classrooms: differential behavior, relationship quality, and student satisfaction within the school*. *The Elementary School Journal*, 57-70.
- Calude, R. P. (2005). *The right to education and human rights*. Retrieved 23, March 2020, from <https://doi.org/10.1590/S1806-64452005000100003>: www.scielo.br/scielo.php
- Cazden, C. (2001). *Classroom discourses is the language of teaching and learning*. Portsmouth: Heinemann.
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights [CESCR]. (1999). *General comment no. 13. The right to education (Art 13 of the covenant) 8 December, 199. E/c.12/1990/10 available at [https:// www.refworld.org/docid/4538838C22.html](https://www.refworld.org/docid/4538838C22.html) accessed on 21May 2021. .*
- Connel, J. (1990). *Context, self, and action: A motivational analysis of self-system processes across the life span*. In D. C. (Eds), *The self in transition: Infancy to childhood* (pp. 61-98). Chicago: University of Chicago.
- Crosnoe, R., Johnson, M.K. & Elder, G.H. (2004). *Intergenerational bonding in school the behavioral and contextual correlates of student teacher relationships*. *Sociology of Education*, 60-81.
- Crow L. D. & Crow A. (2008). *Human development and learning*. New York: American Book Company.
- DeVries, R. & Zan B. (1994). *Moral classrooms, moral children*. New York: Teachers College Press.
- Downey, J. (2008). *Recommendations for fostering educational resilience in the classroom*. *Preventing school failure*, 56-63.
- Fosnot, C. (2005). *Constructivism: Theory, perspectives, and practice*. New York: Teacher College Press.
- Giddens, A. (1987). *Social thoery and modern sociology*. Cambridge: Polity press.
- Good, T.L., Biddle, B.J. & Brophy, J.E. (1976). *The effects of teaching: An optimistic note*. *The Elementary School Journal*, 365-372.

- Hamre, B.K. & Pianta, R.C. (2006). *Student-teacher relationships*. In G. B. Minke, *Children's need III : Development, Prevention and Intervention* (pp. 59-71). Washington DC: National Association of School Psychologists.
- Hamre, B.K., Pianta, R.C., Burcimal, M., Field, S., Crouch, J.L., Downer, J.T., Howes, C., La Paro, K. & Little, C.S. (2012). *A course on effective teacher-child interactions: Effects on teacher beliefs, knowledge, and observed practice*. *American educational research journal*, 88-123.
- Hodgkinson, H. (1962). *Education in social and cultural perspectives*. Englewood: Prentice-Hall.
- Hussain, F.M.A. & Ali, Md. K. (2014). *Relation between individual and society*. *Open Journal of Social Sciences*, 2, 130-137.
- Lee, J. S. (2012). *The effects of the teacher-student relationship and academic press on student engagement and academic performance*. *International Journal of Educational Research*, 330-340.
- Marzano, R.J. (2003). *What works in schools translating research into action*. Alexandria: Association for supervision and curriculum development.
- Naseema, C. (2004). *Human rights education: Conceptual and pedagogical aspects*. New Delhi: Kanishka Publishers, Distributors.
- Oliver, R.L., & Anderson E. (1994). *Expectancy theory prediction of salesmen's performance*. *Journal of marketing research*, 243-253.
- O'Neill, K.L. & Todd-Manciillas, W.T. (1992). *An investigation into the types of turning point events affecting relational change in student-faculty interactions*. *Innovative higher education* (pp:277-290) ,16.
- Pearson, J. (2011). *Creative capacity development: Learning to adapt*. Serling USA: Kumarian Press.
- Peter, A. (2010). *Creative capacity development*. Sterling: Kumarian press.
- Pianta, R. C., La Paro, K. M., Payne, C., Cox, M. J., & Bradley, R. (2002). *The relation of kindergarten classroom environment to a teacher, family, and school characteristics and child outcomes*. *The elementary school journal*, 102(3), (pp:225-238). <https://doi.org/10.1086/499701>.
- Ravitch, D. (2010). *The death and life of the great American school system: how testing and choice are undermining education*. New York: Basic Books.
- Riggs, E. (2009). *Strategies that promote student engagement: Unleashing the desire to learn*. Thousand Oaks: Corwin Press.
- Ritzer, G. (2000). *Sociological theory*. New Delhi: Tata Mcgraw Hill Education Private Limited.
- Spiro, R. (1988). *Cognitive flexibility theory: Advanced knowledge acquisitions in the iii-structure domain*. technical report NO. 441.
- UNICEF (2013). *Children and young people with disabilities*. New York: Author.
- United Nation [UN]. (1948). *Human rights declaration*. New York: Author.

Low Retention of ECED Teachers in Nepali Public ECED Centers: Causes and Possible Solutions

✍️ Sabita Dangal

Abstract

This study investigates the issue of low retention among ECED teachers in Nepali public ECED centers. By employing structured interviews and thematic analysis, the research uncovers multifaceted reasons behind the high turnover rates of ECED teachers. Findings reveal that inadequate salaries, insufficient family support, migration post-marriage, excessive workloads, and meagre job satisfaction are principal drivers of ECED teacher attrition. The study further explores the socio-cultural perceptions surrounding ECED teachers, highlighting the need for enhanced recognition and support. To address these challenges, the study offers a comprehensive set of recommendations, including providing permanent positions, aligning salaries with qualifications, and introducing benefits like insurance coverage. Training programs in child psychology and pedagogy, infrastructure improvements, adequate staffing, and a focus on motivation and supportive environments are suggested. Multi-sector coordination and policy initiatives, including a Federal Education Act, are emphasized to elevate the overall quality of early childhood education and development. The study underscores the urgency of stabilizing ECED teacher retention to ensure uninterrupted, high-quality education for young children in Nepal.

Introduction

Early childhood is a pivotal phase in human development, demanding special attention to ensure children's overall well-being. Early Childhood Development programs play a vital role in addressing children's basic health, nutrition, emotional, and intellectual needs, fostering their growth into capable and productive individuals (Young, 2002). At the heart of these programs stand ECD teachers, who spend extensive hours with children, guiding their

holistic development. These educators not only ensure equal participation and opportunities for all children but also serve as the bridge between families and communities, informing parents about their child's progress and offering guidance on child care and nutrition (Morrison, 2015).

In Nepal, the significance of ECED has gained momentum over the years. The first Montessori school was established in 1948, and the ECED curriculum was

✍️ Director, Centre for Education and Human Recourse Development (CEHRD)

developed in 2005, accompanied by program implementation guidelines. Additionally, the School Education Sector Plan (SESP) 2022/23 - 2031/32 aims to enhance ECED quality through revision of curriculum, development of teacher capacity, and provision of necessary materials (MoEST, 2022). These initiatives align with the global recognition of ECD interventions, ensuring smoother transitions into elementary school, higher retention rates, and successful workforce entry (Young, 2002).

However, despite these efforts, a critical issue persists in the Nepali ECED sector – the low retention rate of ECED teachers. This issue raises several questions. Could it be attributed to insufficient salaries, inadequate training, poor performance, lack of materials, or an overwhelming workload? The consequences of this low retention rate reverberate throughout the sector, negatively impacting the quality of education, the efficient allocation of government resources, children's retention rates, and parental satisfaction. A comprehensive investigation is urgently required to uncover the root causes and devise effective solutions to this crisis.

The Rationale of the Study

As a former School Supervisor responsible for monitoring and supervising ECED centers across various districts in Nepal, I directly witnessed the alarming trend of low teacher retention rates. Serving on ECD teacher selection committees,

I observed that centers often faced the daunting task of recruiting new teachers due to high turnover. Teacher retention is an integral determinant of ECED facility quality, profoundly influencing children's learning behaviors and patterns. Without addressing the reasons behind the dismal retention rate of ECED teachers, Nepal's ECED sector is poised for stagnation and decline.

Purpose of the Study

The overarching purpose of this study is to delve into the reasons behind the low retention of ECED teachers in Nepal's public ECED centers and to explore viable solutions to this pressing issue.

Research Questions

To navigate this complex issue, the study focuses on two primary research questions:

1. Why do ECED teachers leave schools, leading to low retention rates in public ECD centers?
2. How do teachers and head teachers express their views on resolving the issue of low retention in public ECD centers?

Literature Review

The concept of early childhood development encompasses the critical developmental years before a child turns eight. It is during this phase that a child's rapidly developing brain is highly responsive to external influences, including genetics, environment, and experiences. The role of ECED teachers

is pivotal, as they are responsible for fostering a stimulating environment, providing adequate nutrition, and facilitating social interactions critical for optimal brain development. Failing to provide these conditions during early childhood can have long-lasting repercussions on a child's potential (UNICEF, 2019).

High-quality professionalism in early childhood education involves a multifaceted approach, emphasizing the importance of teachers who can effectively instruct, uphold high personal standards, and continuously enhance their knowledge and skills (Morrison, 2015). ECED teachers play a crucial role in fostering socialization, communication, critical thinking, self-control, and self-motivation skills essential for a child's success in school and life (Elkind, 2007).

International commitments like SDG target 4.2 underscore the importance of quality early childhood development and education for all children (United Nations, 2015). The Government of Nepal has been working toward enhancing the physical, intellectual, social, and emotional development of 4 to 6-year-olds by expanding access to high-quality ECED and PPE programs (MoE, 2016).

Maslow's Hierarchy of Needs theory is crucial in understanding human motivation (Maslow, 1943). Maslow posited that self-fulfillment could only be achieved once basic human needs like food, safety, belonging, and achievement

were met. This theory can help shed light on why many individuals leave the ECED profession in Nepal, as it explores the extent to which the government fulfills these needs for ECED teachers.

Nepal has legal provisions in place to address the qualifications, training, code of conduct, and appointment of ECED teachers. However, discrepancies exist between policy and implementation, including issues related to teacher qualifications and training (MoEST, 2019).

Studies indicate that motivated teachers are essential for effective learning outcomes (Khanal, 2019). However, factors contributing to low teacher retention extend beyond social and emotional elements, encompassing financial, institutional, demographic, political, legal, and individual factors (Shrestha, August 2022). Additionally, the financial motive plays a significant role in attracting female teachers to the profession (UNESCO, 2006).

Despite existing research, a comprehensive study focusing on the low retention rate of ECED teachers remains a notable gap. Previous studies have mainly centered on teacher competence, motivation, and factors influencing teacher retention at the school level.

The study's conceptual framework is based on Maslow's Hierarchy of Needs and aims to understand how the fulfillment of these needs relates to the motivation levels of ECED teachers.

Methodology

In this qualitative study, the research methodology was grounded in Maslow's theory of human motivation. Interviews were conducted with two ECED teachers and two head teachers, selected from both the Madhesh and Bagmati provinces, to gain insights into the context, identify gaps, assess impacts, explore knowledge, suggest policy changes, and facilitate re-planning. A Literature review was also conducted to supplement the data.

Data collection involved the preparation of interview guidelines, followed by consent-based informal conversations and Question and Answer sessions with participants. Notes were taken during these interactions, and data was organized accordingly.

Data analysis relied on narrative dialogues, considering the qualitative nature of the study. Both textual and audio versions of the interviews were examined, with multiple iterations to identify themes and connect practices with theory. A question-by-question approach facilitated systematic issue identification and solution formulation.

Quality assurance measures were implemented to ensure credibility, transferability, dependability, and reflexivity in the study. Ethical considerations, such as privacy and informed consent, were maintained throughout the research process, safeguarding the rights and dignity of the participants. Interviews with

ECED teachers and head teachers were conducted separately to create a pressure-free environment.

Data Interpretation, Data Analysis, and Discussion

This chapter delves into the insights derived from the interviews conducted with the participants, including ECED teachers and Head Teachers. The collected interview data serves to address the primary research question, which investigates the low retention rate of ECED teachers and explores the perspectives of both ECED Teachers and Head Teachers on the reasons behind this issue. Additionally, the interview data provides insights into the second research question, focused on potential solutions to the low retention problem in public ECED centers.

Reason for Low Retention in Public ECED Centers

ECED teachers' reasons for frequently changing jobs in public ECED centers were multifaceted, as revealed through the interviews. Teacher 1 attributed low retention to several factors, including inadequate salary, insufficient to cover basic daily needs, minimal support from families, migration after marriage, increased workload, added responsibilities managing upper-level classes, and a lack of motivation due to low income, job satisfaction, and respect. Teacher 2 echoed similar concerns, underscoring the unsatisfactory salary, unmet expectations of local government

support, job insecurity, and a dearth of attractive incentives as key drivers of high turnover.

Head Teacher 1 emphasized the significance of job permanency and improved salary, pointing out the challenges posed by heavy workloads and overcrowded classrooms. Head Teacher 2 concurred, highlighting the uncertainty of job security as a primary cause of frequent turnover among ECED teachers.

These responses can be mapped onto Abraham Maslow's Hierarchy of Needs. The inadequate salary impacts teachers' physiological needs, making it difficult to meet basic necessities. Issues such as migration after marriage and heavy workloads disrupt the safety and stability of female teachers. Meanwhile, the lack of support from family influences their sense of belonging, and low job satisfaction and respect affect their self-esteem. The struggle to meet basic needs, coupled with the absence of job security and growth opportunities, hampers their motivation to pursue personal growth and self-actualization.

Facilities and Working Environment in Public ECED Centers

The interviewees also discussed the correlation between facilities and the working environment in ECED centers. Teacher 1 expressed satisfaction with the improved facilities and learning environment in her school, highlighting the availability of learning materials

and playing kits. However, she noted that the absence of separate toilets for ECED children and the challenges arising from the lack of supporting staff. Teacher 2 suggested the need to improve educational facilities, emphasizing the importance of a coherent relationship between resources and the working environment.

These responses primarily relate to the Safety and Esteem needs within Maslow's Hierarchy. Concerns about the lack of separate toilets for ECED children underscore safety and hygiene considerations. The call for improved educational facilities reflects the desire for a secure and child-friendly learning environment. Despite their satisfaction with managing learning materials and playing kits, Teacher 1 mentioned difficulties in handling the classroom due to the lack of supporting staff, which could impact their sense of esteem and effectiveness. Similarly, Teacher 2's remarks about the imbalance between resources and the working environment may affect their self-esteem as they feel unsupported in their roles. Addressing safety concerns and providing adequate support are essential to enhance job satisfaction and motivation for these ECD teachers.

Social Perceptions of ECED Teachers

The interviewees also shared their experiences regarding the social perceptions of ECED teachers. Teacher 1 expressed feeling of being looked down

upon in her own family due to her low income and job status, impacting her self-esteem. The lack of supporting staff also poses difficulties in her classroom, affecting her confidence. However, she found happiness in the good prestige she received from society.

In contrast, Teacher 2 mentioned the lack of basic prestige and support from society, family, and the community. These responses can be linked to Esteem, Love, and Belonging needs within Maslow's Hierarchy. Teacher 1's experiences reflected a sense of being undervalued within her family, impacting her self-esteem. The lack of supporting staff further eroded her confidence. However, she derived a sense of belonging and esteem from the prestige she received from society. Conversely, Teacher 2 reported a deficit in both esteem and support from society, family, and the community. Addressing their esteem needs and providing support can positively impact their job satisfaction and overall well-being as educators.

Solutions for Low Retention in Public ECED Centers

The interviewees proposed several solutions to address the low retention problem among ECED teachers. Key themes that emerged include Salary and Job Permanency, Qualification and Training, Infrastructure, Learning Materials and Playing Kits, Supporting Staff, Motivation and Working

Environment, and Coordination.

Salary and Job Permanency

The interviewees stressed the need for increased salaries for ECED teachers, the establishment of permanent positions, and the provision of career growth opportunities. They also highlighted the importance of insurance, Sanchaya Kosh facilities, and societal recognition.

These suggestions resonate with different levels of Maslow's Hierarchy of Needs. Calls for increased salaries, insurance, and financial facilities address the Physiological Needs. Emphasizing the establishment of permanent positions, career paths, and upgrading opportunities relates to Safety and Esteem Needs. These proposals collectively reflect aspirations for financial security, stability, career growth, and social recognition, aligning with various levels of Maslow's Hierarchy of Needs.

Qualification and Training

The interviewees underscored the importance of upgrading qualifications for ECED teachers, including a minimum qualification of a Bachelor's degree with specialization in Child Psychology. They also emphasized the need for training in child psychology, classroom management, and methodology, along with regular educational tours.

These suggestions align with the Esteem Needs level, aiming to enhance self-esteem, recognition, and professional expertise. They reflect a desire for

elevated competence, professional recognition, and a commitment to continuous improvement, encapsulating key elements of both the Esteem Needs and Self-Actualization tiers in Maslow's Hierarchy of Needs.

Infrastructure

Infrastructure improvements were highlighted as essential for providing a conducive learning environment for ECED-age children. Suggestions included child-friendly ECED buildings, sufficient classrooms, and a supportive classroom environment.

These suggestions primarily address the Physiological and Safety Needs levels within Maslow's Hierarchy. They focus on creating secure, comfortable, and nurturing physical learning environments, catering to the fundamental well-being and safety requirements of both children and teachers.

Learning Materials and Playing Kits

Interviewees stressed the importance of providing various learning materials and engaging playing kits to enhance the ECED classroom environment.

These recommendations resonate with the Esteem Needs level, emphasizing professional competence, effective teaching methods, and the recognition of comprehensive educational tools. They also highlight the Self-Actualization level, reflecting a desire for personal growth, professional development, and the acquisition of expertise.

Supporting Staff

Sufficient teaching and supporting staff were considered crucial to manage workloads and create a collaborative environment in ECED centers.

These suggestions align with both Safety and Love and Belonging Needs, emphasizing the importance of a manageable workload and a sense of belonging within ECED centers. Ensuring secure and supportive working conditions is essential to enhancing job satisfaction and motivation for ECED teachers.

Motivation and Working Environment

Enhancing motivation and improving the working environment were proposed through various means, including increased facilities, rewards for excellent ECED teachers, exposure visits, and supportive behavior.

These responses address Esteem Needs, focusing on motivation, recognition, and a positive working environment. They also touch on Love and Belonging Needs, emphasizing collaboration and support among ECED teachers. Moreover, they highlight the pursuit of Self-Actualization by expanding resources, ensuring a conducive environment, and fostering continuous learning.

Coordination

The interviewees underscored the importance of coordination between different sectors and stakeholders to enhance ECED programs. They called for equitable treatment, educational tours,

training opportunities, sufficient teaching materials, and budget allocation.

These suggestions primarily pertain to operational and organizational aspects, aiming to enhance the overall effectiveness and quality of early childhood education and development programs through collaborative efforts among various stakeholders.

Findings, Conclusion, and Key Implications Findings

In this qualitative study, we explored the pressing issue of low retention among ECED teachers in Nepali Public ECED Centers. This research aimed to unearth the underlying causes of this challenge and identify potential solutions. We formulated two primary research questions to guide our investigation, shedding light on the multifaceted nature of this issue.

These findings revealed a multitude of factors contributing to the frequent turnover of ECED teachers. The first research question uncovered the root causes of this problem, including low salaries inadequate for daily living, insufficient family support, post-marriage migration, excessive workloads, diminished motivation due to meager income, job dissatisfaction, and a lack of respect. The absence of attractive incentives and career prospects added to these challenges. Additionally, teachers struggled with overcrowded classrooms, exacerbating their difficulties.

Furthermore, the study unveiled social perceptions surrounding ECED teachers. While some received prestigious recognition in society, many felt undervalued, facing stigma as low-income and low-status job holders, even within their own families.

The second research question delved into potential solutions to alleviate the low retention problem among ECED teachers. Participants provided invaluable insights, emphasizing the need for permanent positions, competitive salaries aligned with qualifications, and additional benefits such as Employers' Provident Fund (EPF) and insurance facilities. They stressed the importance of formal training, particularly in child psychology and pedagogy, along with recurrent training programs to equip teachers with essential skills.

Infrastructure improvements, including child-friendly classrooms and sufficient learning materials and playing kits, were recommended to create a conducive learning environment. Ensuring adequate staffing, with at least one supporting staff member in each center, emerged as a critical requirement.

To boost motivation and improve working conditions, participants advocated for rewarding exceptional ECED teachers, fostering a supportive and friendly environment, enhancing basic salary, providing job permanency, and offering behavioral change programs to create an effective learning environment.

Lastly, participants called for multi-sector coordination, increased budget allocation for ECED, and the formulation of a comprehensive Federal Education Act addressing ECED teacher appointments. These measures were deemed essential for enhancing the overall quality of early childhood education and development in Nepali public centers.

Conclusion

This qualitative study offers valuable insights into the low retention of ECED teachers in Nepali Public ECED Centers. The factors contributing to high turnover rates are complex and encompass inadequate salaries, limited job satisfaction, poor growth prospects, and unfavorable social perceptions of ECED teachers. Female teachers, in particular, face additional challenges such as migration after marriage and a lack of family support.

The high turnover rate adversely affects children's educational outcomes, making it imperative to address this issue comprehensively. The study's recommendations provide a roadmap for improving teacher retention, encompassing policy changes, infrastructure enhancements, training programs, and multi-sector coordination.

Key Implications

The implications of this study extend across various levels of governance and practice. At the Federal level, the findings can inform the development of

comprehensive policies that set minimum salary benchmarks, qualifications, and benefits for ECED teachers. These policies should also address the broader aspects of insurance coverage and provident fund contributions.

Provincial governments can utilize these insights to craft training policies tailored to the specific needs of ECED teachers. These policies should offer well-structured training programs, taking into account the duration and curriculum required to enhance teacher professionalism effectively.

Locally, governing bodies can leverage the study's findings to develop tailored learning materials and playing kits for young children, fostering conducive learning environments. The recommendations also encourage the introduction of short-term training or refresher courses to enhance the skillsets of ECED educators. Recognizing and incentivizing exceptional ECED centers can elevate the motivation and professional standing of teachers.

Within individual schools, these findings emphasize the need for teacher-friendly working environments that acknowledge the unique demands of ECED educators. A balanced workload and avoidance of additional responsibilities can enhance job satisfaction. Exposure visits can inspire teachers, while a culture of respect and recognition for ECED teachers can contribute to their retention and engagement.

As future research endeavors build upon these findings, expanding the scope of the investigation, we can gain a more profound understanding of ECED teacher retention and uncover additional contributing factors and potential solutions. By addressing this critical issue, we can enhance the quality of early childhood education and development and provide a more stable and nurturing environment for our youngest learners.

References

- Cassidy, D. J., Lower, J. K., Kintner-Duffy, V. L., Hegde, A. V., & Shim, J. (2011). *The day-to-day reality of teacher turnover in preschool classrooms: An analysis of classroom context and teacher, director, and parent perspectives*. *Journal of Research in Childhood Education*, 25(1), 1-23. <https://doi.org/10.1080/02568543.2011.533118>
- CEHRD. (2022). *Flash I report, 2021/22*. Kathmandu: Center for Education and Human Resource Development, Ministry of Education Science and Technology, Government of Nepal.
- CEHRD. (2018 [BS]). *Teacher professional development curriculum, early childhood development and education*. Sanothimi, Bhaktapur: Education and Human Resource Development Centre.
- CEHRD. (Amendment, 2015). *National Minimum Standards*. Sanothimi, Bhaktapur: CEHRD.
- Christakis, E. (2016). *The importance of being little: What young children really need from grownups*. Viking Press.
- Danielson, C. (2006). *Teacher leadership that strengthens professional practice*.
- DoE. (2004). *ECD Program Implementation Guideline*. Kathmandu: Department of Education, Government of Nepal.
- Elkind, D. (2007). *The power of play: Learning what comes naturally*. Da Capo Press.
- Gordon, R. &. (1980). *Market wages, reservation wages, and retirement decision*. In *Econometric Studies in Public Finance* (pp. 277-308). National Bureau of Economic Research, Inc.
- Government of Nepal. (2015). *Constitution of Nepal*. Kathmandu, Nepal.
- Jhonson, M. (2000). *Winning the people wars: Talent and the battle for human capital*. London: Prentice Hall.
- Khanal, R. (2019). *Teacher's perception on outdoor Play for preschooler*. Masters Degree Thesis, Kathmandu University.
- Maslow, A. (1943). *A theory of human motivation* (Reprint 2013 ed.). Martino Fine Books.
- MoE. (2016). *School sector development plan, 2009-2016*. Kathmandu: Ministry of Education, Science and Technology, Government of Nepal.
- MoEST. (2019). *Education Policy*. Kathmandu: Ministry of Education, Science and Technology.
- MoEST. (2022). *School education sector plan (SESP) 2022/23-2031/32*. Kathmandu: Ministry of Education, Science and Technology.
- Morrison, G. S. (2015). *Early childhood education*

- today. Pearson Education Limited.
- National Planning Commission. (2077-78). *National Strategy for Early Childhood Development*. Kathmandu, Nepal: Government of Nepal.
- National Planning Commission. (2077-78). *National Strategy for Early Childhood Development*. Kathmandu, Nepal: Government of Nepal.
- NCE. (2015). *Competencies of ECD facilitators for holistic development of children: A study of Surkhet and Parsa District*. Kathmandu: National Campaign for Education Nepal (NCE-Nepal).
- Shrestha, R. K. (2022). *Teacher retention in private schools of Nepal: A case from Bhaktapur District*. *KMC Journal*, 4(2), 167-183. <https://doi.org/10.3126/kmcj.v4i2.47776>
- UNESCO. (2006). *Status of female teachers in Nepal*. Teku, Kathmandu, Nepal: UNESCO.
- UNICEF. (2019). *The formative years: UNICEF's work on measuring early childhood development*. Author.
- United Nations. (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development (SDG) target 4.2*.
- Young, M. E. (Ed.). (2002). *From early child development to human development: Investing in our children's future*. Washington: The World Bank. <https://doi.org/10.1596/0-8213-5050-1>

Mid-day meal programme for students' inclusive growth

✍️ - Mahendra P Joshi

Abstract

Proper nutrition for school-going children plays an eminent role in their cognitive development. Nepal's educational scenario showcases that most of the students are reeling from nutrition due to various underlying factors connected to poverty. Despite the constitutional provision for providing education, health, maintenance, proper care, sports, entertainment, and overall personality development in a proper way, the state failed to do so as the alarming number of school-going children with health deficiencies is prevalent. Though the government is trying its best to maintain nutritional values among students by providing mid-day meals, it has not covered all community schools in the country. The paper scrutinizes school students' alarming dietary status and sheds light on the effects caused by it. Also, it highlights the positive impacts of mid-day meal which has helped in the inclusive growth of school-going children. Some of the policy gaps regarding the issue are identified, henceforth appropriate recommendations are forwarded to curb the problem in the long run.

Introduction

Proper nutrition for school-going children is very essential as it is linked with student's cognitive development. School-going children experience rapid growth as a result they have big appetites. Koszewski (2011) believed that school-age children should choose to eat healthy food so that they can remain fit and fine without being excessively obese. When it comes to nutrition for children, parents can help their children make positive food choices by planning family mealtimes, sending lunch boxes to school, and monitoring their daily food activities.

The constitution of Nepal (2015), Article 39 (2) stresses on rights of children where it is mentioned that every child shall have the right to education, health, maintenance, proper care, sports, entertainment, and overall personality development from the families and the state. Talking particularly about the health status of school-going children, the scenario looks bleak as most of them in community schools miss an important diet during school hours. Most of them are deprived of mid-day meals due to poor economic conditions.

✍️ Instructor, Sanepa, Lalitpur

The government policy only covers the costs of tuition and books which somehow motivates parents to send their children to school, however, the sad fact is, that these facilities are not enough to catch up with all the costs. There are other costs like mid-day meals, school uniforms, stationeries, etc. that drive disadvantaged families into some economic burden to ignite dropout.

When Edwards (2008) examined the dropout issues globally, most of the reasons for students' dropout created domino effects with each other. The most prominent reason— he came up with was poverty. A study conducted in Kenya showed that most of the students could not complete primary education due to the high level of poverty. In that region, the family with school-going children had to choose between—either food for the family or the school. The situation kept on proliferating as the vicious cycle of poverty kept on passing from generation to generation.

Referring to various works of literature, some of the prominent factors that engulf primary school dropouts in the global scenario included large families with numerous children, the joint processes of economic development and modernization, increase in population, migration, diseases, etc. Some of these aforementioned issues can be linked with Malthusian Theory (Malthus, 1803) which clearly mentioned, “when human

populations grow exponentially then the food production grows at an arithmetic rate,” leading to poverty.

The Convention on the Rights of Child by the UN General Assembly in 1989 has declared good nutrition as a fundamental right of children. The convention recognizes children's right to survival and to the highest attainable standard of health, which includes a healthy environment, nourishing food, quality health services, and parental awareness. Article 42 (2) talks about the Right to social justice where indigent citizens and citizens of the communities on the verge of extinction shall have the right to get special opportunities and benefits in education, health, housing, employment, food, and social security for their protection, upliftment, empowerment, and development.

School students' alarming dietary status

It is necessary for every human being to have adequate nutrition for normal physical growth, and the amount multiplies when it comes to school-going children. Adequate nutrition has been considered the fundamental right for every human being; hence Article 36 (1) considers the right relating to food to every citizen.

It is found that malnutrition is a public health problem in many developing nations including Nepal. One of the most prevalent causes for this was found to be

anemia, which accumulated 78 percent in preschool children. Talking precisely about high school adolescent girls who attended Government school in Kathmandu Valley, 64 percent of them had high anemia. Only 32 percent of preschool children consumed an adequate amount of iron to fulfill their daily requirements, and only 42 percent of preschool children consumed an adequate amount of vitamin A. Some of the generic types of malnutrition seen in Nepal are protein-energy malnutrition, iodine deficiency disorders, iron deficiency anemia, and vitamin A deficiency which led to stunting and underweight.

Table: Trends in nutritional status of children below 5 years (in%)

Health Issues	1996	2001	2006	2011	2016
Stunting (Child too short as per age)	15	10	13	10	8
Underweight (Child too lean as per age)	42	44	40	30	25
Anemia (Deficiency of red blood cells or haemoglobin in blood)	NA	NA	48	46	52

Source: Nepal Demographic and Health Survey (NDHS)

Coleman (2018) referred to the American Heart Association for calorie count which states that girls ages 4 to 18 range from 1,200 to 1,800 per day, while boys typically require 1,400 to 2,200 per day. These needs gradually increase from the lower end to the higher as children grow and develop. Ideally, most of these calories will be derived from nutritious foods.

The study conducted by Cost of Hunger in Africa (2014), showed some relevance with the economic status of families leading towards malnutrition. The study apparently came up with the surging number of students repeating the same class as they had a stunted growth rate due to lack of nutrition. Also, the study estimated that 7 to 16% of all grade repetitions in schools are associated with malnourished children of which 90% of grade repetition occurs in primary schools. Also, the study suggested that reducing the prevalence of malnutrition and subsequently improving the dismal growth rate would improve the quality of schooling through a reduction of preventable burdens on the education system and a focus on education quality.

The Government of Nepal is concerned about the alarming issues related to malnutrition which covers the majority of the population; hence it has come up with different strategies to curb this problem which will ensure an adequate amount of nutrition for all the people. A healthy citizen can contribute to the socio-economic development of the country

which can be done through improved nutrition programme implementation in collaboration with various sectors.

Even local-level governments are working to uplift the nutritional values of children as they are aware of the effect of malnutrition on cognitive and behavioral development in early childhood which eventually leads to poor enrolment rates. The fact cannot be denied that nutrition, not only enhances normal physical development but also for improved intellectual resources in the long run. This is basically done by providing mid-day meals in school which has shown tremendous results to keep the retention rate in check.

Mid-day meals for inclusive growth

Investing in nutrition in Nepal can significantly improve children's school performance, and result in greater economic productivity for the nation. Keeping this in mind, some of the community schools in association with Food for Life Nepal implemented the mid-day meal programme in 2015 AD with the intention of boosting the retention rate of students. The programme attracted students as they could enjoy an array of nutritious food, and the parents too liked the initiation as they believed that mid-day meals provided added nutritional values which they could not afford.

For this cause, the School Sector Development Plan (SSDP) has allocated

almost 84 percent of the education sector budget to improve the accessibility of school-level education (ECED to secondary level) by providing free tuition and textbooks to all children and other facilities such as scholarship, uniform and mid-day meal to socio-economically and geographically disadvantaged children (MoE, 2016a).

Currently, the mid-day meal programme is running in 42 districts with World Food Programme (WFP) funding in 9 districts. Under the programme, the community schools should prepare nutritious foods for the children as per separate menus prepared by the Centre for Education and Human Resource Development, which mentions 60 foods on the menu

Even WFP supports the prevention and treatment of moderate acute malnutrition through various programs all over the world. In Nepal's scenario, the mid-day meal programme has not only helped to keep the students nourished but also helped to keep the retention rate in check. The dropout ratio of children has dropped significantly after the initiation of the mid-day meal program. Parents who were reluctant to send their children to school due to various underlying reasons related to poverty are eagerly sending their' children after the implementation of the programme.

According to the news story covered by theguardian.com (2014), it stated that in every government-run school in

Madhya Pradesh, India; all the students are entitled to free lunches. This scheme is dubbed the largest school-feeding programme of its kind in the world. This programme was intended to enhance the intellectual qualities of children by providing them with basic nutrition in their school.

Challenges

Budget allocation is one of the prominent challenges to making the mid-day meal programme a success. Though the budget of 8 billion 450 million rupees has been allocated to this effect for the fiscal year 2023/24, it may not be all-inclusive. Khadka (2023) during news reporting found that the federal government decided to launch the mid-day meal programme as a large number of children were found stunted and suffering from malnutrition. In some community schools in Myagdi, the mid-day meal programme has gone awry as the school management was found to be distributing cash to guardians instead of preparing mid-day meals in the vicinity. Eventually, the doled out Rs 15 per child per day is getting misused as most of the students tend to buy junk food which deprives them of nutritious meals resulting in adverse health conditions. Some of the students didn't even get the money, and as a result, they were left hungry all day. The school management committee cited the lack of space in the

school as the limitation for not running the mid-day meal programme.

According to the WFP (2021) report, between 2013 and 2020 the proportion of school children receiving meals in low-income countries rose from 13% to 20%. Though Nepal still lagging behind on the trend.

Though the constitution of Nepal 2072, and SSRP 2009-2015 have already dubbed basic education as a free entity and the obligation of government, but still many of the state schools are still found collecting fees in different unethical ways. So, fighting the autonomy of hidden fees will be one of the biggest challenges of all. Other challenges could be providing free textbooks in a timely manner, and provision for mid-day meals to lure children into education. Also, the commitment made by the UN countries to making Universal primary education (MDG, 2015) does not look to taking proper shape as many countries including Nepal are still struggling with internal issues.

Kathmandu Metropolitan City (KMC) believes that the allotted mid-day meal budget of 15 rupees per student per day is insufficient, so it has proposed providing 25 rupees per day per student to students studying in government school up to grade eight. After the budget speech for fiscal year 2022/23 it was increased to grade six from grade five. This type of

increment can be a challenge for all the schools across the country due to the limitation of budget.

Suggestions and the way forward

Coleman (2018) states that helping school-age children eat a healthy diet can enhance growth and optimize development. The Centers for Disease Control and Prevention reports that minimal children in the U.S. consume enough nutritious foods such as fruits, vegetables, and whole grains or limit low-nutrient fare, which can lead to malnutrition, obesity, or both. Malnutrition in children can result difficulty learning, poor growth, fatigue, dizziness, weakness, low body weight, and decaying teeth. So, providing proper nutrition to children should be made mandatory and must be initiated by the state strictly.

According to MOE (2014) data, dropout has been one of the challenging factors in government schools in the country, it has been found that—out of a hundred students, initially enrolled in class one in community schools, only 38 remain when they reach class 11. As already proved by some of the schools that were successful in keeping the dropout rate in check after the initiation of the mid-day meal programme, it should cover all the community schools in the country. A report by Devkota and Bagale (2015) also stressed the hypothesis that mid-day meals/tiffin as per the need can help to

curb the dropout rate at the primary level which has already been proven in some of the districts that are implementing the mid-day meal programme.

It is high time for the government to work on this programme by allocating the budget and making it accessible to all the community schools in the country. Even NGOs and INGOs can lend their helping hands to make this programme a huge success as it is directly linked to the cognitive development of school-going children.

Conclusion

As nutrition plays an essential role in children's cognitive development, it should be regarded as the top priority on the part of the government. As already stated in the constitution children shall have the right to education, health, maintenance, proper care, sports, entertainment, and overall personality development, so nutritional values cannot be neglected. The research and data have shown the bleak health condition of school-going children as most of them are found to be missing a vital diet during school hours due to prevailing poverty. So, the implementation of mid-day meals in various schools all over the country has proved to be very productive. It's high time for the government to implement this programme all over the country by allocating enough budget for the programme. Also, there are cases where the fund has not been used

the way it should, so the provincial government should act accordingly and the recommendations for increasing its amount per student can be mulled over to take necessary actions.

References

Coleman, E. (2018) *Nutrition Requirements for School-Age Children. Healthy Living.* Retrieved from <https://www.weekand.com/healthy-living/article/nutrition-requirements-school-age-children-18019430.php>

Cost of Hunger in Africa (2014). *The socio-economic impact of child malnutrition in Africa.* Retrieved from <http://www.carmma.org/update/socio-economic-impact-child-malnutrition-africa>

Devkota, S.p., & Bagale, S. (2015). *Primary Education and Dropout in Nepal.* *Journal of Education and Practice.* Vol 6 (4).

Edwards, S W. (2008). *School dropouts: A global issue. The international journal research and practice of student engagement.* Retrieved from <http://www.dropoutprevention.org/engage/global-dropout-issue/>

Khadka, G. (2023) *Mid-day meal programme ineffective in Myadgdi.* *Kathmandu Post.* Retrieved from https://kathmandupost.com/Gandaki_province/2021/12/21/mid-day-meal-programme-ineffective-in-myadgdi

Koszewski, W. (2011). *Nutrition for the school-aged child.* *Institute of agriculture and natural resources at the University of Nebraska.* Retrieved from <http://ianrpubs.unl.edu/live/g1086/build/g1086.pdf>

Malthus, T. (1803). *An essay on the principle of population.* (14 ed., pp 1-24). London: J.M. Dent.

Ministry of Law and Justice [Nepal]. (2015). *Constitution of Nepal 2015: Kathmandu.*

MoH&P (2004). *National Nutrition Policy and Strategy.* Retrieved from http://dohs.gov.np/content/uploads/chd/Nutrition/Nutrition_Policy_and_Strategy_2004.pdf

Ministry of Education(2016). *School sector development plan (2016/17-2022/23).* Kathmandu: Author.

MOE. (2014). *Nepal education in figures.* Ministry of Education. Education information management system. Singadurbar. Nepal

World Food Programme (2021). *State of School Feeding Worldwide 2020.* Retrieved from <https://www.wfp.org/publications/state-school-feeding-worldwide-2020>

The Indigenous Practices and Epistemic Justice: A Perspective for Sustainable Development

✍️ Purushottam Ghimire

Abstract

When viewed from the indigenous practices and epistemic justice, education has evolved into a process for questioning colonial power in all of its signs, resisting colonial culture, reclaiming our own cultures of knowing, and valuing our own indigenous/local knowledge and ways of knowing that are connected with cosmos-worldviews, beliefs, values and lived experiential understanding. It is significant from a constructivist point of view since prior or indigenous knowledge aids in comprehending and developing conceptions of newer ideas, assisting pupils in making sense of relevant/irrelevant material, and stimulating interest in learning. The education that encourages unrestrained development based on industrialization is restricted to subsistence education rather than indigenous development due to the hegemony of mass education. In this context, the current educational system has both restrictions and gaps. To evaluate the completeness, internal consistency, external comparisons, and external consistency dimensions of data quality, the desk review was used as the study methodology. Therefore, it can be addressed by encouraging cross-cultural discourse, engagement, and links between what children learn and their various cultures.

Keywords - indigenous practice, mass education, sustainable development, transformative pedagogies, and socio-cultural interaction

Value-neutral to Supernatural Values

The highest mountain in the world, Mt. Everest, as well as environmental diversity and ancient/indigenous practices may all be found in Nepal. It is the inheritor of a long and complex cultural history that includes its fame as the birthplace of the Buddha, the site for peaceful Hindu-Kirat-Buddhist sects, and the residence of more than a dozen diverse ethnic and linguistic groups. In

ancient Nepal, as per my understanding, life aspects and livelihood were likely to have an impact on a comprehensive strategy for sustainable development. The foundation of Nepal's educational history may be traced back to the prehistoric era when Gurukuls and homeschooling with local knowledge and skills were the main modes of education growth. Homeschooling is a flexible

✍️ Curriculum Officer, Curriculum Development Centre

curriculum strategy that allows students to choose and study a curriculum they are motivated to learn. By using this strategy, parents may make sure that their kids are being taught according to educational principles that are compatible with their learning preferences. The current formal education is limited to the concept of one-size-fits-all in a closed room at school buildings, which is also highly criticized in the context of relevant education theory. The formal education practice is implemented as a value-neutral concept.

Materialism to Orientalism Expansion

Manual et al. (2019) emphasized the "ontology of materialism" of Luitel and Taylor's claim as the reason for the move to modern practices with value-neutral truth that is independent of historical and cultural settings in their analysis of the significance of indigenous practices. According to Breidlid (2013), modern physical science—which is supported by mass education—became the physical manifestation of industrial capitalism at the same time. This educational concept sets the same goals and has similar organizational forms all over the world. Following that, rigidity and time-bound actions, uniformity or homogeneity, centralization, and systematic systems and procedures have taken hold, which is blind in terms of the metaphysical beliefs of supernatural beings (spirituality), empathy, emotions, local values, worldviews, aesthetics, and ethics. The complicated issue of whether we provide

education for the nation or the entire world is currently being discussed in arbitration.

Europe (mainly Sweden) introduced modern scientific practices with the mass education concept in the 19th century as a novel idea that ultimately developed into compulsory general education, as Zinkina et al. (2019) explored. Mass education theories and methods evolved with modernist principles and spread around the globe as a result of Foucauldian concepts. The Foucauldian discourse was highlighted by Al Halabi and Sungu (2021), who emphasized action orientation. People view the world via cultural lenses, and Orientalism is one of many lenses that they use to do so. Via these lenses, people frequently have the impression that the "West" is in control and the "East" is subservient. The study of the languages, literature, religions, philosophies, histories, arts, and laws of Asian nations, particularly those from antiquity, comprised the scope of the 18th- and 19th-century Western academic field known as Orientalism. As a result, Western education helped disseminate modernist concepts like uniformity/homogeneity and ordered systems. Educational institutions were formed to teach preexisting scientific information rather than develop new knowledge. Additionally, schooling centered on mass education reduces family interaction, eroding traditional family values.

Track for Destination

The inspection was founded on a thorough analysis of the available literature, which comprised field-specific publications, articles, and research papers. Google Scholar was used as the search engine to find relevant documents. It has been done to review reports from empirical research as well as several foreign magazines. After completing this task, I was better able to understand various themes and theories. For my inquiry, I went with a constructivist approach.

Epistemologically, I invented facts based on my personal experiences and evaluated them subjectively. My study included information developed by fusing my personal and professional experiences. The logical nature of indigenous practices promotes rational thought, and formal education fosters learning based on evidence from experience. My observations showed that the majority of the reasoned pedagogy used by my lecturers involved lectures and textbook-based training. My participation in the running academic program taught me how important it is to connect learning with the learners' environment and community to engage students in the learning process. This is also true for teaching pupils about the formal education concept by letting them investigate their cosmological beliefs based on regional and indigenous knowledge systems.

Importance of Sustainability Thinking

Indigenous practices have reciprocal connections with natural resources. The utilization of natural resources that regenerate themselves and future generations over time is what the idea of sustainability envisions. So, the requirements of current generations must be met without harming the capability of future generations to fulfill their requirements. According to Agbedahin (2019) living in a way that fosters long-term economic prosperity, environmental health, and social justice for both present and future generations is known as sustainable development. As a result, it aims to enhance human quality of life and create a balanced society.

A country like Nepal's material, natural, and environmental resources will be severely strained over decades as it works to improve living conditions for its citizens by constructing better homes, roads, schools, health care facilities, recreation facilities, and other amenities. This makes sustainable development extremely important. Unfortunately, with Eurocentric thinking and practices, the scientific revolution (15th century onward), the industrial revolution (1760-1840), and economic development models encouraged more commercialized agriculture, increased industrialization, technological innovation, rapid urbanization, consumption of goods and services, and welfare services, all of which harmed sustainable development.

It created a different meaning of development with fear of environmental damage, climate change, pollution, and resource depletion as Bradu et al. (2022) argued. These are the foundations and evolution of ideas of sustainable development. Last, but not least, it included the 2030 agenda to leave no one behind, end extreme poverty, combat inequality and injustice, and protect our planet.

Enhancing economic activities (business, entrepreneurship, and industries), participating in production, and promoting economic growth are all included in education for economic sustainability. The case for education for social sustainability is made in favor of fostering social peace and cohesiveness, accepting diversity, appreciating individuality, fostering participation and equity, and upholding human rights. Similar to this, education for environmental sustainability looks at understanding effects of climate change, maintaining biodiversity and ecosystems, exploiting natural resources while taking future demands into account, and comprehending the limits of natural resources.

Most of these educational practices can be seen in the community forest practices of Nepal which good sign for us and future generations. So, I believe that to inculcate in the mind of a developing generation the idea that all efforts and actions taken for development must be sustainable

and education must play a significant part in the search for a balanced as well as sustainable view of development. Through the use of educational curricula, reading materials, teacher preparation programs, and other associated activities of a nation's education sector, this idea must be thoroughly ingrained in the minds of young people as Agirreazkuenaga (2019) explored. The importance of civic education cannot be overstated in this context.

Language for Basic Foundation

In such classes where it appears the teacher is an understudy; students are seated in rows and columns passively listening to the teacher. With Freire's banking education concept and a one-size-fits-all approach, the teacher is depositing and spoon-feeding ideas. It focuses on state-controlled and sponsored nation-state creation. It feels like hegemony in Nepal when mass education concepts and methods are imported. Although there are 125 castes and ethnic groups with different customs and languages, the NNEPC (1956) brought universal education, text-book based, centrally designed curricula, one language as a medium of instruction mainly domination of international language, school structures, government, and teacher management.

When the language of a kid is rejected in school, the child is also teased, labeled, and rejected. Children also leave a crucial aspect of who they are – their identities –

at their school's entrance when the message, whether implicit or explicit, imparted to them at school is, "leave your cultural and linguistic heritage at the classroom door." They are far less likely to participate enthusiastically and effectively in class activities when they experience this rejection. In this context, international donors/agencies facilitated the expansion of educational programs with their ideas, systems, and resources. Only the classrooms are used as a learning center, students may feel they are jailed in the classroom with rote memorization and boring lectures. In this regard, it undermines indigenous practices on the one hand while fostering epistemic injustice on the other. Both of these have led to the rejection of cultural practices in favor of conventional beliefs and practices.

Vocal for Locality and Change

For locally relevant education, a holistic and interdisciplinary approach with indigenous/local knowledge can be relevant. So, we have to concentrate on sustainability values, such as multigenerational fairness, protecting biodiversity and environmental integrity, qualitative development, community development, etc., that need to be reflected in education with participation in decision-making. Then, we can put these values into practice including a sense of duty toward the environment and other people, a willingness to put this responsibility into activity in

both personal as well as public life, the capacity to respond constructively to unpredictable circumstances, the ability to see the connections between individual and group actions, external events, and other factors, an interdisciplinary and holistic perspective, and a sense of one's worth combined with respect for others for promoting dialogue and negotiation learning to work together.

Empowerment, engagement, and ownership shall be promoted through the application of progressive, constructive, and transformative pedagogies. The approach will include experiential learning, cooperative learning, and action research. Additionally, it will work to promote eco-literacy for a full and engaged community. Critical thinking and reflection as for sustainability that modern concepts of education respect and acknowledge the interconnectivity in real-life settings, transformative learning will include values, morality, ethical behavior, economic growth, and the law of nature. In this regard, as argued by Freire's (1972 as cited in Dahal, 2022) critical pedagogy and Mezirow's (1996 as cited in Dahal, 2022) idea of transformative educational activity, we can make a strategy to create simple yet significant educational opportunities for students rather than controlling learning through activities that promote reproductive learning as Dahal (2022) noted informing, reforming and transforming educational praxis by integrating the 3Hs—hands-

on, heads-on, and hearts-on learning. Local stakeholders who are exposed to sustainable education are more likely to take on reasonable challenges, participate in hands-on experiences, persevere in problem-solving, value cooperation, and engage in the stages of creativity.

Progressive Pedagogies for Improvement

Locals have a broad understanding of ecology based on their communities across time because they have a moral obligation to preserve and maintain it. As Sultana et al. (2018) pointed out, local/indigenous knowledge plays a role in protecting the environment, food production, forestry development, medicine, sustainable practices, land and resource management, ecotourism, climate change, and disaster risk reduction after being incorporated into education for sustainable development. Implementation of ethical dilemma story pedagogy, design thinking, and drama-based pedagogies are going to be key strategies for promoting learners' and stakeholders' participation in my teaching. Through the lens of an integrated curriculum or multi-dimensional curriculum that incorporates both the humanities and development, we can implement ethical dilemma story pedagogy as a method for educating learners about values and ethical decision-making as Taylor (2022) explored.

Design thinking is a method that depends on the capacity of the senses to

empathize, define, ideate, prototype, and taste aimed at building partnerships and envisioning, and the creation of ideas that are emotionally relevant to stakeholders as Mallik (2019) mentioned as a human-centered, collaborative, optimistic, experimental, and reuse-reduce-recycle approach. Using different types of genres, process-oriented drama-based pedagogy can be used for the assessment as learning as Dawson and Lee (2018) argued. Finally, to inspire change and transformation, vertical progression, horizontal integration (inter and trans-disciplinary), process development over content, and relationships between subjects being more significant than decontextualized studies are just a few values that ought to be reflected in the curriculum with lived experience, socially responsible education concept, education for environmental and cultural sustainability. To make it more practical and relevant, I will connect it to everyday tasks by using local cultural knowledge and ways of knowing with progressive pedagogies or experiential learning of Dewey's theory and constructivist pedagogies or socio-cultural interaction and scaffolding of Vygotsky's theory.

Conclusion

As Luitel et al. (2022) argued on the concept of critical society, critical thinking, and being a change agent in and beyond the classroom by implementing local knowledge and techniques for improving students' and

teachers' fundamental thinking abilities and eliciting behavioral shifts in their modes of doing, being, and becoming that enable professionals to critically reflect on teaching, learning, and research by challenging, among other things, gender discrimination, caste and ethnic discrimination, and monolingual context. We can use critical pedagogy, which is seen as a radical thought, to replace the reproductive practice of "banking", depositing bookish knowledge, and spoon-feeding as Freire (1970 as cited in Luitel et al. 2022) noted in 'Pedagogy of the Oppressed'. We can promote methods for rejecting intolerable current realities and pursuing alternative visions of life and society through Freire's main principle, the "Pedagogy of Hope" which is linked with the decolonial education concept.

Using transformative pedagogies with critiquing or questioning self and motivation for action to ensure sustainable development. According to Alhadeff-Jones (2012), transformative learning is the process of conceiving the adoption of "non-dualistic," "dialectical," or "post-formal" methods of thinking, which follow cross-breeding ideas and practices or building synergy of g/local knowledge. There will be a collaboration between imported knowledge and knowing and local knowledge and knowing or cultural dialectical thinking. The need for further practice with varied or multi-loop thinking, contextualized

behaviors, and the individual's consciousness with epistemic pluralism such as poetry, drama, stories, proverbs, metaphors, jokes, songs, folklores, oral traditions, dance, music, dialogue, myths, local sayings, pictures and cartoons, drawings, the autobiography of students, narratives of students, and narratives of elderly people. Because it encourages resource utilization by reducing the negative effects of a new trend of uncontrolled development, it will lessen the dominance of mass education, specialized disciplinary practice, and a one-dimensional mindset. At the same time, it will promote beyond the diversity of perspectives, valuing heterogeneity, and multi-referentiality. Utilizing renewable energy sources, such as wind and solar energy, would help minimize the global carbon footprint by limiting the release of greenhouse gases that cause air pollution and global warming.

References

- Agbedahin, A. V. (2019). *Sustainable Development, Education for Sustainable Development, and the 2030 Agenda for Sustainable Development: Emergence, efficacy, eminence, and Future*. *Sustainable Development*, 27(4), 669-680.
- Agirreazkuenaga, L. (2019). *Embedding sustainable development goals in education. Teachers' perspective about education for sustainability in the Basque Autonomous Community*. *Sustainability*, 11(5), 1496.

- Al Halabi, G., & Süngü, E. (2021). *Reiterative Presentation of the East in Western-Produced Video Games: A Foucauldian Discourse Analysis*. In *Handbook of Research on Contemporary Approaches to Orientalism in Media and Beyond* (pp. 557-573). IGI Global.
- Alhadeff-Jones, M. (2012). *Transformative learning and the challenges of complexity. The Handbook of transformative learning: Theory, research, and Practice*, 178-194.
- Bradu, P., Biswas, A., Nair, C., Sreevalsakumar, S., Patil, M., Kannampuzha, S., ... & Gopalakrishnan, A. V. (2022). *Recent advances in green technology and Industrial Revolution 4.0 for a sustainable future. Environmental Science and Pollution Research*, 1-32.
- Breidlid, A. (2013). *Education, indigenous knowledge, and development in the global south: Contesting knowledge for a sustainable future* (Vol. 82). Routledge.
- Dahal, N. (2022). *Transformative STEAM Education as a Praxis-Driven Orientation. Journal of STEAM Education*, 5(2), 163-176.
- Dawson, K., & Lee, B. K. (2018). *Drama-based pedagogy: Activating learning across the curriculum*. Intellect Books.
- Luitel, B. C., Dahal, N., & Pant, B. P. (2022). *Critical pedagogy: Future and hope. Journal of Transformative Praxis*, 3(1), 1-8.
- Mallik, D. A. (2019). *Design Thinking for Educators: Unleashing Image Innovation Ideas Being Student Centric*. Notion Press.
- Manual, A. T., Rai, I. M., & Shyangtan, S. (2019). *Integrating indigenous and non-western knowledge in higher education*. https://www.researchgate.net/profile/Sharmila-Shyangtan/publication/350558774_INTEGRATING_INDIGENOUS_AND_NON-WESTERN_KNOWLEDGE_IN_HIGHER-f61f299bf1252e2121be/INTEGRATING-INDIGENOUS-AND-NON-WESTERN-KNOWLEDGE-IN-HIGHER-EDUCATION.pdf
- Sultana, R., Muhammad, N., & Zakaria, A. K. M. (2018). *Role of indigenous knowledge in sustainable development. International Journal of Development Research*, 8(2), 18902-18906.
- Taylor, E. L. (2022). *Ethical dilemma story pedagogy: Values learning and ethical understanding for a sustainable world*. In *Transformative STEAM Education for Sustainable Development* (pp. 20-33). Brill.
- Taylor, E. L. (2022). *Transformative Teacher Education for Sustainability: From STEM to STE (A) M*. In *Transformative STEAM Education for Sustainable Development* (pp. 59-75). Brill.
- Zinkina, J., Christian, D., Grinin, L., Ilyin, I., Andreev, A., Aleshkovski, I., ... & Korotayev, A. (2019). *Global Sociocultural Transformations of the Nineteenth Century. A Big History of Globalization: The Emergence of a Global World System*, 183-193.

नेपालको नक्सा

